

Mából a tegnapi



# Mából a tegnapról

Képek Magyarország 19. és 20. századi történelméből

A kötetben szereplő tanulmányok az Eötvös Loránd Tudományegyetem Történelemtudományok Doktori Iskola Új- és Jelenkori Magyar Történeti Programjának 2011. június 8–9-én tartott konferenciáján elhangzott előadások kibővített változatai.

Főszerkesztő  
Erdődy Gábor

Szerkesztők  
Cúthné Gyóni Eszter, Szilágyi Adrienn,  
Wirthné Diera Bernadett

Segédszerkesztők:  
Pálóczi Éva Kata, Rákóczi Viktória

ELTE  
Történelemtudományok Doktori Iskola  
Új- és Jelenkori Magyar Történeti Program  
Budapest, 2012

A konferenciát szervezte:

Bern Andrea, Cúthné Gyóni Eszter, Nagy József, Szarvas Krisztina, Szilágyi Adrienn,  
Wirthné Diera Bernadett doktori iskolai hallgatók

© ELTE BTK Új- és Jelenkori Magyar Történeti Tanszék, 2012

A kötet megjelenését támogatta:

ELTE BTK Hallgatói Önkormányzat



ISBN 978-963-284-250-9

Címlapterv: Melkovics Tamás  
Műszaki szerkesztő: Jutai Péter  
Készült a Robinco Nyomdában  
Felelős vezető: Gembela Zsolt

## Tartalom

Előszó .....	7
A 19–20. század fordulóján .....	9
Kárbin Ákos: Adalékok az 1892. évi magyar valuta-enquête történetéhez .....	11
Csajányi Melinda: „Születtem 1900-ban” .....	29
Pál Ferenc: A magyarországi keresztényszocializmus kezdeteihez .....	55
Az I. világháború és a forradalmak kora .....	73
Molnár Eszter Edina: Lélek a háborúban. Az untauglich Balázs Béla hadba vonulása .....	75
Somodi Imre: Az első világháború és a szerb megszállás hatása a pécsi jezsuita Pius Gimnáziumra .....	90
Nánay Mihály: Homo regius az őszirózsás forradalom idején – Visszás problémák Habsburg–Lotharingiai József Ágost főherceg 1918 őszi politikai szerepvállalásával kapcsolatban .....	111
A II. világháborúban .....	129
Bern Andrea: A fiatal Horthy utolsó repülőbevetéséről .....	131
Nagy József: Az emlékezet néhány aspektusa .....	153
1945 után.....	169
Berki Imre: Egervári László halálának hiteles története .....	171
Kalász Péter: A mezőgazdasági reform és a rádió a '60-as években .....	180
Kisebbségi kérdés .....	193
Grósz András: Egy kisebbségpolitikus küzdelmei és vívódásai .....	195
Marchut Réka: Pest megyei németek a második világháború idején.....	211
A Kádár-korszak egyháztörténetéből .....	225
Wirthné Diera Bernadett: Az egri „Fekete Hollók” .....	227
Bárány Zsófia: Amnem parvorum facit unda frequens fluviorum .....	239
Holló Péter: Egy út vége – a Hetednap Adventista Egyház Generál Konferenciájának elnöke Magyarországon 1984-ben.....	253



## ELŐSZÓ

Az elmúlt években jelentősen megnőtt a közvélemény érdeklődése a modernkori magyar történelem iránt. Szinte naponként tűzik napirendre, állítják olykor szenvedélyes viták középpontjába a médiumok egy-egy 19. vagy 20. századi esemény értékelését, jelentős személyiség megítélését. A nemzeti múlt felidézése iránti igény felerősödése jelentős és meglehetősen összetett kihívás a történész szakma számára. A hagyományok ápolása, a múltban gyökeredző közösségi élmények felidézése és valóságghú rekonstrukciója, a korábbi évszázadok történései alapján megállapítható tanulságok korrekt megfogalmazása és tolmácsolása a jelen és a jövő új generációi számára az egészséges jövőkép megalkotásának egyik elengedhetetlen feltétele.

A politika mindenkori természetes jellegzetessége, hogy történelmi érveket és fogódzókát keres maga számára, saját igazának alátámasztására a közvélemény meggyőzése, megnyerése érdekében. Hiszen aki a múltban eligazodik, a múlt üzeneteit megérti és komolyan veszi, csakis az képes a jelen kihívásaira az elkövetkező évtizedek minőségét jobbító korszerű válaszokat megfogalmazni. S ebben ragadható meg a mindenkori történetírás egyik örök felelőssége: a jelen aktuális szükségleteihez alkalmazkodó, azokat kiszolgáló esetleges csúsztatásokkal szemben a történelmi hűségnek következetesen megfelelő, a múlt tévedéseivel és hibáival is bátran szembenéző, s az önbizalom erősítő pozitívumokra elkötelezetten építkező alapismereteket szolgáltatni az egészséges nemzettudat építéséhez.

Az ELTE Történelmi Doktori Iskolája, s annak Új- és Jelenkori Magyar Történelmi Programja a fenti szempontokat és elvárásokat szem előtt tartva valósítja meg a fiatal történészek képzését, s ebbe a folyamatba illeszkedik a doktoranduszok évenként megrendezésre kerülő konferenciája, amelyen a hallgatók és az oktatók megismerhetik a történésztársak legújabb kutatási eredményeit. Az előadások tematikája olykor a konferenciaszervezés elkerülhetetlen esetlegességeit is magán viseli ugyan, összességében azonban többnyire így is rávilágít a műhelymunka fő irányaira és súlypontjaira, a doktori program szakmai törekvéseire és tudományos szellemiségére.

A 2011. június 8–9-én megrendezett konferencián elhangzott előadások kötetünkben megjelenő továbbfejlesztett változatai a 19/20. századfordulótól napjainkig ívelő időszakokat átfogó prezentáció fejezeteit képezik. Az esettanulmányok betekintést nyújtanak a századforduló, az 1918–19-es időszak, a Horthy-rendszer, mindkét világháború, a népi demokratikus átmenet, az 1956-os forradalom és szabadságharc, valamint a Kádár-korszak egy-egy problematikus vagy éppen tipikus (bel-, külpolitikai, társadalom- és gazdaságtörténelmi, egyházpolitikai, illetve hadtörténelmi, továbbá a hazai és a határon túli nemzetiségek sorsát érzékenyen érintő) epizódjába, és azokat az összefüggések széles rendszerébe állítva elemzik.

A kötet szerzői és a doktoranduszok témavezetői őszintén remélik, hogy a tanulmányok színvonala megerősíti az olvasót abban a meggyőződésében, miszerint a jelenlegi gazdasági nehézségek közepette, s azok ellenére nemzeti jövőnk érdekében szükség van a tudományok művelésére, a történelmi kutatásra s a történészképzés támogatására, amire érdemes akár áldozni is.

Budapest, 2012. május 21.

Erdődy Gábor



## A 19–20. SZÁZAD FORDULÓJÁN



## KÁRBIN ÁKOS

### Adalékok az 1892. évi magyar valuta-enquête történetéhez

1892. március 8. és 10. között zajlott az úgynevezett magyar valuta-enquête<sup>1</sup> Budapesten, amely Wekerle Sándor pénzügyminiszter kezdeményezésére valósulhatott meg. Történetírásunk figyelmét nem kerülte el e jelentős esemény, mivel Jirkovsky Sándor a második világháború közepette publikálta *Az 1892.-i valutaankét* című tanulmányát a *Közgazdasági Szemlében*.<sup>2</sup> Jirkovsky lényegre törő bevezetőjében a magyar valutareformot megelőző egyetemes pénzügyi helyzetet elemezte. Nemzetközi összefüggésbe helyezte az 1892. évi osztrák–magyar valutarendezést más nemzetek hasonló reformjával. Munkája a világpénz gondolatára épült, amely egy nemzetek fölött álló pénzügyi modell kialakítására fókuszált. Az utókor számára sajnálatos, hogy munkájából hiányoznak a lábjegyzetek, a felhasznált források és a szakirodalmi utalások. Ellenben más szerző sem előtte, sem a cikk megjelenését követően nem vállalkozott az esemény hátterének feltárására. Írásunkkal nem kívánjuk reprodukálni a Jirkovsky által korábban közölt tényeket, eredményeket. Sokkal inkább az esemény tervezésére, előkészítésére valamint résztvevőire összpontosítunk. Minket az „oda vezető út” és a „tényleges” lebonyolítás érdekelt, amelyre talán korábban Jirkovsky írása nyomán nem kaphattak választ az érdeklődők. Miért volt szükség a valuta-enquête-ra? Milyen előkészületeket tett a két pénzügyminisztérium az esemény megszervezéshez? Mi volt a célja a Monarchia pénzügyi- szaktekintélyeinek, elitjének az enquête-tal? Befolyásolta-e érdemben az értekezlet a reform lebonyolítását? A valuta-enquête históriája szoros értelemben véve három rövid nap története. De többet rejt magában ez az esemény pusztán három nap történéseinél. Írásunkban terjedelmi okok miatt nincs alkalmunk kitérni a valutareform szükségességének és hátterének bemutatására. Maga az esemény egy kiragadott epizód az úgynevezett valutarendezés történetének folyamatából. Amely szorosan összefügg azzal a – hosszú és valójában soha be nem fejezett – mozzanattal, ami az Osztrák–Magyar Monarchia csatlakozásának története a nemzetközi aranystandard rendszerhez.

### Előzmények

Az 1867-es kiegyezés magába foglalta a nemzeti valuta arany alapra helyezését, amelyre csaknem 25 évet kellett várni. Viszont kivitelezéséhez rengeteg olyan előkészületet

<sup>1</sup> Enquête = francia szó, jelentése: értekezlet, ankét, vizsgálat, körkérdés, parlament felülvizsgálati joga.

<sup>2</sup> JIRKOVSKY Sándor: *Az 1892.-i valutaankét*. In: *Közgazdasági Szemle*. 1943. 67. sz. (a továbbiakban: JIRKOVSKY 1943) 326–365.

kellett tenni a Monarchia kormányainak, amire szükség volt ahhoz, hogy a valuta stabil gazdasági háttérrel legyen megtámogatva. Példának okáért az államháztartás hiányának felszámolása, korszerű adópolitika, adóreform, szanálás, pozitív nemzetközi fizetési mérleg és aranyfelhalmozás. Arról nem is beszélve, hogy a nyugat-európai országok már jóval korábban áttértek az aranyalapú pénzrendszerre.<sup>3</sup> A XIX. század második felében Portugáliától Olaszországon át egészen a cári Oroszországig minden állam csatlakozott az aranystandardhoz.

A magyar királyságban politikai karakter szintjén akadt kísérlet a pénzügyi zavarok kezelésére Lónyay Menyhért, Széll Kálmán vagy Szapáry Gyula pénzügyminiszterek személyében, az átütő eredmények azonban elmaradtak. Érdekessége a történelemnek, hogy pénzügyminiszteri működésüket követően, ezen politikusok mind miniszterelnökök lettek. A politikai tisztikar soraiban akadt ellenben olyan férfi, aki hosszú időn keresztül a hazai pénzügyminisztérium berkein belül szolgált, így nagy jártasságot szerzett a pénzügyi kezelés terén. Ez a személy Wekerle Sándor volt. Tisza Kálmán kormányában Szapáry Gyula gróf 1878 és 1887 között töltötte be a pénzügyminiszteri posztot. Szapáry 1887 februárjában lemondott tárcájáról, minek következtében államtitkára Köffinger Frigyes is benyújtotta lemondását.<sup>4</sup> A kabinet nem maradhatott pénzügyminiszter nélkül, így ideiglenesen a „Generális” maga látta el a tárca teendőit. Tisza a pénzügyi tisztikar soraiból választott magának munkatársat, „*a pénzügyministeri államtitkári állásra nem a parlamentáris élet embereiből szemeltem ki jelöltet, mert úgy vagyok meggyőződve, ha a viszonyok úgy hozzák magukkal, hogy Wekerle Sándor az országgyűlés előtt is teljesen képes lesz megfelelni azon várakozásoknak, a melyeket e tekintetben személyéhez kötök*”<sup>5</sup> Tisza ekkor vette maga mellé a fiatal Wekerle Sándort államtitkárnak, aki a pozíciót 1889 áprilisáig, pénzügyminiszteri kinevezéséig töltötte be. Tisza mondta róla miniszteri kinevezésekor: „*Wekerle teljesen ismeri az ország pénzügyi helyzetét, semmit nem tettem – mint pénzügyminiszter – az ő tudta nélkül, sokat az ő tanácsára, mindent vele egyetértésben*”<sup>6</sup> A korabeli közéletből szinte egészében hiányzott a gazdasági jártasság, valamint képzettség. A politikai életben az új generáció ekkor kezdte bontogatni szárnyait: Széll Kálmán, bukott pénzügyminiszter, Wekerle Sándor államtitkár, Luk-

<sup>3</sup> Lásd: KÁRBIN Ákos: *Ezüst vagy arany? Rendszerváltások a magyar pénzügyekben, az 1892. évi valutareform nemzetközi előzményei*. In: *Első Század*. Szerk.: FARAGÓ Gábor – CSAJÁNYI Melinda – HEGEDŰS Zsuzsa. Különszám. Rendszerváltások. Válogatás az ELTE BTK Történettudományi Doktori Iskolájában született tanulmányokból. Budapest, 2010. 23–54.

<sup>4</sup> Magyar Országos Levéltár (a továbbiakban: MOL) K 255. 292. csomó 51. Tétel. Személyi ügy. 259/PM. 1887. február 16-án kérte Köffinger Tiszától menesztését és ezzel egyidejűleg nyugállományba helyezését.

<sup>5</sup> MOL K 255. 292. csomó. 51. Tétel Személyi ügy. 299/PM. 1887. február 16.

<sup>6</sup> BÚSBACH Péter: *Az utolsó öt év. (Tisza–Szapáry–Wekerle). Parlamenti visszaemlékezések*. Budapest, Országgyűlési Értesítő Kő- és Könyvnyomdája Rt., 1895. 7.

ács László miniszteri tanácsos és Popovics Sándor fogalmazó.<sup>7</sup> Wekerle az államtitkári poszton túl az 1887. évi választásokon képviselői mandátumot szerzett az 1887–1892-es ciklusra. Nagybánya országgyűlési követe lett szabadelvű színekben, és programjában az államháztartás egyensúlyának helyreállításán túl a valutarendezést is céljai közé tűzte ki.<sup>8</sup> Az Osztrák–Magyar Monarchia megérezte a valutareform szükségességét, és az értéktelenedő ezüst- és papírpénz rendszerben változást kellett eszközölnie.<sup>9</sup> A magán-, bank- valamint a befektetési szektor számára az osztrák értékű ezüst forint fenntartása spekulációs céljaik végett érdekükben állt, azonban az állam szükségletei úgy kívánták, hogy a nemzetközi fizetési mérleg és kereskedelem kapcsán át kell térni az aranyvalutára.

A valuta-enquête egyik fontos előzménye az 1887. évi vám- és kereskedelmi szerződés, vagyis az új kiegyezés megkötése volt. Ezt a szerződést Eduard von Taaffe miniszterelnök és Julian Dunajewski pénzügyminiszter, valamint Tisza Kálmán miniszterelnök és „ideiglenes” pénzügyminiszter államtitkárával, Wekerle Sándorral megkötötték az 1887. évi vám- és kereskedelmi egyezményt.<sup>10</sup> A későbbiekben Dunajewski (1880–1891) hivatali ideje alatt az osztrák kormány állhatatosan csak az 1887. évi szerződés XII. cikkelye alapján volt hajlandó tárgyalni, amely kimondta: „Mindkét kormány kötelezi magát arra, hogy közvetlenül a vám- és kereskedelmi szerződés megkötése után bizottságot fog küldeni a végből, hogy ez azon előkészítő intézkedések felett tanácskozzék, melyek arra nézve szükségesek, hogy kedvező pénzügyi helyzet beálltával a monarchiában a készpénzfizetés helyreállítása lehetővé váljék. A valuta helyreállításával behozandó új érték »osztrák–magyar érték« elnevezést fogja viselni.”<sup>11</sup> Vagyis törvényben volt rögzítve, hogy enquête-(ok)nak kellett megelőznie a komolyabb döntéseket a valutareformmal kapcsolatban. A törvényben előírtaknak igyekeztek megfelelni a miniszterek, azonban az csak akkor vált esedékessé, amint az osztrák- és a magyar belpolitikai események lehetővé tették, illetve a valutarendezést illetően minden apró részletet kidolgoztak.

<sup>7</sup> RADNÓTI József: *Kornfeld Zsigmond*. Budapest, Révai Irodalmi Intézet Nyomdája, [1931] 19. (a továbbiakban: RADNÓTI [1931])

<sup>8</sup> Dr. Wekerle Sándor beszédei. 1887–1892. I. kötet. Dr. Wlassics Gyula báró előszavával. h. n. [Budapest], Magyarország Középeurópai Közigazgatási Egyesülete, [1918] (a továbbiakban: Dr. Wekerle [1918]) 17–32. 1887. június 15.

<sup>9</sup> Denkschrift über das Papiergeldwesen der Österreichische-ungarischen Monarchie. Verfasst im k. k. Finanz-Ministerium. Wie, Aus der kaiserlichen königlichen Hof- und Staatsdruckerei, 1892. 47–52.

<sup>10</sup> SPITZMÜLLER, Alexander: *Die Österreichisch-Ungarische Währungsreform*. Wien – Leipzig, Wilhelm Braumüller K. u. K. Hof- und Universitäts-Buchhändler, 1902. (a továbbiakban: SPITZMÜLLER 1902) 10.

<sup>11</sup> Magyar Törvénytár. *Corpus Juris Hungarici 1000-1895*. 1887–1888. évi Törvénycikkek. Szerkesztette: MÁRKUS Dezső. Budapest, Franklin Társulat Magyar Irodalmi Intézet és Könyvnyomda Rt. 1897. 60.

## Magyar valutapolitika 1889 és 1891 között

1889–1890-re az osztrák és a magyar kormány egyaránt stabilizálta az államháztartást. Az állam pénzügyei rendezettek voltak és így az államkassza a kiadások lényeges emelkedése mellett is bevételi felesleget ért el.<sup>12</sup> Wekerle Sándor miniszter előzetes tárgyalásokon vett részt Julian Dunajewski osztrák pénzügyminiszterrel, a valutarendezéssel kapcsolatosan. A tárgyalások a két fél között már 1889–1890 fordulóján megkezdődtek. Wekerle 1889. október 15-én az 1890. évi költségvetés előterjesztésekor a képviselőházban elmondott beszédében utalt a valutarendezés szükségességére:<sup>13</sup> „*De ha nem is oldható meg azonnal, legjobb meggyőződéseim szerint azonnal hozzá kell fognunk e kérdés előkészítéséhez, hogy annak idején, mihelyt a viszonyok engedik, sikerrel meg legyen oldható. És ez a valutarendezés kérdése. Tudom, hogy sokan vannak, még pedig irányadó emberek, kik ma legalább is elhamarkodottnak, korainak tekintenék e kérdés fejtegetését. Tudom, hogy vannak mások, kik a termelési viszonyok alterálása szempontjából e kérdés megoldását magukra és érdekkörükre nézve veszélyesnek tartanak és azt is tudom, hogy fennálló törvényeink, de meg nekem meggyőződéseim szerint is, ez a kérdés csak Ausztriával együtt oldható meg czélszerűen.*”<sup>14</sup>

Dunajewski is lépéseket tett az ügy elmozdítása érdekében és tájékozódott a témában. 1889. december 13-án azt a szakvéleményt kapta Richard von Lieben-től, a bécsi Kereskedelmi Kamara szakértőjétől, hogy a modern pénzügypolitika csak az aranyvalutára alapozhat.<sup>15</sup> Wekerle még államtitkárként kezdte meg a reformhoz szükséges előkészítő munkát, majd, mint a késő Tisza kabinet pénzügyminisztere, 1889. december 24-én Dunajewskihez írt levelében szólt első alkalommal az aranyvaluta bevezetéséről.<sup>16</sup> Ahol is egyértelműen az aranyvaluta mellett foglalt állást. Utalt Anton Niebauer osztálytanácsos és Láng Lajos államtitkár közötti előzetes egyeztetésre. Megírta véleményét az értékviszonyról is: álláspontja szerint az 1 forint = 2 frank arányból kiindulva az 1 forint = 80 aranykrajcárt tekintette megfelelőnek. Az aranyalapra való áttéréshez szükséges arany beszerzésére kérte a bankot és aggasztónak tartotta, hogy az osztrákok még mindig gondoltak az ezüstpénz kibocsátására. Ebben a levelében esett szó a később rendezendő valuta-enquête-ről is. Wekerle véleménye szerint az enquête-ok fontosságát nem volt szabad túlbecsülni a tényleges reformhoz képest. Eredetileg az enquête-okat közösen

<sup>12</sup> ECKHART Ferenc: *A magyar közgazdaság száz éve 1841–1941*. Budapest, Posner Nyomda, 1941. 156.

<sup>13</sup> Dr. Wekerle [1918] 120–140.

<sup>14</sup> Dr. Wekerle [1918] 138–139.

<sup>15</sup> FRITZ, Wolfgang: *Finanzminister Emil Steinbach - Der Sohn des Goldarbeiters*. Biographie. Austria: Forschung und Wissenschaft Soziologie. Band 5. Wien – Berlin, Lit Verlag, 2007. (a továbbiakban: FRITZ 2007) 128.

<sup>16</sup> MOL K 255. 329. csomó 8. tétel. Wekerle Sándor levele – Julian Dunajewskihez, Budapest, 1889. december 24. [piszkozat az aktában 1890. 673/P.M.]

szerették volna megtartani, végül mind a magyarok, mind az osztrákok külön rendezték meg Budapesten, illetve Bécsben.<sup>17</sup> Nagyon fontos hangsúlyozni, hogy Wekerle már ebben a levelében határozottan állást foglalt arról, hogy az osztrákoknak és magyaroknak külön-külön kell tanácskozniuk. Mondanivalóját a törvényesség mezében találta, ugyanis arról volt szó, hogy az 1887. évi vám- és kereskedelmi szerződésben a törvény enqueteokról szólt. Wekerle már az előkészítő munka során így értelmezte a szöveget és ennek értelmében látott a munkához. Hogy a jogászi élelátás vagy valamely egyéb más velős indok következménye, arra nem derült fény.

Mindeközben a német kormány is tudomást szerzett az Osztrák–Magyar Monarchia valutarendezési tervéről. Adolf von Scholz a Bismarck éra utolsó pénzügyminisztere 1890. január 31-én értesült a Monarchia reformterveiről.<sup>18</sup> Ezért a német kormánynak sürgősen rendelkezniük kellett az ún. egyesületi tallérok, német nevén Vereinsthaller bevonásáról. A tallérok bevonása egészen Wekerle első miniszterelnökségéig elhúzódott.

Wekerle levelére Dunajewski 1890. február 1-jén válaszolt és konokul kitartott az 1887. évi vám- és kereskedelmi szerződés XII. cikkelyéhez, amely kimondta, hogy a valutareformot előkészítő szaktanácskozásokat kell összehívni, magát a szabályozást azonban nem tartotta olyan sürgősnek.<sup>19</sup>

1890 márciusában Magyarországon véget ért egy korszak, amikor egy nagy politikai személyiség búcsúzott addigi pozíciójától. Az uralkodó megvált sok éven át hűséges miniszterelnökétől az öreg „Generálistól”. Közben a színpalak mögött már meg volt az utód, ami így nyílt titokká vált: a politikai életből már ismeret személy, Szapáry gróf kapott lehetőséget az uralkodótól a kormányalakításra. Wekerle megtarthatta tárcáját az új kabinetben is, mivel eleinte kölcsönös bizalom létezett a két személy között, sőt pénzügyminisztersége alatt Szapáry Wekerlét a „jobb kezének” tartotta a minisztériumban.<sup>20</sup> Wekerle üdvös szaktudását a közelgő valutaszabályozásban ki kívánta használni. Az előzetes osztrák–magyar pénzügyi körökkel való tárgyalás után Wekerle Sándor pénzügyminiszter 1890. március 20-án válaszolt az osztrák pénzügyminiszternek újabb egyeztetéseket javasoló levelére.<sup>21</sup> Ebben tiszteletteljesen elnézést kért a késedelméért, amit a parlamentáris viszonyokban bekövetkezett változással magyarázott. Kitért röviden arra, hogy a koráb-

<sup>17</sup> SPITZMÜLLER 1902. 13.

<sup>18</sup> Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz, Berlin (a továbbiakban GStAPK) I. Ha Rep. 151. Finanzministerium HB Nr. 1602. Reichskanzleramt – Dr. von Scholz Finanzminister. Berlin, den 31. Januar 1890. 90. f.

<sup>19</sup> PRESSBURGER, Siegfried: *Das Österreichische Noteninstitut 1816–1966*. Zweiter Teil. Zweiter Band. *Die Österreichisch-Ungarische Bank*. Im Auftrage der Oesterreichischen Nationalbank. Wien, Hrsg: von der Oesterreichischen Nationalbank, 1972. (a továbbiakban: PRESSBURGER 1972) 555.

<sup>20</sup> *Graf Julius Szapáry an der Spitze Ungarns. Ein Lebens- und Charakterbild*. Leipzig, Verlag Duncker & Humblot, 1891. 122.

<sup>21</sup> MOL K 255. 329. csomó 8. tétel 673/1890. [Piszkozatként felvezetve az előadónak] Wekerle Sándor levele – Julian Dunajewskihez. 1890. március 20. Popovics aláírásával.

bi szóbeli megbeszélések véleménykülönbségeit felvázolja és további tárgyalások szükségességét láttatja, majd kérte, hogy Niebauer osztálytanácsos szóban egyeztessen Láng államtitkárral.<sup>22</sup> Dunajewski Wekerlének 1890. március 27-én kelt levelében válaszolt, melyben egy mellékletet is küldött arról a tervezetről, amely az 1867 utáni valutakérdésről tudósít *Denkschrift über den Gang der Währungsfrage seit dem Jahre 1867* címmel.<sup>23</sup>

Az 1890-ben a kormányok erőteljesen foglalkoztak a valutakérdéssel. Eduard von Taaffe miniszterelnök, aki 1879-től töltötte be hivatalát és roppant módon élvezte Ferenc József bizalmát. Ahogyan Magyarországon a Tisza éra, úgy Taaffe országlásának korszaka Ausztriában a gazdasági fejlődés időszaka volt.<sup>24</sup> Taaffe levélben fordult az új miniszterelnökhöz és nyílt, személyes hangon közölt meglehetősen bizalmas információkat, melyek szerint ismeretségük régi időkre vezethető vissza, ami egyáltalán nem meglepő, ha Szapáry korábbi tisztségeire gondolunk.<sup>25</sup> Taaffe későbbi, magyar kollégájának írt levelében, melyben egyéb fontos kérdések mellett – a beszállásolási törvény és a szeszdó reformja – a valuta rendezéssel kapcsolatban közös kormánytanácskozást kívánt tartani, felvilágosítást kért a valutaügy aktuális stádiumáról, illetve érdeklődött a reformmal kapcsolatos korábbi előkészületekről.<sup>26</sup> Szapáry válaszlevelében nyilatkozott a beszállásolási és a szeszdó reformján túl a valutakérdésről is. Rámutatott arra, hogy: „a valuta kérdés sajnálatosan nincs azon helyzetben, hogy az már most a két kormány közös tanácskozásának tényét képezze, az igen kívánatos volna, ha ezen kérdés a két pénzügyminiszter közt közvetlen megbeszéltetnék, mi talán alkalmasnak mutatkozik azon időpont midőn a többi kérdések megbeszélésén esetleg az osztrák pénzügyminiszter különben is lejön”.<sup>27</sup> Taaffe Szapáry javaslatát elfogadta és 1890. június 20-án táviratban értesítette, hogy a pénzügy- és honvédelmi miniszterével egyetemben június 24-én délután 13 órakor a magyar miniszterelnök hivatalában lesz.<sup>28</sup>

1890. július 14-én lépett életbe a Shermann-Bill, az amerikai ezüstfelvásárlási törvény.<sup>29</sup> A korábbi Bland-Allison-Bill által előírt 2,5 tonna ezüst felvásárlási rátát két-

<sup>22</sup> MOL K. 255. 329. csomó 8. tétel. 1890. március 20.

<sup>23</sup> MOL K 255. 343. csomó 8. tétel. Julian Dunajewski levele – Wekerle Sándorhoz. Wien, am 27. März 1890.

<sup>24</sup> MÜLLER, Paul: Österreich seit 1848. In: Hundert Jahre Österreichischer Wirtschaftsentwicklung 1848-1948. hrsg.: MAYER, Hans. Wien, Springer-Verlag, 1949. 11.

<sup>25</sup> MOL K 467. A miniszterelnök félhivatalos levelezése. 3. csomó. Gr. Eduard von Taaffe levele Szapáry Gyula grófnak. Wien, 17. Mai 1890.

<sup>26</sup> MOL K 467. A miniszterelnök félhivatalos levelezése. 3. csomó. Gr. Eduard von Taaffe levele Szapáry Gyula grófnak. Wien, 17. Juni 1890.

<sup>27</sup> MOL K 467. A miniszterelnök félhivatalos levelezése. 3. csomó. Szapáry Gyula levele Gr. Eduard von Taaffenek. d. n.

<sup>28</sup> MOL K 467. A miniszterelnök félhivatalos levelezése. 3. csomó. Gr. Eduard von Taaffe távirata – Szapáry Gyula grófnak. Wien, 20. Juni 1890.

<sup>29</sup> RETI, Steven P.: *Silver and Gold. The Political Economy of International Monetary Conferences, 1867-1892.* Westprt – Connecticut – London, Greenwood Press, 1998. 127–128.



szerezték meg a Shermann-Bill értelmében. Ennek következtében szinte szivattyúként szívta magába az Amerikai Egyesült Államok az európai ezüstöt. A valutareform előkészítése tovább haladt, a következő megbeszélésekre az adott év őszén került sor, amelyek kiváltképpen eredményesek voltak. 1890. szeptember 17-én Láng államtitkár, Friedrich Winterstein osztrák miniszteri tanácsos, valamint az Osztrák–Magyar Bank két képviselője is, Karl Zimmermann másodkormányzó és Gustav Leonhardt titkár vettek részt a Bécsben tartandó tanácskozáson.<sup>30</sup> Itt a Monarchia ezüstkészletének sorsáról esett szó, valamint egy hatalmas mértékű ezüstspekulációt készítettek elő. A következő megbeszélésre 1890. október 6-án került sor ugyanazokkal a szereplőkkel szintén Bécsben. Megállapodtak, hogy fontos a reform alapos előkészítése, mivel az aranyvalutát nem elég pusztán bevezetni, hanem azt a Monarchiának fenn is kell tudni tartania.<sup>31</sup>

Az év végén Wekerle kidolgozta a valutarendezés minden egyes apró mozzanatát és elaborátumát megküldte 1891. január 9-én minisztertársainak, amit a soron következő minisztertanácsi ülésen terjesztett elő.<sup>32</sup> A tervezet elkészítéséhez kapcsolódik egy anekdota, amelyet Sztérényi József hagyott meg az utókor számára.<sup>33</sup> Popovics Sándor – Wekerle fiatal és tehetséges pénzügyminisztériumi osztálytanácsosa, az Osztrák–Magyar Bank későbbi főkormányzója, majd a világháború után a Magyar Nemzeti Bank első elnöke – nem emlékezett, hogy hová tette a miniszter által diktált előterjesztést, amely a szokásoktól eltért, ugyanis Wekerle maga írta tervezeteit. Ezért Popovics emlékezetből újraírta az elaborátumot, amit Wekerle csak akkor vett észre, amikor egy-két általa nem használt szófordulatot olvasott a szövegben, így rákérdezett Popovicsnál, aki bevallotta bűnét. Nem haragudott meg a fiatal Popovicsra, éppen ellenkezőleg, még jobban tisztelte. Wekerle és Popovics között igazán jó kapcsolat alakult ki, mivel a minisztériumban, ha olyat akartak beszélni, amely nem tarozott másra latinul szóltak egymáshoz. Ezt mind a ketten nagyon élvezték. Wekerle a minisztertanácson részletesen szólt a valuta rendezetlenségéből fakadó pénzügyi és gazdasági hátrányokról.<sup>34</sup> Fontos megjegyezni, hogy az ezüst készízetésének megkezdését nem tartotta egyenlőnek a valutarendezéssel, ugyanis ez esetben a Monarchia pénzügyi elszigeteltsége továbbra is fennállt volna. Véleménye szerint az arany-ezüst kettős használata nem éppen optimális, mivel az értékesebb érc mindig kivándorolt volna az országból.

<sup>30</sup> PRESSBURGER 1972. 557.

<sup>31</sup> PRESSBURGER 1972. 557.

<sup>32</sup> MOL K 255. 358. csomó. 8. tétel 127 oldalas tervezet a *Valuta rendezése* címmel, melynek 21 táblázatos melléklete van.

<sup>33</sup> SZTERÉNYI József: *Wekerle Sándor*. In: *A magyar országgyűlés története 1867–1927*. Szerk.: BALLA Antal. Budapest, [1927] 149.; közli még MOLNÁR Péter: *A koronaérték megállapítása 1892-ben. A valutarendezés háttere és kezdeti lépései*. In: *A felhalmozás míve. Történeti tanulmányok Kövér György tiszteletére*. Szerk.: HALMOS Károly – POGÁNY Ágnes – TOMKA Béla. Budapest, Századvég Kiadó, 2009. 373–374.

<sup>34</sup> MOL K 27. MTJK. 1891. január 15.

Dunajewski utolsó levele a valuta-enquête-ről 1891. január 23-án kelt.<sup>35</sup> Írásában azt megelőző üzenetére hivatkozik, melyet 1890. június 20-án írt. Ezek szerint a két minisztérium több mint fél évig nem érintkezett egymással valutaügyben. Láng államtitkár és Niebauer osztálytanácsos közötti tárgyalások alapján a statisztikai adatgyűjtés befejeződött és az osztrákok a saját enquête-jukra a kötetet összeállították, melyből egy próbanyomást, kefelevonatot Dunajewski Wekerlének megküldött.<sup>36</sup> Ebben kéri, hogy Wekerle a magyar korona országaira vonatkozó statisztikai gyűjteményt fordíttassa le és küldje el. Dunajewski ígéri, hogy a „*Denkschrift über das Papiergeldwesen der österreichisch-ungarischen Monarchie*” című tanulmányt, amely állítása szerint hamarosan elkészül, megküldi.<sup>37</sup>

## Az új osztrák pénzügyminiszter, Emil Steinbach

Wekerlének nagy szerencséje volt, mert a birodalom másik szegmensében is létrejött a hajlandóság a reformra. A kezdetekben nem volt ez így. Ausztriában a valutareform előkészítésének idején a pénzügyminiszterek személyében nem figyelhető meg olyan folytonosság és egységes szemlélet, mint Magyarországon. Dunajewski 1880-tól töltötte be tárcáját és a képviselőházi folytonos kirohanásai miatt a Taaffe-kabinet 1891 januárjában komoly belpolitikai válságba került. Dunajewski érdeme volt az osztrák államháztartás addigi zilált pénzügyeinek rendezése, lengyel származása miatt azonban gyakran kedvezett honfitársainak és a cseheknek. Ezért konfliktusba keveredett a német balpárttal, kiknek támadásait sokszor gúnyos megjegyzésekkel verte vissza. Végző soron a cseh párt megerősödése és a németbarát párt visszaszorulása miatt Taaffe kénytelen volt meneszteni Dunajewskit. A kortárs és későbbi pénzügyminiszter Ernst von Plener szerint Dunajewski elhibázott adópolitikát folytatott és a valutarendezésben semmilyen önálló gondolata nem volt. Ellentétben magyar kollégájával, Wekerlével, aki hosszú ideje komoly aktivitást fejtett ki a kérdésben, és akivel reformtervei miatt Dunajewski hidegen és már-már elutasítóan viselkedett.<sup>38</sup> 1891. február 2-án Taaffe miniszterelnök Emil

<sup>35</sup> MOL K 255. 343. csomó. 8. tétel. Julian Dunajewski levele – Wekerle Sándorhoz. Wien, 23. Jänner 1891.

<sup>36</sup> Ez a későbbi Statistische Tabellen zur Währung-Frage der Österreichisch-Ungarischen Monarchie. Wien, k. u. k. Finanzministerium, 1892. 1–446. Európa, valamint az észak és dél-amerikai kontinens államainak pénz- és bankrendszerének táblázatos áttekintése.

<sup>37</sup> Denkschrift über das Papiergeldwesen der Österreichische-ungarischen Monarchie. Verfasst im k. k. Finanz-Ministerium. Wie, Aus der kaiserlichen königlichen Hof- und Staatsdruckerei, 1892. 1–52.

<sup>38</sup> PLENER, Ernst Freiherr Von: *Erinnerungen. Parlamentersche Tätigkeit 1873-1891*. Zweiter Band. Stuttgart – Leipzig, Deutsche Verlags-Anstalt, 1921. 448.

Steinbachot nevezte ki pénzügyminiszterre.<sup>39</sup> Steinbach miniszterre avanszálása előtt az igazságügyi minisztériumban dolgozott és remek hivatalnok hírében állt. Az új osztrák kollégájában Wekerle, első osztályú szakemberre és igazi partnerre talált a valutareform kivitelezésében, mely folyamatot egészen 1893 novemberéig közösen kivitelezhatték.<sup>40</sup> Így a Dunajewski által megkezdett, pontosabban hátráltatott utat immár Steinbach folytatta. Az új pénzügyminiszter azonban nem sok tapasztalattal rendelkezett a valutapolitika terén. Eleinte nem is volt pontosan tisztában a valutarendezés szükségességének hátterével sem.<sup>41</sup> Az osztrák képviselőházban nem sokkal beiktatását követően tartott beszédében arról szólt, miszerint nem biztos abban, hogy a valutarendezéshez egyáltalán szükséges-e hozzákezdenie.<sup>42</sup> Így csak kinevezését követően, két és fél hónap múlva, 1891. április 16-án fordult először levélben a magyar kollégájához a reformmal, pontosabban a valuta-enquête-tal kapcsolatban.<sup>43</sup> Ebben az üzenetében a Dunajewski által 1891. január 23-án kelt levélre hivatkozva írt Wekerlének. Véleményét kérte a január végén megküldött dolgozatról – Denkschrift über das Papiergeldwesen der österreichisch-ungarischen Monarchie. Ezzel a kötettel lényegében összeállt az osztrák valuta-enquête „*ügynevezett irományai*”, amelyeket a Bécsben tartandó enquête résztvevőinek fognak előzetes tanulmányozás céljából megküldeni. Wekerle Steinbachnak írt válaszában megköszöni mind a három kötetet, melyeket elküldött részére, valamint a szóbeli egyeztetések újrafelvételét javasolta.<sup>44</sup> Wekerle ezzel egyidejűleg a magyar valuta-enquête irományairól is tudósított, melyek ekkor ugyancsak elkészültek. Az osztrákok és a magyarok között korábban megindultak a tárgyalások a valutareform megvalósíthatóságáról, illetve lebonyolításáról, amiben Wekerlének kezdeményező szerepe volt. Az enquête-ok megszervezéséhez, kivitelezéséhez alapos, komoly előkészületeket folytattak. 1891 tavaszára tehát elkészültek a több kötetre terjedő ügynevezett valuta-enquête irományai német és magyar nyelven egyaránt. Ezekből a kötetekből vagy, ahogy Wekerle hívta „*füzetkék*”-ből, komoly tudományos gyűjtőmunka reprezentálódott:

1. A valutaügy fejlődése 1867 óta.
2. A valutaügyre vonatkozó statisztikai adatok.

<sup>39</sup> FRITZ 2007. 102.

<sup>40</sup> GEYR, Géza Andras von: *Sándor Wekerle 1848-1921. Die politische Biographie eines ungarischen Staatsmannes der Donaumonarchie*. Südosteuropäische Arbeiten 91. München, R. Oldenbourg Verlag, 1993. 110.

<sup>41</sup> FRITZ 2007. 129.

<sup>42</sup> FRITZ 2007. 129.

<sup>43</sup> MOL K 255. 343. csomó. 8. tétel. Emil Steinbach levele – Wekerle Sándorhoz. Wien 16. April 1891.

<sup>44</sup> MOL K 255. 343. csomó 8. tétel. 1037/P.M./1891. [Piszkozatként felvezetve az előadóivra] Wekerle Sándor levele – Emlé Steinbachhoz. Budapest, 1891. április 18. [Ezt csak 1891. április 21-én küldték el, mivel Emil Steinbach következő levelében, amely 1891. június 3-án kelt – Wekerle 1891. április 21-én szignált levelére válaszolt]

3. A nevezetesebb külföldi államok valutaügyének és jegybankrendszerének leírása és az azokra vonatkozó legfontosabb törvények. I–II.
4. A valutaügyre vonatkozó törvények és fontosabb rendeletek Ausztriában és Magyarországon.<sup>45</sup>

A kötetek készítői és szerkesztői elsődlegesen nemzetközileg tájékozódtak a valutapolitika terén, tanulmányozták az európai országok és az Amerikai Egyesült Államok pénz- és bankrendszerét, valamint az 1867 óta megrendezésre került valamennyi nemzetközi pénzügyi konferenciát tekintették át egy-egy kötetben. Továbbá a kiegyezéstől nyomon követték az osztrák–magyar valutával kapcsolatos törvényhozást, statisztikai adatokat. Az igen vaskos kötetek önmagukban is nagyfokú kül- és belpolitikai tájékozottságot feltételeztek a korabeli pénzügyminisztérium munkatársairól. Az osztrák és a magyar kötetek ugyanakkor sokban különböznek egymástól. Steinbach 1891. június 1-jén az osztrák képviselőházban tartott beszédében már utalt a valutarendezés szükségességére, vagyis addigra már maga is az aranyvaluta pártjára állott.<sup>46</sup> Ebben a hangulatban írta levelét Wekerlének 1891. június 3-án, melyben jelentette, hogy a valutareform előkészítéséről tartandó további szóbeli egyeztetésekre készen áll, melyeket a későbbi kedvező pénzügyi helyzet alakulásától tett függővé.<sup>47</sup> Az osztrák pénzügyi körök nem lelkesedtek túlságosan az aranyvalutáért. Pedig az osztrák pénzpiac prominenseinek jóindulatát elnyerően Hertzka Tivadar és a Neue Freie Presse osztrák lap tulajdonosa Moriz Benedikt – Wekerle barátja – egyfajta előkészítő munkát végeztek az osztrák sajtóban a reform érdekében.<sup>48</sup> Kornfeld Zsigmond is így tett, mikor a következő beszélgetés zajlott le Theodor Taussig-gal a Bodenkreditanstalt Bank elnökével, aki különösen ellenezte az aranyvalutát: „Egy alkalommal heves szóvitája volt a nagy kérdésben Kornfelddel, aki az mondta – Egy pénzügyminiszternek nem is lehetne más kötelessége, minthogy reggel és este csak az aranyvalutára gondoljon. – Mire Taussig így replikázott: Reggel és este igen. De napközben okosabb dolga is lehet.”<sup>49</sup>

<sup>45</sup> Az 1892. március havára összehívott valuta-enquête irományai: 1. A valuta-ügy fejlődése 1867 óta. [95. oldal] 2. A valuta-ügyre vonatkozó statisztikai adatok. [147. oldal] 3. A nevezetesebb külföldi államok valutaügyének és jegybankrendszerének leírása és az azokra vonatkozó legfontosabb törvények. I. kötet [228. oldal] II. kötet [192. oldal] 4. A valuta-ügyre vonatkozó törvények és fontosabb rendeletek Ausztriában és Magyarországon. [147. oldal] Budapest, Magyar Királyi Pénzügyminisztérium, 1891.

<sup>46</sup> FRITZ 2007. 129.

<sup>47</sup> MOL K 255. 343. csomó. 8. tétel 1037/P.M./1891. Emil Steinbach levele – Wekerle Sándorhoz, Wien am 3. Juni 1891.

<sup>48</sup> MATLEKOVITS Sándor: *Wekerle Sándor emlékezete*. Budapest, Magyar Lap- és Könyvkiadó Részvénytársaság, 1922. 22–23.

<sup>49</sup> RADNÓTI [1931] 27.

Wekerle az 1891. január 15-én tartott minisztertanácsra készített több mint 100 oldalas tervezetét november 1-jén megküldte „szigorúan bizalmas” jellegével Mecenseffy Emilnek az Osztrák–Magyar Bank főtitkárának.<sup>50</sup>

1891 novemberében a német kormány sem tétlenkedett és lépéseket tett az egyesületi tallérok bevonásának ügyében. A Leo von Caprivi német kancellár és Johannes Miquel pénzügyminiszter által az uralkodó elé terjesztett törvények kapcsán az osztrák egyesületi tallérok ügyében 1891. november 7-én született törvény.<sup>51</sup> Megállapították azt is, hogy az átváltáskor 1 tallér = 3 márka lesz az arány. 1891 novemberében Berlinben a német vezetés kezdeményezésére tárgyaltak a tallérok ügyében. 1891. november 25-én a magyar királyi pénzügyminisztérium képviselőjében Láng Lajos államtitkár, osztrák részről pedig Friedrich Winterstein vett részt az egyeztetéseken.<sup>52</sup>

A kulisszák mögött már elkezdődtek az előkészületek az enquête körül. Az elkövetkező időszakban Falk Miksa neve meglehetősen sokszor fordul elő. Steinbach sejtelmes levélben fordult Falkhoz, melyben egy korábbi megbeszélésükre hivatkozva jelenti, hogy kérésének eleget tett, az ügyet elintézte számára.<sup>53</sup> Az ügy összefüggésben állhat Steinbach későbbi levelével, melynek háttérében az állhat, hogy Falk az aradi takarékszövetkezet papírjaival a bécsi tőzsdén kívánt üzletelni.

Magyarország az 1892-es esztendő választásokkal kezdődött, amelynek végeredményeként a Szabadelvű Párt maradt a kormányon. A kortárs, György Endre katasztrófális véleménnyel van a Szapáry-kabinettről és nem tartotta sikeres ciklusnak miniszterelnök országglását, mivel a közigazgatási- valamint az egyházpolitikai reformokat sem sikerült megvalósítania.<sup>54</sup> Úgy véli, hogy a kormányból egyedül csak Wekerlének van programja, rajta kívül semmilyen terve nincs a kabinetnek.<sup>55</sup> 1892 első hónapjaiban a magyar pénzügyminiszter körül forrott a levegő. Wekerle 1892. január első harmadában betegeskedett, ezért személyesen nem vett részt a pénzügyminisztériumban a Falk által pártfogolt Bilkei József nyilvános kihallgatásán sem.<sup>56</sup> Hetekkel később már bizonyára tárgyalóképes volt, mivel Mecenseffyvel 1892. január 23-án titkos megbeszélést

<sup>50</sup> KÖVÉR, György – POGÁNY, Ágnes: *Die binationale Bank einer multinationalen Monarchie. Die Österreichisch-Ungarischen Bank (1878-1922)*. Stuttgart, Franz Steiner Verlag, 2002. 91. (a továbbiakban: KÖVÉR – POGÁNY 2002)

<sup>51</sup> HELFFERICH, Karl: *Die Folgen des Deutsch-Österreichischen Münz-Vereins von 1857. Ein Beitrag zur Geld- und Währungs-Theorie*. Strassburg, Verlag von Karl J. Trübner, 1894. 110.

<sup>52</sup> GStAPK I. HA Rep. 151 Finanzministerium HB Nr. 1602. 173. f.

<sup>53</sup> Országos Széchényi Könyvtár Kézirattár (a továbbiakban: OSZKK) FOND IV/815. [Emil] Steinbach – Falk Miksához. Wien, am 18. December 1891.

<sup>54</sup> GYÖRGY Endre [Spoudkios]: *A helyzet és a Szapáry kormány. Politikai Tanulmány*. Budapest, 1892. (a továbbiakban: GYÖRGY 1892) 24.

<sup>55</sup> GYÖRGY 1892. 25.

<sup>56</sup> OSZKK FOND IV/970. Wekerle Sándor – Falk Miksához. 2. Levél. Budapest, 1892. január 12.

folytatott Bécsben.<sup>57</sup> Steinbach újabb levélben fordult Falkhoz az „*Arader bürgerlicher Sparcassen Actiengesellschaft*” 5 – és 5½ %-os záloglevelével kapcsolatban.<sup>58</sup> Az aradi takarékpénztárt 100, 500, 1000 valamint 5000 florin értékű címleteken a bécsi tőzsdén bejegyezték. 1892 januárjának végén Falk az Anglo-Bank egyik képviselőjét protezsálta be Wekerlénél, aki arról biztosította a Pester Lloyd szerkesztőjét, hogy küldöttjét akár magában is szívesen fogadja. Ami pedig ennél is fontosabb, a „*valuta-ügyben nagyon szeretnék Veled egyszer hosszabban értekezni*” írta Falknak és ezért szívesen felkeresné egy alkalmas időpontban.<sup>59</sup> Majd a valuta-enquête és maga a reform szempontjából egy érdekes és egyben meghatározó esemény vette kezdetét. Az Osztrák–Magyar Bank fő kormányzója Alois Moser 1892. február 16-án leköszönt a fő kormányzói posztról.<sup>60</sup> Mivel a Bank közös volt, így közös volt a feladat is, hogy az élére megfelelő személyt nevezzenek ki. Nem elképzelhetetlen, hogy ezen a 16-ai ülésen maga Wekerle is részt vett, hiszen 1892. február 17-én este biztosan Bécsben volt, mert Thallóczy Lajossal a kormány sorsáról beszélgetett.<sup>61</sup> Thallóczy a következő rövid jellemzést jegyezte le Wekerléről: „*Maradt az a régi természetes ember, ki nyíltan beszél mindenkivel. Csakhogy mindenki többé kevésbé impresszionista révén, kiki azt hiszi, hogy vele egyedül bizalmasodik, lassanként kiderül, hogy W. jól tudja nagyon, kinek mit mond. Aktívül ügyes hivatalnok, jó ember, jó és szerencsés keze van, ítélete szakdolgozatokban józan és gyors*”.

1892 februárjára Wekerlének Szapáryhoz fűződő lojalitása kétséget kizáró módon megingott, akinek alkalmatlanságát Thallóczynak nyíltan kijelentette, viszont latolgatva a lehetséges miniszterelnök személyét: sem Szilágyi Dezsőt, sem Khuen-Héderváryt, sem Baross Gábort, nem tartotta kompetensnek, Apponyi Albert programját egy „*aszott almához*” hasonlította. Ennek ellenére, ha maga kapna lehetőséget újabb kormányalakításra az uralkodótól, utóbbit biztosan bevinné a kabinetjébe. Kállay Bénit tekintette további számításba vehető jelöltnek, bár személyét szerencsétlennek tartotta. Valószínűleg azért gondolkodhatott így, mert közös pénzügyminiszterként a valutarendezéssel Kállay vajmi keveset foglalatoskodott. Bár Thallóczy naplójában gyorsan lejegyezte, hogy Kállay szerint Wekerle nem mondott igazat.<sup>62</sup> 1892-re világossá vált, hogy a kormány tagjai új miniszterelnököt szerettek volna. Szilágyi Dezsőt már 1891 októberének derekán arra bízta Pór Antal, hogy vegye ő át a Szabadelvű Párt vezetését.<sup>63</sup> Így már 1891-ben is érezhető volt, hogy a kabinet tagjai elégedetlenek Szapáry teljesítményével.

<sup>57</sup> KÖVÉR – POGÁNY 2002. 91.

<sup>58</sup> OSZKK FOND IV/815. [Emil] Steinbach – Falk Miksához. Wien, am 28. Jänner 1892.

<sup>59</sup> OSZKK FOND IV/970. Wekerle Sándor – Falk Miksához. 3. Levél. Budapest, 1892. január 29.

<sup>60</sup> MOL K 255. 358. csomó. 8. tétel. 556/P.M./1892. Oesterreichisch-ungarische Bank levele – Wekerle Sándorhoz, Wien, 16. Februar 1892.; közli még PRESSBURGER 1972. 577.

<sup>61</sup> OSZKK 2459 Quart Hung 1 1887-1900. Thallóczy Lajos Napló. 398. f.

<sup>62</sup> OSZKK 2459 Quart Hung 1 1889-1900. Thallóczy Lajos Napló. 398. f.

<sup>63</sup> MOL P 634. Szilágyi Dezső hagyatéka. Pór Antal levele – Szilágyi Dezsőhöz. Pozsony, 1891. október 18.

## Az 1892. március 8-ára összehívott enquête

1892. évben a választások miatt a tárgyalások a valutarendezéssel kapcsolatban nem álltak meg, csak némi szünet következett be Ausztriában és Magyarországon is. A magyar országgyűlés megnyitásakor 1892. február 22-én Ferenc József Budán elmondott trónbeszédében a valutaszabályozásról is szólt. A beszédében kiemelte a pénzügyi kedvező helyzetét a reform megvalósításához: „*A múlt országgyűlés folyamában sikerült az állami élet egyik nélkülözhetetlen feltételét: az államháztartási egyensúlyt helyreállítani s Önök most már megszilárdult pénzügyi viszonyok között kezdhetik meg törvényhozási működésüket... Évtizedek óta viseli az ország és az egész monarchia a valuta rendezetlen voltának hátrányait, az állam megerősödött pénzügyi ereje immár lehetővé teszi, hogy az általános pénzügyi kedvező alakulása mellett a valuta rendezése folyamatba hozassék. A Kormány igyekezni fog, hogy e művelet végrehajtására vonatkozó javaslatát minél előbb elhatározásunk alá terjeszthesse.*”<sup>64</sup> Wekerle uralkodói jóváhagyással kezdetet neki a már amúgy is folyamatában lévő valutarendezésnek. A reform Ferenc Józseftől tulajdonképpen itt kapott „zöld utat”.<sup>65</sup> Kövér György szerint – a rendezéssel kapcsolatos királyi nyomtaték – Wekerle közbenjárásával került a trónbeszédbe.<sup>66</sup>

1892 februárjának végén vette kezdetét az igazi szervező munka a pénzügyminisztériumban. A tárca Elnöki Osztályán külön foglalkoztak az enquête-tal.<sup>67</sup> Összeállították a meghívottak listáját és 1892. február 28-án postázták az egyes személyeknek a meghívót. „*A valutarendezés művelete körül felmerülő legfontosabb kérdésekre nézve szakferfiak meghallgatását tartván szükségesnek tisztelettel felkérem, hogy az e végből f. évi márczius hó 8-án d. e. 10 óraker és a következő napokon a vezetésem alatt álló m. kir. pénzügyminisztérium elnökségének nagytanácsstermében tartandó szaktanácskozmányt megjelenésével megtisztelni méltóztassék. ...Előzetes tájékozása végett van szerencsém azokat a kérdőpontokat idezárni, a melyekre nézve nagybecsű véleményét fogom kérni. Ugyancsak idecsatolva netaláni szives használat végett megküldöm a.) valutaügyre vonatkozó statisztikai adatok. b.) a valutaügyre vonatkozó és a monarchia két államában érvényes törvények és fontosabb rendeletek gyűjteményét; c.) a valutaügy fejlődése 1867-től tárgyazó emlékiratot végül a d.) a nevezetesebb külföldi államok valutaügyének és jegybankrendszerének leírása és az azokra vonatkozó legfontosabb törvények gyűjteményét. Mindezeket azzal a rendelettel állítottam egybe, hogy a kérdőpontokra adandó válaszokkal összefüggő kiválóbb statisztikai, történeti*

<sup>64</sup> Képviselőházi Irományok 1892–1896. I. Kötet. Budapest, 1892. 1.

<sup>65</sup> KÖVÉR György: *Az Osztrák–Magyar Bank, 1878–1914*. In: *A Magyar Nemzeti Bank története I. Az Osztrák Nemzeti Banktól a Magyar Nemzeti Bankig 1816–1924*. Szerkesztette: BÁCSKAI Tamás. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1993. (a továbbiakban: KÖVÉR 1993) 277.; FRITZ 2007. 131.

<sup>66</sup> KÖVÉR 1993. 277.

<sup>67</sup> MOL K 255. 358. csomó. 8. tétel. 621/P.M./1892. február 28.

és törvényhozási adatok a szaktanácskozmányban résztvevőknek egységes összeállításban álljanak rendelkezésre.<sup>68</sup>

A meghívottak listája igen széles: volt közöttük egyetemi tanár, akadémikus, képviselő, bankár. A résztvevők igazi megtiszteltetésnek vették a pénzügyminiszter gesztusát és kötelességüknek érezték a meghívását elfogadni. Némelyek válaszlevelét a levéltár is őrzi.<sup>69</sup> A magyar enquete 1892. március 8. és 10. között került megrendezésre 22 meghívottal. A szaktanácskozás résztvevői: Beck Miksa, Beck Nándor, Dessewffy Aurél gróf, Falk Miksa, Földes Béla, Gyurkovics György, Hegedüs Sándor, Hieronymi Károly, Helfy Ignác, Horánszky Nándor, Kornfeld Zsigmond, Lánchy Leó, Lukács Antal, Lukács Béla, Lukács László, Matlekovits Sándor, Pallavicini Ede örgróf, Schwarz Félix, Széll Kálmán, Tisza István, Wahrmann Mór, Zichy Nándor gróf.<sup>70</sup> A meghívókban előre megküldték a résztvevőknek az öt kérdést, amellyel foglalkozni kívántak, valamint a Wekerle és a pénzügyminisztérium munkatársai által előre elkészített több mint 800 oldal terjedelmű négy kötetet, amelyben a résztvevők előzetesen tájékozódhattak a valuta bel- valamint nemzetközi helyzetével. 1892. március 2-án és 4-én Bécsben titkos megbeszélésekre került sor a Pénzügyminisztériumban az Osztrák–Magyar Bank vezetésével.<sup>71</sup> Megállapodtak abban, hogy a bank privilégiumát 1897-ig meghosszabbítják, és hogy a valuta-reform a közvetlen és közvetett előnyökre való tekintettel megéri a pénzügyi áldozatot.<sup>72</sup>

Az osztrák enquete valamivel hosszabb ideig, március 8-tól 17-ig és jóval több meghívottal, 35 szakértő közreműködésével ülésezett, melynek elnökségét Emil Steinbach töltötte be.<sup>73</sup> Az osztrákok is ugyanazt az öt kérdést vitatták meg 9 napon keresztül, mint a magyarok és ugyancsak egyetemi tanárok, bankárok és szakpolitikusok vettek rajta részt.<sup>74</sup>

A magyar enquete-ot március 8-án 10 órakor a tanácskozás elnöke Wekerle Sándor pénzügyminiszter nyitotta meg a magyar királyi pénzügyminisztérium elnökségének nagy tanácstermében.<sup>75</sup> Az összejövetelen öt kérdést kellett megvitatni:

<sup>68</sup> MOL K 255. 358. csomó. 8. tétel. 621/P.M./1892. február 28.

<sup>69</sup> MOL K 255. 358. csomó. 8. tétel Kornfeld Zsigmond 1892. március 4-én, valamint Pallavicini Ede örgróf szintén 1892. március 4-én kelt válaszlevele, melyekben elfogadják a meghívást.

<sup>70</sup> A valuta-enquete naplója 1892. március 8–10. Budapest, Magyar Királyi Pénzügyminisztérium, 1892. (a továbbiakban: A valuta-enquete naplója 1892) 4.

<sup>71</sup> PRESSBURGER 1972. 578.

<sup>72</sup> PRESSBURGER 1972. 579. közli még: KÖVÉR 1993. 278.

<sup>73</sup> Stenographische Protokolle über die vom 8. bis 17. März 1892 abgehaltenen Sitzungen der nach Wien einberufenen Währungs-Enquete-Commission. Wien, aus der kaiserlich-königlichen Hof- und Staatsdruckerei, 1892. 1.

<sup>74</sup> KAMITZ, Reinhard: *Die Österreichische Geld- und Währungspolitik von 1848 bis 1948*. In: *Hundert Jahre Österreichischer Wirtschaftsentwicklung 1848-1948*. (Hrsg.) MAYER, Hans. Wien, Springer Verlag, 1949. 150–151.

<sup>75</sup> A valuta-enquete naplója 1892. március 8–10. Budapest, Magyar Királyi Pénzügyminisztérium, 1892. 7.



1. Melyik értéket vegyék alapul a rendezéshez?
2. Aranyérték elfogadása esetén megengedhető lenne-e bizonyos mennyiségű ezüst értékpénz forgalomba hozatala, s ha igen, mekkora összegben?
3. Hozzanak-e forgalomba bizonyos mennyiségben értékpénzre bármikor beváltható, kényszerforgalommal el nem látott nem kamatozó állami pénztárjegyeket?
4. Az új pénz értéke milyen súlyú aranyéval legyen egyenlő?
5. Milyen legyen az új pénzegység?<sup>76</sup>

A résztvevők ülésorrendben egymás után adták elő a véleményüket mind az öt kérdést hosszabban-rövidebben kifejtve.<sup>77</sup> Az első ülésen heten mondták el véleményüket, Széll Kálmán, Hironymy Károly, Wahrmann Mór, Lukács Antal, Lukács Béla, Hegedüs Sándor és Tisza István. Majd a tanácskozást valamivel 14 óra után berekesztették.<sup>78</sup> Március 9-én 16 órakor nyitották meg a konferencia második napját, ahol aznap hatan fejthették ki nézeteiket: Horánszky Nándor, Lánczy Leo, Helfy Ignác, Földes Béla, Matlekovits Sándor, Lukács László. Wekerle javaslatára az értekezletet 20 órakor berekesztették.<sup>79</sup> Az enquete harmadik és egyben utolsó napja március 10-én szintén 16 órakor vette kezdetét, melyen Pallavicini Ede örgróf, Falk Miksa, Dessewffy Aurél, Zichy Nándor gróf, Beck Miksa, Kornfeld Zsigmond, Beck Nándor, Gyurkovics György adta elő meglátásait a témában. A bizottsági meghallgatásokat 20 óra után fejezték be.<sup>80</sup> Az enquete 22. tagja, Schwarz Félix utazása végett nem tudott a tanácskozáson részt venni, de levélben megküldte észrevételeit.<sup>81</sup> A pénzügyminisztérium részéről jelen voltak s mind a három ülésen szintén részt vettek Láng Lajos államtitkár, Márffy Ágost helyettes államtitkár, Enyedy Lukács osztálytanácsos, Popovics Sándor osztálytanácsos, valamint Wickenburg Márk gróf számtanácsos. Láng több alkalommal fontos, cizellált kérdéseivel vitát is generált. Az előkészítő munka nagy részét a minisztérium dolgozói végezték, akik tényleges szaktudás birtokában voltak, melynek ékes bizonyítéka *A valuta-enquete irományai* négy kötete. Alapos munkájukat méltatta Budapesti Egyetem Állam- és Jogtudományi Karnak dékánja, Vécsey Tamás, aki levelében azt kérte Wekerletől, hogy a jogi hallgatók széleskörű tájékozottságának biztosíthatósága végett küldje meg az egyetem könyvtárának a köteteket.<sup>82</sup> Wekerle nagy gondot fordított a pénzügyminisztérium

<sup>76</sup> MOL K 255. 358. csomó. 8. tétel. 621/P.M./1892. február 28.

<sup>77</sup> Lásd: A valuta-enquete naplója 1892. 7–180.

<sup>78</sup> A valuta-enquete naplója. 1892. 74.

<sup>79</sup> A valuta-enquete naplója. 1892. 130.

<sup>80</sup> A valuta-enquete naplója. 1892. 180.

<sup>81</sup> A valuta-enquete naplója. 1892. 181–188. Budapest, 1892. március 29.

<sup>82</sup> MOL K 255. 358. csomó. 8. tétel. Dr. Vécsey Tamás levele – Wekerle Sándornak. Budapest, 1892. március 5.

fejlesztésére. Gratz Gusztáv véleménye szerint a pénzügyi gárda mindig a legkiválóbb volt a Monarchia minisztériumai közül.<sup>83</sup>

Az enquête-ról összefoglalóan elmondható, hogy a szakértők a valutarendezés műveletét szükségesnek tartották. Egyhangúan az aranyalapú valuta mellett voksoltak és a szükséges arany beszerezhetőségét lehetségesnek tartották.<sup>84</sup> A meghívottak egyet értettek abban, hogy az új pénzzel ne csatlakozzanak se a frank-, se pedig a márkarendszerhez, hanem maradjon meg a forint, legfeljebb vágják ketté és a fele érték legyen a valuta alapja. Egy véleményen voltak továbbá abban, hogy a Monarchia ezüstkészletét nem szabad eladni, hanem fel kell használni. Eltértek a vélemények a felhasználás módjában, valamint abban, hogy az államjegyek aranyfedezet vagy legalább ezüst-kurrensre való beváltás mellett bocsáthatók-e ki. Az egyik csoport véleménye az volt, hogy az aranyvaluta természetével sem az ezüst-kurrens, sem az államjegy nem egyezik meg. A pénz csak arany, aranyra beváltható bankjegy és váltópénz lehet, az ezüstpénzt tehát váltópénzre kell átverni. A másik csoport viszont a megélhetés drágulásának elkerülése és a pénzforgalmi zavarok megelőzése végett szükségesnek tartotta a 10 forinton aluli, megfelelő összegű fizetési eszközt s minthogy ilyen aranyból nem lehet verni, az volt a véleménye, hogy erre a célra egy kisebb mennyiségű ezüst pénzt vagy államjegyet, esetleg mind a kettőt forgalomban kell tartani. A Monarchiának 260 575 millió forintra rügött az ezüstkészlete, így forgalomban tartása nem elvi, hanem gyakorlati okokra vezethető vissza.<sup>85</sup> Mint majd láthatjuk, így alakult ki az úgynevezett sánta aranyvaluta.<sup>86</sup> Végül megoszlottak a vélemények a reláció megállapításánál: más arányszámot akartak a magyar delegátusok és mászt az osztrákok. A magyarok az kívánták, hogy 119–120 papírforint, az osztrákok viszont 114–115 papírforint legyen egyenlő 100 aranyforinttal.<sup>87</sup> Vagy, ahogy a korban nevezték: az osztrákok nehéz, a magyarok könnyű aranyforintot akartak.<sup>88</sup>

Az enquête-ok eredményesek voltak, és a magyar sajtó beszámolt a hazai konferencia híreiről. A lapok közölték a szereplők névsorát és a titulusukat, és kiemelték hozzászólásukat a témában. Ennek ellenére el kell ismerni, hogy egyes megközelítésben a szaknácsozás nem változtatott a már meglévő forgatókönyvön.

<sup>83</sup> GRATZ Gusztáv: *A dualizmus kora. Magyarország Története 1867–1918*. I. Kötet. Budapest, Akadémiai Kiadó, (Reprint) 1992. 286.

<sup>84</sup> JIRKOVSKY 1943. 348. Sőt, Wekerle pénzügyminiszter az 1891. január 15-én tartott minisztertanácson előadottakhoz tartva magát, a minisztérium akkora már jelentős mennyiségű aranyat szerzett be a valutaszabályozás műveletéhez az 1891- és 1892-es években.

<sup>85</sup> FELLNER Frigyes: *A valuta rendezése Magyarországon. Különös tekintettel a készpénzfizetések megkezdésére*. Budapest, Grill Károly Könyvkiadóvállalat, 1911. 105.

<sup>86</sup> *Sánta aranyvaluta*: németül – *hinkende Goldwährung*, angolul – *limping standard*. Az a valuta, melynél a törvényes fizetési eszköz csak egy fémből készül, de valamely régebbi pénzrendszerből megmaradt, másik fémből készült érme is korlátlan mennyiségben fogadandó el a forgalomban. (lásd: Révai Nagy Lexikona XVI. Kötet. (Racine-Sodoma) Budapest, Révai Testvérek Irodalmi Intézet Rt., 1924. 547.)

<sup>87</sup> JIRKOVSKY 1943. 349.

<sup>88</sup> PRESSBURGER 1972. 583.

Az 1892. márciusi enquete-nak volt ugyanakkor más vetülete is, amely nagymértékben befolyásolta annak eredményességét. Az Osztrák–Magyar Bank főkormányzói posztja ugyanis betöltetlenül állott, s az üresen maradt pozícióra alkalmas személyt kellett találni. Az új főkormányzó Kautz Gyula egyetemi tanár, korábbi alkormányzó lett, akit Ferenc József 1892. március 6-án nevezett ki.<sup>89</sup> Kautz markáns szerepet vállalt a magyar gazdasági életben. Kinevezését a közvélemény egyöntetűen remek döntésnek tartotta. „Különösen Steinbach osztrák pénzügyminiszter, a kiváló jogász és nemzetgazda, kívánta kinevezését. Nagyon örült Kautz annak, hogy Kossuth Lajos is egy képviselő előtt oda nyilatkozott, hogy helyes volt őt kinevezni.”<sup>90</sup> Kautz tanári működését így csak 1892-ig folytatta. Az Osztrák–Magyar Bank élére került professzor köztudottan az aranyvaluta híve volt. Véleményünk szerint Ferenc József döntése üzenet jelentőséggel bírt. Kautz hagyatékából egyértelműen kiderült, hogy tapasztalatai szerint a két politikus, Wekerle és Steinbach közös hivatali idejük alatt a valutarendezés könnyen és biztosabban haladt, mint azt követően.<sup>91</sup>

Maga a reform nemcsak Wekerle Sándornak köszönhető, hanem annak sok más személy is részese volt. Emlékezzünk itt meg most kettőről, Kornfeld Zsigmondról és Lánczy Leóról. Wekerle hálás volt ezen személyeknek, kiknek igyekezete megfelelő jutalomban részesült. Wekerle Kornfeldet királyi dekrétummal kívánta honosítani, de addigra ő már kérvényezte a magyar állampolgárságot. Ugyanis Kornfeld nem magyar volt, hanem Morvaországból származott. Így kijárta Kornfeldnek a harmadosztályú vaskoronarendet.<sup>92</sup> Lánczy Leó a Pesti Magyar Kereskedelmi Bank igazgatója szintén a harmadosztályú vaskoronarendben részesült Wekerle és Budapest főpolgármesterének, Ráth Károlynak felterjesztése jóvoltából.<sup>93</sup>

## Összegzés

Az 1892. márciusi valuta-enquete-ot az 1887. évi vám- és kereskedelmi szerződés cikkelye alapján törvénybe foglalt kötelesség volt megszervezni és lebonyolítani, az osztrák és a magyar pénzügyminiszter csupán munkáját végezte és a törvényben előírt kötelességé-

<sup>89</sup> MOL K 255. 358. csomó. 8. tétel. 722/P.M./1892. március 11.; MOL K 255. 358. csomó. 8. tétel 1267/F.M. Emil Steinbach levele Kautz Gyula kinevezése tárgyában – Wekerle Sándornak, Wien, am 10. März 1892.

<sup>90</sup> FÖLDES Béla: *Kautz Gyula emlékezete*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1911. 13.

<sup>91</sup> Magyar Tudományos Akadémia Kézirattára. Kautz Gyula hagyatéka MS 1201/1-4.

<sup>92</sup> RADNÓTI é. n. [1931] 23., valamint: Kornfeld a harmadosztályú vaskoronarendet 1890-ben kapta – közli – KÖVÉR György: *Bankárok és bürokraták. A Magyar Általános Hitelbank igazgatósági tanácsa és igazgatósága (1876–1905)*. In: *Aetas*. 20. évf. (2005.) 1–2. sz. 112.

<sup>93</sup> MOL K 255. 358. csomó. 8. tétel. 763/P.M./1892. április 4. Ráth Károly főpolgármester levele – Wekerle Sándornak. Budapest, 1892. március 8.

nek tettek eleget annak kivitelezésében. Dunajewski és Wekerle együttműködése nem igazán volt gyümölcsözőnek mondható, Emil Steinbach és Wekerle közös munkálkodása annál inkább. Mindkét férfi komolyan vette hivatalát és munkáját, melynek következtében a lehető legjobbat kívánták kihozni az adott lehetőségek terén a Monarchia számára. A valuta szabályozásának hosszas folyamatából egy kiragadott epizód csupán a valuta-enquête története. Nagy segítséget jelentett dolgozatunk elkészítése során, hogy sok forrás maradt fenn, illetve magáról a valutareformról a dualizmusban máig meghatározó szakmunkák születtek mind magyar, s mind német nyelven.

Bizonyára a hajdani pénzügyminisztérium épületében azokban a napokban sokféle dologról lehetett szó a tanácskozáson kívül, melyet legnagyobb sajnálatunkra nem őriztek meg a jegyzőkönyvek. Formális és informális beszélgetések, tervek a valutarendezéssel kapcsolatban. Olyan különlegességekre gondolunk, mint például Földes Béla levelezőkapcsolata Ludwig Bamberggerrel, akit a németek akkor is és ma is „*Der Vater der Goldwährung*”-nak neveznek. Vagy az aranyvaluta párti fiatal Tisza István és Wekerle kapcsolatára, akik ekkor még jó nexust ápoltak egymással. Minden esetre az enquête egy olyan esemény volt, amelyen a korabeli politikai életből ismert és szakavatott férfiak tanácskoztak. Az előírtaknak a miniszterek eleget tettek és alaposan tájékozódtak a valutaszabályozás művelete körül. Az 1892. márciusi enquête-tal az előkészítő munka lezárult és új szakaszába lépett a valutarendezés folyamata.

### **Contributions to the history of the Hungarian Currency-Enquête in 1892**

The ‘so-called’ Hungarian Currency-Enquête was happened between the 8<sup>th</sup> of March and 10<sup>th</sup> in the year of 1892. The enquête had to be organized and arranged according to the Customs and Trade contract’s paragraph in 1887. This significant event does not escape our Historiographer’s attention, as Sándor Jirkovsky published his study the ‘1892 Valutaankét’ in the ‘Közgazdasági Szemle’ in the middle of the Second World War. In the making of this essay we were interested in the approaching way and the real settlement because previously for these things the enquirers could not get answers from Jirkovsky’s writings. Why was a need for the currency-enquête? What preparations did the two Ministries of Finance make to organize the event? What was the purpose of the Monarchy’s financial experts and elite with this enquête? Did the meeting influence the arrangement of the reform on its merit? The history of the currency-enquête is a three-day-long story in a narrow sense. But there is more behind it, not just three days’ events. The event itself is a selected episode from the history line of the currency organization. This has a close connection with the – long, a really never fulfilled – action, which is the history of the Austro-Hungarian Monarchy’s connection into the International Goldstandard System.

## CSAJÁNYI MELINDA

### „Születtem 1900-ban”

A századforduló körül született magyarországi arisztokrácia történetéhez

Tanulmányommal az 1920 és 1944 közötti időszakban főnemesi címet viselő törvényhozók tevékenységének és sorsának elemzéséhez kívánok hozzájárulni.

Miért éppen róluk készül az adatbázis?

Arisztokratának gyakorlatilag azt a személyt nevezzük, akinek (vagy felmenőjének) a király örökletes főnemesi címet adományozott,<sup>1</sup> így a címet adományozni jogosult uralkodó működése nélkül törvénytörően megkezdődik a csoport természetes fogyása.

Az arisztokrácia közismerten a feudalizmus fenntartója és egyben terméke is volt, vizsgálatra méltó különlegesség azonban, hogy létezett még 1920 után is, a király nélküli királyságban, Magyarországon.

A XX. század elején a főnemesi címet viselő magyarországi családok száma még bővült. A néhány (javarészt zsidó) családnak a hadseregben, de leginkább a gazdasági életben betöltött kiemelkedően fontos szerepe és a korabeli társadalmi mentalitás magyarázta, hogy az uralkodó főnemesi címek adományozásával juttatta kifejezésre elismerését. Ugyancsak a korabeli társadalmi, gondolkodásbeli viszonyok eredménye az, hogy jellemzően nem az arisztokrácia polgárosodott, hanem inkább a polgári elemek igazodtak ízlésben, szemléletmódban az arisztokráciához.

A történelmi arisztokrácia birtokai már a trianoni szerződés folytán jelentősen megfogyatkoztak, gazdasági és hivatali befolyásuk is visszaszorulóban volt, többen egészen elfordultak a politikától és közélettől, majd 1945 után gyakorlatilag eltűntek a magyar társadalomból.

A vizsgált időszakban azonban az arisztokraták – csökkenő létszámban ugyan – de még mindig jelentős oszlopai voltak a multipozicionális elitnek, különösen azon csoport, akik a törvényhozás valamely kamarájának tagjaként, a politikai intézményrendszer csúcsain is helyet foglaltak.

E réteg jellemzői foglalkoztatnak, s jelen dolgozatom e téma egyik szeletét mutatja be, megrajzolva a korszakban a törvényhozásban helyet foglaló főnemesek leszármazottainak sors-vázlatát.<sup>2</sup>

Közülük, akik a századfordulón születtek, még az Osztrák–Magyar Monarchiában szocializálódtak. Fialat felnőttként élték meg az első világháborút, majd annak

<sup>1</sup> SZTÁRAYNÉ Kézdy Éva: *Egy letűnt réteg nyomában*. Budapest, Gondolat, 2009. 21.

<sup>2</sup> A történelmi arisztokrácia tagjait, az indigenákat és az „iparbárókat”, mint a multipozicionális elit törvényhozóként szereplő tagjait, ismereteim szerint, jelen kutatás veszi először csoportként vizsgálat alá.

következményeként szembesültek megszokott kereteik széthullásával. E generáció az 1930-as években ért abba az életkorba, mikor „öröksége” szerint el kellett volna foglalnia a különböző magas pozíciókat. Többen közülük ezt meg is tették, folytatva elődeik nyomát, vagy új utakkal próbálkozva. (Pl. gr. Apponyi György, gr. Andrássy Katinka, gr. Andrássy Klára, gr. Széchenyi György, gr. Pálffy Fidél, gr. Festetics Sándor, gr. Pálffy Géza, gr. Zichy György, etc.)

A negyvenes évek viharai azonban e generációnak szinte minden egyes tagját elsöpörték. Vagy itthon, vagy külföldön kerültek a társadalom szélére, jó néhányukat pedig épp társadalmi helyzete miatt érte utol végzete.

## A vizsgálat tárgya és módszere

A Horthy-korszak törvényhozásának bármely házában helyet foglaló arisztokraták 1900 körül született leszármazottai képezik vizsgálatom tárgyát.

Abból adódóan, hogy e leszármazottak körülményeit első renden szüleik helyzete határozta meg – s ezen kiemelt helyzetüknél fogva, a szülőkről szélesebb körű adatállomány is áll rendelkezésre –, jelen tanulmányomban első renden a szülők adataira építem megállapításaimat.

Az 1920 és 1945 közötti törvényhozás hat ciklusban működött.

Igyekszem kiszűrni az 1920–1944 között funkcionált arisztokrata törvényhozók adataiból:

- a képviselők és felsőházi tagok 1890 és 1910 között született *leszármazottait*,
- *magukat* az ez időszakban született *törvényhozókat*,
- valamint *házastársaikat* (ha 1890 és 1910 között születtek).

A vizsgálat tárgyát képezték a fentiekén kívül az arisztokrata törvényhozók azon leszármazottai is, akik maguk nem 1890 és 1910 között születtek, csupán valamely testvérük Meggyőződésem szerint a fent leírt eljárás pontosítja az érintett családokról – mint a multipozicionális elit tagjairól – tett megállapításaimat.

Annak érdekében, hogy a vizsgálandó személyek – a lehető legtöbb jellemző információval együtt – kiszűrhetők legyenek, az alábbi adatokat gyűjtöttem a korszak valamennyi főnemesi címet viselő törvényhozójáról:

- SZÜLŐK származása (genealógiai és állampolgári, nemzeti hovatartozás)
- PÁRTÁLLÁS (képviseletházi tagság esetén)
- HÁZASTÁRS (házastársak)
- ISKOLÁZOTTSÁG
- BIRTOKOK (amennyiben megfelelő adat áll rendelkezésre)
- ÉLETÚT (élethossz, születési és utolsó ismert tartózkodási helyszínek, kiemelkedő funkciók, tevékenység, etc.)
- GYERMEKEK (születési hely, élethossz, utolsó ismert tartózkodási hely).

(Ez alkalommal nem tértem ki a vallási hovatartozásra, az esetleges reverzálisokra és azok következményeire, jóllehet ez is igen lényeges jellemző, szükséges lesz ezeken kívül e családok vagyonának hiánytalan felmérése is.)

Az alábbiakban két példán mutatom be adatlapjaimat.

1. pl.:

***Ambrózy-Migazzi István (Nizza, 1869–Tana, 1933)***

*KNEP*

*Apja: Ambrózy Lajos*

*Anyja: Erdődy Ágota*

*Felesége: Migazzi Antónia (Aranyosmarót, 1867–Tanakajd, 1945)*

*Végzettsége: államtudományi doktorátus*

*Birtokai: Bars vármegye, Malonya*

*Életútja: a malonyai és a jeli arborétum megalapítója*

**GYERMEKEI:**

- *Mária (1893–1894)*
- *Ágota (Malonya, 1895.–Salzburg, 1978) = gr. Mikes Zsigmond (Brassó vm. főispánja)*
- *Lajos (Malonya, 1897–Lassnitzhöhe Staiernmarkt, 1925)*

2. pl.:

***Perényi Zsigmond báró (Bp., 1870–Bp., 1946)***

*c. EP (Egységes Párt)*

*d. EP (Egységes Párt)*

*Apja: Perényi Zsigmond (Bereg és Ugocsa főispánja)*

*Anyja: Perényi Petronella (másik ág)*

*Felesége: Cseh Etelka (Bp., 1872–Bp., 1947) Ráthonyi Ákos színművész volt felesége*

*Végzettsége: jogász*

*Életútja: Máramaros főispánja, felsőház elnöke, koronaőr, Kárpátalja kormányzói biztosa (1939–40), Friedrich István kormányában belügyminiszter, kapcsolattartó az ellenforradalmi központok között*

*Birtokai: —*

**Gyermeke:**

- *Perényi Zsigmond (Bp., 1901–Bp., 1965) Első felesége amerikai volt, akitől 1945-ben elvált, második felesége Alexander Teréz, akivel Svédországban él.*
- *Gyermekei Amerikában és Svédországban élnek (az egyikük az uppsalai egyetem docense)*

Az adatlapok, szokásos módon, megadják az illető születési és halálozási évét illetve helyét, képviselőházi tag esetében az egyes (betűjellel jelölt) házakba öt bejuttató politikai pártot (vagy pártokat), a legszűkebb családra vonatkozó személyi adatokat, legmagasabb (általam ismert) iskolai végzettségét.

Kitér az adatlap – „életútja” címszó alatt – az adott politikus főbb tisztségeire, társadalmi és politikai tevékenységére. Lehetőség szerint jelzi az adatlap az illető pontos társadalmi helyét, birtokainak elhelyezkedését, nagyságát.

A vizsgálat fő céljából következően – mint kifejtettem – az arisztokrata törvényhozók 1890 és 1910 között született gyermekeire vonatkozóan igyekeztem a legtöbb adatot összegyűjteni.

## A vizsgálat forrásai

E dolgozat alapadatait Gudenus János József *A magyarországi főnemesség XX. századi genealógiája* című munkájának négy kötete,<sup>3</sup> valamint az országgyűlési almanachok – interneten is hozzáférhető – listái adták.<sup>4</sup>

Gudenus János közlései megbízhatóak, ám természetesen a kötetek szerkesztésének lezárási éve (megjelenés éve l. a jegyzetben) adják az utolsó információkat, amelyekre támaszkodva következtetéseket vonhattunk le. Az ezt követő időszak történéseiről az egyes személyek esetében esetleg további (genealógiai jellegű) kutatásokra lesz szükség.

## Arisztokraták száma és aránya a törvényhozásban

A korszakban az említett hat ciklusban a törvényhozásnak összesen 2440 fő volt a tagja.<sup>5</sup> (Minden személyi átfedést is beleértve.) Közülük 379 fő volt arisztokrata (herceg, gróf, báró) származású, függetlenül a cím keltétől, amelynek eredete családonként évszázadokra, vagy akár csupán 1-2 évre tekinthetett vissza. Ez a teljes törvényhozói létszámnak 15,5%-a. Az 1466 fő (választott) képviselőházi tag közül 130 fő arisztokrata (8,8%). A 974 fő felsőházi tag közül 249 fő viselt főnemesi címet (25,5%).

Valójában az arisztokraták száma a törvényhozásban ennél ténylegesen kisebb volt.

Összesen **164 főről** van szó. E numerikus különbségnek az oka, hogy sokan többször is tagjai voltak a törvényhozás egyik vagy másik házának, volt, amikor mindkettőnk. Mivel azonban – az összes törvényhozót jelentő – 2440 fő között természetesen nemcsak az arisztokraták esetében volt átfedés, jelen dolgozatban torzkép fenyegetése nélkül indulhatunk ki a rendelkezésre álló adatokból az arányok megállapításakor.

<sup>3</sup> GUDENUS János József: *A magyarországi főnemesség XX. századi genealógiája*. I. kötet (A–J) Bp., 1990; II. kötet (K–O) Bp., 1993.; III. kötet (P–S) Bp., 1998.; IV. kötet (Sz–Zs) Bp., 1998.

<sup>4</sup> <http://www.ogyk.hu/e-konyvt/mpgy/alm/> (2012. május 26.)

<sup>5</sup> 1920–22; 1922–27; 1927–32 (felsőház is ettől kezdve); 1931–36; 1936–39; 1939–44



Főnemesi arányok a képviselőházban:

1920–22	5%
1922–27	11%
1927–32	7%
1931–36	11%
1936–39	8%
1939–44	7%

(Névsor l. az **1. számú mellékletben**)

Főnemesi arányok a felsőházban:

1927–32	28%
1931–36	26,5%
1936–39	26%
1939–44	25%

(Névsor l. a **2. számú mellékletben**)

(A felsőházi arisztokrácia csoportjait a **3. számú melléklet tartalmazza.**)

Össességében – a személyi átfedések nélkül – a 164 fő főnemesi címet viselő törvényhozóról vizsgáltam a fent felsorolt adatokat. Megállapítottam, hogy – a fentiek miatt reflektorfénybe állított időpontban – „1900 körül” (1890 és 1910 között) a **286-an** születtek a törvényhozók, feleségeik és leszármazottaik közül.

E **286 fő**– munkaelnevezéseként a „**bíborban született generáció**”<sup>6</sup>– adja jelen vizsgálatom konkrét tárgyát.

A „bíborban születettek” szellemi öröksége  
(Az apák, a törvényhozó arisztokraták iskolázottsága)

A fent leírtak értelmében a „bíborban született generáció” szellemi örökségét kívánom áttekinteni törvényhozó apjuk (egyetlen esetben van szó anyáról) iskoláit átfutva.

A források szűkszavúsága miatt nem teljes körű az adatsor, inkább tájékoztató jellegű, amely tendenciákat érzékeltet.

A 164 fő a vizsgált törvényhozó – középiskolák tekintetében – a leggyakrabban a kalksburgi jezsuita gimnáziumot, magyarországi bencés gimnáziumokat és a bécsi Theresianumot látogatta.

<sup>6</sup> Szerzői elnevezés, abban az értelemben használatos, hogy e generáció tagjainak lehetőségeit szülei multipozícionális helyzete határozta meg.

Felsőfokú végzettséggel rendelkezők közül:

- jogi végzettséggel: 61 fő,
- államtudományi végzettséggel: 15 fő rendelkezett.

*Összesen a kettő: 76 fő (45%)*

További jellemzően gyakori végzettség a vizsgált csoportban:

- magyaróvári gazdasági akadémia: 25 fő (15%),
- valamilyen szintű katonai végzettség: 22 fő (13%),
- természettudományos végzettség (közgazda is): 8 fő,
- külföldi egyetemek (Halle, München, Oxford, Graz, Heidelberg, Sorbonne, Berlin) 18 fő (10,5 %).

A kalksburgi jezsuita gimnáziumban és a bécsi Theresianumban kapott alapokat legalább 15 fő a rendelkezésre álló adatok szerint. Arányaiban ez ugyan még 10% sincs, azonban legtöbb esetben nem említik a források a végzettségnél a középiskolát (különösen nem, ha felsőfokú végzettség követi azt), ám hogy *ezen* iskolákra mégis kitérnek (kizárólag ezekre térnek ki), az intézmények rendkívüli társadalmi és szemléletformáló hatását emeli ki.

A legnagyobb arányban jogi és/vagy államtudományi végzettséggel rendelkeztek az érintett politikusok, a csoport több mint fele vett részt ilyen képzésben. (Hasonlóak voltak az időszakban a hazai felsőfokú képzési szerkezeti arányai is).

A vizsgált 164 fő mintegy 15%-a (25 fő) a magyaróvári gazdasági akadémia hallgatója volt. Sajátos szerepe van ennek az iskolának, amiként az iskola késői krónikása ismeretei tükrében megjegyzi: „1869 és 1945 között itt ringott a magyar agrártudományok bölcsője.”

Emellett azonban ennek az iskolának a korszak kurzusa, a nagyhírű és hasonló profilú külföldi intézetek ellenpontjaként, a társadalom minden rétegéből verbuválódó „képzett gazdaréteg” kiemelkedő kibocsátó szellemi műhelyének szerepét is szánta.<sup>8</sup>

Az adatokból megállapítható a tendencia, hogy a nagybirtokos arisztokrácia igyekezett gyermekeinek a kor kihívásainak és a birtokmodernizáláshoz egyaránt megfelelő végzettséget biztosítani, s a politizálást elősegítő jogi és államtudományi tanulmányok *mellett* mezőgazdasági tanulmányokra is lehetőséget adni. Több – első renden német – agrárfőiskola is szerepel az e célra igénybe vett oktatási intézmények között.

<sup>7</sup> WALLESHAUSEN Gyula: *A magyaróvári agrár felsőoktatás 175 éve*. Mosonmagyaróvár, Pannon Agrártudományi Egyetem Mezőgazdaságtudományi Kar, 1993. (a továbbiakban: WALLESHAUSEN 1993) 5.

<sup>8</sup> WALLESHAUSEN 1993. 161.

Az 1900 körül született generációt felnevelő apák között (legalább) 12 fő van, akik jogi végzettség mellett a fentebb említett magyaróvári gazdasági akadémiát is elvégezték.<sup>9</sup>

Valamilyen szintű katonai végzettsége vagy hivatásszerű katonai tapasztalata 22 főnek volt, s a korai determináltságot jelzi, hogy ők szinte mindannyian kizárólag ezzel a végzettséggel vagy hivatással rendelkeztek, s a hadseregben (a később születettek a háborúban) eltöltött évek után – esetleg közben – léptek a politika színpadára.<sup>10</sup> Természet tudományos végzettsége (orvos, mérnök, közgazda) a főnemesi címet viselő politikusok közül igen kevésnek volt, mindössze 5 főnek.

Az általános vélekedéssel szemben, a vizsgált populációból viszonylag kevesebben tanultak külföldön, egyetemen, adatokkal alátámasztva mindösszesen 18 fő.<sup>11</sup>

## A „bíborban született generáció” átlagéletkora

A vizsgált 164 arisztokrata politikus 286 főnyi (1890 és 1910 között született) leszármazottjának átlagéletkora utalhat egyrészt arra, milyen életlehetőségeket nyit a teljes anyagi, szellemi, nevelési és erkölcsi jólét, amelybe beleszülettek. Másrészt ez az adat rávilágít az opcióra, hogy a kapott értékeket milyen hosszú ideig kellett és lehetett volna – az eredeti tervek szerint – kamatoztatniuk. (*Amennyiben nincs pontos információ a vizsgált személy halálának évéről, akkor „minimum élethossz”-szal számolunk, amelyhez Gudenus János idézett művének megjelenése ad támpontot: amennyiben a kötet szerkesztésének lezárásakor élt az illető, ez a dátum a minimum élethossz záró éve.*) A vizsgált 286 fő közül semmilyen tényadatunk nincs 10 fő esetében. Ez utóbbiakat **kivéve** számítottam átlagéletkort (figyelembe véve a fent említett) „minimum” élethosszt is.

**Férfiak esetében 62,4 év,**

**Nők esetében 71,1 év.**

A fenti számok értékeléséhez *Valuch Tibor* adatai szolgálhatnak összehasonlítási alappul. Kutatásai szerint a 60 éves és idősebb korosztályok létszámának aránya a magyar társadalmon belül 1949-ben még csak 10,7 %, ugyanekkor a magyar népesség átlagéletkora 32,4 év, 1990-ben 37,3 év, 1995-ben pedig 37,8 év volt.<sup>12</sup>

<sup>9</sup> Pl. gr. Bethlen István, gr. Szapáry Lajos, gr. Esterházy László, gr. Somssich László, gr. Apponyi György, br. Inkey Pál

<sup>10</sup> Pl. hg. Windischgraetz Lajos, gr. Csáky Károly, gr. Hadik János, gr. Batthyány Zsigmond, br. Hazai Samu, gr. Teleki Sándor, br. Láng Boldizsár

<sup>11</sup> Pl. gr. Andrássy Gyula, gr. Apponyi Albert, gr. Klebelsberg Kunó, gr. Sigray Antal, br. Korányi Frigyes, br. Szerényi József, gr. Hoyos Miksa, gr. Tisza Lajos, gr. Vay Tibor, gr. Zichy Aladár, br. Harkányi János

<sup>12</sup> VALUCH Tibor: *Család, háztartás, a női tevékenységszerkezet és a szerepfelfogás változásai 1945 után*. [http://www.rubicon.hu/magyar/oldalak/csalad\\_haztartas\\_a\\_noi\\_tevékenységszerkezet\\_es\\_a\\_szerepfelfogás\\_valtozasai\\_1945\\_utan/](http://www.rubicon.hu/magyar/oldalak/csalad_haztartas_a_noi_tevékenységszerkezet_es_a_szerepfelfogás_valtozasai_1945_utan/) (2011. szeptember 2.)

Hasonlóan figyelembe vehető összehasonlító adat *Józan Péter* közlése, miszerint 1900-ban a születéskor várható élettartam 37,3 év volt, s ez épp száz év alatt duplázódott meg, s lett 2000-ben 71,3 év.<sup>13</sup>

## A leszármazottak születési- és utolsó ismert tartózkodási helye

Magát a tartalmi fő kérdést, az életpálya ívét határozza meg, hogy hol született, hol szocializálódott e generáció, és a történelmi vihar hová sodorta tagjait, gyakorlatilag egyetlen évtized alatt. A 286 vizsgált személy közül 5 fő születési helyéről nincsen adatunk, így 281 fő a számítási alap.

### **Születések helye (összesen 281 főből):**

Belgium: 1 fő (diplomata gyermekeként)

Csehország: 1 fő (Habsburg család tagja)

Szerbia 2 fő (diplomata gyermekeként)

Lengyelország: 2 fő

Németország: 4 fő (2 fő ebből a Habsburgok család tagja)

Ausztria: 8 fő (1 fő ebből a Habsburg család tagja)

**A történelmi magyar határokon kívül összesen: 18 fő (6,4%)**

***A mai Magyarország határain belül: 184 fő (65%)***

(Ezen belül Budapesten: 59 fő)

Történelmi Magyarország határain belül: 79 fő

**A történelmi magyar határokon belül összesen: 263 fő (92%)**

### **Utolsó ismert tartózkodási hely (összesen 286 főből)**

Ausztria: 59 fő (20,6%)

Argentína: 13 fő

Németország: 21 fő (ebből 10 München)

USA: 18 fő

Ausztrália: 3 fő

Olaszország: 4 fő

Belgium: 7 fő

Franciaország: 5 fő

Paraguay: 1 fő

Uruguay: 2 fő

Venezuela: 1 fő

<sup>13</sup> JÓZAN Péter: *A halandóság alapirányzata a 20. században, és az ezredforduló halálzási viszonyai Magyarországon*. In: *Magyar Tudomány*. XLVIII. (2002) 4. sz. 419.

Svájc: 9 fő  
Dél-Afrika: 1 fő  
Kanada: 6 fő  
Horvátország: 1 fő  
Portugália: 4 fő  
Brazília: 4 fő  
Anglia: 5 fő  
Lengyelország: 1 fő  
Svédország: 1 fő  
Görögország: 1 fő  
Algéria: 1 fő  
Spanyolország: 1 fő  
**Külföldön** fejezték be pályájukat, vagy ott van utolsó ismert tartózkodási helyük:  
**169 fő (60%)**

A volt Osztrák–Magyar Monarchia területén: 4 fő  
**Magyarországon: 98 fő (ebből 60 fő Budapesten) (34%)**  
Ismeretlen: 6 fő  
Hősi halottak: 9 fő  
*Tehát akik „maradtak”: Összesen: 117 fő (40%)*

## Következtetések

a) A két világháború között királyát, és gyakran teljes birtokait veszítő, önmagát magyarként identifikáló arisztokrácia azon része tehát, akik a törvényhozásban vállaltak szerepet, részesévé akart és tudott lenni a trianoni szerződés által meghatározott ország politikai vezetésének. Érdekeit nem csoportérdekként fogalmazta meg, hanem különböző programokkal rendelkező politikai pártok soraiban tevékenykedett (következetesen kivéve a baloldali pártokat). A hat választott törvényhozó testületben, átlagban 8,8%-os részvételük.

Jelenlétük csökkenő aránya a különböző ciklusokban kiemeli a tényt, hogy az arisztokrácia – hagyományaihoz híven – konzervatív irányultságának nagy átlagban nem kedvezett a szélsőségek felé való elmozdulás.

A felsőházban – mint szándékoltan konzervatív beállítottságú politikai intézményben – való részvételi arányuk átlagosan 25,5%, szignifikánsan meghaladja a képviselőházi jelenlét arányát.

b) A törvényhozó arisztokraták, végzett tanulmányaik alapján, általában a korszak bel- és külpolitikai ismereteinek, valamint a korszerű gazdasági tudásnak a birtokában voltak. Nagy szükség is mutatkozott a szerzett tudás hasznosítására, gazdasági és politikai téren

egyaránt, a trianoni szerződés által – mindkét területen – igen szűkre szabott keretek között.

Gyermekeik – a tradicionálisan megkívánt többnyelvűség mellett – jellemzően igényes szellemi környezetben nőttek fel.

c) A két világháború között a törvényhozásban helyet foglaló arisztokrata címet viselők gyermekei, rendkívül kedvező életkörülményeiket kamatoztatva, általában különösen hosszú életpályát éltek le, a korszak magyar társadalmában jellemző átlagnál jóval hosszabbat. Születéskor várható élettartamuk egészen megközelítette a XXI. századi magyar átlagot. Természetesen ezt a generációt is sújtotta a gyermekhalálozás, a háború, a hősi halál, mégis megállapítható, hogy az örökségül vett anyagi és szellemi „jólét” speciálisan hosszú élelehetőségeket nyitott, még az ismert rendkívüli körülmények között is.

d) A vizsgált csoport tagjai döntő többségben a történelmi Magyarországon születtek.

A mindkét irányba (külső hatalom által vezérelten) kilengő, számukra veszedelmet jelentő inga elől nagyrészt sikeresen elmenekültek. Összesen 23 országot érint ez az emigráció, de lényeges tény, hogy ebből Ausztriába (a volt Monarchia területére) 20% (az emigránsok relatív többsége) költözött.

Az 1944 után jobbról és balról is üldözött csoport tagjainak 34%-a, mindennek ellenére, Magyarországon maradt, s megkísérelte még meglévő (szellemi és kulturális) örökségét ott felhasználni, ahol kapta.

## Akik 1900-ban születtek

A fent leírt vizsgálat azokra terjed ki, akik 1890 és 1910 között, tehát „1900 körül” születtek, Érdekes adategyüttest ad a két világháború között főnemesi címet viselő törvényhozók hozzátartozói közül a *valóban 1900-ban* születettek áttekintése. (286 főből 13 fő)

- Gr. Széchenyi Sarolta (Bp., 1900–Bp., 1985)
- Gr. Hoyos (1943-tól *Wenckheim*) József (Németlád, 1900–Horn, 1977)
- Gr. Teleki József (Gyömrő, 1900–Brüsszel, 1985)
- Gr. Batthyány Ödön (Köpcsény, 1900–Németújvár, 1921)
- Gr. Hunyady Imre (Ürmény, 1900–USA, 1956)
- Gr. Széchenyi Henriette (Bp., 1900–Hőgyész, 1979)
- Gr. Semsey Ladislava (Semse, 1900–Radkersburg, 1981)
- Gr. Wenckheim Lajos (Ó-Kígyós, 1900–Bregenz, 1949)
- Gr. Széchenyi Julianna (Marcali, 1900 – Innsbruck, n. a.)
- Br. Korányi Erzsébet (Bp., 1900– n. a.)
- Gr. Eszterházy János gróf (Bécs, 1900–Lausanne, 1967)

- Gr. Pálffy Géza (Dunakiliti, 1900–Taichet /Szibéria, hadifogolytábor/, 1952)
- Gr. Zichy György (Nagyláng, 1900–Bécs, 1967)

## A vizsgált szempontok információi az 1900-ban születettekre nézve:

*Szülők:* 3 fő képviselő, ebből két fő kispárti, egy fő kispárti, majd egységes párti. 10 fő a felsőháznak, főrendi családok és vagy a kormányzó választottjaként, működő tagja.

*Az apa iskolázottsága (két fő „saját törvényhozói jogon” esik vizsgálat alá):*

1 fő katonaként lett politikus, 1 fő jogi és a mosonmagyaróvári akadémia diplomájával rendelkezik, 3 fő jogász, 1 fő az államtudományok doktora, 1 fő jogi és államtudományi doktor, akadémikus, 1 fő a kalksburgi jezsuitáknál szerez érettségét, 1 fő Kalksburg után a mosonmagyaróvári akadémian végez, 2 fő orvos, akadémikus, 2 fő végzettségéről nincs adatunk.

*Élethossz:* Az 1900-ban született 8 férfi átlagéletkora **59,2 év**, s van közöttük egy fiatal felnőttként elhunyt személy is. Az 5 fő, 1900-ban született, nő átlagéletkora **87,2 év**.

(A családjaik genealógiáját tartalmazó kötetek szerkesztésének lezárásakor – Korányi Erzsébet 1993-ban, és Széchenyi Julianna 1998-ban – életben vannak.)

*Életpálya íve:* A születési helyet tekintve a 13 fő közül 9-en a mai Magyarország területén születtek, ketten a mai Szlovákia és ketten a mai Ausztria területén.

A vizsgált személyek utolsó ismert tartózkodási helyét tekintve jóval nagyobb a szóródás. Csúpan ketten haltak meg a mai Magyarország területén, egy fő Svájcban, egy fő Belgiumban, egy fő Szibériában (hadifogolyként), egy fő az USA-ban, egy fő Venezuelában és hatan Ausztriában.

**Összességében** a mintaként kiemelt 13 fő adatai igazolják a tekintett 286 fő 1900 körül, arisztokrata törvényhozó közeli rokonaként született személyről tett általános – fentebb részletezett – következtetéseimet. (Részletes adatlapok az 1900-ban születettekről a 4. sz. mellékletben találhatóak)

**Végezetül, néhány különlegesség az elkészített 286 db 1920 és 1944 közötti törvényhozási helyet fogláló arisztokrata-ról elkészített adatlapokból.**

Ezen személyek kiemelése a szerző önkényes választása azon vélekedés alapján, hogy e példák – kiváltképp a fenti tanulmányban elemzett leszármazottak sorsát tekintve – alkalmasak érzékeltetni igen jellemző közelképekkel a két világháború közötti arisztokrácia „eltűnésének” módjait, azaz a külföldre szakadást, a hősi halált, a diszkriminációs intézkedések miatti pusztulást és az új magyar társadalmi rendben való feloldódást.

### **Inkey József báró (Pest, 1871–Iharosberény, 1945 v.1944)**

*Apja:* Inkey István.

*Anyja:* br. Eötvös Jolán (a miniszter-író Eötvös József lánya).

*Felesége:* Apponyi Terézia (Bécs, 1874–Bp., 1928).

*Végzettsége:* jogász.

*Birtokai:* Iharos.

*Gyermekei:*

- Inkey Lajos (Bp., 1909–? /Lengyelország, hősi halott/ 1944),
- Inkey Péter (Bp., 1911–New Yorkban él),
- Inkey Béla (Iharosberény, 1913–1918).

*Inkey báró adatait fiúgyermekai miatt emeljük ki, akik (a nagyhírű miniszter és író unokái) mindhárman Magyarországon születtek, s igen különböző módon bánt el velük a „közép-európai tornádó”. Egyikük ötévesen hal meg 1918-ban (feltehetően spanyolnátha áldozataként), a legidősebb fiú felnőtt férfiként hal hősi halált 1944-ben, a harmadik fiú az USA-ban éli le hosszú életét.*

### **Hazai Samu báró (Rimaszombat, 1851–Bp., 1942)**

*Apja:* (nincs adat) (Névváltoztatás Kohn-ról 1876. Magyar bárói rang 1912.).

*Anyja:* (nincs adat).

*Felesége:* Juhász Mária (1866–1945).

*Végzettsége:* Ludovika akadémia.

*Életútja:* Előrelépések képesség alapján, honvédelmi miniszter 1910–1917, katonai szakíró

*Birtokai:* (nincs adat).

*Gyermekei:*

- Hazai Béla (1893– Piave mellett /hősi halott/ 1918),
- Hazai Miklós (Bp. 1896 - Az utolsó adat róla 1943-ból való )
- Hazai Ilona (Szász Sándor orvos, eü. főtanácsos felesége. Az utolsó adat róla 1943-ból való.)

Báró Hazai Samu családjának sajátosan beszédes sorsa erős színnel specifikálja a két világháború közötti magyar uralkodó osztály összetételét és leszármazottainak sorsát.

A nehéz időkben honvédelmi miniszterként szolgáló Hazai Samu szüleinél nincs adat az almanachban (Gudenus János forrásul használt könyvében sem), lévén ő maga 1876-ig Kohn Sámuel néven volt számon tartva. Azon rendkívül szűk körű társaságba tartozik, akik magyar zsidóként nem csupán szakmai, hanem politikai előmenetelre is lehetőséget nyertek, s érdemei miatt az uralkodó 1912-ben báró címet adományozott neki. Az első világháború alatt (s összesen 7 esztendeig) honvédelmi miniszterként dolgozó, később a felsőház munkájában (a kormányzó megbízása alapján) részt vevő politikus három gyermeke közül egy sem vihette tovább a nevet. Legidősebb fia hősi halált halt 1918-ban,



másik két leszármazottjáról 1943-ból van utolsó adat, minden bizonnyal a (már nem valószínű alapon besorolt) zsidókat sújtó magyarországi rendelkezéseknek és intézkedéseknek köszönhetően.

**Orosdy Fülöpné bárónő (született: csetei báró Herzog Margit) (Bp., 1875–New York. 1957)**

d.) Keresztény Gazdasági és Szociális Párt

*Apja:* Herzog Péter (Angol–Magyar Banktársaság igazgatója)

*Anyja:* Schwieger Júlia.

*Férje:* báró Orosdy Fülöp (Konstantinápoly, 1863–Tiszabó, 1930).

*Végzettsége:* francia és angol intézetekben nevelkedik.

*Életútja:* 1895-ben keresztelkedik ki, a harmadik magyar női képviselő, erőteljes szociális munka a Vöröskeresztben, stb. – saját épületekben, birtokon rászorulókat ellátása.

*Gyermekei:*

- Orosdy Raul (Rudolf) (Bp., 1895–? /hősi halott/, 1916),
- Orosdy Margit (Bp., 1902–Detroit /USA/, 1989), Pálffy Géza (Dunakiliti, 1900–/szibériai hadifogolytábor/, 1952) felsőházi tag felesége.

Orosdy Fülöpné, a magyar politikatörténet harmadik női képviselője, igazi összekötő láncszemet jelent a tradicionális arisztokrácia és a gazdaság motorjaként működő magyar zsidóság között. Nemcsak azért, mert édesapja, Herzog Péter nagykereskedő 1904-ben bárói rangot kap, s leányát e cím elvárásainak megfelelően neveli, hanem mert csetei báró Herczog Margit (Orosdy Fülöpné) leánya, Margit (az 1900-ban született, s fentebb részletesen tárgyalt) gr. Pálffy Géza felesége lesz, aki Szibériában, hadifogolyként fejezi be életét, s egyetlen gyermekük szintén az USA-ba emigrál. Az Orosdy házaspár elsőszülöttje, fiuk, Raul 21 évesen hal hősi halált.

Orosdy Fülöpné bárónő esetében a fentebb tárgyalt Hazai Samu bárónál felmerülő specialitások továbbiakkal bővültek, s mert egy generáció „eltűnt jövőjét” tárgyalja a jelen tanulmány, talán e sorsok a legbeszédesebbek néma tényeikkel.

Weis István írja kora méltott társadalomrajzában a magyar „középosztályról”:

„Azok a rétegek, amelyek nálunk a felső osztály és az alsó csoport között vannak, jóformán egyik /középosztályra jellemző Cs.M./ feltételnek sem tesznek eleget. Hiányzik szellemi és anyagi függetlenségük és nincs osztálytudatuk”. Valamint: „*Döntő jelentőségű tehát az, hogy amikor a vezető középnemesi réteg letűnt, nem állott rendelkezésre olyan másik társadalmi csoport, amely szerepét átvéve, új középosztályt alakíthatott volna ki*”<sup>14</sup>

E sorok ugyan direkt a hiányzó vagy – a nyugat-európaihoz mérten – elégtelen magyar középosztályról szólnak, indirekt azonban mégis jelen tanulmány kutatási célját

<sup>14</sup> WEIS István: *Hazánk társadalomrajza*. Budapest, Az Országos Közoktatási Tanács, 1942. 78., 80.

jelölik ki. Ha ugyanis – s ezt Weis Istvánon kívül számos más társadalomtudós is felveti, s igyekeznek széles bázison igazolni is – elégtelen vagy érdemben nem létező a középosztály a huszadik századi magyar társadalomban, akkor súlyos hatást és következményeket hordozott a „felső osztály” (*Weis*) Magyarországról történő „eltűnése”.

E – fentiek értelmében mindenképp döntő jelentőségű – eltűnési folyamat tényeire kíván kutatásom, s egy bizonyos szegmenséire jelen tanulmányom rávilágítani.

### **„Ich bin 1900 geboren...“**

#### Die verschwundene Generation

Die zwischen den zwei Weltkriegen existierte ungarische Aristokratie ist eine eigenartig veraltete, aber auch eine moderne Gestaltung. In dem Königtum ohne König ließ die noch von dem ehemaligen König mit hochadeligem Titel versehene Gesellschaftsschicht allmählich das ungarische Judentum – das als Motor der Industriegesellschaft fungierte - assimilieren. Von dem Judentum bestrebten sich aber mehrere um einen aristokratischen Titel zu bekommen. Diese Gesellschaftsschicht besaß den größten Teil der Wirtschaftsmacht. In den Händen derjenigen, die auch in der Gesetzgebung ihren Platz hatten, konzentrierten besondere Macht und Möglichkeit.

Ihren Kindern konnten sie als Erbschaft nicht nur ihr ganzes Vermögen und ihre Beziehungen sondern auch die höchste Schulung hinterlassen.

Diese Generation, die in jeder Hinsicht ein wirksamer Führer der ungarischen Gesellschaft hätte sein können, wurde - immer durch die äußere Großmacht gesteuert - zuerst das Opfer des rechtsdann des linksorientierten politischen Sturms. Zwischen 1943 und 1948 verließen viele das Heimatland Ungarn, mehrere sogar den Kontinent. Mehrere wurden umgebracht oder durch den geschichtlichen Sturm an die Peripherie der Gesellschaft hinausgedrängt. Ob diese im Purpur geborene Generation wohl verschwunden sei?

# KÉPVISELŐHÁZ

(1. számú melléklet)

1920–1922

Windischgraetz Lajos  
herceg  
Ambrózy-Migazzi István  
Andrássy Gyula gróf  
Apponyi Albert gróf  
Bethlen István gróf  
Klebelsberg Kunó gróf  
Pallavicini György őrgróf  
Ráday Gedeon gróf  
Sigray Antal gróf  
Széchenyi Viktor gróf  
Teleki Pál gróf  
Bánffy Miklós báró  
Korányi Frigyes dr. báró  
Szerényi József báró

1922–1927

Andrássy Gyula gróf  
Apponyi Albert gróf  
Apponyi Antal gróf  
Bethlen István gróf  
Cziráky György gróf  
Cziráky József gróf dr.  
Hoyos Miksa Viktor Her-  
bert gróf  
Jankovich–Bésán Endre  
gróf  
Károlyi József gróf dr.  
Pallavicini György őrgróf  
Ráday Gedeon gróf  
Sigray Antal gróf  
Somssich Antal gróf  
Széchenyi Viktor gróf  
Szapáry Lajos gróf dr.  
Teleki Pál gróf  
Teleki Tibor gróf  
Zichy János gróf dr.  
Bottlik István báró  
Kaas (Niels) Albert báró  
Korányi Frigyes dr. báró  
Lers Vilmos báró dr.  
Maillott de la Treille  
Nándor báró  
Mirbach Antal báró dr.  
Podmaniczky Endre br.  
Prónay György báró  
Urbán Péter báró

1927–1932

Apponyi Albert gróf  
Bethlen István gróf  
Csáky Károly gróf  
Hunyady Ferenc gróf  
Jankovich – Bésán Endre  
gróf  
Károlyi József gróf  
Keglevich Gyula gróf  
Klebelsberg Kunó gróf  
Kray István gróf dr.  
Ráday Gedeon gróf  
Sigray Antal gróf  
Szapáry Lajos gróf  
Teleki Tibor gróf  
Zichy János gróf  
Bottlik István báró  
Maillott de la Treille  
Nándor báró  
Perényi Zsigmond báró  
Podmaniczky Endre br.  
Prónay György báró  
Urbán Péter báró

## 1931–1936

Almásy Alajos gróf  
 Apponyi Albert gróf  
 Apponyi György gróf  
 Bethlen István gróf  
 Csekonics Iván gróf  
 Esterházy Mór gróf  
 Festetics Sándor gróf  
 Hunyady Ferenc gróf  
 Károlyi Gyula gróf  
 Keglevich Gyula gróf  
 Klebelsberg Kunó gróf  
 Pallavicini György örgróf  
 Pongrácz Jenő gróf  
 Ráday Gedeon gróf  
 Sigray Antal gróf  
 Somssich Antal gróf  
 Teleki Sándor gróf  
 Zichy János gróf  
 Biedermann Imre báró  
 Inkey Pál báró  
 Kray István báró  
 Láng Boldizsár báró  
 Orosdy Fülöpné bárónő  
 Perényi Zsigmond báró  
 Prónay György báró  
 Urbán Gáspár báró  
 Urbán Péter báró  
 Vay Miklós báró

## 1935–1940

Almásy Imre gróf  
 Apponyi György gróf  
 Bethlen István gróf  
 Esterházy Mór gróf  
 Festetics Domonkos gróf  
 Festetics Sándor gróf  
 Károlyi Viktor gróf  
 Sigray Antal gróf  
 Széchenyi György gróf  
 Takách-Tolvay József gróf  
 Teleki János gróf  
 Teleki Mihály gróf  
 Zichy János gróf  
 Berg Miksa báró  
 Hellenbach Gottfried  
 báró  
 Roszner István báró  
 Urbán Gáspár báró  
 Urbán Péter báró  
 Vay Miklós báró  
 Vojnits Miklós báró

## 1939–1944

Apponyi György gróf  
 Csáky István gróf  
 Esterházy Mór gróf  
 Festetics Domonkos gróf  
 Hunyady Ferenc gróf  
 Károlyi Viktor gróf  
 Kornis Elemér gróf  
 Pálffy József gróf  
 Serényi Miklós gróf  
 Széchenyi Lajos gróf  
 Takách-Tolvay József gróf  
 Teleki János gróf  
 Teleki Mihály gróf  
 Teleki Pál gróf  
 Zichy János gróf  
 Zichy Nándor gróf  
 Buttler Elemér báró  
 Hellenbach Gottfried br  
 Roszner István báró  
 Vay László báró  
 Vay Miklós báró

## FELSŐHÁZ

(2. számú melléklet)

1927–1932

Albrecht főherceg	Széchenyi Aladár gróf
Batthyány-Strattmann László herceg	Széchenyi Bertalan gróf
Festetics Tasziló herceg	Széchenyi Emil gróf
Frigyes főherceg	Szirmay Sándor gróf
Hadik János gróf	Teleki József gróf
József főherceg	Teleki Pál gróf
József Ferenc főherceg	Teleki Tibor gróf
Almássy Dénes gróf	Tisza Lajos gróf
Almássy Imre gróf	Vay Tibor gróf
Andrássy Géza gróf	Wenckheim Dénes gróf
Batthyány Elemér gróf	Wenckheim László gróf
Batthyány Lajos gróf	Zelenka-Zselensky Róbert gróf
Batthyány Zsigmond gróf	Zichy Aladár gróf
Bethlen Pál gróf	Zichy Géza Lipót gróf
Czirák József gróf	Zichy Gyula gróf
Csekonics Endre gróf	Fiáth Pál báró
Degenfeld-Schomburg József gróf	Harkányi János báró
Dessewffy Aurél gróf	Hazai Samu báró
Edelsheim-Gyulai Lipót gróf	Inkey József báró
Erdődy Sándor gróf	Jeszenszky Sándor báró
Esterházy László gróf	Kende Zsigmond báró
Esterházy Pál gróf	Kornfeld Móric báró
Festetics Vilmos gróf	Mirbach Antal báró dr
Hunyady József gróf	Pap Géza báró
Károlyi Gyula gróf	Radvánszky Albert báró
Károlyi László gróf	Ragályi-Balassa Ferenc báró
Khuen-Héderváry Károly gróf	Szterényi József báró
Mailáth Géza gróf	Vay László báró
Mikes János gróf	Vécsey Miklós báró
Nemes Albert gróf	Vojnits Sándor báró
Pallavicini János	Waldbott Kelemen báró
Semsey László gróf	Wlassics Gyula báró
Somssich László gróf	
Szapáry György gróf	

## 1931–1936

Albrecht főherceg  
Frigyes főherceg  
József főherceg  
József Ferenc főherceg  
Montenuovo Nándor herceg  
Almássy Dénes gróf  
Andrássy Géza gróf  
Batthyány Lajos gróf  
Batthyány Zsigmond  
Bethlen Pál gróf  
Czirák László gróf  
Dessewffy Emil gróf  
Erdődy Sándor gróf  
Esterházy László gróf  
Hadik János gróf  
Hoyos Miksa gróf  
Hunyady József gróf  
Károlyi László gróf  
Khuen-Héderváry Károly gróf  
Mailáth György gróf  
Mailáth István Géza gróf  
Mikes János gróf  
Nemes Albert gróf  
Pallavicini János  
Pejacsevich-Mikó Endre gróf  
Semsey László gróf  
Széchenyi Aladár gróf  
Széchenyi Bertalan gróf  
Széchenyi Andor Pál gróf  
Széchenyi Domokos gróf  
Teleki Pál gróf  
Wenckheim József gróf  
Wilczek Frigyes gróf  
Zichy Meskó Jakab gróf  
Ambrózy Gyula báró  
Bottlik István báró  
Fiáth Pál báró  
Korányi Sándor báró  
Szerényi József báró

## 1935–1940

Albrecht királyi herceg  
Almássy Dénes gróf  
Andrássy Géza gróf  
Apponyi Károly gróf  
Batthyány Lajos gróf  
Batthyány Zsigmond gróf, ifj.  
Bethlen Pál gróf  
Bottlik István báró  
Czirák József gróf  
Czirák László gróf  
Dessewffy Emil gróf  
Erdődy Sándor gróf  
Esterházy László gróf  
Fiáth Miklós báró  
Fiáth Pál báró  
Forgách János gróf  
Frigyes királyi herceg  
Harkányi János báró  
Hazai Samu báró  
Hunyady József gróf  
Inkey József báró  
Jankovich Bésán Endre gróf  
Jeszenszky Sándor báró  
József királyi herceg  
József Ferenc királyi herceg  
Károlyi Gyula gróf  
Károlyi László gróf  
Khuen-Héderváry Károly gróf  
Korányi Frigyes báró  
Korányi Sándor báró  
Kornfeld Móríc báró  
Mailáth György gróf  
Mikes János gróf  
Montenuovo Nándor herceg  
Nemes Albert gróf  
Pallavicini Alfonz Károly őgr.  
Pallavicini János őgróf  
Pejacsevich Mikó Endre gróf  
Perényi Zsigmond báró

Radvánszky Albert báró  
Ráday Gedeon gróf  
Ragályi Balassa Ferenc báró  
Semsey László gróf  
Somssich József gróf  
Somssich László gróf  
Széchényi Aladár gróf  
Széchényi Andor Pál gróf  
Széchényi Bertalan gróf  
Széchényi Domonkos gróf  
Szirmay Sándor gróf  
Szterényi József báró  
Szurmay Sándor báró  
Teleki József gróf  
Teleki Pál gróf  
Teleki Tibor gróf  
Tisza Lajos gróf  
Vay Artúr gróf  
Vay László báró  
Vécsey Miklós báró  
Vojnits Sándor báró  
Waldbott Kelemen báró

#### 1939–1944

Albrecht főherceg  
József főherceg  
József Ferenc főherceg  
Festetics György herceg  
Andrássy Mihály gróf  
Apponyi Károly gróf  
Batthyány Zsigmond gróf, ifj  
Bethlen István gróf  
Bethlen Pál gróf  
Czirák József gróf  
Erdődy Rudolf gróf  
Eszterházy János gróf  
Eszterházy László gróf, ifj.  
Hadik-Barkóczy Endre gróf  
Hoyos Miksa Viktor Herbert  
Hunyady József gróf  
Inkey József báró

Jankovich-Bésán József gróf  
Khuen-Héderváry Károly gróf  
Mailáth György gróf  
Montenuovo Nándor herceg  
Nemes Albert gróf  
Nemes János gróf  
Pallavicini Alfonz Károly örgróf  
Pallavicini János  
Pálffy Géza gróf  
Somssich Gyula gróf  
Somssich József gróf  
Semsey László gróf  
Széchényi Andor Pál  
Széchényi Bertalan gróf  
Széchényi Domokos gróf  
Szapáry Lajos gróf  
Széchényi Viktor gróf  
Teleki József gróf  
Teleki Tibor gróf  
Tisza Lajos gróf  
Vay Artúr gróf  
Zichy György gróf  
Zichy Gyula gróf  
Zichy István gróf  
Wenckheim József gróf  
Bottlik István báró  
Fiáth Tibor báró  
Fiáth Miklós báró  
Hazai Samu báró  
Kemény Árpád báró  
Korányi Sándor báró  
Kornfeld Móric báró  
Majthényi László báró  
Perényi Zsigmond báró  
Prónay György báró  
Ragályi Balassa Ferenc báró  
Radvánszky Albert báró  
Szurmay Sándor báró  
Szterényi József báró  
Vécsey Miklós báró  
Vojnits Sándor báró  
Waldbott Kelemen báró

## FELSŐHÁZI TAGOK CSOPORTJAI (3. számú melléklet)

1927–1932

Habsburgok	Egyháznagyok	Zászlósurak	Bíróságok elnökei	Örökjogiú főrendi családok választottai	Vármegyei rvhatóságok választottai	Városi rvhatóságok	Szervezetek intézmények vál.	Kormányzó által élethosszig
Frigyes fng. Albrecht fng. József fng. József Ferenc fng. gr. Degenfeld-Schomburg József <i>(tiszántúli ref. egyhker. főgonduoka)</i> br. Radvánszky Albert (4g. ev. egyetemes egyh. és iskolai felügy.)	gr. Zichy Gyula <i>(kalocsa-bácsi érsek)</i> gr. Miklos János <i>(szombathelyi püspök)</i> gr. Csekonicz Endre <i>(kir. főszíntelnokn.)</i> gr. Ambózy Gyula <i>(koronadór)</i>	gr. Dessewffy Aurél <i>(országbíró)</i> hg. Festerics Taszilo <i>(kir. főudvarmester)</i>	br. Wlassics Gyula <i>(kir. közíg. bíróság eln.)</i>	hg. Barthányi - Stratmann László br. Almásy Dénes gr. Andrassy Géza gr. Barthányi Lajos gr. Barthányi Zsigmond gr. Bethlen Pál gr. Cziráky József dr. gr. Edelsheim-Gyulai Lipót gr. Erdődy Sándor gr. Estreházy László gr. Estreházy Pál gr. Festerich Vilmos gr. Hadik János gr. Hunyady József dr. gr. Károlyi Gyula gr. Khuen-Héderváry Károly gr. Majláth Géza gr. Semsey László dr. gr. Somszich László gr. Szapáry György gr. Széchenyi Aladár gr. Széchenyi Bertalan gr. Szirmai Sándor gr. id. Teleki József dr. gr. Tisza Lajos Vay Tibor gr. Wenckheim Dénes gr. Wenckheim László dr. gr. Zelenka-Zelensky Róbert gr. Zichy Aladár gr. Zichy Géza Lipót dr. br. Fiath Pál br. Harkányi János br. Inkey József br. Jeszenszky Sándor br. Kende Zsigmond br. Vay László dr. br. Yécsey Miklós dr	br. Mírzbach Antal dr. br. Pap Géza dr. br. Ragályi - Balassa Ferenc br. Voivitis Sándor br. Waldbort Kelemen	—	gr. Almásy Imre dr. <i>(OMg Kamara)</i> gr. Teleki Pál dr. <i>(Közg. Egyletem)</i> br. Kornfeld Móríc gr. Nemes Albert	gr. Bathy. Elemér br. Hazai Samu gr. Károlyi László br. Korányi Sándor örg. Pallavicini János gr. Széchenyi Emil br. Szerényi József



1931 – 1935

Habsburgok	Egyházak	Zászlósurak	Bírók	Örkögi földi családok választottai	Városi és városi hatóságok	Szervezetek intézmények	Kormányzó által élétközig
Frigyess fgg Albrecht fgg József fgg József Ferenc fgg	gr. Zichy Gyula gr. Mikses János id. gr. Teleki József ( <i>átamall. ref. egyh. főgond.</i> ) br. Radvánszky Albert ( <i>ev. egyh. és isk. felügy.</i> )	hg. Festetics Taszoló ( <i>főudarmester</i> ) gr. Ambrózy Gyula ( <i>kormány</i> ) gr. Széchenyi Emil ( <i>kormány</i> )	br. Wlassics Gyula	gr. Almásy Dénes gr. Andrássy Géza gr. Batthyány Lajos gr. Bathányi Zsigmond gr. Bethlen Pál dr. gr. Cziráky József dr. gr. Dessewffy Emil gr. Erdődy Sándor gr. Esterházy László gr. Esterházy Pál gr. Hadik János gr. Hunyady József dr. gr. Khuen-Héderváry Károly gr. Majláth György gr. Mailáth István Géza gr. Pejasevich-Mikó Endre gr. Semsey László dr. gr. Somsich László gr. Széchenyi Aladár gr. Széchenyi Bertalan gr. Széchenyi Domokos gr. Szirmay Sándor gr. Tisza Lajos gr. Wenckheim Dénes gr. Wenckheim József gr. Wenckheim László gr. Wilczek Frigyes gr. Zelenka-Zelensky Róbert gr. Zichy Aladár gr. Zichy Géza Lipót dr. gr. Zichy-Meskó Jakab br. Fiáth Pál br. Harkányi János br. Inkey József br. Jeszenszky Sándor br. Kende Zsigmond br. Vécsey Miklós dr.	br. Bortlik István br. Pap Géza dr. br. Ragályi-Balassa Ferenc br. Vojnits Sándor br. Waldbott Kelemen	gr. Hoyos Miksa (OMgKamara) gr. Teleki Pál dr.	br. Hazai Samu gr. Károlyi László br. Korányi Sándor br. Kornfeld Mór hg. Montenuovo Nándor gr. Nemes Albert örg. Pallavicini János gr. Széchenyi Andor Pál br. Szerényi József

1935–1939

Habsburgok	Egyháznagyok	Zászlósrak	Bíróságok elnökei	Örökljögú főrendi családok választottai	Vármegyei és városi tvhatóságok	Szervezetek intézmények	Kormányzó által életközsig
Frigyek kir.h Albrecht kir.hg József kir.hg József Ferenc khg	gr. Zichy Gyula gr. Mikos János id.gr. Teleki József ( <i>dunamelléki főgondnok</i> ) br. Vay László ( <i>tiszántúli főgondnok</i> ) br. Radvánszky Albert ( <i>cs. felügyelő</i> )	gr. Teleki Tibor br. Perényi Zsigmond ( <i>koronázók</i> )		gr. Almásy Dénes gr. Andrássy Géza gr. Apponyi Károly gr. Barthányi Lajos gr. Bathány Zsigmond gr. Bethlen Pál gr. Cziráky József gr. Cziráky László gr. Dessewffy Emil gr. Erdődy Sándor id.gr. Esterházy László br. Fiáth Miklós dr. br. Fiáth Pál br. Harkányi János gr. Hunyadi József br. Inkey József gr. Jankovich Bécsán József br. Jeszenszky Sándor gr. Károlyi Gyula gr. Khuen-Héderváry Károly gr. Mailáth György ögr. Pallavicini Alfonz Károly gr. Pejaševich Mikó Endre gr. Semsey László gr. Somssich József dr. gr. Somssich László gr. Széchenyi Aladár gr. Széchenyi Bertalan gr. Széchenyi Domokos gr. Szimay Sándor gr. Tisza Lajos gr. Vay Artúr br. Vécsey Miklós gr. Wenckheim József gr. Wilczek Frigyes gr. Zelanka-Zelensky Róbert gr. Zichy Aladár gr. Zichy-Mesko Jakab	br. Bortlik István br. Ragályi - Balassa Ferenc br. Vojnits Sándor br. Waldbott Kelemen	gr. Teleki Pál	gr. Forgách János dr. br. Hazai Samu gr. Károlyi László br. Korányi Frigyes dr. br. Korányi Sándor br. Kornfeld Móric hg Montemouvo Nándor gr. Nemes Albert ögr. Pallavicini János gr. Ráday Gedon gr. Széchenyi Andor Pál br. Szerényi József br. Szurmay Sándor br. Wlassics Gyula

1939–1944

Habsburgok	Egyháznagyok	Zászlósurak	Bíróságok elnökei	Örkjögű főrendi családok választottai	Vármegyei és városi váhatóságok választottai	Szervezetek intézmények vál.	Kormányzó által életösszig
Albrechte kir. hg. József kir. hg. József Ferenc	Gr. Zichy Gyula id.gr. Teleki József br. Radvánszky Albert	br. Perényi Zsigmond dr. ( <i>kormányzó</i> ) gr. Teleki Tibor ( <i>koronázó</i> ) gr. Bethlen Pál dr.		gr. Andrassy Mihály gr. Andrassy Sándor gr. Apponyi Károly gr. ifj. Barthány Zsigmond br. Ragályi-Balassa Ferenc gr. Csekolics Iván gr. Cziráky József dr. gr. Erdődy Rudolf gr. Esterházy János ifj. gr. Esterházy László hg. Festetics György br. Fiáth Miklós dr. br. Fiáth Tibor dr. gr. Hoyos Miksa gr. Hunyady József br. Inkey József br. Inkey Pál gr. Jankovich-Bésán József br. Kemény Árpád gr. Khuen-Héderváry Károly gr. Mailáth György gr. Nemes János örg. Pallavicini Alfonz Károly gr. Pálffy Géza gr. Semsey László dr. gr. Somssich Gyula dr. gr. Somssich József dr. gr. Somssich László gr. Széchenyi Bertalan gr. Széchenyi Domokos gr. Széchenyi Viktor gr. Sztáray Tasziló gr. Tisza Lajos gr. Váy Artúr br. Vécsy Miklós gr. Wenckheim József gr. Zichy György	br. Bortlik István ( <i>Borsod-ármegye</i> ) br. Pronay György ( <i>Pest vm.</i> ) br. Majthényi László ( <i>Borsod-Gömör és Kishonti vm.</i> ) gr. Szapáry Lajos dr. ( <i>Pest vm.</i> ) br. Vojnits Sándor ( <i>Bács-Bodrog vm.</i> ) br. Wáldbort Kelemen ( <i>Zemplén vm.</i> )	gr. Zichy István dr. ( <i>M.N.Múzeum</i> )	gr. Bethlen István br. Hazai Samu br. Korányi Sándor dr. br. Kornfeld Móric hg. Montenouvo Nándor gr. Nemes Albert örg. Pallavicini János gr. Széchenyi Andor Pál br. Szerényi József br. Szurmay Sándor

## 4. SZ. MELLÉKLET

### Az 1900. évben arisztokrata törvényhozók leszármazottjaként született személyek adatlapjai

#### **gr. Széchenyi Sarolta (Budapest, 1900–Budapest, 1985)**

Apja: Gr. Széchenyi Viktor, 1920-ban, 1922-ben kisgazdapárti képviselő.

Az apa tanulmányai: budapesti piarista főgimnázium, morvafehértemplomi lovassági hadapródiskola.

Édesanyja Lederbur-Wichelin Karolina cseh grófnő.

Széchenyi Sarolta „kettős jogon” is tagja a vizsgált „bíborban született generációnak”, mivel ifj. gr. Esterházy László (Gyömrő, 1891–Székesfehérvár, 1966), az 1939-ben felsőházi tag feleségeként szintén vizsgálat alá esne sorsa.

#### **gr. Hoyos-Wenckheim József (Németlád, 1900–Horn /Bécs-től 100 km-re/, 1977)**

(1943-tól felvette apai nagyanyjának a Wenckheim báró ágából származó Wenckheim Teréznek vezetéknevét.)

Apja: gr. Hoyos Miksa, az 1922-ben kisgazdapárti képviselője.

Az apa tanulmányai: Graz-ban jogi egyetem, mosonmagyaróvári gazdasági akadémia.

Anyja br. Inkey Ágnes.

#### **gr. Teleki József (Gyömrő, 1900–Brüsszel, 1985)**

Apja Teleki Tibor, 1922-ben kisgazdapárti, 1927-től egységes párti képviselő.

Az apa tanulmányai: jogi egyetem Debrecenben.

Anyja: gr. Széchenyi Alice.

Teleki József okleveles erdőmérnökként dolgozott.

#### **hg. Batthyány Ödön (Köpcsény, 1900–Németújvár, 1921)**

Apja Batthyány-Strattmann László herceg, 1927-től a felsőháznak a főrendi családok által választott tagja.

Az apa tanulmányai, életútja: vegyész és szemész orvos, a köpcsényi ingyenes szemkórház megalapítója, az MTA levelező tagja.

Édesanyja gr. Coreth Mária.

Ödön a 11 testvér közül az első, akut vakbélgyulladásban hal meg, 21 éves korában.<sup>1</sup>

#### **gr. Hunyady Imre (Ürmény, 1900– ? /USA/, 1956)**

Apja gr. Hunyady József, az 1927-től a főrendi családok választottjaként, felsőház tagja.

<sup>1</sup> Gr. BATTYÁNY Ödön: *Naplóm* (részletek) <http://www.kormend.plebania.hu/klemand/batthyany/odon.htm>, (2011. szeptember 16.)

Az apa tanulmányai, életútja: jogi végzettsége van, (IV. Károly szárnysegédje).

Anyja gr. Caraman-Chimay Madeline.

**gr. Széchenyi Henriette (Budapest, 1900–Hőgyész /Tolna m./, 1979)**

Apja gr. Széchenyi Emil, az 1927-es felsőház kormányzó által élethosszig kinevezett tagja.

Az apa tanulmányai, életútja: jogi végzettséggel Sopron megye és város főispánja, a Vöröskereszt elnöke.

Anyja gr. Hunyady Mária.

**gr. Semsey Ladislava (Semse, 1900–Radkersburg, 1981)**

Apja gr. Semsey László, 1927-től a felsőháznak a főrendi családok által delegált tagja.

Az apa tanulmányai, életútja: az államtudományok doktora (a milleneumi ünnepségek szertartásmestere).

Anyja: gr. Dessewffy Mária.

**gr. Wenckheim Lajos (Ó-Kigyós, 1900–Bregenz, 1949)**

Apja gr. Wenckheim Dénes (gr. Széchenyi István nevelt leányának unokája), 1927-es felsőháznak a főrendi családok által választott tagja.

Az apa tanulmányai: végzettségéről és életútjáról nem áll rendelkezésre adat.

Anyja: gr. Wenckheim Friderika.

**gr. Széchenyi Julianna (Marcali, 1900 –1998-ban Innsbruckban él)**

Apja gr. Széchenyi Andor Pál, az 1931-es főrendi háznak a kormányzó által élethosszig kinevezett tagja.

Az apa tanulmányai: Végzettségéről nincs adat.

Anyja: gr. Csekonics Andrea.

**br. Korányi Erzsébet (Budapest, 1900 –1993-ban Venezuelában él)**

Apja br. Korányi Sándor, aki az 1927-től a felsőháznak a kormányzó által élethosszig kinevezett tagja.

Az apa tanulmányai, életútja: orvos, az athéni, bresloui és a lyoni egyetemek tiszteletbeli doktora, az MTA tagja.

Anyja: felsőkubinyi Kubinyi Margit.

**gr. Esterházy János (Bécs, 1900–Lausanne, 1967)**

(A vizsgált csoportnak olyan tagja, aki csak **saját jogán** szerepel itt.)

Apja gr. Esterházy Sándor tagja még az 1915-ben összeült főrendiháznak

Anyja hg. Borghese – Aldobrandini Ágnes

Gr. Esterházy János tanulmányai: a kalksburgi jezsuita intézetben szerez érettségét.

Gr. Esterházy János a főrendi családok választott tagjaként kerül a felsőházba 1939-ben.

Felesége gr. Széchenyi Lujza (a brüsszeli követ leánya).

**gr. Pálffy Géza (Dunakiliti, 1900 – Taichet /Szibéria, hadifogolytábor/, 1952)**

(Szintén „saját jagon” szerepel az 1900-ban születettek között mint törvényhozó.)

A főrendi családok delegáltja kerül 1939-től a felsőházba.

Tanulmányai: a kalksburgi majd a kalocsai jezsuita intézetek, a budapesti Keleti Kereskedelmi Akadémia, magyaróvári gazdasági akadémia.

Felesége Orosdy Júlia, a harmadik magyar képviselőnőnek, Orosdy Fülöpnének (szül. csetei báró Heczog Margit) leánya.

*(A felnőtt kort megért két fiútestvére is a politika színpadára lépett, bátyja, Pálffy Fidél a magyar nemzetiszocialista mozgalom egyik vezetőjeként működött, s ért dicstelen véget, öccse, Pálffy József a kormánypart képviselőjeként vesz részt az 1939-ben összeülő képviselőház munkájában, majd kereszténydemokrata politikus lesz.)*

**gr. Zichy György (Nagyláng, 1900–Bécs, 1967)**

Apja gr. Zichy János, az első nemzetgyűlésen kívül valamennyi képviselőháznak kereszténypárti tagja, valamint a főrendi háznak is örökös tagja.

Az apa tanulmányai, életútja: az államtudományok doktora, „kereszténypart” alapítója, elnöke, vallás-és közoktatásügyi miniszter, az MTA tagja, etc.

Édesanyja gr. Zichy Margit.

Zichy György nem csupán mint a korszak egyik legjelentősebb politikusának 1900-ban született gyermeke, hanem mint a felsőháznak a főrendi családok által 1939-ben választott tagja is szerepel. Maga mezőgazdasági fakultáson szerzett doktorátussal rendelkezik.

PÁL FERENC

## A magyarországi keresztényszocializmus kezdeteihez

(A szombathelyi keresztény munkásegylet)

### Bevezetés

A magyar katolikus egyháztörténelem, s vele együtt a politikai katolicizmus története önmagában nem, csak a világegyház történéseivel együtt vizsgálható. Nem járhatunk el másként akkor sem, ha a Szombathelyről induló magyar keresztényszocializmus eszmei ideológiai alapjait keressük. Ennek elsődleges forrásai részben a pápai enciklikák - elsősorban a *Rerum novarum* - részben pedig a már működő nemzetközi minták tekinthetők.

Nemzetközi szinten, úgy tűnik, elsősorban a német példa volt hatással a magyar mozgalomra. A szociális érzékenységről ismert Wilhelm von Ketteler mainzi püspök 1864-ben megjelent *Munkáskérdés és kereszténység* című művében komoly kritikával szolt a kapitalista rendszer visszasságairól, igazságtalannak bélyegezve meg azt a rendszert, amely a munkást árucikké silányítja le, s egyúttal felszólította az államot, vessen véget a munkaadók önkényének. Könyvének hatására az 1870-es években a Ruhr-vidék katolikus bányászai sorra alakították meg a maguk érdekvédelmi szervezeteit. Ezek kezdetben korporatív jellegűek voltak, azonban rá kellett jönniük, hogy a munkásokat csak akkor tudják megnyerni, ha önálló szakszervezetekbe tömörülnek. Ezek létrejötté nagyjából a századforduló éveire tehetőek.<sup>1</sup>

Ausztriában 1887-ben alakult meg a Keresztény Szociális Párt, amelynek erejét jól jellemzi, hogy 1897 és 1910 között Karl Lueger személyében ők adták Bécs polgármesterét. Az ausztriai példa azonban - elsősorban Lueger erős magyarellenessége miatt - feltehetőleg nem volt ösztönző jellegű a magyar keresztényszocializmus szerveződéséhez.<sup>2</sup>

Mindezen kezdeményezéseket a XIII. Leó pápa által kiadott *Rerum novarum* kezdetű enciklika megerősítette és fellendítette. Hatására Európa-szerte alakultak katolikus pártok, keresztény szakszervezetek, keresztényszociális egyesületek.

A magyar mozgalom politikai gyökerei az 1895-ben megalakult Katolikus Néppártig vezetnek vissza, igaz a párt elsősorban aulikus, konzervatív és arisztokrata vezetői miatt nem, vagy csak kevésbé kívánt foglalkozni a munkáskérdéssel. Kivételt képezett ez alól a párt Prohászka Ottokárral, Giesswein Sándorral, valamint Ernszt Sándorral fémjelzett

<sup>1</sup> ARBOL, Niels: *A kereszténydemokrácia Európában*. [Budapest], Barankovics Alapítvány, 1995. (a továbbiakban ARBOL 1995) 55–56.

<sup>2</sup> ARBOL 1995. 91.

balszárnya.<sup>3</sup> A magyar keresztényszociális mozgalom gyakorlati megindítása azonban nem hozzájuk, és nem is Budapesthez, hanem Szombathelyhez köthető.

A Szombathelyi Keresztény Munkás Egyesületre Gergely Jenő hívta fel a figyelmet, *A keresztényszocializmus Magyarországon 1903–1923* című, 1977-ben megjelent művében. Gergely Jenő a keresztény szociális mozgalom országos fejlődésének tükrében, - az Országos Keresztény Szociális Szövetség és az Országos Keresztényszocialista Párt alakulása szempontjából - vizsgálta a szombathelyi szervezet történetének kezdeti szakaszát, s a mozgalom első csoportjaként definiálta a szombathelyit. Tette ezt úgy, hogy ismert tényként, a szombathelyi megalakulás egyfajta előzményeként kezelte a Giesswein Sándor által 1898-ban megalapított Győr és Győrvidéki Keresztény Munkás Egyesületet. De mint azt maga is megállapította, Giesswein kezdeményezésének nem akadt további követője,<sup>4</sup> így a keresztényszocialista munkásegyséletek országosan, egyértelműen a szombathelyi szervezet 1903. évi megalakulását követően terjedtek el. Ennek fényében a csoport története, működése és szervezeti átalakulásai mind a hely-, mind pedig a köz-történet szempontjából figyelmet érdemel.

## A háttér

A keresztényszocializmus szombathelyi zászlóbontásához megfelelő háttérrel adott az 1895-től megjelenő *Szombathelyi Újság*, amelyet Hidasy Kornél püspök, valamint a Stegmüller Károly vezette Vasvár-Szombathelyi Székeskáptalan hozott létre a káptalan pénzén. Ennek segítségével a mozgalom az alakulás évétől, azaz 1903-tól kezdve folyamatosan hírt adhatott magáról, megnyerve magának támogatókat a Néppárt helyi taborát.

A szerveződés intézményi háttérét a püspöki székhelyként funkcionáló Szombathelyen a számos hitbuzgalmi egyesület, a Katolikus Kör, illetve a Katolikus Legényegylet nyújtotta. E szervezethez erejét mutatja, hogy példának okáért az 1896-os választáson a Néppárti Major Ferenc le tudta győzni Wlasics Gyulát, a volt vallás és közoktatásügyi minisztert. Ezt követően azonban sok babér nem termett a pártnak Szombathelyen, a szabadelvű Éhen Gyulával szemben nem sikerült eredményesen fellépniük. Igaz, 1905-ben és 1906-ban az Egyesült Ellenzék jelöltje, a függetlenségi Gothard Sándor szerzett mandátumot.<sup>5</sup>

Bodányi Ödön *Szombathely város fejlődése* című munkájában a dualizmus korszakát értékelve a város *amerikai gyorsaságú* fejlődéséről ír.<sup>6</sup> Ez az „amerikai gyorsaság” - a város

<sup>3</sup> GERGELY Jenő: *A keresztényszocializmus Magyarországon. 1903–1914*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1977. (a továbbiakban: GERGELY 1977) 12.

<sup>4</sup> GERGELY 1977. 27.

<sup>5</sup> PÁL Ferenc: *A politikai katolicizmus kezdetei Vas megyében*. In: *Vási Szemle*, 63. (2009) 1. sz. 70.

<sup>6</sup> BODÁNYI Ödön: *Szombathely város fejlődése 1895–1910-ig és műszaki létesítményei*. Szombathely, 1910. (a továbbiakban: BODÁNYI 1910) 20.



infrastrukturális fejlődésén túl - több nagy munkaeerőt igénylő gyár és egyéb ipari létesítmény letelepedését is jelentette. Ezek közül kiemelkedett a Magyar Motor és Gépgyár a maga 500 fős, a Pohl Ede és Fiai Gépgyár 400 fős, a Szombathelyi Magyar Pamutipar 500 fős és a Stricker és Fiai Bőrgyárnak 150 fős alkalmazotti létszámával.<sup>7</sup> A gyárak munkaeerő szükségletüket csak részben tudták fedezni szombathelyiekkel, többen vidékről jöttek be a jobb megélhetés reményében.

A betelepülés gyors ütemét mutatja, hogy a lakosság száma 1869-ben 7561, 1880-ban 10 820, 1890-ben 16 133, 1900-ban 23 309, 1910-ben 30 947 főt tett ki, vagyis a város demográfiai növekedése 1869 és 1910 között 309,3%-ot ért el. E nagymértékű lakosság-szám emelkedést a korabeli Magyarországon csak Újpest múlta felül 720,9%-kal.<sup>8</sup>

Ez a katolikus egyház szempontjából azért jelentett problémát, mivel a betelepülő lakosság – kiszakadva hagyományos közegéből – egyre rohamosabb ütemben kezdett laicizálódni.

## A mozgalom elindításának oka: a szociáldemokrácia előretörése

A felsorolt tényezők nem kiváltó okai, inkább csak elősegítői voltak a keresztény munkásegylet alapításának. A szervezet létrehozására a katolikus elitet valójában a szombathelyi szociáldemokrácia látványos megerősödése ösztönözte. Ennek erejét mind a szabadelvű, mind pedig a katolikus sajtó igyekezett lebecsülni, azonban jelenlétük az iparosodó megyeszékhelyen tagadhatatlan tény volt.<sup>9</sup> Az egyház a munkásság politikai képviselését az 1890-es évek végén még megoldhatónak vélte a Néppárton keresztül igaz, maga az egyházmegyei lap írta egy 1895-ös írásában, hogy a párt programjának „az agrár és szocialista kérdésekre vonatkozó pontjai még nincsenek kifejtve”.<sup>10</sup>

Mivel a munkásság szociális problémáira az egyház nem volt képes megfelelő választ adni, így mondhatni szinte magától értetődő volt a szociáldemokrata szervezkedés megindulása a városban. Ennek gyökerei 1895-ig mennek vissza, amikor is néhány dolgozó egy kisebb önképzőkört alakított, ami pár éven belül feloszlott. Ezt követően alakult meg a „Táncsics” asztaltársaság, amely gyűjtőhelye lett a város szociáldemokrata szimpatizánsainak.<sup>11</sup>

<sup>7</sup> BODÁNYI 1910. 208.

<sup>8</sup> KALOCSAI Péter: *A dualizmus kori Szombathely*. In: *Vasi Szemle*, 51. (1997) 5. sz. 623.

<sup>9</sup> *Munkásgyűlés Szombathelyen*. In: *Szombathelyi Újság*, III. (1897. március 7.) 10. sz. 6., illetve: *Szocialisták „népgyűlése”* In: *Szombathelyi Újság*, IV. (1898. július 10.) 28. sz. 5. (Itt, valamint a továbbiakban, ha külön nem közlöm, az adott újságcikk szerzője ismeretlen)

<sup>10</sup> *A keresztény szocialisták és a néppárt*. In: *Szombathelyi Újság*, I. (1895. március 31.) 13. sz. 4.

<sup>11</sup> HORVÁTH Ferenc: *A Vas megyei munkásmozgalom kezdeteiről*. In: *Vasi Szemle*, 15. (1961) 2. sz. 94.

A szerveződés igazi lendületet Stettner Lajos szegedi órás Szombathelyre költözésével vett. 1902 októberétől Stettner újságot adott ki *Munkáslap* címmel,<sup>12</sup> s ezzel párhuzamosan, 1902 és 1903 folyamán létesült a vas- és fémmunkás, az építőmunkás cipész, famunkás, festő valamint a szabó szakegyletek. Ekkor még egy ideig önállóan működtek, egészen az országos központok 1903-as megalakulásáig.

A mozgalom erejét mutatja, az építőmunkások 1903. április 14-én meghirdetett sztrájkja, amikor is minden épületen szünetelt a munka, s az akcióban mintegy 150 munkást sikerült mozgósítani.<sup>13</sup>

1903 augusztusában - a kereszténymunkás egyesület megalakulását követően - zászlót avattak. Rendezvényüket azonban a rendőrség betiltotta, és több résztvevőt letartóztattak.<sup>14</sup>

A szociáldemokraták tagságát elsősorban a nagyobb gyárak dolgozói alkották, s folyamatosan hívta fel magára a figyelmet bérharcokkal, sztrájkokkal. Lapjuk 1904-ben megszűnt ugyan, de 1906-ban *Testvériség* címmel újat indítottak, amely újabb egy évig működött. A Szociáldemokrata Párt szombathelyi működése valós veszélyt jelentett a katolikus egyház és a köréje szerveződő iparosok - mint például Gothard Sándor - anyagi és társadalmi erejére nézve. Joggal mondható tehát ki, hogy a Szombathelyi Keresztény Munkás Egyesület alapításának közvetlen oka a Szociáldemokrata Párt szombathelyi megjelenése és aktív tevékenysége volt.

## Az alapító

Mindenképpen figyelemreméltó, hogy egy civil (tehát nem klerikus) személy, szinte a semmiből, képes volt alapítani egy – legalábbis működésének kezdetén - erősen egyházi/vallási jellegű szervezetet, amely azután rövidesen országos mozgalom kiinduló pontjává vált. Az egyesülettel kapcsolatos eseményeket mind a szabadelvű, mind pedig az egyházmegyei sajtó kiemelten kezelte, annak ellenére, hogy a *Vasvármegye* a főszervezőről lekiicsinylően így nyilatkozott: „Herényi doktort annyira gyenge erőnek ítéljük, hogy szinte restelkedünk vele ezen a helyen bajmolódni.”<sup>15</sup>

Herényi Jenő személye valójában mind a mai napig ismeretlen mind a történészek, mind pedig a szélesebb nyilvánosság előtt. Az alapító Herényi Ferenc bognár és Angerer Karolina gyermekeként, 1873-ban a Szombathelyhez közeli Kámonban látta meg a nap-

<sup>12</sup> HORVÁTH Ferenc: *A munkásosztály kialakulása, szervezkedése és mozgalmi (1867–1914)*. In: *Vas megye. Helytörténeti tanulmányok*. Szerk.: HORVÁTH Ferenc. 136.

<sup>13</sup> *Az építőmunkások bérmozgalma*. In: *Munkáslap*, II. (1903. május) 5. sz. 2.

<sup>14</sup> GERSE János: *A szombathelyi szocialisták zászlóbontása*. In: *Vasi propagandista*, 11. 5. sz. 156.

<sup>15</sup> K.B.: *Kétféle szocializmus*. In: *Vasvármegye*, XXXVI. (1903. július 12.) 111. sz. 1.

világot. 1893-ban érettségizett a Premontrei Rendi Szent Norbert Gimnáziumban,<sup>16</sup> ezt követően a Budapesti Egyetem Jogtudományi Karán tanult 1893-tól 1897-ig, 1900-ban – néhány sikertelen államvizsga kísérlet után – szerezte meg diplomáját,<sup>17</sup> majd 1902-ben kérte felvételét a Szombathelyi Ügyvédi Kamara tagjai közé.

Herényi már 1903 előtt is ismert népszerű alakja volt a szombathelyi katolikus társadalomnak. Erre utal a Vas Megyei Katolikus Kör estélyein történt fellépései: „Herényi úr mindegyre kedvesebb és szívesen látott alakja kezd lenni a műkedvelő közönségnek” írta a *Szombathelyi Újság*, az egyik mulatságról szóló tudósításában 1896. január 26-án.<sup>18</sup>

1903 januárjában az éppen újjászerveződő Vas Megyei Katolikus Kör ülésén felvetette, hogy „mint más vidéki kath[olikus] körök, hívják meg a kath[olikus] társadalmi akció nagy alakját, Prohászka Ottokárt egy-két előadás megtartására”.<sup>19</sup>

Herényi a keresztényszociális gondolatot, valamint a keresztény munkásszerveződés eszméjét minden bizonnyal Budapestről hozhatta magával, de hogy pontosan milyen körből, nem tudjuk, mindenesetre – csak hogy a két legismertebb személyiséget említsük – 1901 májusában Giesswein Sándor már előadássorozatot tart Pesten, valamint Prohászka is gyakran járt már ekkoriban a fővárosba előadást, lelkigyakorlatot vezetni.<sup>20</sup>

Az alapítást követően 1904-ben Herényi Jenőt megválasztották a Keresztény Szociális Egyesületek Országos Szövetségének egyik alelnökévé.<sup>21</sup> 1906-ban Pápán keresztényszocialista jelöltként indult, azonban csúfos kudarcot szenvedett.<sup>22</sup> 1907-ben távozott Szombathelyről, s Budapestre költözött.

## Az alapítás

A Szombathelyi Keresztény Munkás Egyesület 1903. évi megalakulásának tényét Gergely Jenő a következőképpen írta le: „a mozgalom megindítása [...] dr. Herényi Jenő szombathelyi ügyvéd nevéhez fűződik. 1903 július elején Herényi plakáton közölte Szombathely

<sup>16</sup> Vas Megyei Levéltár, VIII. 56. A Premontrei Rend Szombathelyi Gimnáziumának iratai, 220. kötet. Kimutatás a Szombathelyi Királyi Katolikus Gimnázium 1892–93. [tanév] május–június hóban megtartott érettségi vizsgálatáról. 10. sz. Herényi Sándor.

<sup>17</sup> Eötvös Loránd Tudományegyetem Levéltára, 7/e-II. Jogtudományi szigorlati jegyzőkönyvek 1896–1898. 8. kötet, 235.

<sup>18</sup> *A katolikus kör első, házi estélye*. In: *Szombathelyi Újság*, II. (1896. január 26.) 4. sz. 6.

<sup>19</sup> *A kath. kör közgyűlése*. In: *Szombathelyi Újság*, IX. (1903. március 22.) 12. sz. 1.

<sup>20</sup> Megjegyzendő, hogy Herényi 1903-ban Giessweint próbálta meg meghívni egyesületének alakuló ülésére, ez ugyan erősíti a vele való szorosabb kapcsolatáról szóló feltételezést, de ezzel együtt akár még az is előfordulhat, hogy mindkét főpap egyszerre lehetett hatással rá.

<sup>21</sup> GERGELY 1977. 32.

<sup>22</sup> GERGELY 1977. 45.

és vidéke keresztény munkásaival, hogy a liberalizmus és a szociáldemokrácia ellen pártot alakítsanak.<sup>23</sup>

A helyi sajtó több szempontú vizsgálata után némileg korrigálnunk kell a fenti sorokat. A szerző láthatóan a *Vasvármegye*, illetve a *Szombathelyi Friss Újság* alapján dolgozott. A *Vasvármegye* az említett plakát tartalmát nem közölte le. A néppárti *Szombathelyi Újság* „Felhívás Szombathely és Vidéke keresztény munkásaihoz” címmel az alapításról a következőket írja: „A munkások boldogulása azok nyugodt békés együttműködésétől, egyesületekbe, szövetkezetekbe tömörülésétől várható. A Szombathelyi Keresztény Munkás Egyesület célja: valláserkölcsei és gazdasági.”<sup>24</sup>

A Herényi Jenő nevével szignózott felhívásban tehát szó sem esett pártalakításról. Ezt egyébként az alapvetően néppárti beállítódású szombathelyi alsó- és felsőpapság nem is nézte volna jó szemmel, hiszen egy esetleges új, keresztény ideológiájú politikai szerveződés konkurenciát jelenthetett volna pártjuk számára. Arra vonatkozóan, hogy Herényiek pártot akartak alapítani, a szabadelvű sajtón kívül más forrásunk nincs. Mindenesetre az egyesület fennmaradt alapszabályában is a következő áll: „Az egyesület nem politikai jellegű célja a keresztény munkások valláserkölcsei érzületét ápolni, szellemi képzettségét fejleszteni és anyagi jólétét előmozdítani s így a szociáldemokráciával szemben a keresztény szociális elveket társadalmi úton terjeszteni.”<sup>25</sup>

A püspöki iskola udvarán, július 12-én tartott alakuló ülésre - szociáldemokrata provokációtól tartva - csak előrejegyzett belépővel lehetett bemenni. A programot Herényi Jenő nyitotta meg, majd pedig Huszár Károly<sup>26</sup> tartott beszédet, amelyben meglehetősen antiszemita hangnemet ütött meg: „Mi [...] tovább nem vesszük kezünkbe a kószersocializmus vérvörös lobogóját. [...] Mi keresztény munkások nem akarunk Izrael Jakab szekértolói lenni, hanem Krisztus követői.”

Az alapításnál ott bábáskodott a Néppárt helyi vezetője, Stegmüller Károly nagyprépost, valamint Szabó Károly, a püspöki elemi iskola igazgatója.<sup>27</sup> A Néppárt az eseményen – annak ellenére, hogy sem a meghívott Rakovszky István, sem Udvardy Ferenc országgyű-

<sup>23</sup> GERGELY 1977. 29.

<sup>24</sup> *A Szombathelyi Keresztény Munkás Egyesület alakuló közgyűlése*. In: *Szombathelyi Újság*, IX. (1903. július 19.) 29. sz. 3.

<sup>25</sup> Vas Megyei Levéltár. IV. 440. Egyesületi alapszabályok. 174. Szombathelyi Keresztény Munkás Egyesület Alapszabálya.

<sup>26</sup> Huszár Károly (Nussdorf, 1882. – Bp., 1941.): politikus, miniszterelnök. Eredetileg tanító, majd a Néppárt, illetve a Népújság szerkesztője. 1910-től 1918-ig néppárti országgyűlési képviselő. A második és harmadik Friedrich-kormányban 1919. augusztus 15-től november 24-ig vallás- és közoktatásügyi miniszter, majd 1919. november 24-től 1920. március 15-ig az úgynevezett koncentrációs kormány miniszterelnöke. A kormánytámogató Keresztény Nemzeti Egység Pártja (Huszár–Ernszt-párt) elnöke.

<sup>27</sup> *A Szombathelyi Keresztény Munkás Egyesület alakuló közgyűlése*. In: *Szombathelyi Újság*, IX. (1903. július 12.) 29. sz. 3.

lési képviselő, sem pedig Giesswein Sándor nem jelent meg – helyi potentátjai által igen magas szinten képviselte magát.

A keresztény munkás egyesület alakuló ülése ellen tüntetést szerveztek a szociáldemokraták, amely „azért történt, mert a keresztényszocialista párt [sic] egyik múltkori értekezletén állítólag megrágalmazták a szociáldemokrata pártot”<sup>28</sup> írta a *Vasvármegye*, helytelenül pártnak titulálva a szervezetet.

Az 1903 októberében szervezett keresztényszociális nagygyűlés ellen szervezett újabb ellentüntetésre már százan mentek el, az ellentüntetést azonban a rendőrség szétverte.<sup>29</sup> Kialakulófélben volt tehát egy „verseny” a két ellentétes világnézetű, de ugyanazon társadalmi réteg támogatására pályázó mozgalom között.

## Az egyesület működése és szervezeti átalakulása

Az egyesület nyilvános működését szeptember 15-én kezdte meg. Ettől fogva hetente kétszer, szerdán és szombaton este nyolc órától várta a tagokat a Vasvármegyei Kör földszinti helységeibe.<sup>30</sup> Elfogadott alapszabályuk szerint az következő célok megvalósítására létesült:

- a. Isten és a magyar haza iránt való hűségnek és szeretetnek ápolása, előmozdítása
- b. Kölcsönös szeretet, összetartás és vallás-erkölcsi és társadalmi életben jó példaadás által való kölcsönös buzdítás
- c. Időközi összejövetel közhasznú, tudásra érdemes dolgokról tartandó felolvasások, tanítások és előadások meghallgatására
- d. Kedélyes összejövetel, kölcsönös érintkezés, szórakozás s a testi-lelki egészségre ártalmas mulatóhelyek elkerülése céljából
- e. Jótékony olvasmányok, lapok, könyvek és folyóiratok terjesztése
- f. A takarékoság előmozdítása a heti megtakarított bármily csekély összeg átvétele és gyümölcsöztetése által
- g. A beteg, munkaképtelen, átutazó egyesületi tagok segélyezése céljából az egyesület betegsegélyező pénztárt állíthat
- h. Gondoskodás az elhagyott munkás-gyermekek neveléséről és a munkások özvegyeiről
- i. Ingyenes jogi tanácsadás

<sup>28</sup> *Forrongó szociáldemokraták*. In: *Vasvármegye*, XXXVI. (1903. július 14.) 112. sz. 3.

<sup>29</sup> *A keresztényszocialisták nagygyűlése*. In: *Vasvármegye*, XXXVI. (1903. október 27.) 157. sz. 3.

<sup>30</sup> *A szombathelyi keresztény munkás-egyesület*. In: *Szombathelyi Újság*, IX. (1903. szeptember 13.) 37. sz. 9.

Gergely Jenő szerint a szombathelyi alapítás után a szervezkedés központja hamarosan Budapestre helyeződött, s majd a fővárosi Szent Imre Kör volt tagjainak segítségével szeptember 20-án Pécsen, 22-én Faddon, majd Pápán és Kecskeméten alakultak egyesületek.<sup>31</sup> Hírlapi forrásokból látható azonban, hogy ebből a munkából a szombathelyi csoport is kivette a részét. 1903. november elején hattagú küldöttség érkezett Kiszt Jenő plébános és Csoknyai József ügyvéd vezetésével a pápai Baross Asztaltársaságtól Szombathelyre, azzal a kimondott céllal, hogy tanulmányozzák a Szombathelyi Keresztény Munkás Egyesületet, hogy a mintát átvéve, maguk is létrehozzanak egy ahhoz hasonló helyi szervezetet Pápán. November 15-én népgyűlést is tartottak, amelyen három fővel képviselték magukat a szombathelyiek.<sup>32</sup>

Az időközben egyre másra alakuló munkásegységek közül tíz az 1904-es V. Katolikus Nagygyűlésen alapították meg az országos szervezetet az Országos Keresztény Szociális Szövetséget. Az ekkor elfogadott alapszabály szerint az Országos Keresztény Szociális Szövetség célja, a fennálló magyarországi keresztényszociális egyesületek között kölcsönös támogatás céljából állandó kapcsolat és szoros összeköttetés létesítése, a keresztényszociális egyesületek működésének egységes irányítása által a hazai keresztényszociális mozgalom fellendítése, előmozdítása és irányítása. Az alapszabály célul tűzte ki további munkásegységek, iparos- és gazdakörök alapítását. Tagjait kötelezte a szociáldemokratákkal való együttműködés teljes megtagadására.

A szövetség elnökévé Giesswein Sándort választották, s az elnökségbe bekerült alelnökként Herényi Jenő is, ami mindenképpen mutatja a szombathelyi csoport jelentőségét is.<sup>33</sup>

Ekkor sem az országos szervezet, sem pedig a szombathelyi egyesület nem kívánt a vallás-erkölcsi célon túl politikai szerepet is vállalni, elsősorban azért, mert ezzel legerősebb támaszukat, a néppárti papságot veszítették volna el. Ezt bizonyítja a Herényi Jenő által a szombathelyi püspöknek, István Vilmosnak írt, bemutatkozóának szánt levele is.

„A szociális kérdés elsősorban vallás-erkölcsi kérdés. Éppen ezért a szociális kérdés vallás-erkölcsi részének vezetése, irányítása, támogatása minden időben a katolikus egyházat illeti.[...] A német birodalmi katolikusok példáját követve, a jövőben minden szociális munkánkhoz állandóan igénybe akarjuk venni a főtisztelendő papság támogatását, közreműködését. Épp ezért a Szombathelyi Keresztény Munkás Egyesület nevében arra kérjük méltóságodat, mint főpásztorunkat:

I. Kegyeskedjék a Szombathelyi keresztény Munkás Egyesületet működésében irányítani, bennünket nehéz küzdelemünkben erkölcsileg és anyagilag támogatni.

II. Ezen kegyes egyesületünk elnöke mellé egyleti életünk vallás-erkölcsi részének állandó ügyeletével, vezetésével, irányításával a helybéli főtisztelendő urak egyikét megbízni.

<sup>31</sup> GERGELY 1977. 30.

<sup>32</sup> *Keresztény szocialista mozgalom Pápán.* In: *Szombathelyi Újság*, (1903. november 15.) 46. sz. 6.

<sup>33</sup> GERGELY 1977. 32.

III. Kegyeskedjék a főtisztelendő Papságot egyesületünkben előadások, felolvasások tartására buzdítani. Különösen forró óhajunk, hogy f[olyó].é[v] október elejétől kezdve apologetikai kurzus jótéteményében részesüljünk.”<sup>34</sup>

Herényi Jenő második kérése, egy helybéli pap bevonása az egyesület életébe teljesült, ha nem is úgy, ahogy feltehetőleg ő szeretne volna. 1905. április 5-én a *Szombathelyi Újság* új tisztikar megalakulásáról tudósított. A megalakulást követően az egyesület szervezeti felépítése megváltozott, s ebben az új szerkezetben - forrásaink alapján - az elnöknek már csak névleges szerep jutott. Herényi Jenő feltehetőleg emiatt távozott a vezetőségből és a szintén teljesen súlytalan díszelnöki posztot/címet kapta meg. Helyét az elnöki székben Szalay József, egy iparoslegény töltötte be. Az új szerkezetben a legfontosabb pozíció a titkáré lett. Ezt Pintér József, a *Szombathelyi Újság* főszerkesztője szerezte meg.<sup>35</sup>

Az új vezetési modell egyszerre volt pozitív, illetve negatív hatással a szombathelyi keresztényszocialista mozgalom fejlődésére. A változás sajtónyilvánosságot garantált egyesületnek. 1906 januárjával a *Szombathelyi Újságban* új rovat indult „Szocializmus” címmel.<sup>36</sup> Azzal viszont, hogy a klérus egy tagjává lett a tényleges vezetői pozíció – még ha csak kvázi titkári is volt az – kiölte, vagy legalábbis korlátozta a komolyabb érdekvédelmi tevékenységet, egyáltalán minden alulról jövő kezdeményezést. Feltehetőleg e két utóbbi tényező konfliktust is szült a vezetőségben belül.

1905-től kezdődően alakultak meg - valószínűleg a szociáldemokrata szakegyletek mintájára - a különböző szakosztályok. Az első két szakosztály alakult: a közmunkás, illetve a vas- és fémmunkás.<sup>37</sup> A közmunkásnak 79, míg a vas- és fémmunkásnak 21 tagja volt.<sup>38</sup> 1906-ban tanoncotthont alakítottak, ahol a munkásegylet helységeiben az ifjú munkások hasznosan tölthették idejüket. Taglétszámuk, mintegy 80 fő volt.<sup>39</sup> 1907-ben az építő és vasmunkás,<sup>40</sup> 1908-ban a fa- és szabómunkás szakosztály alakult.<sup>41</sup>

<sup>34</sup> Szombathelyi Egyházmegyei Levéltár. Acta cancellariae 3528/1904

<sup>35</sup> *A keresztény munkásegylet új tisztikara.* In: *Szombathelyi Újság*, XI. (1905. április 2.) 14. sz. 6.

<sup>36</sup> *Szocializmus.* In: *Szombathelyi Újság*, XII. (1906. január 6.) 1. sz. 5.

<sup>37</sup> *A ker. szocialisták szakszervezetei Szombathelyen.* In: *Szombathelyi Újság*, XII. (1906. jan. 28.) 4. sz. 5.

<sup>38</sup> *A Szombathelyi ker. munkásegylet évi rendes közgyűlése.* In: *Szombathelyi Újság*, XII. (1906. február 4.) 5. sz. 5.

<sup>39</sup> *Ker. szocialista szakgyűlés.* In: *Szombathelyi Újság*, XII. (1906. július 8.) 27. sz. 5.

<sup>40</sup> *Keresztény szociális munkások tömörülése.* In: *Szombathelyi Újság*, XIII. (1907. január 6.) 1. sz. 7.

<sup>41</sup> *Két új ker. szoc. helyi csoport.* In: *Szombathelyi Újság*, XIV. (1908. március 8.) 10. sz. 5.

1907-ben megalakult az Országos Keresztényszocialista Párt. A párt nem közjogi alapon, hanem saját társadalmi, gazdasági és politikai reformjai alapján szerveződött.<sup>42</sup> Programjában szerepelt a földadó leszállítása, a hitel és terményértékesítő szövetkezetek támogatása. Felvetette a földosztás kérdését is, amit a Katolikus Néppárt - arisztokraták, földbirtokosok markáns jelenléte miatt – igen csak került.<sup>43</sup>

1908-ban új alapszabályt fogadtak el annak érdekében, hogy a már megalakult és működő szakosztályait - az országos szövetség útmutatásait követve – integrálni tudják az egyesületbe úgy, hogy a szakszervezeti tagok tagsági díjuk egy részét az egyesületnek fizetik be. Megváltoztatták nevüket is, az eddigi Szombathelyi Keresztény Munkás Egyesület helyett felvették a Szombathely és Vidéke Keresztény Szociális Egyesület nevet.<sup>44</sup>

## Érdekvédelmi és gazdasági tevékenység

Az egyesület tevékenységét négy fő részre oszthatjuk: az érdekvédelmi, a művelődési-hitéleti, a gazdasági, valamint a politikai tevékenységre.

Ezek közül az érdekvédelmi és a gazdasági némileg összefügg, hisz az érdekvédelem a munkakörülmények javításán túl a bérharc vállalását is jelentette. Egy szociális alapokon álló szervezettől éppen ezért elsősorban ennek hangsúlyos szerepét várnánk el. Az egyház felfogása azonban a munkástól elvárta, - miként azt XIII Leó pápa *Rerum novarum*ában olvashatjuk -, hogy „*tartózkodjék az erőszaktól, s ne vetemedjék soha lázadásra,*”<sup>45</sup> ez pedig lényegében a sztrájk tiltását jelentette. Tehát a munkások kezében sorsuk jobbítására nyomásgyakorló eszköz gyakorlatilag nem maradt. Éppen ezért az egyház elsősorban a munkaadóktól várta, hogy teljesítsék kötelességüket, vagyis, hogy „*mindenkinek megadják a magáét*”. Ennek az önmagában helyes elgondolásnak a mindennapi életben való gyakorlati megvalósítására – a tárgyalásokon, egyeztetéseken kívül - Leó pápa körlevele nem mutatott megvalósítható, mindenki által elfogadható utat.

A szombathelyi keresztényszocialista munkástársadalom azonban elvárta az egyesülettől a bérharc felvállalását, s ennek a nyomásnak a szervezet működésének kezdetén – hitelessége megőrzése érdekében – lehetőségeihez mérten engedett. Már az alakulás

<sup>42</sup> GERGELY 1977. 42.

<sup>43</sup> *Magyarországi pártprogramok 1867–1919.* Szerk.: MÉREI Gyula, PÖLÖSKEI Ferenc. Budapest, ELTE–Eötvös Kiadó, 2003. 237.

<sup>44</sup> *A ker. munkásegyesület újraelakulása.* In: *Szombathelyi Újság*, XIV. (1908. július 12.) 28. sz. 6. p.

<sup>45</sup> XIII. Leó pápa apostoli körlevele a munkások helyzetéről. (*Rerum Novarum*) Fordította: PROHÁSZKA Ottokár. Reprint. Budapest, Szent István Társulat, 1991. 27.



évében 1903 novemberének végén a munkásegylet bérvitába keveredett. A szombathelyi Stricker és Fiai Bőrgyárból november 14-én öt keresztényszocialista munkást elküldtek. Elbocsátásukat a megrendelések hiányával indokolták, ugyanakkor az esetről szóló tudósítás szerint, az eset előtti héten két új dolgozót is felvettek.

Herényi Jenő azonnal közbenjárt az elbocsátott munkások érdekében. 12 tagú bizottságot választottak, akik közül négy főt kijelöltek a gyár vezetőségével való tárgyalásra. November 16-án hétfőn és 17-én, kedden is elmentek a polgármesterhez és a rendőrkapitányhoz. November 19-én általános gyűlést tartottak a bőrgyári munkásoknak. Herényi mindezen erőfeszítései ellenére - bár még a szociáldemokratákkal is felvette az informális kapcsolatot - törekvései kudarcot vallottak.<sup>46</sup>

A szervezet 1905-ös átalakulása után - Pintér József karkáplán titkári regnálása idején - az érdekvédelem, mondhatni másodlagos, de inkább harmadlagos tényezőjévé vált az egyesület életének. A legóvatosabb fogalmazás szerint is a katolikus munkásegylet inkább a megegyezésre, a tárgyalásra, a gyárosokkal való jó kapcsolat kiépítésére törekedett, mint arra, hogy felvállalja a konfliktusokkal járó bérvitát. Ennek példája volt, hogy 1906 februárjában Pintér József karkáplán, egyesületi titkár vezetésével munkásdelegáció kereste fel a Pohl gépgyár vezetőit, hogy köszöntsék őket a gyár fennállásának 50. évfordulója alkalmából.<sup>47</sup> Az ilyen és ehhez hasonló megoldásokkal azonban a nem lehetett orvosolni a problémákat.

Már 1906 augusztusában – éppen Herényi Jenő támogatásával – a közmunkás szakosztály (kocsisok, háziszolgák, üzleti alkalmazottak) 12 pontos petícióval álltak elő. Főbb követelésük közé tartozott, hogy állapítsanak meg részükre bérminimumot, - húsz éves kor alatt 50, húsz év felett 70 koronát - a vasárnap legyen munkaszüneti nap, adott munkakörbe pedig csak keresztényszocialistákat alkalmazzanak.<sup>48</sup> A memorandumot Herényi Jenő készítette. 1906. augusztus 5-én, vasárnap mintegy 300 fő jelent meg a munkásegylet helyiségeiben. Az akkori elnök, Szalay József igyekezett a kedélyeket csillapítani, a megjelenteknek azonban mindez már kevés volt. Augusztus 7-én mintegy 1000 ember úgy határozott, hogy másnap nem veszik fel a munkát. Éjjel titkos gyűlést tartottak, amelyen jelen volt Huszár Károly, valamint Szalánczy Andor is. Reggel hat órától fogva gyülekeztek sztrájkolók, azonban nyolc órakor megérkezett Kisfaludy József szombathelyi rendőrkapitány 25 rendőrrel és hét csendőrrel, s fenyegetésének hatására a sztrájkolók jelentős része elment dolgozni, de 150 ember mégis a helyén maradt, őket körülrzárták, majd elvezették.<sup>49</sup> Közülük tíz embert 12 napi fogházra ítélték, Herényi megpróbálta képviselni ügyüket, azonban ezt a rendőrség - formai okokra hivatkozva - elutasította őt.<sup>50</sup> Maga Herényi Jenő is tíz napi fogházbüntetést, illetve 100 korona

<sup>46</sup> *Elbocsátott keresztény munkások.* In: *Szombathelyi Újság*, IX. (1903. november 22.) 47.sz. 4.

<sup>47</sup> *A Pohl testvérek üdvözlése.* In: *Szombathelyi Újság*, XII. (1906. február 4.) 5. sz. 5.

<sup>48</sup> *A ker. szocialisták kérelme.* In: *Szombathelyi Újság*, XII. (1906. augusztus 5.) 31. sz. 6.

<sup>49</sup> *Kocsisok és napszámosok sztrájkja.* In: *Vasvármegye*, XXXIX. (1906. augusztus 9.) 181.sz. 3.

<sup>50</sup> *A kocsis sztrájk áldozatai.* In: *Vasvármegye*, XXXIX. (1906. augusztus 10.) 182. sz. 3.

pénzbírságot kapott, társai, Németh Boldizsár, valamint Szalay József 20-20 korona büntetéssel megúszták az ügyet.<sup>51</sup>

A *Szombathelyi Újság* a sztrájkkal kapcsolatosan mentegette az egyesületet, hivatkozva arra, hogy Herényi sem nem választmányi, sem nem elnökségi tag s, hogy egyszerű tagként csak arra kapott megbízást az elnökségtől, hogy a közmunkások helyzetét felmérje.<sup>52</sup> A hetilap következő számában már igyekezett demonstrálni, hogy az élet a munkásegysületben visszatért a régi medrébe a munkásegysületben, és csak úgy mellékesen vetette oda: „*dr. Herényi Jenő az egyesületből való kilépését bejelentette*”.<sup>53</sup>

Herényi a levert sztrájk után távozott mind az egyesületből, mind pedig a városból.<sup>54</sup> A történések ilyenén való alakulásának okai két tényezőre vezethetők vissza: egyrészt a keresztényszociális érdekvédelem gyakorlati eszközeinek kiforratlanságára, másrészt a munkás társadalom jogosnak mondható türelmetlenségére. Mindenesetre az bebizonyosodott, hogy sem az egyesület vezetése, sem pedig az egyház sem tőkéssekkel sem pedig a várossal való konfrontációt nem vállalja fel.

Miután az alapító távozott, a munkásegysületnek csak két kisebb érdekvédelmi megmozdulása volt. 1907 áprilisában kőműves sztrájk volt Szombathelyen, a keresztényszocialista kőművesek azonban a munkaadókkal való megegyezés után, felvették a munkát.<sup>55</sup> 1907. október 10-re a szociáldemokrata szakszervezetek sztrájkot hirdettek, amely ellen a keresztényszocialisták – plakátokkal, szóbeli agitációval - felléptek.<sup>56</sup> 1908-ban a csizmadiaszegédek sztrájkját támogatták ugyan, azonban a mesterek hajthatatlansága miatt tevékenységük itt is eredménytelen volt,<sup>57</sup> hisz a segédek egy szerdai napon kollektívan elhagyták a várost.<sup>58</sup> E megmozdulások mindegyike azonban nem a gyárosok, hanem a kisebb munkaadókkal szemben szerveződtek, emiatt az egyesület a munkásság széles tömegeit már nem volt képesek megszólítani.

Ennek a kudarcnak kompenzálását az egyesület gazdasági tevékenységének erősítésével próbálták elérni. 1903. november 15-én Herényi Jenő ösztönzésére megalapították a

<sup>51</sup> *Herényi elítélve*. In: *Vasvármegye*, XXXIX. (1906. augusztus 25.) 193. sz. 2.

<sup>52</sup> *A közmunkások sztrájkja tiszta világitásban*. In: *Szombathelyi Újság*, XII. (1906. augusztus 12.) 32. sz. 4.

<sup>53</sup> *A ker. munkásegysületből*. In: *Szombathelyi Újság*, XII. (1906. szeptember 8.) 36. sz. 4.

<sup>54</sup> 1907-ben Budapestre költözött, majd innen Mezőkövesdre. 1911-ben ismét visszatért Budapestre, ahol is házasságot kötött Gergich/Gergits Emmával. Ezt követően még két évig Budapesten lakott, majd Mezőkövesdre költözött, itt született meg fia Jenő. Leánya, már Székesfehérváron született 1918-ban, ahol ekkor Herényi királyi adófelügyelő volt. 1926 és 1931 között közjegyző helyettesként dolgozott Székesfehérváron. Halálának helye és ideje egyelőre nem ismert.

<sup>55</sup> *Miért dolgoznak a keresztény kőművesek? Kik védik jobban a munkások érdekeit?* In: *Szombathelyi Újság*, XIII. (1907. április 21.) 16. sz. 4.

<sup>56</sup> *A szombathelyi ker. munkásegysület tevékenysége 1907-ben*. In: *Szombathelyi Újság*, XIV. (1908. február 2.) 5. sz. 4.

<sup>57</sup> *A csizmadia segédek bérmozgalma*. In: *Szombathelyi Újság*, XIV. (1908. szeptember 6.) 36. sz. 5.

<sup>58</sup> *Egy bérmozgalom tanulságai*. In: *Szombathelyi Újság*, XII. (1908. szept. 20.) 38. sz. 6.

Szombathelyi Keresztény Fogyasztási Szövetkezetet. Ennek elnöke Illés Ferenc kanonok, későbbi nagyprépost, alelnöke Udvardy Jenő lett. Herényi Jenő, Förster Sándor országgyűlési képviselővel együtt az igazgatótanácsba került bele.<sup>59</sup> A szövetkezet részvényeiből a Szombathelyi Keresztény Munkás Egyesület több mint ezer korona értékben vásárolt.<sup>60</sup>

1908-ben az egyesületen belül tűzifa beszerző szövetkezetet hoztak létre, amelynek segítségével tagok olcsóbban tudtak fűtőanyaghoz jutni.<sup>61</sup> Szervezték a tanoncok, de még a munkások takarékosági programját is.

A tagdíjak jelentős részét fordították ezen felül az egyes szakosztályok betegsegélyezésre, amely feltétlenül az egyesületnek legpozitívabb tevékenysége.

## A politikai törekvések

Ha az egyesület tagjainak voltak is politikai céljai, azokat a fölöttük lényegében ellenőrzést gyakorló karkáplán a lehetőségekhez mérten kordában tartotta. 1906. január 6-án az akkor már Pintér József szerkesztette *Szombathelyi Újság* *Mi a véleményünk?* címmel arról írt, hogy a Keresztény Szociális Egyesületek Országos Szövetségének álláspontja szerint egy keresztény szociális párt alakítása „ma sem nem időszerű, sem nem okadatolt eléggé”.<sup>62</sup> Pár számmal később, ugyanezen rovat írásában pedig az ecsetelte, hogy „[S]zent meggyőződésem, hogy a keresztény alapon álló néppárt képes betölteni a keresztényszocialista párt főséges hivatását”.

Az Országos Keresztény-Szocialista Párt az 1907-es megalakulását követően először 1910-ben indulhattak országgyűlési választásokon keresztényszocialisták. Mivel Néppárt nem indított jelöltet sem a szombathelyi, sem pedig a szentgotthárdi kerületben, így keresztényszocialisták minden probléma nélkül megmérethették magukat. Szombathelyen Baránszky Gyula, Szentgotthárdon Köhler István lépett fel jelöltként. A budapesti gyáros Köhler, május 21-én jelentette be indulási szándékát,<sup>63</sup> párttársa, Baránszky Gyula pedig csak május 26-án, úgy, hogy a választásokra már június elsején sor került. A két jelöltnek tehát nem volt sok ideje kiépíteni társadalmi támogatottságát. Ráadásul a Munkapárt Vas vármegyében, erős sajtójának – a Vasvármegyének - köszönhetően erős támogatottsággal rendelkezett, és a kudarcoktól terhes koalíciós kormányzás nyomán pedig, a néppárti politikusok hitele is megcsappant, egy viszonylag friss, keresztény politikai

<sup>59</sup> *A keresztény fogyasztási szövetkezet alakuló közgyűlése.* In: *Szombathelyi Újság*, IX. (1903. november 22.) 47.sz. 6.

<sup>60</sup> *A szombathelyi keresztény fogyasztási szövetkezet.* In: *Szombathelyi Újság*, IX. (1903. szeptember 20.) 38. sz. 9.

<sup>61</sup> *A szombathelyi ker. munkásegyesület tevékenysége 1907-ben.* In: *Szombathelyi Újság*, XIV. (1908. február 2.) 5. sz. 4.

<sup>62</sup> *Mi a véleményünk?* In: *Szombathelyi Újság*, XII. (1906. január 6.) 1. sz. 5.

<sup>63</sup> *Mozognak a keresztényszocialisták.* In: *Vasvármegye*, XLIII. (1910. május 21.) 114. sz. 1.

szervezet, nem volt képes mandátumhoz jutni: a választáson mindkét keresztényszocialista jelölt elbukott. Kudarcuk oka nem feltétlenül tömegbázisuk hiányában keresendő – hisz valójában a Néppárt bázisából éltek –, hanem inkább a jelöltetésük körülményeiben. Számukra nem kedvező kerületekben indultak, és nem olyan jelöltet állítottak ki, aki megfelelő ismertséggel rendelkezett volna a megyében. A mozgalom nem a megfelelő időpontban, nem a megfelelő személyekkel és nem a megfelelő helyen mérette meg magát. Ugyanakkor a szentgotthárdi kerületben nem csak Köhler Istvánnak, senkinek sem lett volna esélye Széll Kálmánnal szemben.

## Közművelődési vallási tevékenység

Az egyesület életében a közművelődési és a teológiai tevékenység játszották a legnagyobb szerepet. Kiemelten kezelték a hazafias megemlékezéseket, 1903. szeptember 19-én Kosuth születésének 101. évfordulóján, szeptember 23-án Széchenyi születésének 112. évfordulóján emlékünnepeket tartottak.<sup>64</sup> Már alakulásuk évétől megemlékeztek október 6-ról, erre Hollán Ernő úti székházukba mintegy 400 fő ment el.<sup>65</sup> A későbbiek folyamán is mind ezt a napot, mind pedig március 15-ét, minden évben megünnepezték.

1903. október 1-től megnyílt az egyleti könyvtár,<sup>66</sup> így a tagok számára tovább bővült az egyesület művelődési kínálata.

Tartottak tudományos felolvasásokat, amelyeken általában egy-egy ismertebb pap, vagy kántortanító, vagy az egyesület egy prominens személye beszélt az öt éppen foglalkoztató témáról. A *Szombathelyi Újság* szerint 1904. évi augusztus 13-án Herényi kereszténydemokráciáról tartott felolvasást. Előadásának kimondott célja az volt, hogy a Szombathely környékén akkoriban ténykedő nevezetű szocialista agitátor – Bokányi Dezső – „tévtanait” cáfolja.<sup>67</sup>

1906-tól már heti 3 alkalommal gyűltek össze, szerdán, szombaton és vasárnap, s ez utóbbi alkalmon dr. Eröss József, a szeminárium prefektusa „foglalkozott” a tagokkal.<sup>68</sup> 1907-től kezdve telente előadásorozatot indítottak olyan témákról mint a klerikaliz-

<sup>64</sup> *Hazafias emlékünnepek a szombathelyi keresztény munkás-egyesületben.* In: *Szombathelyi Újság*, IX. (1903. szeptember 27.) 39. sz. 6.

<sup>65</sup> *Október 6-ika a keresztény munkás egyesületben.* In: *Szombathelyi Újság*, IX. (1903. október 11.) 41. sz. 6.

<sup>66</sup> *A szombathelyi keresztény munkás-egyesület.* In: *Szombathelyi Újság*, IX. (1903. szeptember 20.) 38. sz. 9.

<sup>67</sup> *Tudományos felolvasás a vallás és szociáldemokráciáról.* In: *Szombathelyi Újság*, X. (1904. augusztus 20.) 34. sz. 7.

<sup>68</sup> *A mi keresztény munkás egyesületünköl.* In: *Szombathelyi Újság*, XII. (1906. január 6.) 1. sz. 5.

mus, az ultramontanizmus, a francia forradalom, a jezsuitizmus, a cselédtörvény, a választójog, a váltó, a sajtó és a feminizmus.<sup>69</sup>

1908-tól vasárnaponként tartottak ismeretterjesztő előadásokat, I. Napóleon háborúiról, vagy a rabszolgatartásról és a proletariátus fejlődéséről.<sup>70</sup> És persze, ha volt rá alkalom a munkásság is szívesen tartott bálokat, Katalin-napkor, farsangkor és a nyári népgyűléseik után. 1911-től kezdődően szervezték nagybőjti munkás lelkigyakorlatokat, amelyek péntek este kezdődtek, s hétfőn hajnalban értek véget.

A tanoncotthon 1906-os megalakítása után, március 19. környékén Szent József-naphoz közel, a tagok tanonckiállítást szerveztek, ahol legjobb munkákat - a székeskáptalan felajánlásából – díjazták. Az első ilyen kiállításra 1908-ban került sor, amikor is közel 30 tanonc munkáját állították ki. Több börmunka mellett az asztalos legények egy cimbalmot, illetve egy Mária-kápolnát készítettek az alkalomra. A programot este hatkor a „József Egyiptomban” című színielőadás zárta.<sup>71</sup>

## Összegzés

A Keresztényszociális Munkás Egyesület 1903 és 1914 közti működését vizsgálva megállapítható, hogy Herényi Jenő távozásával megváltozott az egyesület arculata. Herényi valószínűleg úgy képzelte el az egyesület működését, abban a gazdasági, a politikai, az érdekvédelmi és a vallási-közművelődési szerepek egyensúlyt alkossanak. Feltehetőleg ténylegesen hitt a munkaadókkal történő békés megegyezés lehetőségében, a Rerum novarum tanításának gyakorlati megvalósíthatóságában. Erre vonatkozó kísérletei azonban sorozatosan kudarcba fulladtak, majd az 1906-os sztrájk kirobbantása miatt, az alapító terhessé vált, mind az egyesület, mind pedig a helyi egyházi méltóságok számára. Távozásával a szervezet működésében az érdekvédelmi terület jelentéktelenné vagy inkább jelképpé vált, így teljesen elvesztette annak esélyét, hogy a munkásokat tömörítő valódi érdekvédelmi szervezet váljon belőle.

Sajnos az alapítástól kezdődően nincs a tagság létszámára vonatkozó adatunk. A *Szombathelyi Újság* az éves közgyűlésekről szóló beszámolóiban 1909-től kezdve közli a rendes tagok számát. Eszerint 1909-ben 500, 1910-ben 400, 1911-ben 200, 1912-ben 200, 1913-ban 190-200 tagot mondhatott magának az egyesület. A nagy ellenfél a szociáldemokraták létszámának alakulására viszont csak következtetni tudunk, adattal csak

<sup>69</sup> *A ker. szocialisták téli programja*. In: *Szombathelyi Újság*, XII. (1907. október 27.) 43.sz. 4.

<sup>70</sup> *I. Napóleon élete s háborúi*. In: *Szombathelyi Újság*, XIII. (1908. december 6.) 49. sz. 7.

<sup>71</sup> *A Katolikus Tanoncotthon I. munkakiállítása*. In: *Szombathelyi Újság*, XIII. (1908. március 29.) 13. sz. 3.

három évből rendelkezünk. 1911-ben 466, 1912-ben 564,<sup>72</sup> 1913-ban pedig 680 fizető tagjuk volt Szombathelyen.<sup>73</sup>

Tényként kezelhetjük, hogy a munkásság érdekképviselőjét létszámából, aktivitásából következően valójában a szociáldemokraták látták el. A Szombathelyi Keresztény Munkás Egyesület több kudarcba fulladt bérmozgalma következtében hiteltelenné vált a munkásság szemében.

Összességében megállapíthatjuk: a szombathelyi keresztényszocialista mozgalom alig volt több, mint egy katolikus közművelődési egyesület. Azt mondhatjuk, hogy a Szombathelyi Keresztény Munkás Egyesületet és annak utódszervét, a Szombathely és Vidéke Keresztény Szociális Egyesületet az egyház a munkáspasztorációra használta fel. Végző soron eszköz volt az egyesület az egyház kezében, az akkor már Szombathelyen egyre aktívabban fellépő szociáldemokratákkal szemben. Sztrájkterő akcióik, a szocialistákkal szembeni ellentüntetések, a róluk szóló - elítélő jellegű - tudományos előadásaik mind-mind azt a célt szolgálták, hogy a munkásságot a szociáldemokratákkal szemben megnyerjék, s a munkáskérdést a munkaadókkal együttesen „békésen” elintézzék. A vitás kérdések békés orvoslása valójában a munkásság megkerülésével történt. A keresztényszocialisták általában olyan esetekben vállaltak fel konfliktust, ha az adott munkaadó nem volt túlságosan erős befolyású.

Az egyesület kimondatlan célja nem lehetett más, minthogy alternatívát kínáljon a vallást elutasító szociáldemokratákkal szemben, még úgy is, hogy eredeti célja - az érdekképviselő - nem valósult meg. A fentiekből következően, - ha a kötelező ideológiai betoldásoktól eltekintünk - egyet kell értenünk Gergely Jenő kijelentésével miszerint: „A kispolgári jellegű keresztény szociális ideológia és mozgalom, ha ellentétbe jut a nagybirtokos és nagytőkés uralkodó osztályok érdekeivel, ha a társadalom alapkérdéseire akar választ adni, akkor nem támogatják, hanem szembefordulnak vele, a hierarchia pedig megrendszabályozza. [...] Ha pedig a keresztényszocializmus visszahúzódik az uralkodó osztályok és az egyház által engedélyezett szűk szociális területre, akkor azért válik jelentéktelenné, mert így nem tud befolyást gyakorolni azokra a tömegekre, amelyeket távol kellene tartania a szocializmustól.”<sup>74</sup>

A szombathelyi keresztényszocialisták 1906-ban ezt a Gergely Jenő által felvázolt belső ellentmondást élték meg, s emiatt nem voltak képesek valós alternatívájává válni a szociáldemokratáknak, s szervezetük - a katolikus sajtó mégoly pozitív hírei ellenére is - ezért jutott válságba.

<sup>72</sup> KISS Mária: *Munkássztrájkok Szombathelyen 1912-ben*. In: *Vasi Szemle*, 28. (1974) 2. sz. 237.

<sup>73</sup> *A vörös tábor apadása*. In: *Szombathelyi Kis Újság*, I. (1913. november 8.) 151. sz. 1.

<sup>74</sup> GERGELY 1977. 63.

## **About the Beginning of Christian Socialism in Hungary** (The Christian Workers' Association of Szombathely)

Jenő Gergely called the attention to the Christian Workers' Association of Szombathely in his writing titled *The Christian Socialism in Hungary between 1903-1923*. However, the association founded by Jenő Herényi on 12th July 1903 was not established as the outcome of a persistent development contrary to the opinion of Jenő Gergely. The Social Democrats of Szombathely became strong by 1903: they published a paper and began to take part actively in political life. The establishment of the Christian workers' association was actually a reaction on the part of the Catholic Church to the challenge of the Social Democratic Party. The Church did not have any special aim with the association. An evidence of this is the case of the founder Jenő Herényi: after he undertook the representation of the workers' protection of interests and called a strike in 1906, he was excluded from the association and had to move from Szombathely. Studying the association's work in the field of protection of interests, policy, economy and general education, it can be concluded that it put the emphasis on the field of general education which was the least important for the workers. It happened partly because of this that the Social Democratic Party which protected more radically the workers' interests had a much bigger number of members than the Christian Socialist workers' association.





AZ I. VILÁGHÁBORÚ  
ÉS A FORRADALMAK KORA



MOLNÁR ESZTER EDINA

## Lélek a háborúban. Az untauglich Balázs Béla hadba vonulása

„Azért vállaljuk a halált, amiért élünk.”\*

Jelen tanulmány egy nagyobb lélegzetű munka része.<sup>1</sup> Az eredeti dolgozat célja az első világháborúnak az egyes emberre tett hatásainak a vizsgálata volt. A háború nemcsak teljesen új szerepeket hozott az egyén számára, de a régi, megszokott szerepek is megváltozott kihívásokkal telítődtek. Elsősorban arra kerestem választ, hogy Magyarországon milyen folyamatok mentek végbe a háborús hétköznapokban, s az új nehézségek rövidtávon milyen lélektani változásokat eredményeztek. Narratív források mikroszintű vizsgálata szükséges ahhoz, hogy a világháborúnak az egyéni emberre tett hatását fel tudjuk mérni és a magát eddig nem ismert élethelyzetekben találó egyént meg tudjuk érteni. Az eredetileg vizsgált három egymással egybefonódó életpálya közül ezúttal Balázs Béla háborús életútja, gondolat- és érzésvilága képezi az ismertetés és elemzés tárgyát, méghozzá a katona szerep körüljárásával. Esetében kevésbé a háború által rá rótt terhekkel való megküzdés nehézségeiről lehet szó, mivel önként választotta sorsát. A helyzete mégsem egészen egyedi, mivel az önkéntes hadba vonulás nem volt szokatlan jelenség. Ugyanakkor – megvizsgálva Balázs Béla gondosan felépített érvrendszerét – a döntés lehetséges okainak meglehetősen egyedi magyarázatait kapjuk. Az író választ adott arra a kérdésre is, hogy a frontszolgálat valósága hogyan befolyásolhatja az előzetes valódi és kényszerként megélt motivációk érvényességét.

Egy ilyen típusú vizsgálat azonban nem hoz kvantitatív eredményeket, így az első világháború hatásairól általános igazságokat levonni aligha állhat módunkban. Mégis hasznosnak bizonyulhat több okból kifolyólag is. Egyrészt a vizsgálat során a társadalmi feltételrendszerre reagáló egyéni mentalitás dimenziói bontakozhatnak ki,<sup>2</sup> másrészt az egymás mellé helyezett életpályákon keresztül érzékelhető gondolkodásmódok, az ér-

\* BALÁZS Béla: *Lélek a háborúban. Balázs Béla honvédtizedes naplója*. Budapest, Kner Izidor, 1916. (a továbbiakban: BALÁZS 1916) 72.

<sup>1</sup> Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Művelődéstörténeti Tanszékére benyújtott szakdolgozat címe *Lélek a háborúban. Szerepek és változataik: Kaffka Margit, Balázs Béla és Bauer Ervin a Nagy Háborúban*. (2011)

<sup>2</sup> SZILÁGYI Márton: *Irodalomtörténet és társadalomtörténet*. In: *Bevezetés a társadalomtörténetbe*. Szerk.: BÓDY Zsombor – Ö. KOVÁCS József. Budapest, Osiris, 2006. (a továbbiakban: SZILÁGYI 2006) 574.

zések, a választott utak különbözősége azt mutatja meg, hogy (akár az elsődleges szocializációs környezetnek a lehető legnagyobb mértékű egyezősége esetén is)<sup>3</sup> ugyanazon élethelyzet kérdésfeltevése milyen, egymástól gyökeresen eltérő válaszokat produkálhat.

Abból adódóan azonban, hogy jelen esetben egy író háborús életútjáról van szó, tisztázandó az irodalomtörténet és a mikrotörténelem viszonya. (Harmadrészt tehát az irodalomtörténet számára is hozhat hasznót egy ilyen irányú kutatás.) Ezen a ponton talán ki is lépünk a mikrotörténelem határai közül, hiszen bizonyos értelemben és mértékben eltávolodunk az átlagember átlagosságának vizsgálhatóságától, viszont az alany megválasztása mégis indokolt, mivel Duby szavaival élve „*az emlékezet [...] csak a kivételest őrzi meg, a hétköznapit, a közönységet örökre elhullajtja*”<sup>4</sup>, azaz ezáltal az író esetében kétféle forrástípussal dolgozhatunk: egodokumentumokkal, valamint szépirodalmi művekkel. Ez a kettősség viszont az átlagembernél nem áll rendelkezésünkre. A vizsgálódás köréből nem állt szándékomban kivonni szépirodalmi műveit. Mégsem távolodunk el túlságosan a mikrotörténelemtől, hiszen a magánemberi és a szépírói minőség a vizsgálódás által megkívánt szükséges mértékben elválasztható egymástól. Fontosnak tartom – Szilágyi Mártonnak az irodalomtörténet és a társadalomtörténet közös lehetőségeiről írt tanulmányával egyetértve – hangsúlyozni, hogy egy ilyen típusú vizsgálat során „*a kiválasztott személyek nem elsősorban írói munkásságuk immanens értékei és a hatástörténeti vagy fejlődéstörténeti jelentőség miatt lesznek érdekesek, hiszen írói, költői teljesítményük abból a szempontból válik fontossá, hogy a nyilvánvaló, hisz folyamatos tevékenységgel és kiadott művekkel hitelesített írói ambíció milyen életformával épült egybe.*”<sup>5</sup>

## Balázs Béla és a háború

Balázs Béla lelkesen üdvözölte a háború kitörését, majd a háború második felétől megváltoztatva korábbi álláspontját már annak értelmetlenségéről írt. A két végletes pont között dolgozott népszerű irodában, megjárta a déli frontot, vitatkozott író társaival, majd élte korábban, a béke idejében megszokott mindennapjait. A háború addig volt életének szerves része, amíg ő akarta így.

A háborúban betöltött szerepeit nehéz különválasztani, alapvetően háromról beszélhetünk: katonáról, íróról és férjről. Az első kettő azonban szorosan összefügg oly módon, hogy egy újabb szerepben egyesülnek, amit legtalálósabban talán a *gondolkodó ember* megnevezéssel illelhetünk. Íróként őszintén tárja elénk a háborúval kapcsolatos motivációit és ketyekeit, és éppen ezek a források tanúskodnak arról leghívebben, hogy igazából soha nem katonaként harcolt. A katonai szerepe nála valójában csak egy (önként) *felvett* szerep, ami

<sup>3</sup> Például éppen a testvérpár Balázs Béla és Bauer Ervin életútja és gondolkodásmódja összevetésének alapját a család, a környezet egyezősége adja.

<sup>4</sup> DUBY, Georges – LARDREAU, Guy: *Párbeszéd a történelemről*. Ford.: SZILÁGYI Gábor. Budapest, Akadémiai, 1993. 63.

<sup>5</sup> SZILÁGYI 2006. 574.

szinte esettanulmányként szolgált az író (a gondolkodó ember) számára. A férj szereppel szintén óvatosan kell bánnunk, mivel meglehetősen kaotikus párkapcsolatai egyáltalán nem befolyásolták döntéseiben, viszont mégis szót kell ejtenünk erről is Balázs Béla személyiségének teljesebb megismerése érdekében. A vizsgálat során leginkább az általában gondosan vezetett naplójára, a *Nyugat* számára készült haditudósításaira,<sup>6</sup> valamint *A háború esztétikai veszedelmei* című cikkére<sup>7</sup> támaszkodunk.

## Érvek és ellenérvek: a vívódás

Az a vívódás, amely megelőzte Balázs Béla bevonulását, nem csupán belső dialógusként jelent meg. Szinte a háború első percétől kezdve komolyan számol a vágyával, hogy alkalmatlansága ellenére bevonuljon. Inkább másokat akart meggyőzni döntése helyességéről, ezért papírra vetette a háborúban való aktív részvétel mellett szóló érveit és (valószínűleg) környezete ellenérveit, és a *Csendes, esti dialógus a hercegnővel*<sup>8</sup> címen párbeszéd formában<sup>9</sup> jelentette meg a *Nyugat*-ban. Ennek alapján és naplója segítségével rekonstruálható az összetett gondolatmenet és érvrendszer, amelyet az önkéntes bevonulás mellett állított fel.

A háború kitörése utáni első naplóbejegyzését 1914. augusztus 2-án írta: „*Háború van. Mégpedig – úgy látszik ma – világháború. Engem 1908-ban »felülvizsgálat« után elbocsátottak (4 hétig képeztek ki), és amilyen boldog voltam miatta akkor, annyira bántott most. Jelentkeztem, de elutasítottak. Két napig jártam magamon kívül. Nem mertem az emberek szemébe nézni. Én, az atléta, aki svindlivel szabadult ki, aki mindig háborút szavalt, nézem, hogy sírnak anyák, akiknek nálam gyöngébb, betegebb, otthon szükségesebb, békésebb, kevésbé „férfiaskodó” fiait elvitték. Elhatároztam, hogy önkéntesnek jelentkezem. [...] Elmegyek közlegénynek, háborús kalandra.*”<sup>10</sup> Meg sem várva behívóját jelentkezett a sorozóbizottságnál, azonban alkalmatlanságának (jobb szeme öt dioptriás rövidlátása) okán elutasították, s „B. osztályú népfelkelő”<sup>11</sup> besorolást kapott. Naplója szerint ezt követően, amíg ismerősén,

<sup>6</sup> Haditudósításai 1916-ban köteté szervezve is megjelentek *Lélek a háborúban* címmel. (BALÁZS Béla: *Lélek a háborúban. Balázs Béla honvédtizedes naplója*. Budapest, Kner Izidor, 1916.)

<sup>7</sup> BALÁZS Béla: *A háború esztétikai veszedelmei*. In: *Népművelés*, 11. (1916) 3. sz. (a továbbiakban: BALÁZS 1916a)

<sup>8</sup> BALÁZS Béla: *Csendes, esti dialógus a hercegnővel*. In: *Nyugat*, 8. (1915) 3. sz. 154–158.

<sup>9</sup> Fehér Ferenc jól látja, hogy a hercegnővel (Lesznai Anna) való beszélgetése során Balázs mindig győztesnek érzi magát egy-egy válasza után, de valójában mindig alul marad az asszony emberiségével szemben. (FEHÉR Ferenc: *Balázs Béla és Lukács György szövetsége a forradalomig*. In: *Irodalomtörténet*, 51. (1969) 2–3. sz. (a továbbiakban: FEHÉR 1969) 317–346.

<sup>10</sup> BALÁZS Béla: *Napló*. II. kötet. Budapest, Magvető, 1982. (a továbbiakban: BALÁZS 1982) 5. (1914. augusztus 2.)

<sup>11</sup> BALÁZS 1916. 23.

Gaál Sándor<sup>12</sup> honvéd őrnagyon keresztül frontra kerülését intézte, népszerűítő irodában dolgozott. Az itt leírt sorai arra engednek következtetni, hogy a közbeeső időt kívánta itt eltölteni, míg a *Lélek a háborúban* című – gyakran a valóságtól elszakadó – művében arra utal, hogy (a frontot mégiscsak elkerülve) itt próbál a közösség szolgálatába állni: „Mégsem jelentkezem önkéntesnek. A milliós hadseregben egy számmal volna több és Budapesten egy egész emberrel kevesebb. [...] Beálltam dolgozni a népszerűítő irodába.”<sup>13</sup> Ugyanez az érv egyébként naplójában is megtalálható, csak éppen nem az önkéntes bevonulás ellen, hanem annak magyarázataként, hogy miért vár a „képességeinek megfelelő” helyre: „Önkéntesnek akarok beállni a seregbe, és ő [Gaál Sándor] megígérte, hogy »képességeimnek megfelelő« helyre juttat, és én meg várok erre, még mindig várok, mert még sincs, úgy látszik, túl nagy kedvem közönséges borjúhordó bakának beállni, ami nagyon gyanús hősiesség. Persze meg tudom magyarázni. Az ember segíteni akar. Avval pedig nem segített, ha a 3 milliós sereghez hozzáad egy számot, és Budapestről elvisz egy embert.”<sup>14</sup>

Érvrendszere 1914. augusztus 12-i naplóbejegyzésében, valamint a *Csendes, esti dialógus a hercegnővel* című művében jelenik meg legteljesebb formájában.<sup>15</sup> Ezeket az okokat már többen is összegyűjtötték és elemezték.<sup>16</sup> Alapvetően két nagy csoportra oszthatók: egyrészt saját, belső indíttatású, *személyes* okaira: hiúság, közösségi élmény keresése, az író felelőssége, saját tapasztalat szerzésének és a történelem nagy aktusából kimaradni nem akarás, lelkiismeret-furdalás és szégyenérzet, valamint az ebből fakadó szolidaritás vállalása. Az eddig felsoroltak közös vonása az *én* hangsúlyozása és személyisége fejlődésének, teljesebbé válásának vágya. Másrészt az *éne*n kívül eső okokra, amelyek azért tekinthetők külső okoknak, mert annak ellenére, hogy szintén Balázs Béla érvrendszerének részei, nem személyiségének darabjai, hanem a háború természetének megítéléséből fakadnak. Ezekkel az érvekkel gyakran találkozunk a kezdeti tömeges lelkesedés hangoztatott szólami között is: általában a háború és a heroizmus éltetése, valamint az a nézet, hogy a háború a népek erkölcsi fürdője lesz, de ide tartozik internacionalizmusa is.

A *Menj és szenvedj te is!*<sup>17</sup> sorai szerint éppen a népszerűítő irodai munka hatására döntötte el végleg, hogy bevonul: „Már minden rendben volt. El voltam helyezve. Részt vettem. A Népszerűítő irodában dolgoztam reggeltől estig. És most már bizonyos – ott lett bizonyossá – hogy

<sup>12</sup> Balázs Béla naplója szerint későbbi feleségének, Hamvassy Annának volt sógora.

<sup>13</sup> BALÁZS 1916. 30.

<sup>14</sup> BALÁZS 1982. 8. (1914. augusztus 12.)

<sup>15</sup> A két forrás nemcsak természetes gondolatrokonságot mutat, hanem helyenként szó szerinti egyezőséget is tartalmaz.

<sup>16</sup> Többek között Fehér Ferenc (FEHÉR 1969) Szabolcsi Miklós (SZABOLCSI Miklós: *Balázs Béla: 1984–1949*. In: *Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei*, 13. (1964) 1. sz. 161–181.) és K. Nagy Magda (K. NAGY Magda: *Balázs Béla világa*. Budapest, Kossuth, 1973. (a továbbiakban: K. NAGY 1973) 162–217. foglalkozott Balázs Béla hadba vonulásának okaival.

<sup>17</sup> A *Nyugat* számára, 1915-ben írt haditudósításainak egyike, s az 1916-ban kiadott *Lélek a háborúban* című kötet első darabja.

nem maradhatok, hogy nekem is el kell mennem, hogy éhezzen és fázzon és vérezzen és hogy árulónak érezem magam mindaddig, amíg vannak, akik nálamnál többet szenvednek.<sup>18</sup> Itt már kikristályosodik a tömegekkel való szolidaritás vállalásának igénye is, magyarázata mindkét forrásban ugyanaz: „Ha megtudnám, hogy egész Budapest alá van aknázva, csak éppen a Zsolt utca nincsen, akkor (bár az akna felrobbantásáról egyelőre nincs szó) átköltöznék Pestre, mert nem szabad véletlenül létrejönni más és jobb lehetőségek közt élnem, mint a többi ember.”<sup>19</sup> A Hercegnő válaszul Balázs érvére felteszi a kérdést, hogy az ellenséggel szemben nem érzi-e ezt a szolidaritást, amire a férfi ugyanúgy talál feleletet: „A tízmillió oroszral és szerbvel és nem tudom mennyi franciával is szolidáris akarok lenni, mikor közös harctéren közös szenvedést osztok meg velük.”<sup>20</sup> A szolidaritása pedig azon a lelkiismeret-furdaláson és szégyenérzeten alapszik, amit másokkal, a valakijüket elengedőkkel, vagy éppen a hadba vonulókkal szemben érez. A *Menj és szenvedj te is!* című művében így festi le ezt az érzést: „Nem éreztem többé láthatatlannak magam. Mindegyik látta, hogy egészséges vagyok, pedig az ő férje vért köp, mindegyik látta, hogy két hét előtt vívtam végig egy vívóversenyt és mindegyik látta, hogy én itthon maradok. [...] Azóta menekülök és bujok minden asszony szem elől.”<sup>21</sup> Furdalta a lelkiismeret Kaffka Margittal szemben is, bármennyire is rossz volt öccsével és sógornőjével való viszonya: „De lám tegnap bucsuzott az öcsém és én nem tudtam síró feleségét megvigasztalni. Mert amíg engem lát nem érezheti emberi fátumnak, ami vele történt. Igazságtalan, személyes inzultus marad ez számomra, amíg én itt vagyok. Ugye, az egyetlen, amit érte tehetnék az volna, hogy én is elmegyek az öcsémmel?”<sup>22</sup>

A legfontosabb kezdeti indoka hiúságából fakadt: „nem vagyok a »kettő-három nyomorult közül« való, és röstellek itthon maradni,”<sup>23</sup> azaz alkalmatlansága miatt szégyenkezik. A hiúsága mutatkozik meg akkor is, amikor úgy érzi: „Nem vagyok aktuális. [...] Háború van és nem vagyok katona...” Ugyanezen gondolat folytatása pedig egy következő fontos motívumra mutat, még hozzá a magányosságot meglehetősen elégedő férfi közösségi élmény utáni vágyódására: „Semmi közöm és jussom a világhoz. Mert a világ az most a háború. Valami számkivetettségnek szégyene kezd fájni. Íme, ez az első érzés: magányosságom fájása.”<sup>24</sup> A Balázs indokaival hosszabban foglalkozók általában egyetértenek abban, hogy a számos érv közül a magány feloldásának vágya volt a legerősebb. Ennek közvetlen előzménye éppen egy ezzel ellentétes folyamat befejeződése volt, ahol K. Nagy Magda fogalmaz Balázs-monográfiájában: „A közösség melegéből kitépett egyéniségnek az elkülönülés felé vezető útja 1914-re befejeződött. Ha végignézzük az »akart idegenség« folyamatán, megállapíthatjuk, hogy Balázs Bélának sikerült mássá lennie, minden kortárs irótól különböznie.

<sup>18</sup> BALÁZS 1916. 30–31.

<sup>19</sup> BALÁZS 1982. 9. (1914. augusztus 12.)

<sup>20</sup> BALÁZS 1916. 38.

<sup>21</sup> BALÁZS 1916. 28.

<sup>22</sup> BALÁZS 1916. 29.

<sup>23</sup> BALÁZS 1982. 9. (1914. augusztus 12.)

<sup>24</sup> BALÁZS 1916. 23.

*Megtalálta egyéni hangját...*<sup>25</sup> Most azonban a világháború zaja megzavarta ezt a csendet, s magánya hirtelen ijesztővé vált, K. Nagy szerint úrrá lett rajta a kozmikus elidegenedettségű való félelem, s a „kialakult egyéniség először vágyott úgy vissza, hogy minden szenvedésével együtt vállalni akarta a közösséget”.<sup>26</sup> Naplójában Balázs Béla így vall erről: „Az én monomániás individualizmusom mindig lelkiismeret-furdalást okozott nekem. [...] semmi összefüggésem nincs társadalommal, fajjal, országgal, és hogy semmi tudásom sincs róluk. Mintha tartozást kellene lerónom és kapcsolatot teremteni avval, hogy egész valóm kockáztatásával részt veszek küzdelmében.”<sup>27</sup> A közösségbe való visszajutás lehetséges eszközeinek tehát az annak szenvedésében való osztozást tartja: „A szenvedésükből vedd ki a részed, mert ez az egyetlen közösség”, majd Raszkolnyikovra, s ezzel együtt Dosztojevszkijre hivatkozva kiadja a jelszót: „Menj és szenvedj te is!”<sup>28</sup> A *Nyugat*ban közölt naplójegyzetei is ezt a címet kapták, ezzel mintegy a középpontba állította a közösséghez tartozni akarásának igényét mint önkéntességének legfőbb magyarázatát.

A naplójában azonban tovább gondolja mindezt, s még ugyanebben a bejegyzésben visszajára is fordul a gondolatmenet, így K. Nagy Magda, Szabolcsi Miklós és Fehér Ferenc véleménye ellenére sem tekinthetjük ezt a Balázs Béla által vallott legfőbb oknak. Miután sorra vette naplójában minden kisebb és nagyobb indokát, újra előveszi a témát: „Közbejött azonban egy másik megoldás. Olvasom az újságban, hogy a német kormány hazugnak mondja az orosz, az orosz a németet, a német a franciát stb.”<sup>29</sup> Ez az újabb érv tehát utólag csatlakozott a többihez. Majd hosszas fejtegetésbe kezd, amely szerint az emberi értékek (etika, morál, altruizmus, humanizmus) kizárólag mint individuális értékek képzelhetők el, ellenben az állam, a nemzet és minden létező emberi közösség a nyílt, abszolút egoizmust képviseli, s csak érdekeket ismer. Mivel az emberi értékeket kizárja, s azokat relatívvá teszi, „minden emberi közösség bűnös” és erkölcstelen. Ebben látja „misztikus anarchizmusának”, azaz fent vázolt izolált individualizmusának utólagos igazolását, s úgy gondolja, hogy lelki fejlődésének lehetséges végpontja mégis a magány, amihez a jogot azonban meg kell váltania, aminek az eszköze éppen a háborúban szenvedőkkel vállalt sorsközösség lehet: „Majd ha megtettem a legtöbbet, amit ember a közösségért tehet, ha felkínáltam életemet a háborújában, akkor utána mondhatom: most pedig alászolgája.”<sup>30</sup> Mindezt összefoglalva jelentette ki Balázs Béla, hogy: „Nem a háborúról van itt szó, hanem az én magányosságom nagy próbájáról.”<sup>31</sup>

Az írói felelősségéről beszélve fejti ki, hogy nem beszélhetne a háború ellen úgy, hogy nem vett részt benne, hiszen szavai nem volnának hitelesek.<sup>32</sup> K. Nagy Magda szerint ez

<sup>25</sup> K. NAGY 1973. 162.

<sup>26</sup> K. NAGY 1973. 163.

<sup>27</sup> BALÁZS 1982. 9. (1914. augusztus 12.)

<sup>28</sup> BALÁZS 1916. 33. (kiemelések az eredetiben)

<sup>29</sup> BALÁZS 1982. 10. (1914. augusztus 12.)

<sup>30</sup> BALÁZS 1982. 11–12. (1914. augusztus 12.)

<sup>31</sup> BALÁZS 1916. 30. (kiemelés az eredetiben)

<sup>32</sup> BALÁZS 1982. 12. (1914. augusztus 12.)



az érv különösen igaz lehet Balázs Bélára, hiszen ő a „lélek történeteit” írja meg, s nem a jelenlétet, a külső történéseket.<sup>33</sup> Alapanyag tehát Balázs számára a világháború, ahogy fent megjegyeztük: nem lett katona a lövészárkokban sem. Valóban esettanulmány lett a háborúból, hiszen itt szerzett élményei, az itt látott lelkek történései gyűjteménye lett a találó című *Lélek a háborúban* kötet. Saját tapasztalat utáni igénye egyébként többször is megmutatkozik, azzal az érzéssel küszködik, hogy nem tudja igazán elhinni a háború tényét, amíg saját szemével nem látja azt: „*Úgy vagyok, mint az a kis hivatalnok, akinek egész egzisztenciája a vezérigazgatótól függ, akit azonban sohasem lát. Most egyszer behívják a belső szobába, és ő felveszi fekete kabátját, hogy most személyesen vegye át a parancsot.*”<sup>34</sup> Logikailag leginkább ide kapcsolható, de valójában az általunk használt felosztásban inkább a külső és a belső okok határán helyezkedik el a történelmi pillanatban való részvétel, a „világprocesszus látása”<sup>35</sup> iránti vágy: „*A tragikus hős nagy órájának mámore, aki megittasodik a sors látásától, mely őt megöli, Istent látja a csapásban, mely őt lesújtja.*”<sup>36</sup>

Az énen kívül eső indítatásainak egyike a háború (mint elvont fogalom) szeretete. Elutasítja a humánus gondolkodás tézisé, miszerint az emberi élet a legnagyobb érték. Balázs szerint ez önmagában véve egyáltalán nem érték, csupán alkalom értékek termelésére, s a halál mint az életnek egy aktusa produkálhatja esetleg a legnagyobb értéket. Naplója szerint szimpatikus számára a háború és „*az életkockáztatás egy ideáért, egy szándékért, bármiért, mert csak az a döntő, hogy az ember egész létét egy centrumba tudja összetereelni, hogy hova, az mindegy.*”<sup>37</sup> De ezt a gondolatot meg is haladva írja ugyanerről a hercegnővel folytatott beszélgetésében, hogy ez az életkockáztatás az emberi szépségek koronája.<sup>38</sup> S nem tagadja azt sem, hogy kívánja lelke a háború férfikalandját. Végül a hercegnő mondja ki helyette a konklúziót: „*te egy utálatos vitéz vagy. Te szereted a háborút.*”<sup>39</sup> A háborút éljenzők érvrendszerében szintén gyakran megjelenő motívum, hogy a vérfürdőben egyenesen a népek erkölcsi fürdőjét látják. Balázs Béla is magáévá tette ezt a gondolatot.<sup>40</sup>

A soknemzetiségű Osztrák–Magyar Monarchiának Balázs szerint nagy missziója van ebben a háborúban, ugyanis a XIX. század termékeként létrejött nacionalizmus helyébe – ami ezt a háborút is a világra zúdította – a XX. század terméke, az internacionalizmus fog lépni, s a „*monarchia nagy kísérleti állomása lesz a közelőgő internacionalizmusnak és a Habsburgok országa készül legalkalmasabb talajnak a szociálista álmok élébe.*” Ugyanakkor a pozitív jövőkép oppozíciójaként jelenik meg a háború utáni torz világ képe, amikor

<sup>33</sup> K. NAGY 1973. 185.

<sup>34</sup> BALÁZS 1982. 14. (1914. augusztus 12.)

<sup>35</sup> BALÁZS 1916. 46.

<sup>36</sup> BALÁZS 1982. 10. (1914. augusztus 12.)

<sup>37</sup> BALÁZS 1982. 11–12. (1914. augusztus 12.)

<sup>38</sup> BALÁZS 1916. 42.

<sup>39</sup> BALÁZS 1916. 45–46.

<sup>40</sup> BALÁZS 1982. 10. (1914. augusztus 12.)

(a hercegnő által kimondva) felteszi a kérdést: mégis kié lesz ez a jövő, ha közben halomra ölik egymást az emberek – vakoké, bénáké, kolerásoké.<sup>41</sup>

Érdemes megemlíteni, hogy miközben a bevonuláson gondolkodik, felmerül benne a kétely, hogy a háború valóban a legnagyobb esemény-e az emberiség történetében: „*Néha azt gondolom, nem nagyobb eseménye-e az ember történetének, hogy Edit, Anna és én, hárman együtt vagyunk, és hármas harmóniában szeretni tudjuk egymást a kettős viszony sok évezredes stádiumát áttörvén?*”<sup>42</sup> Naplójában nincs egyetlen utalás sem arra, hogy a két nő<sup>43</sup> valamelyike esetleg megpróbálta volna lebeszélni erről a lépésről, sem pedig arra, hogy a férfi nehezen vált volna el tőlük, s miattuk megfontolta volna a háborús részvételről való lemondást.

Végigtekintve Balázs Béla indokain, legvalószínűbbnek – s legkevésbé a gondolkodó elme elvont fejtegetéseinek – hiúságából fakadó indokai (lelkiismeret-furdalás, szégyenérzet, és a történelem nagy eseményéből kimaradni nem akarás) tűnnek, minthogy ezek nem csupán okoskodások, hanem bárkiben fellelhető, valós, gyarló emberi vonások.

## A vívódás és a fordulat között: a déli front

Végül naplója szerint 1914. augusztus 29-én kap levelet Gaál Sándortól, hogy készüljön, várja sürgönyét, Szabadkára fog kerülni. Szeptember 5-én még otthon van, de legközelebbi bejegyzését a következő év márciusának közepén írja, amiből kiderül, hogy a köztes időben megjárta a háborút. A fronton is vezette naplóját, ez a „notesznyi töredékes napló” lett az alapja a *Lélek a háborúban Tépett noteszlapok* címet viselő darabjainak. Ezen kis terjedelmű elmélkedések egymáshoz csupán annyiban kapcsolódnak, hogy valamennyi kiindulópontja a háború élménye, nem időrendi vagy logikai alapon szerveződnek, valóban kitépett noteszlapokon jelenik meg a frontélet főként lelki világa. Az elvétve megjelenő katonai események csak hátterei és eszközei a „lélek a háborúban” bemutatásának. Az elmélkedések visszatérő motívumai a civil élet jelenségeinek átértékelődése és különböző morális értékeknek az eddigiektől eltérő megítélése. A külső történésekkel itt nem foglalkozunk, mindemellett fontos megjegyezni, hogy ezek leírásai inkább irodalmi kvalitásuk miatt érdekesek, valóságalapjuk megkérdőjelezhető. Március 31-i naplóbejegyzésében maga Balázs Béla írja ezekről: „*Gaal Sándor könnyen megbesült, és nemsokára Pestre jön. Ki fog sülni, hogy hadinaplómban mi minden kitalálás van. Furcsa, hogy ez csak most jut eszembe, mikor a „kisülés” lehetősége van meg. De én nemcsak eseményeket, hanem belső élményeket is költöttem.*”<sup>44</sup> Ezért tehát a „belső élményekkel” is óvatosan kell

<sup>41</sup> BALÁZS 1916. 40.

<sup>42</sup> BALÁZS 1982. 22. (1914. augusztus 29.)

<sup>43</sup> Feleségével, Hajós Edittel és Schlamadinger Jenőné Hamvassy Annával párhuzamosan, mindkét nő tudtával és beleegyezésével folytatott szerelmi viszonyt.

<sup>44</sup> BALÁZS 1982. 40. (1915. március 31.) A Philippe Lejeune által megfogalmazott önéletírói paktum elmélete szerint a szerző, a narrátor és a protagonista névazonosságával az író olyan szerződést

bánnunk. Ennek fényében a *Lélek a háborúban* vizsgálatakor elsősorban arra koncentrálnunk, hogy Balázs Béla hogyan élte meg a háborút testközlelől, ebből a nézőpontból is hasonlóan ítélte-e meg annak különböző jelenségeit, ugyanazokat a vonásokat (például szépség) tulajdonítja-e a háborúnak, mint a frontra kerülését megelőzően. Ugyanakkor az utólagos „kitalálások” szintén bírnak forrásértékkel, arra utalnak, hogy az író Balázs Béla hogyan *akarta láttatni* a háború történéseit és érzéseit.

A bevezető sorokban leírja, hogy négy hónapot töltött a szabadkai 6. honvédegységek 54. menetzászlóaljával a szerb fronton. Ez az idő mindenképpen kevesebb volt, mivel szeptember elején még Budapesten volt, s 1914 decemberétől már egy fővárosi hadikórházban feküdt.<sup>45</sup> A háborúban töltött valós időhöz az augusztus hónapot egyértelműen hozzáadta, mivel elsőként közölt kitépelt noteszlapját (Szabadkára utazásának leírása) augusztusi dátummal látta el, ugyanakkor a bevezetésben decemberi megjelölés mellett írja, hogy már négy hete egy budapesti kórházban fekszik. Joseph Zsuffa, a jelentős terjedelmű Balázs Béla-monográfia szerzője is megállapodik abban, hogy közel három hónapra tehető ez az időtartam, amit két hónapos ágyban fekvés követett.<sup>46</sup> Balázs 1915. december 23-ai naplóbejegyzésében „2 hónapi harctér”-ről beszél.<sup>47</sup>

Érdekesen jelenik meg művében az áhított közösségi érzés élménye, illetve a kozmikus individualizmusának kettőssége. Úgy tűnik, hogy ideiglenesen mindenképpen megkapta a másokhoz tartozás lehetőségét, több helyen is hangsúlyozza azt 960 főből álló egységet, amelynek ő is tagja: „*kilencszázhatvan ember lelkével voltam egy, testével voltam egy? Nemcsak gondolattal, hittel, szeretettel, hanem fizikailag: idegekkel és erekkel, az öntudatalatti életösztönök közösségével. [...] ez az öt hónap nem kitérés és kaland volt, hanem valóban más lélekkel élt másik élet.*”<sup>48</sup> S úgy tűnik, nem zavarja az egybeolvadás ebben a tömegben. „*Taps és éljen... Az utca ünnepel bennünket. Kábult agyamban elszabadult asszociációk: taps és éljen... premierjeim estéi. De akkor nekem szólt a taps. Most engem a csukaszürke ezer között a harmadik sorban senki se lát. Mégis milyen egyforma a megindultságom. Mert akkor sem éreztem, hogy nekem szól. A szentlélek lovagrendjének katonája voltam: fiatal regruta a harmadik sorban.*”<sup>49</sup> Egy hónap elteltével sem múlik ez a közösségi egybeolvadás, a kórházban lázalmok gyötrik, amelyekből ébredve még mindig nehéz elhinnie, hogy Budapesten van, s nem a fronton, társai közt:

---

ajánl az olvasónak, amelyben önéletrajzi művet ígér (LEJEUNE, Philippe: *Az önéletrajzi paktum*. In: LEJEUNE, Philippe: *Önéletrajz, élettörténet, napló. Válogatott tanulmányok*. Szerk. Z. VARGA Zoltán. L'Harmattan, Budapest, 2003.) Azzal, hogy Balázs Béla az alcímben (Balázs Béla honvédtizedes naplója) az egyes szám első személyben elbeszél visszaemlékezések főhőseként önmagát nevezi meg, önéletrajzi szerződést kínál fel. Ennek megszegéséről tanúskodnak az idézett sorok.

<sup>45</sup> BALÁZS 1916. 11–12.

<sup>46</sup> ZSUFFA, Joseph: *Béla Balázs, the Man and the Artist*. Berkeley-Los Angeles-London, University of California Press, 1987. 54.

<sup>47</sup> BALÁZS 1982. 103. (1915. december 23.)

<sup>48</sup> BALÁZS 1916. 11–12.

<sup>49</sup> BALÁZS 1916. 57.

„*máig nem tudtam onnan visszatérni,*”<sup>50</sup> s úgy látja, ez az otthoni élet „hígabb, álomszerűbb” az ottaninál, nehezebb megszoknia feje alatt a tollas párnát, mint borjúját. Kínozza kényelme, és régi lelkiismeret-furdalása új színben tűnik fel, most már nem egyszerűen általában a fronton szolgálókkal, hanem konkrétan saját zászlóaljával szemben érzi: kötelessége lett volna ott maradni, nem megbetegedni és „szökevényként” elhagyni őket. Ugyanakkor nem szűnik meg kozmikus individualizmusa sem, egy már öt órája tartó szakadatlan masírozás kelti újra életre az érzést, amely alkalom arra „*hogya átéljed tested viszonyát a világhoz, a minden emberi érzések koronáját: kozmikus magadérzését.*”<sup>51</sup> Azaz korábbi álláspontja nem változott meg, továbbra is úgy gondolja, hogy magányának próbájáról van szó akkor, amikor a közösség tagjává akar válni. Majd lehull a lepel: bevallja, hogy továbbra sem képes önmagán túl látni, még ezek az intenzív, felfokozott érzések és élmények is hidegen hagyják, s kitör belőle az elkeseredett kiáltás: „*Mit mondjak még, mivel úsztam magam érdeklődésre? Már ennél nagyobb valami csak nem történhetik emberrel? [...] ha még ez sem elég esemény nekem, hogy lekössön, akkor egész életemre számkivetett vagyok az események világából.*”<sup>52</sup> Itt még hiábavalónak érzi az elmúlt hónapok szenvedéseit, része lett ugyan egy közösségnek: kívülről nézve valóban része lett az összemosódó szürkességnek, mégis kívülálló és magányos maradt. Mindez nem mond ellent annak, hogy a háborúnak saját testén és lelkén érzett valósága még egy hónap elteltével sem hagyja szabadulni a (szükségszerűen közös) szenvedés emlékeitől. Társai cserbenhagyásának vádjá hasonlóan pózszerű, mint korábbi frontra vágyódása, ugyanúgy hiúsági kérdésnek tűnik: „*én magam, egész mivoltom csődöt mondott, hibás volt!*”<sup>53</sup>

Annak ellenére, hogy úgy érzi visszatért saját kiindulópontjához, ennek ellenére hatalmas utat tett meg: most már túllát saját magán. A háború testközeli átélése helyenként megerősítette a távoli szemlélő véleményét, de el is vett azokból, s hozzá is tett új gondolatokat. Lelkesedése alábbhagyott, a heroizmust magasztaló, s a népek erkölcsi fürdőjét hirdető gondolatok már elmaradnak. Érdekes módon Balázs Béla az embertelen háborúban újra és újra az embert és az emberit veszi észre, az emberséget hangsúlyozza, s mindeközben alig céloz a szörnyűségekre, amelyekben megtalálja ezeket. Bevallja ugyan, hogy a háború alapjaiban véve valóban szörnyű, de ezzel az egy mondattal már túl is lendül ezen, amikor azokat az emberi kvalitásokat veszi sorra: testi erő, tehetség, tudás, rend, kötelességtudat, amelyeket éppen a harctér hoz ki a katonákból, s amelyek a háború nagyszerű levegőjét adják.<sup>54</sup> Elmélkedik a bátorságról is, amely a háborúban a legszebb, indulat nélküli, nyugalmas arcát ölti fel, és a sorsba való belenyugváson, a halállal való megbékélésen alapszik.<sup>55</sup> Ír a harctér egyenlősítő erejéről is, élvezettel vegyül el a sokféle ember hirtelen egyformaságában: „*Áthidalhatatlan kasztok lelki keveredését látom, sohse érintkezett felületek termékenyülnek meg egymáson. Soha*

<sup>50</sup> BALÁZS 1916. 12.

<sup>51</sup> BALÁZS 1916. 61.

<sup>52</sup> BALÁZS 1916. 91.

<sup>53</sup> BALÁZS 1916. 20.

<sup>54</sup> BALÁZS 1916. 69.

<sup>55</sup> BALÁZS 1916. 83.

*máskor és máshol nem találkozó emberek intim dialógusait hallom és roppant távolságokról összevezetett és összefont lélekszálak csodálatos szőnyege szövődik itt egy szerémségi kukoricás rejtekében.*” Nincs többé különbség az életükben, hiszen ugyanazt a tábort éltek; nincs különbség a sorsukban, hiszen valamennyien a halál árnyékában járnak; ugyanúgy nem érdekli más őket, csak a szerbek; megszűntek az intellektuális különbségek is köztük, mivel a fronton nem segít az iskolázottság; s még modoruk is hasonló, egyazon bakasárgóval beszél mindenki.<sup>56</sup> Együttérzése, sorsközössége nemcsak sajátjaié, hanem valamennyi katonáé, beleértve az ellenséget is. Leírja barátkozásukat a szerbekkel, hogy cigarettával kínálják egymást és beszélgetnek, s meg is magyarázza mindezt: ugyanúgy szenvednek ők is, „katonakollégái”, „hadipartnerei” egymásnak.<sup>57</sup>

A civil életétől való eltávolodását, s az új közegbe való beolvadását mutatja az idő relativizálódása. A harctéren kiszakad annak keretei közül, az idő elveszti linearitását, ciklikussá válik: *„Nincs is idő, csak napok vannak. Napok sincsenek csak órák. Minden megmenekülés után előről kezdem az életet és nem látok tovább a holnapi ütközetnél. Minden óra egész élet, mert talán nincs tovább.*”<sup>58</sup> Nem életfélteiről van itt szó, csupán a belső változásra való rácsodálkozásról. Szinte újjászületik a halálfélelem lerázásának felszabadító erejétől. Az első ütközet, a „premier” során döbben rá társaival együtt, hogy tulajdonképpen nem is félnek, pedig korábban éppen ettől tartottak. Most azonban a félelmes ismeretlen ismerőssé, s ezzel együtt már-már természetessé vált: *„Valami nagy súlyt dobtunk le most mindnyáján. Egy láthatatlan mázsás nyomást, mint egy zsákot a vállunkról ebben a percben, mindnyáján egyszerre. A haláltól való félelmet. Most éreztem meg, hogy latens, rejtett nyomás alatt éltem egész életemben. [...] félttem a haláltól. [...] most már mindegy nekem és most szabad vagyok! Mert csak a halál előtt lehet nem félni tőle.*”<sup>59</sup> Megbékülve a sorsral, már semmitől sem félve játszik el a meghalás gondolatával, amit a harctéren várható formájában mégsem tud elfogadni, a halálban nem lehet egynek lenni a sok közül, nem lehet az élet csúcsaként értelmezett halált csak így egyszerűségében, minden pátoz nélküliségében elfogadni: *„Meghalni egyedül kell vagy legfeljebb párosával.*” Most azonban közösségivé lesz a meghalás: *„Legritkább műzánk százezer baka dajnája lett! Életünk tetejéből lapos síkság. Jaj nekünk, hogy még a halál is triviálissá válik.*”<sup>60</sup> Ebből a nézőpontból figyelve már nem annyira vonzó a közösség tagjává válás, hirtelen zavaró lesz a szürkeség, a tömegeből ki nem tűnés, az egyediség elvesztése. Talán megint csak hiúságáról van szó, mint ahogy életében állandóan, halálában is szenzáció akar lenni. A frontról hazafelé tartó úton mégis hideg verejték ül ki homlokára, amikor arra gondol, hogy akár vonatszerencsétlenség is történhet. Hasonló ez a félelem ahhoz, amit Kaffka Margit érzett a spanyoljárvány kitörése kapcsán: ha már a háborút túléltek, „ostobaság lenne” influenzában vagy éppen balesetben meghalni.

<sup>56</sup> BALÁZS 1916. 71.

<sup>57</sup> BALÁZS 1916. 70.

<sup>58</sup> BALÁZS 1916. 62.

<sup>59</sup> BALÁZS 1916. 73–74.

<sup>60</sup> BALÁZS 1916. 86.

A katona megtanulja értékelni a megszokott körülmények között evidensnek tartott, s ezért észrevétlenségbe burkolózó dolgokat, mint például egy lakást, egy házat, ami az otthont jelenti. De a fronton felértékelődik egy viskó is, ahol az ember meghúzhatja magát, s „*furcsa meghatottsággal nézi*”, miután „*már három hétig támaszkodott a szabad szélnek, bozótban bujkált, mint a dúvad, a sátorlap volt egyetlen fedele és megszerette a sarat, mert az puhább derékalj.*”<sup>61</sup> Azaz a biztonságot adó civilizáció utat tör magának itt is, s Balázs szerint éppen ezért nem lehet a háborút barbárságnak nevezni, sokkal inkább lehet a civilizáció „iskolapéldájának” és „tűzpróbájának” tartani. Újraszerveződnek, újratereződnek az emberiség korábban elért eredményei: „*Látom a vadonban utak verését és modern közlekedés születését, hirtelen nőtt vasutak és hidak mentén táborvárosok keletkezését, mint hajdan a római legiök nyomán. Őserdők galyait telefontórok lepik be, mint őszszel az ökörnyál. Látom egy nép élelmezésének vérkeringését és szerémségi falvakba bevonult higiéniét. [...] A tábor úgy viszonylik a béketársadalomhoz, mint valami anatómiai rajz egy fotográfiához.*” Kissé zavaros gondolatmenetében kifejti Balázs, hogy nem a civilizáció az, ami megszabadít a háború rémétől (azaz nem barbárság), ellenben maga az „organizált háború” minden kor civilizációjának legteljesebb arzenálja.<sup>62</sup>

Háborús történeteit a hercegnővel való beszélgetései foglalják keretbe, a frontról visszatérve ugyanis újra felkeresi az asszonyt. A nő a természet nyugodt szépségeire irányítja Balázs figyelmét, akinek viszont gyanús ez a tavaszi virágillat: „*Mert nem nagyon mélyen vannak temetve a gyökerek alá... Mondd, nem járnak illat-kísértetek is néha? Nem lehet a virágillaton soha megérezni, hogy mit ivott a gyökér? Nem lehet-e, hogy minden tavaszi édességen keresztül ráismerjek egyszer az 54-ik menetászólóalj szagára?*”<sup>63</sup> Hát mégis magával hozta a front rettenetét: korábban még a háborúban is szépséget látott, de most már az igazi szépségekben is a háborút látja. S a hercegnő szavain keresztül bevallja, hogy maga az ördög bújt a szépség maszkja mögé a harctereken, de a sok férfierénytől piros most a patakok vize. Balázs szerint talán csak önvédelem volt még a rothadó embertettekben is szépséget látni, ezért hát gyanús most minden szépség, de ennek ellenére is újra elmenne önként a háborúba, bár már talán egy okot sem találna emellett.<sup>64</sup>

A *Lélek a háborúban* tulajdonképpen egy folyamatot ábrázol. Helyenként a magába forduló individualista Balázs Béla panaszkodik, máskor a közösséggel együtt szenvedő, csukaszürke ruhás katona képében tetszeleg. Ugyanakkor egyre hangsúlyosabbá válnak az emberi értékek és ezzel együtt egyre erőteljesebben jelenik meg a humánus gondolkodás. Így annak ellenére, hogy Balázs úgy érezte, a háború sem mozdította ki kozmikus magányából, s nem került közelebb a világ történéseihez, mindenképpen nagyon jelentős fordulat ment végbe gondolkodásában. Korábbi érveinek tételes cáfolatát *A háború esztétikai veszedelmei* címmel írta meg 1916-ban.

<sup>61</sup> BALÁZS 1916. 62.

<sup>62</sup> BALÁZS 1916. 67–68.

<sup>63</sup> BALÁZS 1916. 129.

<sup>64</sup> BALÁZS 1916. 129–135.

## Érvek és ellenérvek: a fordulat

Balázs Béla tehát 1916-ban jelenteti meg „hadinaplóját”, amely többé-kevésbé valós élményeken és tapasztalatokon alapuló elmélkedéseket tartalmaz a háborúról, illetve a lélekről, az *én*ről a háborúban. A hercegnővel folytatott második beszélgetés alkalmával beismerte tévedéseit, de ezeket nem bánta meg mégsem, mivel ezekre a tapasztalatokra volt szüksége ahhoz, hogy visszatérve a pokolból hitelesen beszélhessen a háborúról. Erre a kiállásra szintén ebben az évben, a *Népművelés* folyóirat hasábjain került sor *A háború esztétikai veszedelmei* címmel. Cikkében büszkén hívja fel a figyelmet arra, hogy ő nem azok közül az írók közül való, akik minden harctéri tapasztalat nélkül, kényelmes karosszékükből tiltakoznak: *„mindenki inkább jajgathat a háború szörnyűségén, mint a katona a lövészárookban. Ez férfi szemérem. De most, hogy e sorok írója megint békés biztonságban ül íróasztala előtt és emlékezik, most a mások szenvedése hangos váddá sűrűsödik benne.”*<sup>65</sup> Ezzel mintegy magyarázatot ad és megalapozza jogát arra, hogy a nemrég harcos önkéntes szembefordulva korábbi álláspontjával akár a békéért szónokoljon.

Balázs Béla sorra veszi művében a háborút éltetők közismert érveit. Ezen motívumok mindegyike megtalálhatók voltak saját, bevonulása előtti érvrendszerében. Így tehát nemcsak másokkal, de korábbi önmagával is nyíltan szembefordul. Sokak szerint a háború tulajdonképpen az élet törvénye, a fejlődés egy lehetséges formája, tehát természetes és szükséges. Balázs szerint viszont az állat sem saját fáját pusztítva táplálkozik, s tartja fenn magát, ezért ez az érv nem állja meg a helyét. Azt mondják mások, hogy a háború előmozdította a specifikus emberi fejlődést, ezzel szemben Balázs kifejti, hogy ez csak addig volt igaz, amíg fel nem ébredtek a szellem és a kultúra erői. Sokan a történelmi pillanat nagyszerűségéről beszélnek, s azt hangoztatják, hogy a háború *„a gyönyörűség egy fajtája: érezni a percet, melyben a történelem megtörténik rajtunk,”*<sup>66</sup> de Balázs Béla szerint ez csupán esztétikai csalódás. Felteszi a kérdést, hogy tényleg meg kell azért halni, hogy kiderüljenek az ember legszebb erényei: a bátorság, az önfeláldozás, a hűség, a fegyelem, a hit, a kitartás, a szolidaritás. Viszont *„nemcsak mint embermutató alkalom szép. Ne tagadjuk: van a háborúnak magának, az életre-halálra szembenállás szituációjának, a valamiért való meghalásnak magában véve van valami hatalmas, pathetikus szépsége, mely minden idők legkifejezőbb, legdekoratívabb és legtisztább szimbolikájú költői témájává tette.”*<sup>67</sup> A háború valóban az élet hasonlata, mert magában foglalja a küzdelmet és a célt, az akaratot és az áldozatot, az elbukást és a pusztulást, viszont a megvalósult metafora csupán egy párhuzamos kép, amely soha nem érintkezik a valósággal, s mivel *„egy másik szférából*

<sup>65</sup> BALÁZS 1916a. 129.

<sup>66</sup> BALÁZS 1916a. 132.

<sup>67</sup> BALÁZS 1916a. 133.

ültetjük át az élet síkjára [...] hazug lesz és gyilkos.<sup>68</sup> Ezáltal tehát a háború szépsége nem más, mint értelmetlen halálok.<sup>69</sup> A halál elé állás pátosza sem lehet érv akkor, amikor ötvenmillió élet forog kockán. Sokan hisznek a háború sorsszerű elkerülhetetlenségében is, amely Balázs Béla szerint abban az értelemben lehet igaz, hogy maguk az államok involválják a háborút, s „a külön és izolált érdekcumokkal bíró államok pusztasága létezése már látens háborút jelent. [...] Kétféle morált hirdet és az ellenséggel szemben elkövetve hőstettként ünnepli mindazt, amit határain belül törvénnyel büntet.”<sup>70</sup> Erre a problémára és ellentmondásra Balázs megoldási lehetőséget is kínál, méghozzá az internacionalizmus formájában, amely maga a háború ellen viselt háború. Erről az elképzeléséről tehát nem mondott le, ezúttal is kifejti, hogy a Monarchia a gyakorlati internacionalizmust képviseli, s ezzel missziót teljesít. A továbbiakban hosszabban értekeznek arról, hogy csupán esztétikai ellenállásról van szó akkor, amikor az internacionalizmustól idegenkedő emberek a „kialakult nemzeti szellemek és kultúrák tiszta stílusát féltik és sajnálják a nemzetköziségtől.”<sup>71</sup> A kételkedőket igyekszik megnyugtatni azzal az érveléssel, hogy a szellem áramlását vámsorompók egyébként sem állíthatják meg, másrészt viszont „az egyes kultúrstílusok belső organizmusának törvényszerűsége belülről úgyis határt szab nekik.”<sup>72</sup> Végül levonja a konklúziót, hogy a nemzeti stílusoknak az internacionalizmusban csupán dekoratív jelentőségük lesz. Meglehetősen messzire, s gyakorlatilag ugyanoda visz tehát Balázs gondolatmenete, ahova a háború melletti érvei is vittek körülbelül másfél évvel korábban: az internacionalizmus igenléséhez. Mindenesetre a fordulat bekövetkezett: Balázs Béla lelkesedését letörte a három hónapos frontszolgálat, s a kéthavi ágyban fekvés.

A frontról betegesen hazatérő Balázs Béla előbb a Ludovika Akadémia hadikórházában, majd a Szent János Kórházban feküdt. Február 26-én felülvizsgálják Szabadkán, ahonnan a pesti honvéd helyőrségi kórházba küldik „állítólagos” szívbajának megállapítására. Újabb egy hónapot kell várnia a végleges felülvizsgálatra, miközben attól tart, hogy irodába helyezik, mivel azt unalmasnak és „lelkileg nem kielégítő résztvevőnek” látja. Ugyanakkor itt lehetőség kínálkozik arra, hogy katonai pályáját az őrmesterségig vigye. A márciusi felülvizsgálaton végül segédszolgálatra alkalmasnak minősítették, ezért Szabadkára helyezték irodai munkára. S minthogy jól ismerte főnökét, az irodalomtörténész Pintér Jenő főhadnagyot, sikerült elintéznie, hogy csak délelőttönként kelljen bejárnia munkahelyére. Majd mivel polgári foglalkozását tekintve tanár volt, ezért 1915 őszén végleg felmentették a katonai szolgálat alól, őrmesterként szerelték le, és újra a fővárosba helyezték.

Mindeközben naplójában egyre kevesebb teret szentel a háborúnak, figyelmét s érdeklődését látszólag egyre kevésbé köti le. A frontról való hazatérés után még elküldte

<sup>68</sup> BALÁZS 1916a. 133.

<sup>69</sup> Ugyanerről írt a hercegnővel folytatott második beszélgetésében is, helyenként szó szerinti az egyezés. BALÁZS 1916. 133–134.

<sup>70</sup> BALÁZS 1916a. 135.

<sup>71</sup> BALÁZS 1916a. 139.

<sup>72</sup> BALÁZS 1916a. 139.



katonaképét az *Érdekes Újságnak*, viszont nem közölték le, s ez bántotta hiúságát. Magyarázatként azt írja, hogy „*leginkább a tüntetés és propaganda, a példa kedvéért szerettem volna, az ügy érdekében. Szerettem volna hatásosabb és láthatóbb példa lenni.*”<sup>73</sup> Március 31-én még arról ír, hogy Ignotus visszautasította vitacikkét a háború dicséretéről.<sup>74</sup> Ekkor kezdte el írni a *Nyugat* számára hadinaplóját *Menj, és szenvedj te is!* címmel, s naplójában már utal arra, hogy érzékenyebb lett az élet és az emberek iránt, viszont az imént idézett két naplóbejegyzésből kitűnik, hogy a háború megítéléséről alkotott álláspontjának fordulata ekkor még nem ment végbe. Levonva tehát a konklúziót, valószínűleg nem egy hirtelen végbement fordulatról, inkább egy hosszabban elnyúló folyamatról lehetett szó, ami tulajdonképpen a hadinaplójának kötetű szervezésekor, illetve a *Tépett noteszlapok* és a *Lélek a háborúban* című fejezetek írása közben zárult le. Így lett ez a (hasonló címet kapott) kötet ennek a folyamatnak a dokumentuma. Annak, hogy nem elsősorban a harctéren látottak változtatták meg álláspontját, az lehetett az oka, hogy „*talán alig van katona, aki kevesebbet látott a háború borzalmaiból, mint én.*”<sup>75</sup> Valamint – ismerve Balázs Béla hiúságát – a fordulatban közrejátszhatott az is, hogy íróársainak jelentős része elítélte háborús magatartása miatt.

### **Soul in War. The untauglich Béla Balázs's going to the War**

It is difficult to separate Béla Balázs's soldier and writer role in the years of the war. As a writer he sincerely displays for us his motivations and doubts in connection with the war, and as a matter of fact, these resources truly give evidence of the fact that he had never fought as a soldier indeed, the role of the soldier is just a (willingly) *assumed* role, which almost was used for as a case study for the writer.

In order to be able to assess the impact of the World War on the individual human and to be able to understand the person who finds himself in unknown life circumstances so far, a micro-level research of narrative resources is needed. Béla Balázs's path of life in the wartime, way of thinking and range of emotions are the subjects of the description and the analysis, moreover with the investigation of the soldier role. The writer saluted enthusiastically the outbreak of the war. Then, from the second half of the war he changed his previous view and he wrote about its senselessness. Between the two extreme points he worked in a welfare office, he covered the southern battlefield, he argued with his writer colleagues, then he lived his former usual everyday routine that he got used to in the time of peace. His situation is not completely specific because going to the war voluntarily was not an uncommon phenomenon. At the same time investigating Béla Balázs's carefully constructed system of arguments, we get considerably specific explanations for the possible reasons of the decision. He gave answer to the question that how the reality of the military service is able to influence the validity of the previous genuine and the constraint motivations.

During the investigation, mostly we rely on his carefully-kept diary, the war report which was made for the *Nyugat*, as well as the article titled as *A háború esztétikai veszedelmei*.

<sup>73</sup> BALÁZS 1982. 30. (1915. március 19.)

<sup>74</sup> BALÁZS 1982. 35. (1915. március 31.)

<sup>75</sup> BALÁZS 1982. 27. (1915. március 19.)

## SOMODI IMRE

### Az első világháború és a szerb megszállás hatása a pécsi jezsuita Pius Gimnáziumra\*

A pécsi jezsuita Pius Gimnázium életére, működésére, fejlődésére az első világháború és Pécs szerb megszállása igencsak rányomta bélyegét. Az iskola 1914 és 1921 közötti mindennapjai e két nagy jelentőségű történelmi esemény által meghatározva zajlottak, amelyek sokszor a legapróbb dolgokon is otthagyták kezük nyomait. Kézenfekvőnek tűnik tehát megvizsgálni, hogy az első világháború és az azt követő szerb megszállás hogyan éreztette hatását a Pius Gimnázium életében. Jelen írás nem törekszik a gimnázium 1914–1921 közötti történetének részletes bemutatására,<sup>1</sup> hanem szorososan a címben megjelölt problémánál kíván maradni. Szükséges azonban, hogy egy rövid bevezetőben elhelyezzük a gimnáziumot Pécs város-, társadalom- és művelődéstörténetében, hogy érzékeltessük az iskola jelentőségét, amelynek következtében „a Pius” fogalomává vált.

### A pécsi jezsuita Pius Gimnázium az 1910-es években – bevezetés

Az 1912 és 1948 között működött pécsi jezsuita Pius Gimnázium jelentőségét az adja, és az teszi érdemessé a tudományos kutatásra, hogy a maga korában egyike volt az ország legkiválóbb gimnáziumainak. Egyrészt egyedülálló volt infrastrukturális felszereltsége. Modern épülete átlagon felüli körülményeket biztosított tanulóinak, lakóinak számára. Jellemző, hogy itt létesült Pécs első fedett uszodája.<sup>2</sup> Az iskola szertárainak gazdagsága múzeumokéval vetekedett, a Mecsek festői lábainál emelt monumentális épülethez pedig hatalmas telek tartozott kertekkel és játszóterekkel, ahol az 1930-as években botanikus kertet és sportkomplexumot alakítottak ki. 1930-tól az iskolának saját temploma is volt.

\* A pécsi jezsuita Pius Gimnázium 1912-ben, éppen 100 éve nyitotta meg kapuit. Írásomban e jeles – ma már nem létező – iskoláról emlékezem meg a centenárium alkalmából.

<sup>1</sup> Ezt a szerző már megtette más tanulmányokban: SOMODI Imre: *A pécsi Jézus Társasági Pius Kollégium alapítása*. In: *Egyháztörténeti Szemle*, 11. (2010) 1. sz. 66–87.; SOMODI Imre: *Mindennapok a pécsi jezsuita Pius Gimnáziumban és Internátusban az 1910-es években*. Kézirat, közlésre elfogadva.

<sup>2</sup> JABLONKAY Gábor SJ: *A Jézus-társasági pécsi Pius-internátus rövid ismertetése*. In: *A Jézus-társasága vezetése alatt álló pécsi Pius-alapítványi kath. főgimnázium értesítője az 1914–1915-iki iskolai évről*. Pécs, [Pius Gimnázium], 1915. (a továbbiakban: JABLONKAY 1915) 19. (A gimnázium éves értesítőinek jelölése a továbbiakban: *Értesítő* 19XX–19XX.)

De nem csak anyagi felszereltsége volt figyelemre méltó. Tanerejét az évszázados pedagógiai hagyományokkal rendelkező Jézus Társaság tagjai adták, akik – hűen a tradícióikhoz – nem csupán a szellem, de a test és a lélek fejlesztését, tehát az egész emberre kiterjedő nevelést tűzték ki célul.<sup>3</sup> A jezsuita tanárok felkészültségének és odaadással végzett hivatásának köszönhetően a Pius Gimnáziumban érettségizettek szinte kivétel nélkül sikeres életpályát futottak be, magas pozíciókat betöltve,<sup>4</sup> és egy életre magukba szívva az erkölcsi elveket, amelyeket tanáraiktól, nevelőiktől elsajátítottak. E három tényező – a párját ritkító felszereltség, az elhivatott, tudós tanárok és a kiváló végzetek – teszi különlegessé a pécsi Pius Gimnáziumot, és teszi méltóvá a tudományos kutatásra.

Az egyre dinamikusabban urbanizálódó Pécs számára a XX. század elején már nem volt elegendő a városban működő egyetlen gimnázium, a Pécsi Ciszterci Főgimnázium befogadóképessége. Ezért 1908-ban a városvezetés állami gimnázium megnyitását kérte gróf Apponyi Albert vallás- és közoktatásügyi minisztertől. A második pécsi gimnázium végül mégsem állami, hanem katolikus gimnázium lett. 1908. november 10-én ugyanis gróf Zichy Gyula pécsi püspök magánvagyonából 100 000 koronát áldozott e célra, és egy katolikus internátus felállítására létrehozta a Pius Alapítványt.<sup>5</sup> A püspök az internátust X. Pius pápáról kívánta elnevezni, és a jezsuiták vezetésére akarta bízni. Különböző tényezők hatására a püspök később módosította elképzelését, és immár nem csupán internátust, hanem gimnáziumot is óhajtott alapítani.<sup>6</sup> Pécs város közgyűlése 1911 áprilisában tárgyalta újra a második pécsi gimnázium alapításának ügyét. A városatyák többsége elállt az állami gimnázium nyitásának további kérésétől, és a püspöki alapítású gimnázium támogatása mellett tette le a voksát.<sup>7</sup> A gimnázium – teljes nevén: pécsi Jézus Társasági Pius-alapítványi Kath. Főgimnázium – végül 1912 szeptemberében nyitotta meg kapuit. Két évig ideiglenes épületben működött. Ezen idő alatt készült el Pilch Andor tervei alapján végleges épülete, melyet az iskola 1914-ben foglalt el.

Vizsgálódásunk első évében, 1914-ben az iskola beiratkozott tanulóinak száma 136. Figyelembe kell azonban vennünk, hogy 1914 szeptemberében még csupán három osztállyal működött a gimnázium.<sup>8</sup> 1919-ben, amikor a VIII. osztály is megnyílt,

<sup>3</sup> JABLONKAY 1915. 6–30.; HEMM János SJ: *A jezsuita nevelés*. In: *Értesítő* 1941–1942. (a továbbiakban: HEMM 1942) 6–13.

<sup>4</sup> *A Jézus Társasága pécsi Pius-Gimnáziumában végzett növendékek névsora és címtára 1920–1935*. In: *Mecsek Alján*, 17. (1936) 1. sz. Melléklet.

<sup>5</sup> Pécsi Püspöki Levéltár (a továbbiakban: PPL), A Pius internátus számadásai 1912–1926, 4148/1908. Zichy Gyula körlevele, 1908. november 10. (A PPL Pius Gimnáziummal kapcsolatos iratanyaga a tanulmány írásakor rendezés alatt áll, amit a szerző végez.)

<sup>6</sup> PPL, Acta foundationis Collegii Quinqueecclesiensis Societatis Jesu, 1/fund. Zichy Gyula levele Bús Jakab SJ provinciálisnak, 1910. március 31.; PETRUCH Antal SJ: *Száz év a magyar jezsuiták múltjából (1853–1950). II. kötet. Az önálló magyar rendtartomány (1909–1950)*. Kecskemét, Korda, 1994. (a továbbiakban: PETRUCH 1994) 54–56.

<sup>7</sup> Sz. n.: *A pécsi második róm. kath. főgimnázium*. In: *Pécsi Napló*, XX. (1911. április 25.) 94. sz. 1–4.

<sup>8</sup> *Értesítő* 1914–1915. 48–53.

a beiratkozottak száma 337.<sup>9</sup> A vizsgálódásunk végét jelentő 1920–1921. tanévben a beiratkozottak száma 339 volt.<sup>10</sup> A tanulói létszámnál sokkal izgalmasabb a tanulók rekrutációja. A Pius Gimnáziumba ugyanis nem csupán a pécsi lakosság, sőt jellemzően nem a pécsi lakosság járatta gyerekeit. A pécsi diákok aránya az egész vizsgált korszakban alatta maradt a nem pécsieknek. Érdeemes ezt összevetni a másik pécsi gimnázium, a ciszterci gimnázium adataival, amely jellemzően a pécsi polgárság beiskolázásának színtere volt: a diákok túlnyomó többsége pécsi volt.<sup>11</sup> A Piusban ellenben a diákok legnagyobb része Baranya, Tolna és Somogy vármegyékből származott, de az iskola vonzáskörzete kiterjedt az egész országra. Ez a kiterjedt vonzáskörzet annak volt köszönhető, hogy a gimnázium kezdettől fogva igen jó hírnek örvendett. A kiváló gimnázium érthető módon távolabbi vidékekről is vonzotta azokat a diákokat, akiket szüleik kiváló nevelésben kívántak részesíteni. Az, hogy az iskola internátussal is rendelkezett, szintén hozzájárult vonzáskörzetének tágasságához, hisz benne a távoli vidékekről származó diákok is elszállásolást nyerhettek. Jellemző módon a bejáró („externista”) diákok jelentős része ugyancsak nem pécsi volt, hanem vidékről érkező, és Pécsen különböző házaknál elszállásolt „kosztosdiák”, akik számára már nem volt férőhely az internátusban, vagy szüleik nem tudták megfizetni az internátusi tartásdíjat.<sup>12</sup>

Ami az iskola rekrutációs bázisának társadalmi vonatkozását illeti, itt még izgalmasabb a helyzet. Míg a ciszterci gimnázium jellemzően a középréteg – a pécsi polgárság – beiskolázási színtere volt, a Piusba a leggazdagabb és a legszegényebb rétegek járatták gyermekeiket. A minden igényt kielégítő, a kor színvonalának legjavát képviselő iskolai és internátusi körülmények vonzóvá tették a Pius azon tehetős szülők számára, akik gyermekeiknek színvonalas nevelést akartak biztosítani. Ami a szegényebb sorból származó tanulók jelenlétét illeti, ennek oka, hogy az iskolavezetés és magánszemélyek különböző ösztöndíjakkal, kedvezményekkel igyekeztek ezen rétegek számára is elérhetővé tenni a tanulást.<sup>13</sup>

A Pius tanulóinak felekezeti szerinti megoszlásáról elmondható, hogy a Pius volt Pécs leghomogénebben katolikus iskolája. Míg a ciszterci gimnáziumban a nem katolikus diákok aránya 5–9% között mozgott, addig a jezsuita gimnáziumban a vallási homogenitás jóval nagyobb volt: a vizsgált időszakban alig néhány főnyi protestáns és görög katolikus felekezetűvel találkozunk a tanulók között, annak ellenére, hogy a gimnázium felekezeti hovatartozásra való tekintet nélkül vett fel diákokat, és a nem katolikus

<sup>9</sup> *Értesítő* 1919–1920. 11–13.

<sup>10</sup> *Értesítő* 1920–1921. 11–13.

<sup>11</sup> PONESZ Aranka: *Pécs város középiskoláinak népessége 1900-tól 1935-ig*. Pécs, Dunántúl, 1936. (a továbbiakban: PONESZ 1936)

<sup>12</sup> A pontos statisztikai adatokat lásd a gimnázium értesítőinek statisztikai rovatában, illetve: PONESZ 1936.

<sup>13</sup> A pontos statisztikai adatokat lásd a gimnázium értesítőinek statisztikai rovatában, illetve: PONESZ 1936.

diákok esetében természetesen nem tette kötelezővé a katolikus hitoktatásban és a katolikus szertartásokon való részvételt. Ez a homogenitás alapvetően a későbbiekben sem változott.<sup>14</sup>

Az iskola tanárai – néhány világi kivétellel – az oktatásban és a nevelésben évszázados tapasztalatokkal rendelkező Jézus Társaság tagjai közül kerültek ki. A tanárok felkészültségére jellemző, hogy sokan közülük szakterületük elismert tudósai voltak. Csak egy példát említsünk: a gimnázium természettan- tanára volt Thalhammer János SJ, nemzetközi hírű rovarkutató, számos rovarfaj felfedezője, névadója.<sup>15</sup> A gimnázium természetesen az állami gimnáziumi tantervet és utasítást tette magáévá,<sup>16</sup> de az oktatás és nevelés elveiben és gyakorlatában markánsan megjelentek a jezsuita pedagógia jellemző vonásai.<sup>17</sup>

A gimnázium és Pécs városa, a pécsi lakosság kapcsolata kezdetben nem volt szoros. Bár a városvezetés 1911-ben a püspöki alapítású gimnázium támogatása mellett döntött, továbbá anyagilag is hozzájárult az építkezéshez és az iskola napi működéséhez, a pécsi közönség sokáig kevés tudomást vett a gimnáziumról, ami jól látszik abból, hogy a pécsi diákok aránya mennyire elmaradt a nem pécsiekétől. Az iskola földrajzilag is elkülönült a várostól: tudatosan nem a belvárosban, hanem a nyugati városszélen, a csendes és egészséges levegőjű Mecsek lábainál építették fel. Az iskola és a pécsi közönség igazi egymásra találása a szerb megszállás és a kommün idején következett be, amikor a pécsi keresztény és konzervatív csoportok természetes szövetségesükre találtak a jezsuita gimnáziumban. Az iskola ismertté, népszerűvé válásában fontos tényezők voltak a diákság nyilvános szereplései (koncertek, színelőadások stb.). Jellemző, hogy 1920-tól a megnövekedett érdeklődésre való tekintettel párhuzamosítani kellett az alsó osztályokat, és hogy az 1920-as évektől megnőtt a pécsi diákok aránya (ám még ekkor is csupán a relatív többséget érte el az egyéb törvényhatóságokból érkezőkhöz képest).<sup>18</sup>

A Pius Gimnázium 36 évi működés utáni de facto megszűnését az 1948. évi államosítás jelentette, ugyanis az intézmény jogutódjaként máig működő Janus Pannonius Gimnázium már nem folytatta a jezsuita nevelési hagyományokat, illetve más épületbe is költözött. A Pius Gimnázium épületét, sportlétesítményeit és botanikus kertjét 1950-ben a Pécsi Pedagógiai Főiskola, illetve annak jogutódai vették birtokba. Jelenleg a Pécsi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kara és Természettudományi Kara használja. A gimnázium egykori templomát a Pécsi Egyházmegye vette kezelésbe, s köré plé-

<sup>14</sup> A pontos statisztikai adatokat lásd a gimnázium értesítőinek statisztikai rovatában, illetve: PONESZ 1936.

<sup>15</sup> PINZGER Ferenc SJ: *P. Thalhammer János S. J.* In: *Értesítő* 1933–1934. 82.

<sup>16</sup> *Értesítő* 1914–1915. 36.

<sup>17</sup> JABLONKAY 1915. 6–30.; HEMM 1942. 6–13.

<sup>18</sup> A pontos statisztikai adatokat lásd a gimnázium értesítőinek statisztikai rovatában, illetve: PONESZ 1936.

bániát szervezett. A hivatalosan Jézus Szívéről elnevezett plébániatemplom közkeletű elnevezése a pécsiek körében azonban mind a mai napig „Pius-templom”.

## A Pius Gimnázium és az első világháború

A Pius Gimnázium 1912 szeptemberében a József utca 19. szám alatti félkész bérházban kezdte meg működését. Az épület jellegénél fogva tanítás és bentlakás céljára kevésbé volt alkalmas, azonban csupán ideiglenes iskolaépületnek szánták addig, amíg az iskola végleges épülete a Makár utcában el nem készült. Két tanéven keresztül működött a gimnázium, az internátus és a jezsuita rendház a József utcai épületben. Ezen idő alatt épült fel a Makár utcai épület. Bár az új épületben még folytak a munkálatok, 1914 júliusában megtörtént az átköltözés.<sup>19</sup> Amikor az iskola végre birtokba vehette volna korszerű, új épületét, szerencsétlen módon éppen akkor kellett részben lemondania róla. 1914 nyarán ugyanis kitört az első világháború, s általános gyakorlat volt, hogy a bevonulók elszállásolására iskolák tantermeit vették igénybe. A József utcai épületet nem sokkal a kiürítés után lefoglalták 20 bevonuló tiszt elszállásolására, így a legszükségesebb bútorokat az iskolavezetésnek vissza kellett szállítania a tisztek számára. A mozgósítás zavarában megesett, hogy tévedésből egyes bevonulókat a Pius Gimnáziumba küldtek, hogy ott szállásolják be őket, holott erről szó sem volt. Végül a Makár utcai új épület még félkész tornatermében augusztus 2-án 80 bevonuló katonát helyeztek el másfél hétre. A mozgósítás miatt 1914-ben a tanév két héttel később, szeptember 15-én vette kezdetét.<sup>20</sup>

Időközben felmerült a lehetősége annak, hogy a gimnázium épületében katonai kórházat helyeznek el. Felröppent az a hír is, hogy a Pius Gimnáziumot fertőző betegek elhelyezésére fogják kijelölni.<sup>21</sup> A jezsuita tartományfőnök (provinciális) felhívta Jablonkay Gábor SJ házfőnök (rektor) és gimnáziumigazgató<sup>22</sup> figyelmét, hogy lépjen fel az ellen, hogy a gimnáziumban fertőző betegeket helyezzenek el,<sup>23</sup> ez ugyanis akár évekre elriaszthatta volna a szülőket, hogy gyerekeiket a Piusba írassák. 1914. szeptember 13-án az iskolavezetés egy memorandumot írt, amelyben kifejtették, hogy „a haza komoly helyzetét és a sebesültek némi könnyítését szem előtt tartva” hajlandóak áldozatokat vállalni, s az épület egyes helyiségeit kórház céljára átadni. Azonban kikötötték, hogy az internátusnak és a rendháznak otthont adó épületrészt, továbbá a konyhát, a fürdőt, a könyvtárat

<sup>19</sup> PETRUCH 1994. 57–67.

<sup>20</sup> *Értesítő* 1914–1915. 31–32.; Sz. n.: *Iskoláink és a háború*. In: *Értesítő* 1915–1916. 10.; PETRUCH 1994. 67.

<sup>21</sup> PETRUCH 1994. 67.

<sup>22</sup> 1912 és 1917 között töltötte be e tisztségeket.

<sup>23</sup> PPL, Responsa Praep. Generalium et Provincialium ad quaesita particularia, Responsa prepositorum provinciae, 1914. augusztus 18.

és a szertárakat semmiképpen sem adhatják át, mert ez ellehetetlenítené a bentlakó diákok és a jezsuiták életét az intézetben. Kifejtették továbbá, hogy a katonaság elhelyezése miatt megnövekedő közműköltiségek fedezésére az iskolának nincs pénze, azok nem terhelhetik az iskolát. Ezen feltételek teljesülése esetén azonban átadják használaton kívüli helyiségeiket.<sup>24</sup> A memorandumukat eljuttatták az iskola fenntartójának, Zichy Gyula püspöknek kérve ügyük hathatós támogatását.<sup>25</sup> A püspök az illetékes szervekkel folytatott tárgyalásai során elérte, hogy az iskolát csak elodázhatatlan esetben és az iskolavezetés kéréseit figyelembe véve használják fel katonai kórház céljára.<sup>26</sup>

1914. november 27-én megállapodás született arról, hogy az evakuált „Haliczi Tartalékkórházat” három pécsi épületben: az állami reáliskolában, az ún. Mayer-laktanyában és Pius Gimnáziumban fogják elhelyezni. Zichy Gyula tudatta az iskolavezetéssel, hogy a gimnázium 32 helyiségét át kell adniuk a katonai kórház számára. Az átadás – az iskolavezetés kérését figyelembe véve – nem érintette a rendház és az internátus helyiségeit. A gimnáziumi oktatás a gimnázium második emeletén folyt tovább, ahol a három osztály számára három termet hagytak szabadon. Egy ideiglenes feljárót létesítettek a tantermekhez, így a gimnázium a kórháztól teljesen elkülönítve működhetett. December 5-én vonult be az átengedett helyiségekbe a kórház ápolószemélyzete, és kezdte meg a berendezkedést 400 fekvőbeteg részére. Az első sebesültek december 21-én érkeztek a szerbiai frontról. Az iskolavezetés óhaját szem előtt tartva fertőző betegeket nem helyeztek el a kórházban.<sup>27</sup>

A központi hatalmak 1915-ös előrenyomulása a keleti fronton lehetővé tette, hogy a kórház visszatérjen Galíciába. Június végén a kórház betegeit elengedték, illetve más kórházakban helyezték el, július közepére pedig a kórház kivonult a Pius Gimnáziumból, illetve a másik két pécsi épületből, és Stanislauba tette át székhelyét. Július 30-án a pécsi Cs. és Kir. Csapatkórház vette át feltételeken a gimnázium épületét azzal, hogy ha a helyzet úgy követeli, ténylegesen is beköltözik a gimnáziumba. Mivel nem mutatkozott szükség arra, hogy a kórház a gimnáziumban berendezkedjék, szeptember 22-én visszaadta az épületet. A galíciai katonai kórház itt tartózkodása alatt keletkezett közműköltiségeket megtérítették, és elrendelték az épület visszaalakítását eredeti céljára. A renoválási munkálatok november elejétől egy hónapon át tartottak.<sup>28</sup> A kiköltöző kórház helyett azonban a szintén katonai kórház céljára lefoglalt szigeti külvárosi állami elemi

<sup>24</sup> PPL, A Pius internátus számadásai 1912–1926, 3540/1914. Memorandum a Pius-alapítványi gimnáziumnak tartalékkórházul való átadása tárgyában, 1914. szeptember 13.

<sup>25</sup> PPL, A Pius internátus számadásai 1912–1926, 3540/1914. Jablonkay Gábor SJ levele Zichy Gyulának, 1914. szeptember 14.

<sup>26</sup> PPL, A Pius internátus számadásai 1912–1926, 3540/1914. Zichy Gyula levele Jablonkay Gábornak, 1914. szeptember 15.

<sup>27</sup> *Értesítő* 1914–1915. 32.; Sz. n.: *Iskoláink és a háború*. In: *Értesítő* 1915–1916. 10–11.; PETRUCH 1994. 67.

<sup>28</sup> Sz. n.: *Iskoláink és a háború*. In: *Értesítő* 1915–1916. 11.; *Értesítő* 1915–1916. 7.

iskola diákjait fogadta be a Pius Gimnázium Baranya vármegye kir. tanfelügyelőjének kérésére, Zichy Gyula püspöknek, a gimnázium fenntartójának engedélyével.<sup>29</sup> Az elemi iskola 1915. október elején rendezkedett be a gimnázium magasföldszintjén, és négy évig maradt a gimnázium épületében.<sup>30</sup>

Mivel a Makár utcai épület felépítése után közel egy évig katonai célokat szolgált, illetve a katonai kórház távozása után restaurálásra szorult, ezért csak 1915. december 22-én tartották meg a házszentelést és az avatóünnepséget, amely egybeesett Zichy Gyula püspökké szentelésének tízéves jubileumával. Az alapító püspök ünnepi beszédéből – amellet, hogy örömét fejezte ki terveinek megvalósulása felett – nem hiányoztak az akkor dúló háborúra vonatkozó utalások sem. Beszédét mindjárt azzal kezdte, hogy e szomorú és vérzivataros időkben is van helye az ünneplésnek, mert a most felszentelt épületben nevelkedik az a generáció, amely a háborúban elesett apák, fivérek helyét fogja átvenni, s a háborús romokon az országot felvirágoztatni: „*az új nemzedék, mely a hősök helyét van hivatva elfoglalni*”.<sup>31</sup> Beszédében megemlékezett arról is, hogy az épület hosszú ideig katonai kórházként funkcionált, és „*az intézetnek nagyobb részét az ifjúság helyett Felséges Urunknak dicső katonái, sebesült és beteg harcosaink foglalták el az első tanévben, s [...] lelkünket hazafias öröm és igazi boldogság hatotta át abban a tudatban, hogy az intézetnek ragyogó termei, derült csarnokai azoknak szolgáltak, akik értünk életüket kockáztatták s vérüket ontották a nehéz csatákban. E hősök imái s fohásza szentelték meg tehát első sorban ezt az intézetet, hogy itt létük örök dicsőségül, példájuk és lelkületük pedig soha el nem mosódó intelmül szolgáljon azoknak, akik benne nevelődnek e hazának s a magyar nemzetnek jövőjé javára*”.<sup>32</sup> Az 1915-ös házszenteléskor még hiányzott az épület nyugati szárnya és a templom. Ezek felépítésére azonban a háborús évek nehéz gazdasági helyzetében gondolni sem lehetett.<sup>33</sup> A háború ezenkívül hátráltatta az éppen elkészült épület megfelelő berendezését is.<sup>34</sup>

A háborús erőfeszítésekből lehetőségeikhez képest a Pius diákjai és tanárai is kivették részüket. A diákok az 1914–1915. és az 1915–1916. tanévben összesen 1587 koronát, 1916–1917-ben 554,14 koronát, 1917–1918-ban 2615 koronát gyűjtöttek hadikölcsönre és egyéb háborús célokra: a bevonulók itthon maradt családtagjainak megsegítésére, katonák karácsonyára, megvakult katonák javára, orosz hadifoglyok számára, a háború

<sup>29</sup> PPL, A Pius internátus számadásai 1912–1926, 4043/1914. Jablonkay Gábor SJ levele Zichy Gyulának, 1914. október 31.; Zichy Gyula levele Jablonkay Gábornak, 1914. november 1.

<sup>30</sup> *Értesítő* 1915–1916. 7.; *Értesítő* 1916–1917. 6.; *Értesítő* 1917–1918. 5.; PETRUCH 1994. 67–68.

<sup>31</sup> *Értesítő* 1915–1916. 4.

<sup>32</sup> *Értesítő* 1915–1916. 5–6.

<sup>33</sup> A nyugati szárny egy része 1926–1927-ben épült fel, a templom pedig 1927–1930 között. A nyugati szárny teljes egészében sosem készült el.

<sup>34</sup> PPL, Responsa Praep. Generalium et Provincialium ad quaesita particularia, Responsa prepositorum provinciae, 1915. december 27.



pusztította Kárpátalja megsegítésére, a király születésnapjának megünneplésére a fronton, sebesült katonák ápolására, hazatérő hadifoglyok megsegítésére. Gyűjtöttek ezenkívül hadibélyeget, szederlevelet,<sup>35</sup> fémet, illetve újságokat a katonák szórakoztatására.<sup>36</sup>

A jezsuita paptanárok a gimnázium épületében működő kórházban, illetve egyéb katonai kórházakban láttak el pasztorális tevékenységet. A sebesült és a beteg katonák lelkigondozására a provinciális is bízta a pécsi jezsuitákat.<sup>37</sup> Az 1914–1915. és az 1915–1916. tanév során a tanári kar összesen 4000 korona hadikölcsönt jegyzett, 1917–1918-ban 1000 koronát. Diákjaik szüleit is hadikölcsön jegyzésére buzdították, aminek eredményeképpen az V. hadikölcsönre a Pius tanulóinak szülei összesen mintegy 60 000 koronát jegyeztek, a VII-re pedig kétszer annyit.<sup>38</sup> Papok és szerzetesek lévén természetesen imádkoztak is a harcolókért.<sup>39</sup> *„Ha végre hozzáfűzzük még azt is, hogy a tanári kar soha nem mulasztotta el a nagy történelmi események kapcsán a rájuk bízott ifjak szívében az igazi hazaszeretet szent érzelmeit felkelteni, ápolni és növelni; úgy bátran mondhatjuk, hogy mi is, ha nem is sok, de szívből fakadó áldozatokat helyeztünk a haza oltárára.”*<sup>40</sup>

„A tanárok” – ugyanis – *„nem mulasztották el abbeli kötelességüket, hogy a nagy történelmi események kapcsán a rájuk bízott ifjak szívében felkeltsék az igaz hazaszeretet és áldozatkészség szent érzelmeit.”*<sup>41</sup> Többször járt és tartott előadást a gimnáziumban tábori lelkész beszámolva háborús tapasztalatairól. Máskor a tanárok tartottak „az ifjúság felfogásához mért” előadásokat a háborúról, vagy háborús beszámolókból tartottak felolvasásokat. Jellemző fogalmazástémák a korszakból, amelyek „vitéz katonáink hősi tetteit”<sup>42</sup> dolgozták fel: „Atyám bevonul”, „Egy elesett hős sírja előtt”, „Atyám szabadságra

<sup>35</sup> Hogy miért volt fontos a háborús viszonyok között a szederlevél gyűjtése, nem teljesen világos. Stirling János szerint: „Ami a szederlevelek szedését illeti, a következő elméletem van, miután a biztonság kedvéért gyógyszerészeket és botanikusokat is megkérdeztem: a szeder (mely rendszerint a málnának rokona, becsületes neve *Rubus caesius* L.) ínséges időkben – mint amilyen a háború is – teapótló lehet, különösen hasi panaszok ellen hatásos. Ez gyógyszerészetileg elég régen bizonyított. Elképzelhető, hogy azért gyűjtették a diákokkal, hogy a harctéren lévő katonákhoz eljusson.” STIRLING János személyes közlése. Bármi célra is használták, kétségtelenül fontos alapanyag volt, mert miniszteri rendeletre gyűjtették a diáksággal, és az iskolai évkönyvek is érdemesnek találtak a feljegyzésre a szederlevél-gyűjtéseket.

<sup>36</sup> *Értesítő* 1914–1915. 32., 34., 40.; *Értesítő* 1915–1916. 7–9., 20–21.; Sz. n.: *Iskoláink és a háború*. In: *Értesítő* 1915–1916. 12.; *Értesítő* 1916–1917. 13–14.; *Értesítő* 1917–1918. 12–13.

<sup>37</sup> PPL, Responsa Praep. Generalium et Provincialium ad quaesita particularia, Responsa prepositorum provinciae, 1914. augusztus 17.; 1914. augusztus 18.

<sup>38</sup> Sz. n.: *Iskoláink és a háború*. In: *Értesítő* 1915–1916. 12.; *Értesítő* 1916–1917. 13.; *Értesítő* 1917–1918. 5., 12.

<sup>39</sup> PPL, Responsa Praep. Generalium et Provincialium ad quaesita particularia, Responsa prepositorum provinciae, 1915. április 26.

<sup>40</sup> *Értesítő* 1914–1915. 34.

<sup>41</sup> Sz. n.: *Iskoláink és a háború*. In: *Értesítő* 1915–1916. 12.

<sup>42</sup> *Értesítő* 1914–1915. 39.

jön a harcterről”, „Egy csatater leírása az ütközet után”, „Egy sebesült katona élményei”, „A magyar hősök csodás győzelmeinek okai a világháborúban”, „Nevük örökké élni fog. Dicsőítő beszéd az elesett hősök fölött” stb.<sup>43</sup> Az önképzőkörök tevékenységében is megjelent a háborús tematika: a fentiekhez hasonló fogalmazások születtek, fellépéseiken „a közhangulatnak megfelelő hazafias költeményeket”,<sup>44</sup> dalokat adtak elő. Az iskola Mária Kongregációjának<sup>45</sup> tagjai is rendszeresen imádkoztak és tettek felajánlásokat a harcoló katonákért, a győzelemért, a békéért.<sup>46</sup>

A háborús évek a Pius Gimnáziumot is nehéz helyzetbe hozták anyagilag.<sup>47</sup> A rosszabb közellátás, a magasabb élelmiszerárak és a gabonarekvirálás a bentlakó diákok ellátásában is éreztette hatását – például az ételek mennyiségében és minőségében.<sup>48</sup> Az iskolavezetés többször a tanév korábbi befejezését kérte a VKM-tól, mert a bentlakók ellátását nem tudták tovább biztosítani.<sup>49</sup> A szükséghelyzet szükségmegoldásokat is követelt. A rendház, az internátus és a gimnázium körüli házimunkákat végző laikus testvérek behívása<sup>50</sup> miatt, ezeket a munkákat apácák látták el.<sup>51</sup> De hasonló szükségmegoldás volt például az, hogy saját szükségleteire az intézet csirketenyészetet létesített az egyik játszótéren.<sup>52</sup> Az iskola azonban még önnön nehéz helyzetében is igyekezett diákjai segítségére lenni. A fűtő- és világítóanyagok hiánya miatt rászoruló külsős diákjaik számára a téli hónapokban külön termeket tartottak fenn, ahol azok a délutáni, esti órákban megfelelő fűtési és világítási viszonyok közt tanulhattak.<sup>53</sup> Ugyancsak az iskolavezetés háborús áldozat-

<sup>43</sup> Sz. n.: *Iskoláink és a háború*. In: *Értesítő* 1915–1916. 12.; *Értesítő* 1915–1916. 18.; *Értesítő* 1917–1918. 7.

<sup>44</sup> *Értesítő* 1914–1915. 39.

<sup>45</sup> A jezsuiták által kezdeményezett lelkeségi mozgalom. Az első Mária Kongregáció 1563-ban jött létre. A kongregációk működéséről, szervezetéről lásd: A Mária-Congregatio vezérkönyve. Budapest, Stephaneum, 1909.

<sup>46</sup> *Értesítő* 1914–1915. 38–40.; Sz. n.: *Iskoláink és a háború*. In: *Értesítő* 1915–1916. 12.; *Értesítő* 1915–1916. 18–20.; *Értesítő* 1916–1917. 9.; *Értesítő* 1917–1918. 5–7., 10.

<sup>47</sup> PPL, A Pius internátus számadásai 1912–1926, 2130/1917. Jablonkay Gábor SJ levele Zichy Gyulának, 1917. június 20.

<sup>48</sup> PPL, A Pius internátus számadásai 1912–1926, 1949/1915. Jablonkay Gábor SJ levele Zichy Gyulának, 1915. július 6.

<sup>49</sup> PPL, A Pius internátus számadásai 1912–1926, 1340/1916. Jablonkay Gábor SJ levele Zichy Gyulának, 1916. április 25.; Zichy Gyula levele Jankovich Béla v. k. miniszternek, 1916. április 25.

<sup>50</sup> PPL, Responsa Praep. Generalium et Provincialium ad quaesita particularia, Responsa prepositorum provinciae, 1916. március 18.

<sup>51</sup> KERLING JÁNOS SJ: *Piusi emlékeim 1912–1948*. In: *Arany–Ezüst*, 2. (1993) 2. sz. Melléklet. (a továbbiakban: KERLING 1993.) 7.; PPL, Responsa Praep. Generalium et Provincialium ad quaesita particularia, Responsa prepositorum provinciae, 1916. július 10.

<sup>52</sup> KERLING 1993. 7.

<sup>53</sup> *Értesítő* 1917–1918. 6.; *Értesítő* 1918–1919. 5.

vállalása, hogy 1916 szeptemberében befogadott három Erdélyből menekült tanulót.<sup>54</sup> 1917. december 31-én pedig két magánszemély, Róth György és felesége, Mühl Katalin kötött le 1000 koronát, hogy annak kamatait egy, a Pius Gimnáziumban tanuló, szorgalmas és jó magaviseletű hadiárva ösztöndíjazására fordítsák.<sup>55</sup> Mindezek a háború okozta nehézségek az iskolavezetés véleménye szerint hozzájárultak „*ahhoz, hogy az ifjúságban nagyobb komolyság gyökeredzett meg, amely arra tanította őt, hogy zúgolódás nélkül tartózkodjék a fölöslegestől, a kellemesben mértéket tartson, sőt a pusztán szükségessel is megelégedjék.*”<sup>56</sup> Az anyagi nehézségek és a rövidebb tanévek mellett is rendszerint sikerült befejezni az éves tananyagot, bár „*a hosszú háborús vakációk mérhetetlen erkölcsi és tanulmányi kára miatt véres vergődés az iskolaév 2–3 első hónapja.*”<sup>57</sup> Állandó panasz tárgyát képezték az I. osztályosok hiányos ismeretei, amelyet a Pius tanárai a rövidített tanévek miatt nem kielégítő elemi iskolai oktatásnak tulajdonítottak.<sup>58</sup> Az iskolai értesítők beszámolóí a tanulmányi eredményekről, önképzőköri életéről azonban arra engednek következtetni, hogy a tanítás színvonalában a nyilvánvaló problémák és nehézségek ellenére drasztikus csökkenés nem következett be.

A Pius egyetlen háborús áldozata Halmos János volt. Halmost 1914-ben a gimnázium újdonsült tornatanárának nevezték ki, de munkáját a bevonulás miatt nem kezdhette meg. 1915. február 18-án (más forrás szerint 24-én) szolgálat közben balesetben elhunyt. Február 26-án a tanári kar és a gimnázium egész diáksága részt vett temetésén, március 1-jén pedig requiemet mondtak érte az internátus kápolnájában.<sup>59</sup>

A világháború végnapjaiban dühöngő spanyolnátha-járvány 1918. október végén Pécsset is elérte. A járvány miatt a város csaknem összes iskoláját be kellett zárni. A Pius Gimnázium azon ritka kivételek közé tartozott, amelyek zavartalanul tovább folytatták munkájukat. Hogy a járvány elkerülte az iskolát, annak köszönhető, hogy a belvárostól távol, tiszta levegőjű környéken épült, illetve, hogy a jezsuiták nagy gondot fordítottak diákjaik egészségének megőrzésére (táplálkozás, testmozgás, higiénia, rendszeres orvosi vizsgálat, felvilágosítás).<sup>60</sup>

<sup>54</sup> *Értesítő* 1916–1917. 6.; PPL, A Pius internátus számadásai 1912–1926, 2932/1916. Jablonkay Gábor SJ levele Zichy Gyulának, 1916. szeptember 18.; 3136/1916. A VKM levele Zichy Gyulának, 1916. szeptember 25.

<sup>55</sup> PPL, A Pius internátus számadásai 1912–1926, 4219–20/1917. A Róth–Mühl-féle alapítvány alapítólevele, 1917. december 31.

<sup>56</sup> Sz. n.: *Iskoláink és a háború*. In: *Értesítő* 1915–1916. 13.

<sup>57</sup> *Értesítő* 1916–1917. 9.

<sup>58</sup> Sz. n.: *Iskoláink és a háború*. In: *Értesítő* 1915–1916. 13.; *Értesítő* 1916–1917. 8.

<sup>59</sup> *Értesítő* 1914–1915. 33.; Sz. n.: *Iskoláink és a háború*. In: *Értesítő* 1915–1916. 11.

<sup>60</sup> *Értesítő* 1918–1919. 5.

## „A forradalmak kora”

1918–1919 Magyarországon kétségtelenül a forradalmak kora. Pécs azonban ebben az időben szerb megszállás alatt volt, ezért a magyarországi politikai változások nem érintették, vagy legfeljebb áttételesen érintették – ezért indokolt esetünkben a forradalmak kora kifejezést idézőjelbe tenni.<sup>61</sup> A pécsi jezsuiták azonban az elszakítottság ellenére kiemelt figyelemmel kísérték a magyarországi eseményeket, és írásaikkal, kiadványaikkal maguk is aktívan részt vettek az ideológiai harcban. Két füzet sorozatot indítottak útjára *Vallásosság és Műveltség*, illetve *Szebb Jövő* címmel, melyekben szembeszálltak a polgári radikális, szocialista, kommunista, illetve vallás- és egyházellenes irányzatokkal, kifejtve bizonyos aktuális kérdésekben a keresztény álláspontot.

Az 1918. október–novemberi változások természetesen nem minden előzmény nélkül következtek be. Már jóval korábban megindult az az erjedési folyamat, melynek során azok a politikai csoportok és szellemi áramlatok, amelyek az 1918–1919-es eseményekben vezető szerepet játszottak, egyre erőteljesebben kezdték hallatni hangjukat. A polgári radikálisok, szocialisták stb. által hangoztatott nézetekre kívántak a pécsi jezsuiták választ adni a sajtó eszközével, megfogalmazva egyes aktuális kérdésekre a keresztény választ. Zichy Gyula püspök, aki a katolikus sajtó ügyének elkötelezett híve volt, támogatta az elképzelést. 1918 márciusában megadta az engedélyt a pécsi jezsuita kollégium számára egy füzet sorozat kiadására.<sup>62</sup> A *Vallásosság és Műveltség* cím alatt megjelenő sorozat egyenként 40 oldal terjedelmű füzeteket Martinovich Sándor SJ, a Pius Gimnázium hittanára és hitszónoka írta a következő címekkel: *Modern vallásosság; Egyház és kultúra; Egyház és demokrácia; Kereszténység és szociálmizmus; Kereszténység és feminizmus; Uri morál; Papi celibátus; A zsidókérdés*. A füzetek célközönsége a keresztény értelmiség volt. A sorozat deklarált célja nem a hittérítés volt, hanem a keresztény értelmiség felvilágosítása és orientálása az eszmék zűrzavarának korában.

„A háboru ágyuzájában indul útnak ez a füzet sorozat. Szerényen, óvatosan, de elszántan. Lesznek, akik visszatérést vagy megállást ajánlanak neki. Várjuk be a háboru végét. Most a megélhetés kritikus napjaiban minden új irodalmi vállalkozás kockázatos. Majd ha olcsóbb lesz a papír és alábbszáll a nyomdai munkabér...

De vajjon meddig várjunk? Addig-e, míg az ellenség egészen be nem fészkelte magát nemzetünk eszébe-szívébe? S mikor lesz a háborunak vége? És ha vége lesz,

<sup>61</sup> Mely kifejezés egyébként Gratz Gusztávtól származik: GRATZ Gusztáv: *A forradalmak kora. Magyarország története 1918–1920*. Budapest, Magyar Szemle Társaság, 1935.

<sup>62</sup> TENGELY Adrienn: *Elfeledett forrás a forradalmak korából. A pécsi Jézus-társasági Pius Kollégium Vallásosság és Műveltség s Szebb Jövő című füzet sorozata 1918–19-ben*. In: *Pécsi Szemle*, 8. (2005) 4. sz. (a továbbiakban: TENGELY 2005.) 95.

vajjon mikor lesz megint olcsóbb a megélhetés s a papír? Mikor lesz tehát megint szabad keresztény eszméket röpiteni világgá a keresztény Magyarországon?

Az ellentábor nem aggályoskodik. Gomba módra nőttek ki a talajból épp a háborus esztendők alatt a szintelen-elvtelen folyóiratok, a pusztán fantáziát és érzékeket tápláló vagy csiklandozó ponyva-termékek ezrei. Vajjon csak a mi világ-szemléletünknek kell a háborús viszonyokra való tekintettel szűkebb keretek közé szorítania a háztartását? Sőt! Éppen a világháboru-okozta elgyöngülés látszik bősegebb szellemi táplálkozást követelni.

Mert ijesztően mély sebeket ütött a társadalmon ez az ítéletidő. Nemcsak anyagi kulturánk omlott össze az ágyutűzben, nemcsak emberéletben ért bennünket pótolhatatlan veszteség. Veszélybe dőltek legfőbb szellemi javaink is. A hosszantartó súlyos megpróbáltatásokban bizonyos lelki fásultság szállta meg az embereket, mely épp a vallás-erkölcsi és a szociális téren akadályozza leginkább a tisztánlátást. – Ám a halál e bő aratása után gyorsabb, értékesebb, tartalmasabb életet kell élnünk. Ki kell töltenünk azokat a réseket, miket a háboru dühöngő szelleme ütött vallás-erkölcsi, társadalmi, hazafiui és kulturális eszményeinken. A végcél csak egy új köny- és vérözönben megtisztult keresztény Magyarország lehet.

E vezéreszmével indul el e füzet sorozat. Nem a hitetleneknek szól, hanem azoknak, akik még adnak valamit keresztény nevükre. Célja nem térítés, hanem fölvilágosítás, erősítés, bátorítás, de különösen öntudatra keltés. Nemes önérzetet akar csöpögtetni pesszimista korunk jóakaratu, de kislelkű keresztény értelmiségébe: hadd vallja magát büszkén kereszténynek látván, hogy a kereszténység mindenütt fényt és életet áraszt, ahova eljutnak befolyásának hajszálcsövei.

E füzet sorozat némileg elüt az eddigi hasonló vállalkozásoktól, amennyiben nem pusztán hitvédelmi vagy hitbuzgalmi tárgyakhoz köti magát, hanem föl akar ölelni minden kérdést, mely a modern ember gondolatait vagy érzelmi világát, a gyakorlati életet közlel érinti s a keresztény világszemlélettel némiképp határos. [...]”<sup>63</sup>

A füzet sorozat igen sikeres volt. „*Rövid egy hónap alatt tizenhatezer példányt kapkodott szét a magyar keresztény közönség a »Vallásosság és Műveltség« füzet sorozatból, ami szükségessé tette a második kiadást.*”<sup>64</sup> (Eredeti kiemelés.) Elismerően nyilatkozott róla a keresztény és konzervatív sajtó is.<sup>65</sup> Ez a siker is motiválta a pécsi jezsuitákat, hogy foly-

<sup>63</sup> MARTINOVICH Sándor SJ: *Modern vallásosság*. Pécs, Jézus-társasági Pius-Kollégium, 1918. (a továbbiakban: MARTINOVICH: *Modern vallásosság*. 1918.) Belső borítón.

<sup>64</sup> MARTINOVICH Sándor SJ: *Egyház és kultúra*. 2. kiadás. Pécs, Pius-Kollégium, 1918. (a továbbiakban: MARTINOVICH: *Egyház és kultúra*. 1918.) Belső borítón.

<sup>65</sup> MARTINOVICH Sándor SJ: *Új világ – régi hit*. Pécs, Pius-Kollégium, 1919. Belső borítón. Itt két idézet olvasható: egyik az Alkotmány 1918. június 29-i számából, a másik az Élet 1918. július 14-i számából. Mindkettő elismeréssel szól a Vallásosság és Műveltség sorozatról.

tassák a sorozatot.<sup>66</sup> Tervbe vették a további füzetek témáit<sup>67</sup> is, amelyek – többségében – ugyancsak aktuális problémák voltak.

1918 október–novemberében azonban nagy fordulat következett be: Magyarország történetében először jutottak hatalomra olyan politikai csoportok, amelyek részben vagy egészében szakítottak Magyarország közel ezeréves keresztény hagyományaival, és a szekularizáció hívei voltak. Ebben a helyzetben a pécsi jezsuiták kötelességüknek érezték felvenni a harcot a szekuláris, illetve egyház- és vallásellenes tendenciákkal. A *Vallásosság és Műveltség* sorozat következő füzetei, melyek 1919 elején jelentek meg, ezért – részben a tervezettek helyett – a legégetőbb, legaktuálisabb témákkal foglalkoztak. A soron következő, 9. füzet címe (*Uj világ – régi hit*) a további füzetek programjaként, „ars poeticájaként” is értelmezhető. A sorozat újabb füzetei a következők voltak: *Uj világ – régi hit*; *A páholy gondolatvilága*; *Egyház és állam*; *Vallás és iskola*; *A klérus és a nép*. A füzetek szerzője ezúttal is Martinovich Sándor SJ volt.<sup>68</sup>

13 füzet kiadása után a *Vallásosság és Műveltség* sorozat megszűnt. A megszűnés legvalószínűbb oka, hogy átadta helyét egy másik füzet sorozatnak, amely 1919 júniusában<sup>69</sup> indult *Szebb Jövő* címmel. Az új sorozat indítására az apropót a magyarországi kommunista hatalomátvétel jelentette. Bár ez a szerb megszállás alatt lévő Pécszet nem érintette, de a pécsi jezsuiták kötelességüknek érezték fellépni a kommunista eszme terjedése ellen. Ezért az új sorozattal már nem csupán az értelmiséget kívánták megszólítani, hanem a kommunista befolyástól leginkább fenyegetett proletariátust is. A füzetek ezért rövidebbek és közérthetőbbek lettek.

„A »Szebb Jövő« füzet sorozat az egész keresztény nép számára íródik: a falusi nép éppúgy, mint a városi; a proletár éppúgy, mint a burzsoá haszonnal fogja olvasni. Nem osztály- vagy pártérdeket szolgál, hanem pártok és osztályok fölött áll és mindenkit az igazság és a szeretet jegyében akar egyesíteni.

A keresztény népre sorsdöntő órák következnek. Bizonyos keresztényellenes törekvések az életidegeit készülnek elmenteni. Az alapjában vallásos nép azonban mindezt bizonyos fásult megadással szemléli.

Oka ennek a négy és fél éves háború-szülte lelki fáradtságon kívül a tájékozatlanság. A nép tulajdonképpen nem tudja, hogy most az átmeneti időszak

<sup>66</sup> TENGELY 2005. 97.

<sup>67</sup> *Szabadkőművesség; Szekularizáció; Nemzeti géniusunk; Az egyke pusztításai; Keresztény sajtó; A hirdedt Galilei-pör; Inkvizíciók kora; A nők választójoga; Népoktatásunk; A falvak jelentősége; Lojola szelleme; Pogány missiók; A mozi lélektana; Szépirodalmunk; Nemi fölvilágosítás; Ifjuságunk; Egyetemeink; Középiskolánk; Papi reform; Gazdasági problémák; A család védelme; Falusi szabadtanítás.* MARTINOVICH: *Modern vallásosság*. 1918. Belső borítón. MARTINOVICH: *Egyház és kultúra*. 1918. Belső borítón.

<sup>68</sup> TENGELY 2005. 97–98.

<sup>69</sup> TENGELY 2005. 99.

zürzavarában legféltettebb kincsei forognak veszélyben. Hogy megtudja, föl kell a népet világoztani a sajtó eszközeivel.

Ezt a nagyfontosságú célt akarják szolgálni a »Szebb Jövő« jelige alatt megindult füzetek. A sorozat csupa 24 oldalas, izléses kiállítású, olcsó röpiratból áll, zamatos népies nyelvezettel, különböző neves írók tollából. A leggyakorlatibb tartalom mellett valamennyi acélosan domborítja ki a bonyolult kérdésekben a keresztény álláspontot. [...]»<sup>70</sup>

A „különböző neves írók” közt találunk pécsi jezsuitákat (Martinovich Sándor SJ, Nagy Miklós SJ), de közreműködött budapesti (Bús Jakab SJ) és kalocsai (Lányi Ede SJ) is. Azonban nem kizárólag jezsuiták voltak szerzők. Köztük volt például Dr. Sipos István, a pécsi püspöki papnevelő intézet teológiatanára és egyházmegyei cenzor, és más egyházi személyek.<sup>71</sup> A sorozat első füzetei a következők voltak: Martinovich Sándor SJ: *Egy szebb jövő felé*; Bús Jakab SJ: *Kommunista képek*; Dr. Sipos István: *Katholikus autonómia*; Szalontay László: *Komoly szó a munkásokhoz*; Martinovich Sándor SJ: *Vörös kommunizmus*. A folytatásban, 1919 augusztusában<sup>72</sup> pedig az alábbi füzetek láttak napvilágot: Lányi Ede SJ: *Vörös naplóm* (duplaszám); Dr. Ákos Ferenc: *A vallástalan iskola*; Dr. Pilián Mihály: *A pap, a tanító és a nép*; Nagy Miklós SJ: *Azok a „csuhások”!*

A felsorolt 10 füzet kiadása után a sorozat megszűnt. Ennek lehetséges oka, hogy időközben a tanácsköztársaság megbukott, így a sorozat folytatása nem volt indokolt. Könnyen lehet ez a megszűnés magyarázata, mivel a füzetekben említett aktuálpolitikai és katonai eseményekből megállapítható, hogy a tanácsköztársaság végnapjaiban (de még az összeomlás előtt) vetették papírra őket, a füzetek megjelenésére pedig részben már a tanácsköztársaság bukása után került sor. Az is lehet azonban, hogy az ellenforradalom magyarországi hatalomra jutása után a szocialistákat pártfogásába vevő szerb megszálló hatóság tiltotta be a sorozatot, de állhat a megszűnés mögött a papírhiány prózai oka is.<sup>73</sup>

A két füzet sorozat rendkívül értékes kordokumentum egy ideológiai szempontból igen zavaros időszakból. Az eszmetörténészek számára bizonyosan izgalmas forrás. A füzetek alapos elemzése szétfeszítené ezen írás kereteit, ezért nem lehet tárgya annak. Azonban mindenképpen szükséges három füzetéről röviden megemlékezni, mert ezek a kivételes források egy nem megszokott nézőpontból tárják elénk a tanácsköztársaság történetét: úgy, ahogy a kor jezsuitái látták és értékelték azt. Bús Jakab SJ *Kommunista képek* című írása a tanácsköztársaság budapesti eseményeit jegyzi le, különös tekintettel a budapesti jezsuitákat ért atrocitásokra.<sup>74</sup> A kalocsai Lányi Ede SJ *Vörös naplóm* című

<sup>70</sup> MARTINOVICH SÁNDOR SJ: *Egy szebb jövő felé*. Pius-Kollégium, Pécs, (1919). Belső borítón.

<sup>71</sup> TENGELY 2005. 95.

<sup>72</sup> TENGELY 2005. 99.

<sup>73</sup> TENGELY 2005. 99.

<sup>74</sup> BÚS Jakab SJ: *Kommunista képek*. Pécs, Pius-Kollégium, [1919].

írásában a tanácsköztársaság hónapjaiból származó naplókivonatait adja közre. Lányi írása ezért páratlan forrás a tanácsköztársaság (általános és kalocsai) eseményeinek és a Duna-melléki felkelés történetének tanulmányozásához.<sup>75</sup> Martinovich Sándor SJ *Vörös kommunizmus* című írásában pedig egy kortárs értékelést olvashatunk a tanácsköztársaságról – jezsuita szemszögből.<sup>76</sup>

## Szerb megszállás alatt

A belgrádi egyezmény következményeként 1918. november 14-én kezdetét vette Pécs szerb megszállása.<sup>77</sup> A megszállók egyik legelső lépésükként a jugoszláv állam melletti hűségnyilatkozatot igyekeztek nyerni a Pius Gimnázium jezsuita vezetőitől – előbb előnyök ígéréssel, majd fenyegetésekkel. Az iskola feloszlásával is fenyegetőztek, de erre nem került sor. Miután a remélt nyilatkozatot nem sikerült kicsikarni, a Pius Gimnáziumot, mint a magyar nemzeti öntudat egyik bástyáját mindvégig ellenségesen kezelték. Bár a megszállók nem éltek az erőszak eszközével, de azokban az ügyekben, amelyekkel az iskola a megszálló hatósághoz fordult, gyakran utasították el az iskolát, vagy hivatali packázással és szándékosan lassú ügyintézésrel tették lehetetlenné az ügyek megoldását.<sup>78</sup> Zichy Gyula püspök rendszeresen közbenjárt az általa alapított intézmény érdekében a szerb hatóságoknál.<sup>79</sup>

A legnagyobb gondot azonban az jelentette, hogy a demarkációs vonal elszakította az iskolát a magyar tanügyi hatóságoktól,<sup>80</sup> a jezsuitákat a magyar rendtartománytól (provincia) és a diákok egy részét szüleiktől.<sup>81</sup> 1918–1919 telén a karácsonyi szünetről való

<sup>75</sup> LÁNYI Ede SJ: *Vörös naplóm*. Pécs, Pius-Kollégium, [1919].

<sup>76</sup> MARTINOVICH Sándor SJ: *Vörös kommunizmus*. Pécs, Pius-Kollégium, [1919].

<sup>77</sup> Pécs szerb megszállásának viszonylag bőséges irodalma van. Néhány fontosabb: Sz. n.: „*Pecsu*.” *A színmagyar Pécs szenvedései a szerb megszállás alatt*. Budapest, Kultura, 1919.; GERGELY Ferenc – KÓHEGYI Mihály: *A Pécs-Baranya-Baja háromszög történelmi problémái 1918–21 között*. Baja, k. n., 1974.; SZÜTS Emil: *Az elmerült sziget. A Baranyai Szerb-Magyar Köztársaság*. [Pécs], Baranya Megyei Könyvtár, 1991.; DOMONKOS László: *Forognak a kerekek. 33 hónap Baranyában 1918–1921*. Budapest, Püski, 1999.; *Pécs szerb megszállása egy szerb újságíró szemével. Milan Glibonjski visszaemlékezései*. Szerk.: HORNYÁK Árpád. Pécs, Pécs Története Alapítvány, 2006.; HORNYÁK Árpád: *A szerb megszállás Baranyában*. In: *História*, 32. (2010) 9–10. sz. 49–54.

<sup>78</sup> MIHÁLOVICH László: *Intézetünk a megszállás alatt*. In: *Mecsek Alján*, 3. (1922) 1. sz. (a továbbiakban: MIHÁLOVICH 1922) 3–4.; Sz. n.: *Mozaik*. In: *Mecsek Alján*, 3. (1922) 1. sz. 24.

<sup>79</sup> PPL, A Pius internátus számadásai 1912–1926, 257/1919. Zichy Gyula levele a pécsi szerb királyi katonai parancsnokságnak, 1919. január 11.

<sup>80</sup> *Értesítő* 1918–1919. 5. Az értesítő tanúsága szerint az összeköttetés 1919. január 8-án szűnt meg.

<sup>81</sup> MIHÁLOVICH 1922. 4.



visszatéréskor 93 diák<sup>82</sup> rekedt a vonal túlsó oldalán, akik közül 73 végül nagy nehézségek árán tudott eljutni Pécsre, 20 azonban egyáltalán nem. 1919 tavaszán szintén nem tudott visszatérni a húsvéti szünetről 12 tanuló.<sup>83</sup> Az iskolavezetés igyekezett ugyan a szerb hatóságoktól utazási engedélyeket szerezni, de ezek a kérelmek sokszor elakadtak a fent említett okok miatt.<sup>84</sup> Sokan igen nagy kockázatot vállalva, regénybe illően kalandos szökésekkel igyekeztek átjutni a demarkációs vonalon.<sup>85</sup> A szökések nem mindig jártak sikerrel. Az internátus egyik felügyelőjét, Raile Jakab SJ-t elfogták, és napokig fogva tartották a szerbek. Hasonlóképpen járt néhány diák, illetve gyermekeit a demarkációs vonalon átsegíteni igyekvő néhány szülő. A szökések miatt az iskolavezetést tették felelőssé a szerb hatóságok, és az igazgató, Riegl Sándor SJ<sup>86</sup> letartóztatásával is fenyegetőztek.<sup>87</sup>

Az anyaországtól való elszakítotttság további súlyos következményei voltak az ellátásbeli nehézségek.<sup>88</sup> Ebben a helyzetben az iskolavezetés kénytelen volt emelni az internátusi tartásdíjat (10 000 koronára), és a szülőktől természetbeni juttatásokat is kérni. Az iskola nehézségein kegyes jötevők adományai enyhítettek. A mostoha anyagi helyzetet jól példázza, hogy a megszállás miatt a Piusba visszatérni nem tudó diákok szüleit az iskolavezetés megkérte, hogy gyermekeik hátrahagyott ruháit hadd használhassák fel rászoruló tanulóik ruházására.<sup>89</sup> Szerencsés körülmény, hogy az iskola nagyrészt megmenekült a szerbek fosztogatásától és rekvirálásától. A megszállók ugyanis tekintettel voltak arra, hogy az iskola egyházi tulajdon, míg az állami tulajdont kevésbé tisztelték.<sup>90</sup> Ugyancsak súlyos helyzetet teremtett a tankönyvhiány és különböző taneszközök, taneszközök hiánya. Volt rá példa, hogy fél éven keresztül két történelemtankönyvből tanult egy egész osztály. A helyzeten szükségmegoldásokkal igyekeztek úrrá lenni: latin nyelvű könyveket Ausztriából és Németországból szereztek be Zágrábon keresztül, jegyzeteket készítettek, diktáltak, sőt Cséfalvay Nándor SJ tanár latin nyelvtankönyvet írt az I. osztályosok számára. Írószereket Eszéken vásároltak.<sup>91</sup>

<sup>82</sup> PPL, A Pius internátus számadásai 1912–1926, 257/1919. Jegyzéke a Pius-főgimnázium azon tanulóinak, kik a demarkációs vonalon túl vannak.

<sup>83</sup> *Értesítő* 1918–1919. 6.

<sup>84</sup> Sz. n.: *Mozaik*. In: *Mecsek Alján*, 3. (1922) 1. sz. 24.

<sup>85</sup> GYOMLAY József: *Hogyan szöktem a Piusban a szerb megszállás alatt*. In: *Mecsek Alján*, 3. (1922) 1. sz. 7–8.; Sz. n.: *Tíz év után*. In: *Mecsek Alján*, 3. (1922) 2. sz. 1.

<sup>86</sup> Házfőnök és gimnáziumigazgató 1917 és 1922 között.

<sup>87</sup> MIHÁLOVICH 1922. 4.

<sup>88</sup> *Értesítő* 1920–1921. 5.

<sup>89</sup> Sz. n.: *Nemes szociális tett*. In: *Mecsek Alján*, 2. (1921) 1. sz. 29–30.

<sup>90</sup> KERLING 1993. 3.

<sup>91</sup> *Értesítő* 1919–1920. 4., 7.; MIHÁLOVICH 1922. 4–6. Cséfalvay Nándor SJ szóban forgó tankönyvét – *Kis latin nyelvtan a Pius-főgimnázium I. osztálya számára* – Mészáros István is említi a magyar tankönyvkiadás történetéről írt munkájában, mint ritka példáját annak, hogy a korszakban egy iskola saját használatára adott ki tankönyvet. MÉSZÁROS István: *A tankönyvkiadás története Magyarországon*. Budapest – Dabas, Tankönyvkiadó – Dabasi Nyomda, 1989. 115.

A megszállás alatt a szerb cenzúra alól a Pius Gimnázium értesítői, az 1920-ban indított iskolai folyóirat, a *Mecsek Alján*, sőt a levelezés sem mentesült.<sup>92</sup> Ez az oka annak, hogy bár a szerb megszállás időszaka valószínűleg az iskola történetének egyik legmozgalmasabb periódusa volt, mégis híján vagyunk azon forrásoknak, amelyek alapján a korszak alaposabban rekonstruálható lenne.

Egy anekdotaszerű történetet azonban megőrzött az emlékezet, amely kissé életszerűbbé teszi a szerb megszállás időszakáról szóló ismertetésünket: 1918-ban jött létre a Pius később híressé vált rézfúvószenekara, amikor Zichy Gyula egy felosztatott katonai alakulat hangszereit megvásárolta az intézet számára.<sup>93</sup> A szerb megszállás idején kezdetben rejtegették az értékes hangszereket, félvén a rekvirálástól.<sup>94</sup> 1920 tavaszán, egy vasárnapon azonban próbát tartottak az iskola udvarán – a szerb hatóságok engedélyével. Hirtelen szerb katonák közeledtek feléjük. A diákok attól tartottak, hogy rekvirálni jönnek, ezért egy részük a hangszerekkel együtt elfutott, másik részük pedig próbálta elmagyarázni a katonáknak, hogy a hangszerek sajátjaik, nem iskolai tulajdon, mert így talán nem rekvirálják el azokat. Aggodalmuk azonban alaptalan volt, mert a katonák nem rekvirálni jöttek, hanem csupán a zenét kívánták élvezni. Ugyanis korábban az osztrák-magyar hadseregben voltak katonazenészek, s meghallották az általuk is jól ismert indulók hangjait.<sup>95</sup>

Ezen a „sikeres” próbán felbátorodva az a merész elképzelés született, hogy a közelgő úrnapi körmeneten – ahol hagyományosan katonazenekar játszott, s a megszállt Pécssett természetesen nem volt magyar katonazenekar – a Pius rezesbandájának kellene szolgálatni a zenét. Az ötletet támogatta Zichy Gyula püspök is, s a szerb városparancsnokság is megadta az engedélyt. Nem mindennapi dolog volt a megszállt városban indulók felhangzása: s ezt az élményt a Pius zenészei nyújtották a pécsi közönség számára. A Pius növendékei egy csapásra a figyelem középpontjába kerültek. Ez volt az első alkalom, hogy a Pius Gimnázium diákjai az egész város közönsége előtt megmutatkozhattak, és ez a bemutatkozás igen kiválóan sikerült.<sup>96</sup> Az előző évi sikerre való tekintettel az 1921-es úrnapi körmeneten is a Pius rezesbandája szolgáltatta a zenét.<sup>97</sup>

A magyar tanácsköztársaság bukása után berendezkedő ellenforradalmat gyengítendő a szerbek az általuk megszállt területeken a szocialistákat kezdték támogatni.<sup>98</sup> Az ekkor Pécssett is vezető szerephez jutó kommünárok úgy ítélték meg, hogy a Piusban nem lehet eredményes kommunista propagandát folytatni, esély sincs, hogy a Pius diákságát

<sup>92</sup> MIHÁLOVICH 1922. 5.

<sup>93</sup> *Értesítő* 1918–1919. 7–8.

<sup>94</sup> KERLING 1993. 3.

<sup>95</sup> Sz. n.: *Mozaik*. In: *Mecsek Alján*, 3. (1922) 1. sz. 23.

<sup>96</sup> Sz. n.: *Diszszázadunk ünnepe*. In: *Mecsek Alján*, 1. (1920) 1. sz. 18.; KERLING 1993. 3.

<sup>97</sup> *Értesítő* 1920–1921. 6.; BORS László: *A mi zenekarunk*. In: *Mecsek Alján* 2. (1921) 2. sz. 16–18.

<sup>98</sup> HEGEDŰS László: *A „Pius”. Kollégium a Mecsek Alján*. Pécs, k. n., 1991. (a továbbiakban: HEGEDŰS 1991) 22.

megnyerjék eszméiknek, ezért nem is erőltették az ilyen irányú lépéseket. Nem alakult a Piusban diáktanács sem.<sup>99</sup>

Alakult viszont egy hazafias diákegyesület, az Acélkeresztes Ifjak Szövetsége, röviden AISZ, mely az 1920–1921. tanévben jött létre. Az egyesületet megalapításának terve Szabó Pál diáktól származott, aki megszerezte hozzá az iskolavezetés támogatását, és megalkotta a szövetség szabályzatát. Az AISZ tagjai a V–VIII. osztályosok lehettek. Vezetősége diákokból állt, akiket évente újraválasztottak. A szövetség működésére egy tanár felügyelt. Az egyesület deklarált célja „a jellemnevelés. Isten, haza és emberiség főuri szolgálatába jellemes, egészséges és energikus ifju lelkeket állítani.”<sup>100</sup> (Eredeti kiemelés.) Legfőbb tevékenysége előadások és viták szervezése volt, ahol világnézeti, etikai kérdéseket vitattak meg „jellemnevelő” céllal. Tevékenységei között szerepelt szabadidős és szünidei programok szervezése, illetve a sportélet fellendítése. Célja volt, hogy az „externistákat” jobban bekapcsolja a Pius vérkeringésébe.<sup>101</sup> Az AISZ nem volt hosszú életű kezdeményezés: alapítását követően néhány éven belül elhalt.

Elmondható, hogy a megszállás és a kommün alatt a pécsi keresztény, konzervatív körök szoros kapcsolatba kerültek a Pius Gimnáziummal, természetes szövetségesre találva a jezsuitákban. „[...] a piusi kollegiális élet sajátos világa nem engedte befolyásoltatni magát a város fórumán zajló élettől, de a mostoha idők közös sorsa érzelmi láncként fűzte össze a pécsi keresztény intelligenciáéval.”<sup>102</sup> A megélénkülő „helyi keresztény társadalmi életbe” a Pius diáksága is egyre aktívabban kapcsolódott be, ami bizonyos rendezvények, előadások látogatásában nyilvánult meg. A Pius „a vallási és keresztény élet produktumainak emelésére [...] az illetékes tényezőknek készséggel bocsájtotta rendelkezésére egész erkölcsi és fizikai értéktökéjét.”<sup>103</sup>

A szerb megszállás éveire esett a gimnázium történetének egy igen jelentős eseménye: az 1912 szeptemberében megalakult gimnáziumban 1919 szeptemberében nyílt meg a VIII. osztály. Ekkorra teljesedett ki tehát a gimnázium, s 1920-ban megtartották a gimnáziumban az első érettségi vizsgát. Az 1919–1920. tanévet éppen ezért különösen ünnepélyes keretek között fejezték be a június 11-i tanévzárón. A Te Deumot az alapító, Zichy Gyula püspök celebrálta, aki az intézetet Jézus Szívének pártfogásába ajánlotta. Ezt követően a gimnázium dísztermében a diákság ünnepi műsort adott, majd a jeles napot szentségimádással zárták.<sup>104</sup>

A szerb megszállás 1921. augusztus 22-én ért véget. A gimnázium 1921–1922. évi értesítője így tudósít erről a napról: „1921. aug. 22.-én déli 12 órakor szünet meg Pécsnek

<sup>99</sup> MIHÁLOVICH 1922. 5.

<sup>100</sup> LUKÁCS Andor: *A. I. Sz.* In: *Mecsek Alján*, 3. (1922) 1. sz. (a továbbiakban: LUKÁCS 1922) 9.

<sup>101</sup> LUKÁCS 1922. 9–11.

<sup>102</sup> MIHÁLOVICH 1922. 3.

<sup>103</sup> MIHÁLOVICH 1922. 6.

<sup>104</sup> REISZ Elemér: *Az intézet felajánlása Jézus sz. Szívének.* In: *Mecsek Alján*, 1. (1920) 1. sz. 3–5.; TAKÁCS Béla: *A felajánlás napja.* In: *Mecsek Alján*, 1. (1920) 1. sz. 6–7.

legmegalázóbb megpróbáltatása: a »rendfenntartó« ellenség megszállása s e megszállás elszánt harcosának, a népakarat nélküli »népuralomnak« önmagát boldogító vörös gazdálkodása.<sup>105</sup> (Eredeti kiemelés.) Ezen a napon a Pius kápolnájában Te Deumot mondtak.<sup>106</sup> A felszabadult Pécsen 1921. október 5-én tartotta első hivatalos látogatását Magyarország kormányzója, Horthy Miklós. A tiszteletére rendezett ünnepi műsorban a Pius diákjai is szerepeltek tornagyakorlataikkal.<sup>107</sup>

## A nehéz évek pozitívumai

A fentiekben végigtekintettük a Pius Gimnázium azon hét évének történetét, amelyet az iskola háborúban és megszállás alatt, a zavartalan iskolai munkát lehetetlenné tevő körülmények között élt át. Még sötétebbé válik a kép, ha belegondolunk, hogy egy alig megalakult iskolára szakadt rá mindez a nehézség, épp a legmeghatározóbb évekre, a szerveződés, kibontakozás éveire nyomva rá bélyegét. Szerencsés körülmény azonban, hogy mind a világháborút, mind a szerb megszállást a nyilvánvaló nehézségek ellenére a gimnázium sértetlenül vészelte át.<sup>108</sup>

Sőt, a Pius Gimnázium ezekben a nehéz években is folyamatosan fejlődött, gyarapodott. 1914-re elkészült monumentális, felszereltségét tekintve pedig párját ritkító épülete. Ugyancsak 1914-ben szerveződött meg végleg – elnyerve a római megerősítést – a gimnázium Mária Kongregációja, amely a hitélet valóságos „kovásza” lett az iskolában;<sup>109</sup> 1919-ben pedig a nagy létszámra való tekintettel egy második kongregációt is létrehozottak.<sup>110</sup> 1916-ban hívta életre Jablonkay Gábor SJ igazgató a Pázmány Önképzőkört, amely az iskola egész fennállása alatt a színvonalas tudományos és irodalmi munka műhelye volt,<sup>111</sup> 1919-ben pedig megalakult a diákság filozófiai műhelye, a Pázmány Bölcselőkör.<sup>112</sup> 1918-ban jött létre Zichy Gyula hangszervásárlásnak köszönhetően a Pius később híressé váló rézfúvószenekara, amely az iskola egyik ékessége és legfőbb „propaganda-eszköze” lett, és amely 1925-ben a Vatikánban XI. Pius pápának is koncertet adott.<sup>113</sup> 1919-ben teljessé vált a gimnázium, ugyanis ekkor nyílt meg VIII. osztálya, és 1920-ban

<sup>105</sup> *Értesítő* 1921–1922. 3.

<sup>106</sup> MIHÁLOVICH 1922. 6.

<sup>107</sup> *Értesítő* 1921–1922. 3., 7–8.

<sup>108</sup> A gimnázium egykori tanára, Kerling János SJ visszaemlékezéseiben mindezt azzal magyarázza, hogy „az intézet Jézus Szíve feltűnő oltalma alatt állott.” KERLING 1993. 5.

<sup>109</sup> *Értesítő* 1914–1915. 32., 38.

<sup>110</sup> *Értesítő* 1919–1920. 8.

<sup>111</sup> *Értesítő* 1916–1917. 10.

<sup>112</sup> *Értesítő* 1919–1920. 5–6.

<sup>113</sup> KERLING 1993. 3–4., 8–9.; HEGEDŰS 1991. 31–35.

megtartották az első érettségi vizsgát.<sup>114</sup> Az 1919–1920. jeles tanévnek az évváró ünnepségén Zichy Gyula püspök az általa alapított és immár kiteljesedett intézetet ünnepélyes keretek között Jézus Szívének pártfogásába ajánlotta. Ugyancsak 1920-ban indították el az iskola folyóiratát *Mecsek Alján* címmel.<sup>115</sup> Ezen túlmenően a gimnázium a korszakban – nem utolsósorban a piusisták nyilvános szerepléseinek köszönhetően – egyre ismeretesebb lett a szélesebb közvélemény előtt.

A nehézségekkel teli évek tehát nem törték meg az alig megalakult iskola fejlődésének ütemét. Sőt az iskola szilárd alapjait éppen ezekben a gondterhes években vetették meg, s ezeken az alapokon játszódhatott le az a dinamikus fejlődés, amely az iskolát – noha az már alapításától kezdve jó hírnek örvendett – a két világháború közötti időszakban kétségtelenül az ország egyik legkiválóbb gimnáziumává emelte.

---

<sup>114</sup>Ennek az eseménynek jelentőségét mutatja, hogy egy évvel később, 1921. október 17-én Włodimir Ledóchowski SJ általános rendfőnök (generális) az addig „kezdő kollégiumként” működő pécsi jezsuita kollégiumnak megadta a „rendes kollégium” rangot. PPL, Archivum Collegii Quinqueecclesiensis S. J., Rescripta et Epistolae 1912–1926. 9/1921. Somogy Jenő SJ provinciális levele, 1921. december 8.

<sup>115</sup>*Értesítő* 1919–1920. 7–8.; KERLING 1993. 4–5.

## **The impact of the World War I and the Serbian occupation of the Pius Jesuit Secondary Grammar School of Pécs**

The Jesuit Secondary Grammar School of Pécs named Pius, functioned between 1912 and 1948, got its significance and worth the scientific research, because in its age it was one of the foremost secondary grammar schools in Hungary. On the school's life, its functioning and progression the World War I and the Serbian occupation strongly left their mark. The school's everyday were determined by these two significant historical events. Therefore it is important to examine how the World War I and later on the Serbian occupation reflected its impact on the life of the Pius Secondary Grammar School.

In 1914 the building of the school was just finished, but at the same time it had to allow the building to military objectives: first it became the accommodation for the Austro-Hungarian army, and then a military hospital took place in the building. The war years' economic difficulties sensitively affected the school as well.

As the World War I ended another trial came to the city of Pécs and to the Pius Secondary Grammar School: the Serbian occupation (from 14 November 1918 to 22 August 1921). The school's situation was turning worse: tearing apart the motherland, exposed to the occupant authority's not exactly friendly gestures, and the financial situation became very unfavourable.

While Pécs was under the Serbian occupation Hungary lived the 'age of revolutions'. The Jesuits of Pécs could take part in these times' ideological struggles with the 'Religion and Literacy' and 'Brighter Future' series published by the school itself. In brief the study will commemorate about these series.

Nevertheless, the school could still go ahead in the years of hardship of the World War I and the Serbian occupation. Finally, after the liberation from the occupation in the 1920's the school undoubtedly was considered as one of the best secondary grammar schools of Hungary.

NÁNAY MIHÁLY

## Homo regius az őszirózsás forradalom idején – Visszás problémák Habsburg–Lotharingiai József Ágost főherceg 1918 őszi politikai szerepvállalásával kapcsolatban

### Bevezetés

József Ágost főherceg történelmünk azon személyiségei közé tartozik, akikről az utókor történeti köztudata nem sok jelentős információt őrzött meg – méltatlanul. Történelmi szerepének objektív és átfogó értékelése ma is hiányzik. A viharos XX. század eseményei érthető módon szorították háttérbe a főherceg tevékenységét, ennek ellenére mégsem hanyagolható el jelentősége, hiszen egy fél évezreden keresztül uralkodó dinasztia tagja volt, szűkebb családja pedig generációkon keresztül jelentős szerepet vállalt Magyarország történetének alakításában. Maga József Ágost sem az I. világháborúban szerzett katonai érdemei (Erdély felszabadítása, olasz front), sem későbbi politikai jelentősége (homo regius,<sup>1</sup> kormányzó), sem a két világháború közötti közéleti tevékenysége (MTA elnöke, felsőházi tag) és népszerűsége folytán sem elhanyagolható alakja a korszak történetének. Mindezek mellett a főherceg életpályájának bemutatása számos érdekes történelmi kérdés (az 1916-os nádorhelyettesi vita, a piavei csata értékelése, Károlyi Mihály kinevezésének belső motivációi vagy éppen egy Habsburg főherceg vélekedése az 1920-as évek elején kitüntetett jelentőségű közjogi kérdéstről) tüzetesebb, eddig kevésbé ismert szemszögből való vizsgálatára is lehetőséget ad.

A tanulmány terjedelmi korlátai azonban nem teszik lehetségessé az átfogó, időbeli megszorítás nélküli biográfia készítését, sőt akár csak egyes tematikus rész kérdések részletes elemzését sem (gondolhatunk itt akár olyan problémákra, mint a közjogi kérdés és a főherceg, vagy József Ágost katonai teljesítménye). Részletesebb bemutatásra ezért

<sup>1</sup> A tanulmány során a *homo regius* fogalom több alkalommal is előkerül, így szükséges tisztázni, hogy pontosan mi értendő alatta. A kifejezés szó szerinti jelentése „királyi ember”, amely főképpen arra vonatkozik, hogy a cím viselője adott időtartamra valamilyen oknál fogva fel van jogosítva egyes királyi jogok gyakorlására. Bizonyos konkrét feladatok megoldása miatt vált szükségessé a cím használata, ráadásul általában időbeli megszorítással is járt (a feladat megoldódása vagy a király akadályoztatásának elhárulása után megszűnt a megbízás). A magyar történelemben két ilyen jelentősebb eset fordult elő. Először 1848 tavaszán a király távolléte folytán a törvények szentesítése miatt István nádort királyi *alter egó*ként küldték Pest-Budára, míg 1918. október végén József főherceg homo regiusként (a miniszterelnök kinevezés királyi jogát birtokolva) vezette a kormányalakítási tárgyalásokat, szintén IV. Károly összbirodalmi ügyekkel való lekötöttsége okán.

csak az őszirózsás forradalom időszakának ellentmondásos történései kerülnek, hiszen a főherceg politikai tevékenységének ez a legaktívabb korszaka, továbbá ekkor valóban az ország sorsát formáló politikai szerepet is játszott. Ezen belül is leginkább három konkrétan felvetődő kérdésre keressük a választ. Tetten érhetők-e József Ágost részéről királyi ambíciók 1918 őszén? Mennyiben kérhető számon József főhercegen Károlyi Mihály kinevezése és ezzel az egész forradalmi korszak elindítása, továbbá miképpen ítélhető meg a főherceg együttműködése az új köztársasági rezsimmel, hiszen a dinasztia tagjaként ez valóban igen meglepő és ellentmondásos fordulat. Az állásfoglalásunkban tartózkodunk az egyértelmű ítélet kimondásától, valamint nem titkoltan igyekszünk József főherceg véleményét is hangsúlyosan bemutatni, hiszen korábban ez még nem történt meg. Az említett kérdések vizsgálata mellett pedig a tanulmány további célja, hogy az őszirózsás forradalom történetéhez is egy eddig kevésbé figyelembe vett, újabb szempontot nyújtson.

## Források, szakirodalom és kutatási előzmények

A témaválasztást az említettek mellett az is indokolja, hogy mindez idáig, nem hogy önálló, komoly tudományos kötet, de még tanulmány sem jelent meg, amely József Ágost főherceg életével vagy egyes fontosabb tetteivel foglalkozott volna.

A tanulmány megírásának alapját a főherceg két világháború között kiadott hadi naplója (*A világháború, ahogy én láttam I–VII.*) teremti meg, amely Monarchia I. világháborús (had)történetéről általánosságban is kiemelkedő jelentőségű munka. Részletessége és pontossága – amelyet József Ágost az I. kötet előszavában különösen is hangsúlyoz,<sup>2</sup> – valamint a hozzá csatlakozó akták, segédanyagok folytán akár nemzetközi jelentőségűnek is mondható, mint ahogyan azt a Századok hasábjain megjelent recenziók is kiemelték.<sup>3</sup> A naplóban természetesen a főherceg véleménye erőteljesen érezhető, így szükséges folyamatosan forráskritikával élni, hiszen a problémás esetekben csak az egyik oldal nézőpontjából láttatja az eseményeket. Emellett számos korabeli újságcikk lelhető fel az 1918–1919-es tevékenységével és a két világháború közötti közéleti megjelenéseivel kapcsolatban. A további forrásanyag elszórta található meg és többnyire csak érintőlegesen foglalkozik a főherceggel. A korszakban legérdekesebbek ezek közül az őszirózsás forradalom szereplőinek visszaemlékezései, úgymint *Garami Ernő, Jászi Oszkár, Károlyi*

<sup>2</sup> HABSBERG-LOTHARINGIAI József Ágost: *A Világháború amilyenek én láttam*. I. kötet. Budapest, MTA, 1926. XI–XII.

<sup>3</sup> BREIT József: *József főherceg: A világháború, amilyenek én láttam I–VII.* In: *Századok*, 61. (1927) 1–3. sz. 71–79. BREIT József: *József főherceg: A világháború, amilyenek én láttam I–VII.* In: *Századok*, 63. (1929) 1–3. sz. 67–81. 1929b BREIT József: *József főherceg: A világháború, amilyenek én láttam I–VII.* In: *Századok*, 63. (1929) 9–10. sz. 440–443. VARGA Endre: *József főherceg: A világháború, amilyenek én láttam I–VII.* In: *Századok*, 69. (1935) 1–3. sz. 121–122.



Mihály emlékiratai. A források bemutatásakor nem hagyhatjuk figyelmen kívül a sajnálatosan elpusztult főhercegi levéltárból megmaradt néhány dokumentumot, amelyek ma is a magyar Habsburg család birtokában vannak. A főhercegnek több írásáról is tud a korabeli szakirodalom, amelyek közül jelenleg több már nem fellelhető. Feltehetőleg az alcsúti kastély pusztulásakor veszttek el, valamint az Ideiglenes Nemzeti Kormány 530/1945-ös rendeletének<sup>4</sup> ezek áldozatul /*Habsburg József Ágost: Erdély múltja. Budapest, 1941*/.

József Ágostról több népszerűsítő könyv is megjelent a két világháború között – tehát még a főherceg életében –, amelyek jórészt katonai pályájával és hadi tetteivel foglalkoznak meglehetősen elfogult hangnemben. Ezek közül a leghasználhatóbb, legmegbízhatóbb Gabányi János: *József főherceg tábornagy* c. munkája,<sup>5</sup> amely – igyekszik a tények objektív közlése mellett – József főherceg naplójából is igen sok részletet hozni. További hasonló szemléletű, de kevésbé tényszerű munkák: Jákó Margit: *József főherceg*,<sup>6</sup> Payr Hugó: *József királyi herceg 1914–1917*.<sup>7</sup> A kommunizmus idején – érthető módon – nem foglalkoztak József főherceggel és átfogó kutatás azóta sem indult meg. Csupán egy-két elszigetelt kérdéssel foglalkozó tanulmány jelent meg (Pandula Attila: *József főherceg Szent István-rend nagykeresztje hadidíszítménnyel és kardokkal*,<sup>8</sup> Katkó István: *József főherceg és a véres csütörtök*<sup>9</sup>). Fontosnak tartjuk még megjegyezni, hogy a főhercegi családnál található néhány egyedi dokumentum, amelyek szintén felhasználhatók a vizsgálat forrásaiként, valamint a család megbízásából a főhercegi hagyatékot kezelő Seremetyeff-Papp János írásai (például a főherceg korlátozott számban kiadott vadászati műve elé írt előszava) és szóbeli közlései is fontos támpontot jelentettek.

## A főherceg politikai színrelépése: tábornagyi és homo regiusi kinevezés

1918 szeptemberén összeomlott a bolgár front, így a balkáni antant haderő akadálytalanul nyomulhatott a Monarchia határai felé. Nehezítette a helyzetet, hogy az angolok Palesztinában áttörték a török frontot is – amelynek következtében a törökök is kapitulálni

<sup>4</sup> Az említett rendelet előírta, hogy meg kell semmisíteni minden fasiszta szellemű, szovjetellenes és antidemokratikus sajtóterméket. A listára fölkerült a főherceg említett műve is.

<sup>5</sup> GABÁNYI János: *József főherceg tábornagy*. Budapest, Gutenberg Könyvkiadó Vállalat, 1931. (a továbbiakban: GABÁNYI 1931)

<sup>6</sup> JÁKÓ Margit: *József főherceg*. Budapest, Athaeneum, 1918.

<sup>7</sup> PAYR Hugó: *József királyi herceg 1914–1917*. Budapest, Magánkiadás, 1917.

<sup>8</sup> PANDULA Attila: *József főherceg Szent István-Rend nagykeresztje hadidíszítménnyel és kardokkal*. In: *Turul*, 66. (1993.) 1–2. sz. 17–22.

<sup>9</sup> KATKÓ István: *József főherceg és a véres csütörtök*. In: *Élet és Irodalom*, 30. 1986. (30)

kényszerültek<sup>10</sup> – így a Monarchia végképp szövetséges nélkül maradt a délkeleti irányból előretörő antant haderővel szemben.<sup>11</sup> A délnyugati, olasz hadszíntéren sem állt jobban a helyzet, ám ott – köszönhetően az időjárásnak és a még nem teljesen felkészült antant csapatoknak – csak pár héttel később, október végén omlott össze az ún. Piave-front. A frontvonalak összeomlásával egyidejűleg, részben annak következményeként, részben pedig az öt éve tartó hadigazdálkodás megszorításai miatt egyre inkább elmélyült a már szinte a Tisza-kormány bukása óta fennálló, elhúzódó belpolitikai válság. Október elején az uralkodó felszólította a kormányt lemondásra a délszláv kérdésre hivatkozva, de ekkor még nem sikerült más megoldást találni.<sup>12</sup> Tetézte a problémákat, hogy az országgyűlés ülésén – október 17-én – maga Tisza István is elismerte a háborús vereséget. Egy héttel később azonban – október 23-án – már a kormány maga nyújtotta be lemondását a fiumei horvát lázadás hírére.<sup>13</sup>

A vázolt helyzetben érkezett meg József főherceg a tiroli frontról az uralkodóhoz, Bécsbe, október 22-én.<sup>14</sup> A főherceg eddigre már kialakította politikai koncepciójának sarkalatos pontjait: mihamarabbi békekötés (ezt már a piavei kudarc óta folyamatosan követelte),<sup>15</sup> valamint a kormányválság megoldása lehetőleg Károlyi Mihály kikerülésével.<sup>16</sup> Ekkor azonban még a király elsősorban azért hívatta, hogy az újonnan felálló, ingatag, több száz kilométer hosszú balkáni front vezérletét rábízza.<sup>17</sup> Rövid gondolkodás után József Ágost azzal a feltétellel fogadta el a kinevezést, hogy a magyar csapatokat erre a hadszíntérre küldik annak érdekében, hogy saját hazájukat védhessék, amelyre a király ígéretet is tett. Az új megbízatással egyidejűleg a király tábornaggyá nevezte ki, amely a legmagasabb – csak háború idején – elérhető rang volt a Monarchia hadseregében. A beszélgetés közben szót ejtettek a válságos politikai helyzetről is.<sup>18</sup> József Ágost úgy véle-

<sup>10</sup> GALÁNTAI József: *Magyarország az első világháborúban*. Budapest, Korona Kiadó, 2001. (a továbbiakban: GALÁNTAI 2001) 357.

<sup>11</sup> SIKLÓS András: *A Habsburg-birodalom felbomlása 1918. A magyarországi forradalom*. Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1987. (a továbbiakban: SIKLÓS 1987) 110.

<sup>12</sup> SIKLÓS 1987. 146.

<sup>13</sup> SALAMON Konrád: *Nemzeti önpusztítás 1918–1920. Forradalom – Proletárdiktatúra – Ellenforradalom*. Budapest, Korona Kiadó, 2001. 44.

<sup>14</sup> A Habsburg-ház magyar ágának tagjaként a katonai pályát befutó főherceg az első világháborúban folyamatosan lépkedett előre a ranglétrán. Többek között Erdély felszabadításában (románokkal szemben), illetve a doberdói hadszíntéren is jelentős szerepet játszott. 1918-ban pedig, a piavei csatában már hadseregparancsnokként vett részt. A csatában elszenvedett kudarc után a tiroli hadseregcsoport parancsnokának nevezték ki.

<sup>15</sup> HABSBERG-LOTHARINGIAI József Ágost: *A Világháború amilyenek én láttam*. VII. kötet. Budapest, MTA, 1934. (a továbbiakban: JÓZSEF ÁGOST 1934) 413.

<sup>16</sup> JÓZSEF ÁGOST 1934. 454.

<sup>17</sup> FARKAS Márton: *Katonai összeomlás és forradalom 1918-ban*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1969. 273.

<sup>18</sup> JÓZSEF ÁGOST 1934. 495–496.

kedett, hogy mihamarább békét kell kötni súlyos feltételek mellett is, hiszen ennél már csak rosszabb pozícióba kerülhetünk, ugyanakkor Magyarország integritását nem szabad veszélybe sodorni, még csak Horvátország függetlenedése sem megengedhető, bár a teljes körű autonómiát felajánlotta.<sup>19</sup> Az álláspont vitatható, hiszen 1918 októberében már messze túl volt a helyzet azon a ponton, hogy az államjogilag is különálló, már korábban is komolyabb autonómiával rendelkező Horvátországot – amely nem mellékesen elismert politikai nemzet volt – továbbra is a Magyar Királyság keretein belül lehessen tartani. Fiume kérdése természetesen más elbírálás alá esett, hiszen a város régebben is magyar igazgatás alatt állt, ám mind a horvátok, mind az olaszok igényt tartottak rá.

A megbeszélés után József Ágostot – még mielőtt a Balkánra indult volna – visszahívták a tiroli frontra (maga Arz vezérkari főnök rendelte őt vissza), mondván, hogy a fellázadó katonákat egyedül ő tudja lecsendesíteni. A kérésnek a főherceg eleget is tett és valóban engedelmességre bírta őket.<sup>20</sup> Ezután indult József Ágost új állomáshelyére Tirolból, de az események alakulása folytán végül sosem vehette át a balkáni front parancsnokságát, hiszen köszönhetően a magyar kormány lemondásának az uralkodó október 26-án újra Bécsbe rendelte. A főherceg másnap, október 27-én érkezett meg audienciára Schönbrunnba. A király különösebb bevezetés nélkül rögtön a tárgyra tért és jelezte, hogy miniszterelnökké akarja kinevezni. Ez a döntés kifejezetten érdekes, hiszen korábban már Károlyi Mihály és Hadik János neve is szóba került miniszterelnökként, ám József főherceg teljesen új ötlet volt. Az uralkodó számára bizonyára megnyugtató megoldást jelentett volna a fennálló rendszer hívét, a családi törvény<sup>21</sup> által is teljes hűsége kötelezett főherceget a miniszterelnöki székben tudni, ugyanakkor József Ágost nagyon helyesen látta, hogy a válságos időszakban, hasonlóan 1917-hez – akkor még a Tisza-párti többség miatt, ezúttal viszont már a Károlyi-párti ellenzék miatt – nem tudná pár napnál tovább gyakorolni hatalmát és megbukna. Éppen ezért pár órányi gondolkodás után – megint csak hasonlóan 1917-hez – azt javasolta, hogy homo regiusként, azaz királyi jogokkal felruházva, anélkül, hogy akár az uralkodónak akár a parlamentnek felelősséggel tartozna, küldje őt Budapestre a helyzet megoldására. Jobb híján IV. Károly elfogadta a javaslatot, sőt a gondolatot tovább fűzve abban állapodtak meg, hogy miután homo regiusként sikerült az új kormányról megállapodni azonnal állítsák össze és szavazzák meg a törvényt, amely a nádori méltóságot újból életbe lépteti. Ezek után a király a történelmi hagyományokkal ellenkező módon nem négy jelöltet állít, hanem csak József Ágostot, aki ezáltal átveheti a végrehajtó hatalom gyakorlását Magyarországon, mivel

<sup>19</sup> JÓZSEF ÁGOST 1934. 496.

<sup>20</sup> JÓZSEF ÁGOST 1934. 517–527.

<sup>21</sup> Az 1830-as években, még I. Ferenc császár életében, Metternich kancellár javaslatára dolgozták ki a Habsburg-ház családi törvényét, melyben a család belső ügyeinek elintézését szabályozták. A családi törvény szinte minden fontosabb kérdés eldöntését, jóváhagyását a családfő, azaz a mindenkori uralkodó jogkörébe utalta. A törvény szövegét és hozzá kíséret tanulmányt lásd: ECKHART Ferenc: *A Habsburg-Lotharingiai ház családi törvénye*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, é. n. (a továbbiakban: ECKHARDT é. n.)

az uralkodót az összbirodalmi ügyek teljes mértékig lekötötték.<sup>22</sup> A király külön kitért még Károlyi Mihály személyére: „Károlyi Mihály föl van háborodva, mert én őt gondoltam miniszterelnöknek és mégsem nevezhetem ki, nem is akarom kinevezni, mert nagyon is veszélyes ember! ... Károlyi nem kívánatos.”<sup>23</sup> A beszélgetés végén a főherceg egy feltételt szabott, hogy egyáltalán vállalhassa a feladat elvégzését: „föltétlenül egy jó és erkölcsileg érintetlen hadosztályt küldjön a legsürgősebben Budapestre”<sup>24</sup> IV. Károly igyekezett a kérésnek eleget tenni, még a királyi herceg jelenlétében telefonált Arznak, hogy intézkedjen ebben az ügyben, bár – mint azt a későbbiekben látni fogjuk – a kért hadosztály mégsem érkezett meg. Miután az uralkodóval ily módon megállapodott, a király arra kérte, hogy hazafelé a vonaton csitítsa le Károlyit. A főherceg ezután a Ballhausplatzra sietett *Andrássy Gyula* hívására. A külügyminiszter támogatásáról biztosította a királyi herceget és pár szóban vázolta az események hátterét. Ekkor derült ki József Ágost számára, hogy Károlyi azért annyira dühös, mert Bécsben egy napig teljesen értelmetlenül várakoztaták, ráadásul két nap alatt ő volt a negyedik személy (*Wekerle*, Károlyi, Hadik), aki szóba került miniszterelnökként.

## Károlyi Mihály és József Ágost tárgyalása a vonaton: a főherceg és a király-kérdés 1918 októberében

A főherceg Budapest felé a vonaton együtt utazott Károlyi Mihállyal. A vonatút során megbeszélték a kialakult helyzetet, ezáltal kölcsönösen képet kaphattak egymás elképzeléseiről. A tárgyalással kapcsolatban abban a szerencsés helyzetben vagyunk, hogy mindkét fél feljegyzéseit ismerjük. A már említett kinevezés, Károlyi Bécsbe kérése és várakoztatása, illetve a helyzet megvitatása mellett igen érdekes momentum volt, amikor Károlyi, ezúttal szemtől szemben vetette föl a királyság kérdését a főhercegnek: „*a főherceg lelkének mélyén mi szunnyadhat, amikor a front legnagyobb veszedelmei között, hadvezér léte, egyszerre csak a front mögött tűnik föl, és egy nagyon kis politikai küldetést verekszik ki magának [...] Ha József főherceg olyan ember, aki megérti az új idők demokratikus és pacifista szellemét, s ha van benne erély, bátorság és elhatározás, ő a magyar királyságot meg tudná állítani a katasztrófa felé való rohanásban. Demokratikus és szociális politikával, nemzetiségi autonómiákkal a népet könnyen megnyerné, a történelmi osztály előtt pedig régen népszerű.*

*A királyhü főherceg, mondhatom, a legkevésbé sem háborodott föl, s nem utasította vissza szavaimat. Elrövedezve hallgatott, és, bár nem kértem feleletet, kisvártatva így szólt:*

<sup>22</sup> JÓZSEF ÁGOST 1934. 544.

<sup>23</sup> JÓZSEF ÁGOST 1934. 543.

<sup>24</sup> JÓZSEF ÁGOST 1934. 545.

»A helyzet nagyon szomorú és nehéz, de én, sajnos, olyan dolgot nem kezdeményezhetek, s nem is mehetek olyasmibe bele, amit a család és a családfő nem akarnak. Hanem ezt a nádorságot, amely a magyar király helyetteséről gondoskodott, ezt meg kell csinálni, ez mindenképpen jó és üdvös dolog lesz...«<sup>25</sup>

Károlyi verziójával szemben álljon itt a főherceg naplóbejegyzése is az esetről: „Ő azon az állásponton van, hogy a nádorság csak rövid átmenet lehet az önálló, független királysághoz. »Egész Magyarország Fenségedet akarja királynak!« – Ezen kijelentését hidegen fogadtam, mert nem lepett meg azok után, amit sok más oldalról hallottam, csak azt feleltem neki, hogy Magyarországnak megkoronázott, fölkent királya van és ma csak egy megoldást látok, hogy Károly király mellé felelős nádor állítatik, aki kormányoz is. Károly király Magyarország teljes függetlenségét nekem garantálta. Mit akarhatunk még többet? Egy becsületes hazafi ennél tovább nem mehet.»<sup>26</sup>

A két beszámoló nagy vonalakban egyezik. Szembetűnő azonban, hogy Károlyi a háttérben komolyan a főherceg korona iránti aspirációit sejteti. Megállapíthatjuk, hogy a beszélgetésből ez nem derül ki nyilvánvalóan, bár kétségtelen, hogy így is lehet értelmezni. Emellett pedig előre bocsátjuk, hogy semmiféle forrás, bizonyíték, adat nincs arra vonatkozóan, hogy 1918 októberében a főherceg bármilyen konkrét lépést tett volna a királyi korona megszerzésére, tehát az alábbiak csak a háttérben meghúzódó gondolatok értelmezéseként, esetleges lehetőségek bemutatásaként kezelendők. Károlyi gondolatát azzal (is) indokolja, hogy József Ágost katona létére, az igen nehéz helyzetben levő frontot elhagyva „járta ki magának” a *homo regiusi* feladatot. Ez a feltevés teljességgel megalapozatlan, hiszen a főherceg már elindult a balkáni frontra, amikor a király hívatta Bécsbe, valamint József Ágost maga említi, hogy mennyivel kellemesebb feladat volna „szent magyar hazámat a külellenségek ellen megvédeni, most a legválságosabb órában [...] helyette az álnok, forradalmas, cselszövevényes, átkozott politikai mocsárba dobnak a becsület mezejéről.”<sup>27</sup> Természetesen a királyi herceg enyhe pátosszal átítatott sorait nem mindig kell teljesen szó szerint értelmezni, hiszen sok esetben a „kötelező szerénység és hősiesség” előtérbe kerül a politikai ambíciókkal szemben, de azért azt nem vitathatjuk, hogy József Ágost komolyan vette és szerette katonai feladatait, és frissen kinevezett tábornagyként nagy energiával készült új feladata ellátására. Különösen azért is, mivel immár nem a távoli Tirolt, hanem magyar területeket kellett védelmeznie. Károlyi azon – itt nem idézett – megjegyzése viszont megszívlelendő, hogy a tehetetlen király mellett a főherceg valóban igyekezhetett „menteni a menthetőt”,<sup>28</sup> ami a helyzet még válságosabbra fordulása esetén megkövetelhetette, hogy a politikában próbálja meg akaratát érvényesíteni. Könnyen elképzelhetők a főherceg gondolatai, amint az eseményekkel sodródó uralkodó

<sup>25</sup> KÁROLYI Mihály: *Egy egész világ ellen*. Budapest, Gondolat Könyvkiadó, 1965. (a továbbiakban: KÁROLYI 1965.) 367–368.

<sup>26</sup> JÓZSEF ÁGOST 1934. 546.

<sup>27</sup> JÓZSEF ÁGOST 1934. 543.

<sup>28</sup> KÁROLYI 1965. 367.

ballépéseinek, illetve megfelelő intézkedései hiányának köszönhetően az ország, a hadsereg és a dinasztia helyzete is egyre válságosabbá vált. Nem lenne meglepő, ha egy népszerű, karakteres főhercegben felvetődne a gondolat, hogy nem tudná-e valaki az uralkodó feladatait jobban végezni. E mögött nem kicsinyes hatalmi ambíciókat kell sejteni, hanem egyértelműen a válsághelyzet hatékony megoldásának igényét. Hogy a főherceg felháborodottan utasította-e vissza a feltételezést, igazából nem lényeges, főleg ha hozzá tesszük azt, amit Ő maga említ, hogy már „sok más oldalról” hallott ilyen híreket, így ez az eset sem lephette meg különösebben. Az viszont nyilvánvaló, hogy egyik helyen sem azt állította, hogy Ő nem végezné el a felkínált feladatokat, hanem a családi törvényre, illetve a koronás, felkent uralkodóra hivatkozva utasította vissza a felajánlást, amely arra enged következtetni, hogy ha ezek a feltételek nem lettek volna adottak, akár el is fogadta volna az ajánlatot. Maga az egész probléma azonban aktualitását veszítette azáltal, hogy a főherceg *homo regiusi* és tervezett nádori kinevezésével megkapta a szükséges végrehajtó hatalmat. Követésképp megnyílt minden lehetősége a cselekvésre, így az, hogy királyként vagy nádorként végzi feladatát, az említett válsághelyzetben másodlagos kérdésnek számított, főként, ha figyelembe vesszük, hogy a lojalitás és családi törvény<sup>29</sup> szabta kereteken belül ez igazából nem is volt kérdéses, hiszen IV. Károly lemondásáról ekkor még szó sem volt.

Hozzá tartozik a kérdés általános értékeléséhez, hogy a főherceg 1919–1920-as királykérdésben folytatott vitában vallott nézeteit és ambícióit bemutassuk, de ezt a tanulmány keretei nem teszik lehetővé. Annyit azonban érdemes megjegyezni, hogy akkor, amikor az ország élén már nem állt megkoronázott uralkodó, teljesen más helyzetben volt a királyi herceg, így törekvéseit is más alapokon kell megítélnünk.

## A királyi herceg tárgyalásai Budapesten – Károlyi Mihály kinevezése

A főherceg Károlyival október 27-én este érkezett meg a Nyugati-pályaudvarra. Károlyi kinevezésének elmaradása miatt a felizgatott tömeg igen ellenséges hangulatban, „Éljen Károlyi!” és „Le a diktátorral!” kiáltásokkal várta őket. A heves indulatok elől csak rendőri kísérettel, a pályaudvar hátsó kapuján sikerült távoznia a főhercegnek, egyenesen Várbeli palotájába, ahol rögtön elkezdte a vezető politikusok kihallgatását.<sup>30</sup>

Elsőként az ügyvezető miniszterelnök, Wekerle Sándor érkezett még este a főherceghez. Kifejtette, hogy a parlament biztos többségére támaszkodhatnak, csak a királyi bizalom nincs meg iránta. Ehhez hozzáfűznénk, hogy október utolsó napjaiban a parlamenti többség és a királyi bizalom már jóval kevesebbet nyomott a latban, mint az utca

<sup>29</sup> ECKHART Ferenc: *A Habsburg-Lotharingiai ház családi törvénye*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, é. n. 32–33.

<sup>30</sup> JÓZSEF ÁGOST 1934. 247.

ereje, az pedig immár a Nemzeti Tanácsot támogatta. Wekerle statárium hirdetését és erőszakos fellépést ajánlott a főhercegnek, amelyben teljesen egyet is értettek. A katonai fellépéshez azonban nem álltak rendelkezésre kellő mennyiségben megbízható csapatok, mint ahogy azt Lukachich Géza városparancsnok jelentette, ellenben a statárium kihirdetésében megállapodtak.<sup>31</sup> A főherceg még kitért arra is, hogy első dolga lesz „a Nemzeti Tanácsot, ezt a szovjetet [...], mely minden törvényes alapot nélkülöz és csak forradalmi korcsszülött, feloszlatni és tagjait letartóztatni, hiszen ez bolsevik intézmény.”<sup>32</sup> A miniszterelnök távozása után József Ágost újra Bécsbe telefonált az uralkodónak és a hadseregparancsnokságnak, de a sürgetett hadosztályokkal kapcsolatban kitérő választ kapott.<sup>33</sup>

Másnap (október 28.) újra fogadta Wekerlét, aki arra kérte, hogy ne vállalja a miniszterelnökséget, viszont a nádorságot annál inkább. Következőként Bethlen István érkezett a főherceghez, aki szintén támogatta a nádorságot, de külön felhívta József Ágost figyelmét arra, hogy minél demokratikusabb megoldásokat kell keresni a kialakult helyzetben: széleskörű nemzetiségi autonómiák, a horvátokkal azonnali kiegyezés szükséges, viszont Erdélyt nem engedhetik külön válni.

A kihallgatások sorában Tisza István következett, akit a főherceg az első helyen szemelt ki miniszterelnöknek. Tisza először bocsánatot kért, amiért 1917-ben meghiúsította a József Ágost nádori jelölését, egyúttal jelezte, hogy most egyértelműen mellette áll. Károlyi vezetésével nagykoalíciót javasolt – Jászi pártjának esetleges kihagyásával –, mert a helyzet már odáig fajult, hogy minden más megoldás elkésett. A saját jelölésével kapcsolatban a következőket mondta: „Pár héttel ezelőtt talán vállalhattam volna, de ma már égő gyújtó volnék a puszkaporos hordóban! Nem vállalhatom, mert ma már csak ártanék. Én leszámoltam mindennel! Sajnálom, hogy Felsőged ragyogó és rajongva tisztelt személyét beledobták, mert Felsőged neve sem képes ma már segíteni és csak mocskot fognak rá dobni, hogy elgáncsolhassák. Kérem, tessék Károlyit megbízni! Lásza ő, hogy mit tud!”<sup>34</sup>

A következő vendég Károlyi Mihály volt, Jászi, Kunfi és Batthyány Tivadar kíséretében. Újdonságok nem kerültek szóba a megbeszélésen, a Nemzeti Tanács vezetői hangsúlyozták, hogy az utolsó pillanatban vannak, amikor őket kinevezve még meg lehet előzni a forradalmat, valamint javasolták a főhercegnek, hogy ne vállalja el a nádori méltóságot. József Ágost azonban jelezte, hogy Hadik Jánost szándékozik miniszterelnöknek jelölni.<sup>35</sup> Károlyi után a szociáldemokratákkal is tárgyalt, ám ők is a korábban hallottakat ismételték, illetve jelezték, hogy ebben a helyzetben már azt sem tudják elfogadni, ha az ő programjukat átvéve alakulna meg más pártokból a kormány, hiszen csak az jelenthet garanciát, ha a baloldali pártok is részt vesznek a kormányban.<sup>36</sup>

<sup>31</sup> JÓZSEF ÁGOST 1934. 547.

<sup>32</sup> JÓZSEF ÁGOST 1934. 548.

<sup>33</sup> JÓZSEF ÁGOST 1934. 548.

<sup>34</sup> JÓZSEF ÁGOST 1934. 552–553.

<sup>35</sup> KÁROLYI 1965. 374.

<sup>36</sup> GARAMI Ernő: *Forrongó Magyarország*. Budapest, Primusz Kiadó, 1989. 25–26.

A nap további részében a főherceg Apponyi Albertet, Hadik Jánost, Csernoch János hercegprímást, valamint a nemzetiségi képviselőket fogadta. Az előbbieket Tiszához hasonlóan koncentrációs kormányt javasoltak. A tárgyalások után a királyi herceg este 9 körül két áthidaló megoldást terjesztett az újra összegyűlő politikusok (Apponyi, Hadik, Károlyi, Kunfi, Jászi, Vázsonyi, Návay, Batthyány, Szmercsányi, Rakovszky) elé: vagy az Ő általa alakítandó kormányba lépjen be Károlyi vagy – miután az előbbi javaslatot visszautasította – Károlyi vállalja a kormányalakítást, de úgy, hogy a három legfontosabb minisztérium (belügy, igazságügy, honvédelem) élére József főherceg jelöl minisztert. Ez utóbbi megoldás már megfelelt volna Károlyinak, aki külön ki is emelte emlékiratában, hogy végre közelinek érzi a megállapodást, de a Nemzeti Tanács ekkor már – a lánchídi csatára hivatkozva – nem volt hajlandó kompromisszumra,<sup>37</sup> így végül az éjjeli 3 órakerő visszatérő Károlyi jelezte József Ágostnak, hogy nem fogadhatja el az ajánlatot. Ezek után az az elhatározás fogalmazódott meg a *homo regius*-ban, hogy Hadik Jánost fogja kinevezni és ezt közölte is az uralkodóval, valamint újólag sürgette a kért hadosztály biztosítását.<sup>38</sup> A kinevezés október 29-én meg is történt.

Még Hadik kinevezése előtt, október 28-án a főherceg kiáltványban fordult a néphez, amelyben közölte céljait, programját. A kiáltvány legfontosabb ígérete az ország mihamarabbi teljes önállósága és függetlensége, ami leginkább a külügy és a hadügy irányítását érinti, amelyek eddig a közös ügyek részét képezték. Jelzi, hogy a békét azonnal meg kell kötni, viszont az ország egysége semmiképp sem csorbulhat, ezért a béke aláírásáig a teljes nemzeti összefogást megteremtve kell harcolni.<sup>39</sup>

Hadik miniszterelnökké való kinevezésével a főherceg *homo regius*i feladatai véget értek, inentől az új kormány megalakítását kellett minél hamarabb elvégezni, illetve a főherceg nádori kinevezéséhez szükséges törvényt kellett előkészíteni. A miniszterelnök legelőször azonban az uralkodónak írt táviratban összegezte a legsürgetőbb teendőket: mivel a forradalmi állapotok kialakulásában legnagyobb szerepe Erdély és a Délvidék elvesztésétől való félelemnek volt, hiszen eddig semmiféle védelmi intézkedés nem történt, Hadik sürgette a külön magyar hadsereg gyors megalakítását, szervezeti kereteinek tisztázását és felsorakoztatását a fenyegetett határokon. Emellett pedig kinevezte József főherceget az új magyar hadsereg főparancsnokává. A kinevezett miniszterelnök a parlamentben biztos többségre számíthatott, hiszen október 30-án egyfajta koncentrációs kormányt szándékozott alakítani, főként a balközép erők részvételével. A lehetséges miniszterek között találjuk Huszár Károlyt, Rakovszky Istvánt, de Nagyatádi Szabó Istvánt is,<sup>40</sup> ám ekkor már a parlamenti többség vajmi keveset ért a tetteges forradalom útjára lépő, a forradalmi tömeg támogatását bíró Katona- és Nemzeti Tanáccsal szemben.

<sup>37</sup> KÁROLYI 1965. 380–381.

<sup>38</sup> JÓZSEF ÁGOST 1934. 263–264.

<sup>39</sup> GRATZ Gusztáv: *A forradalmak kora 1918–1920*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1992. 15.; id. 249–250.

<sup>40</sup> SIKLÓS 1987. 179.



Ugyanis, miközben Hadik a kormányalakítással volt elfoglalva, a városparancsnokság alakulatai, valamint a rendőrök is nagyrészt átpártoltak a Nemzeti Tanácshoz és megtagadták tisztjeik parancsait. A Katona Tanács vezetésével pedig fontos középületeket (telefonközpont, posta) szálltak meg, így 30-án valóban kitört a fegyveres forradalom.

A forradalom menetében október 30., valamint a 31-re virradó éjszaka hozta meg a fordulatot. A kormánynak már nem volt elég fegyveres ereje ahhoz, hogy éjszaka visszafoglalja a forradalmárok által megszállt intézményeket és lesújtson a Nemzeti Tanácsra, pedig mint ahogy azt a Nemzeti Tanács több tagja is megemlíti emlékiratában, nagyon tartottak attól, hogy éjjel, amíg a tömeg nincs az utcán a hatalom letartóztatja őket.<sup>41</sup> Így aztán hiába készítette el a lehető leggyorsabban Hadik a nádori méltóság visszaállításáról szóló törvényjavaslatot,<sup>42</sup> hajnalban közölte a főherceggel a lemondását. Ezek után már tényleg nem maradt más megoldás hátra, mint Károlyit kinevezni, így aztán reggel 7 körül József Ágost telefonált Károlynak, hogy azonnal jöjjön fel hozzá. A találkozó Apponyi és Hadik jelenlétében nem volt hosszú, a miniszterelnök röviden megindokolta lemondását, majd József főherceg hivatkozva újra életbe lépő *homo regiusi* megbízatására és az uralkodó beleegyezésére Károlyi Mihályt felkérte kormányalakításra.<sup>43</sup>

Az események lezárásaképpen álljon itt a főherceg naplóbejegyzése a sorsfordító pillanatról: „Gróf Hadik János ő nagyméltósága leköszönésének pillanatában megint *homo regius* vagyok, most telefonon legfelsőbb helyről vett teljhatalommal; kérem önt, állítson össze egy kabinetet és vállalja a miniszterelnökséget. [...] Egész szívemből, bensőségesen kérem az urakat, hogy velem együtt, kivétel nélkül, mindnyájan támogassuk az új miniszterelnököt teljes erőnkéből, minden eszközzel, mert ha ő most megbukik, akkor nem ismerek kivezető utat e szörnyű szerencsétlenségéből. Kérem önt, gróf Károlyi, képpen nehéz új hivatalába azon meggyőződéssel, hogy mi, mint egész emberek és férfiak támogatjuk önt. [...]

*Három héttel megkésve küldtek ide és nem voltam már képes a gátszakadást megakadályozni. Ezt siratja lelkem!... De meg vagyok nyugodva, hogy másképp nem cselekedhettem volna. Bizony Isten, nem akartam Károlyit, noha Tisza István, ez a nagy államférfiú is őt ajánlotta! Károlyi Mihályt az erőszak hozta!”<sup>44</sup>*

Miután végig követtük József Ágost tevékenységét és meglehetősen szűkre szabott mozgásterét, érdemes értékelni teljesítményét. Az időszak egyetlen személyiségét sem lehet kiszakítani az igen meghatározó környezetből. A két világháború között kialakult uralkodó vélemény szerint a trianoni tragédia legfőbb oka az őszirózsás forradalom és a Tanácsköztársaság „árulása”, így ezen logika szerint a főherceget jelentős felelősség terheli az eseménysorozat megindításában, hiszen végső soron Ő adta meg az alkotmányos lehetőséget a Károlyi-kormány hatalomra kerüléséhez. E nézet érdekes elegye a régóta

<sup>41</sup> JÁSZI Oszkár: *Magyar kálvária – magyar föltámadás. A két forradalom értelme, jelentősége és tanulságai.* Budapest, Magyar Hírlap, 1989. (a továbbiakban: JÁSZI 1989) 48.

<sup>42</sup> JÓZSEF ÁGOST 1934. 580.

<sup>43</sup> SIKLÓS 1987. 186.

<sup>44</sup> JÓZSEF ÁGOST 1934. 582.

jellemző „kurucos”, Habsburg-ellenes álláspontnak valamint az őszirózsás forradalmat árulásként, Károlyi Mihályt egyenesen nemzetvesztőként, sőt néha tudatos bomlasztóként feltüntető gondolatoknak. A helyzet ilyen módon való értelmezése két szempontból is hibás. Elsősorban az alapfeltevés helytelen, miszerint Trianon legfőbb oka az őszirózsás forradalom és Tanácsköztársaság lenne. Ma már világosan látható, hogy a nemzetközi folyamatok és érdekek, valamint a nemzetiségi kérdés bonyolult összhatása volt a leginkább meghatározó és „csak” emellett említhetjük a magyar politikusok elhibázott döntéseinek következményeit. Így tehát ebben az esetben a Károlyi-kormányt kinevező személy felelőssége is jóval kisebb, és nem okolható a katasztrófa megindításáért. Másrészt pedig – mint ahogy a fentebbiekből is kiderült – a főherceg személy szerint az utolsó pillanatig más megoldást igyekezett keresni a kormányválságra (lásd: Hadik kinevezése, statárium hirdetése), ám a szűkre szabott mozgástere 1918. október 31-re két alternatívára szűkölt: vagy kinevezi Károlyit és ezáltal az eseményeket még alkotmányos mederben tartja, vagy továbbra is ellenáll, viszont az események ugyanúgy végbe mennek egy fegyveres forradalom útján, hiszen ekkor már nem állt rendelkezésre kellő fegyveres erő az ellenálláshoz, csak az alkotmányosság megszűntével, a dinasztia hatalmának azonnali és feltehetően végleges bukásával. A két végső alternatívából mindezek fényében, a dinasztia szempontjából egyértelműen a „kisebb rossz” mellett döntött.<sup>45</sup> Zárógondolatként tehát leszögezhető, hogy Károlyi Mihály kinevezése a szűkre szabott mozgástér és a forradalmi események előrehaladottsága következményeképp nem nevezhető elhibázott döntésnek.

## A főherceg eskütétele(i) és az államforma kérdése 1918 novemberében

A kinevezés és a kormány tárcáinak elosztása után az új kabinet már október 31-én letette az esküjét – IV. Károly engedélyével – József főherceg kezébe, ezáltal megalakult az új magyar királyi kormány. Ezek után a főherceg távozni akart Budapestről Alcsútra, ám erre – a főherceg elmondása szerint – a király nem adott engedélyt, így József Ágost újabb kellemetlen helyzetbe sodródott. A radikalizálódó utca egyre hevesebben fordult a király ellen és a köztársasági államformát követelte. November 1-jén a Nemzeti Tanács is erre az álláspontra helyezkedett, utasítván a kormányt, hogy vagy érje el, hogy az uralkodónak tett eskü alól feloldják, vagy pedig mondjon le. József főherceg is azon a véleményen volt, hogy az uralkodó valóban jobban tenné, ha lemondana, mivel ekkor a koronázási esküben foglaltakat nem szegné meg, míg ha hivatalában marad, akkor kény-

<sup>45</sup> A tanulmányban nem kívánunk állást foglalni az őszirózsás forradalom értékelését illetően. A „kisebb rossz” kifejezés a későbbi két világháború közti vezető elit, keresztény-nemzeti kurzus és a dinasztia szempontjából értendő.

telen lenne az esküvel ellentétes döntéseket is meghozni, illetve elfogadni.<sup>46</sup> Miután a főherceg kérdésére az uralkodó azt válaszolta, hogy nem mond le, az eskün pedig még gondolkodik. Batthyány Tivadar is Bécsbe telefonált és többek között a következőket mondta Andrásynak: „*Ha a király nem mond le, úgy elcsapjuk, mint a rossz cselédet!*”<sup>47</sup> Mindezek fényében az igen heves köztársasági mozgalom folytán a főherceg is tisztán látta, hogy a király lemondása és a kormány esküjének feloldása lenne a helyénvaló döntés – ráadásul a Magyarországon maradt főrendek személyes biztonságának érdeke is ezt kívánta (pl. Wlassics Gyula, a főrendi ház elnöke és a hercegprímás, valamint több más arisztokrata is hasonlóképpen cselekedett, az uralkodó meggyőzése érdekében).<sup>48</sup> A vita és pillanatnyi ingadozás ellenére végül az uralkodó beleegyezett a kormány neki letett esküje alól való felmentésbe.

Mindezek mellett azonban nem lett volna kötelező a főhercegnek vállalnia a hálátlan feladatot, mint ahogy saját elmondása szerint is eredetileg el akarta hagyni a fővárost. Mégis valamilyen oknál fogva – melyet illetően több lehetőség is felmerül – megtette ezt. József Ágost naplójában az uralkodó akaratát említi indokként, ti. legyen valaki, aki Budapesten megbízhatóan képviseli a királyt. Ez a magyarázat – ha valóban így történt – elfogadható, de a főherceg előbb említett indoklásától eltekintve is adódik a feltételezés, hogy elsősorban a politikai ambíciók, a legitimitás lehetséges fenntartása, valamint saját és családja státuszának biztosítása lehettek a fő mozgatórugók. Vitathatatlan azonban az is, hogy József Ágostban a válságos időben, az ország tragikus helyzetének mentésére irányuló elkötelezett cselekvés, tenni akarás, valamint az összefogás gondolata is dolgozott, mint ahogy az naplójából mindenütt meglehetősen őszintén kiviláglik. Sőt akár pozitívan is értékelhető, hogy Károlyival és a Nemzeti Tanáccsal szemben meglévő fenntartásait félretéve, többedmagával a válságos helyzetben hajlandó volt kiállni az ország (és persze saját) érdekében az új rendszer mellett, nem pedig rögtön az ellenforradalmat választotta.

Érdekes kérdés, hogy a főherceg miért tett esküt a Nemzeti Tanácsra, majd a köztársaságra. A József Ágostról írott életrajzi szócikkek több alkalommal állítják be ezt az esküt gerinctelenségként, kvázi árulásként. Az egyik ilyen munka egyenesen „szélkakas természetűnek” nevezte a főherceget.<sup>49</sup> Sőt, Jászi Oszkár is leplezetlen ellenszenvvel írt a főhercegről:<sup>50</sup> „*Rendkívül nagy rutinja volt a szép, megható, könnyes hangú eskütevés-*

<sup>46</sup> JÓZSEF ÁGOST 1934. 589.

<sup>47</sup> JÓZSEF ÁGOST 1934. 591.

<sup>48</sup> JÁSZI 1989. 67.; KÁROLYI Mihály: *Hit, illúziók nélkül*. Ford. Litván György. Budapest, Európa Könyvkiadó, 1982. 146.

<sup>49</sup> BALÁZS Margit: *A Haza bölcse, a Bolond gróf és a többiek. Ragadványnevek történelmünkben*. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó, 2001. 96.

<sup>50</sup> Lévén, hogy politikai ellenfelek voltak, ráadásul Jászi visszaemlékezése már a forradalom után, később keletkezett – annak ismeretében, hogy a főherceg komoly tekintélynek örvendő megbecsült reprezentánsa lett a Horthy-rendszernek – teljesen logikus az ellenszenves hangnem.

ben.<sup>51</sup> Az esküteleket előidéző tényezők azonban sokkal bonyolultabbak annál, mint sem hogy egyszerűen állhatatlannak nevezzük a főherceget. Már fentebb említettük, hogy József Ágost a Károlyi kormány kinevezése után saját elmondása szerint távozni akart Budapestről, hiszen az új miniszterelnök világosan kijelentette, hogy nem támogatja a főherceg nádori kinevezését. Végül az uralkodó kérésére mégsem hagyta el várbeli palotáját, mivel IV. Károly a következőket üzenté József Ágostnak: „*Ha a helyzet úgy hozná magával, téged azonnal följogosítalak arra, hogy egy új esküt letegyél, mert teneked ott kell maradnod, te vagy az én utolsó reménységem.*”<sup>52</sup> Az uralkodó egyéb iránt nem csak személyes levelében adott fölhatalmazást a főhercegnek, hanem az Ausztriában összegyűlő többi Habsburg főherceg előtt is bejelentette, hogy az ő tudtával és beleegyezésével tette le József Ágost az esküt, még hozzá azért, hogy Magyarországon maradjon.<sup>53</sup> Ezen magyarázat jól illeszkedik elképzelésünkbe, miszerint a főherceg igyekezett politikailag aktív maradni, hogy az események alakulására továbbra is hatással lehessen: egyfelől az ország megmentésének, másfelől saját pozícióinak a megőrzésének az érdekében. Az ellenforradalmi rendszer idején természetesen nem jelentett volna jó ajánlólevelet a Nemzeti Tanácsra tett eskü, valamint maga a főherceg is, monarchista meggyőződése folytán valószínűleg saját maga előtt is igyekezett igazolni lépését, így szükséges volt hangsúlyozni az uralkodó engedélyét, aminek létezésében nincs okunk kételkedni, már csak a családi törvény előírásait ismerve sem.<sup>54</sup> A Nemzeti Tanácsnak végül tehát valóban önszántából tette le a főherceg a hűségesküt, mivel reálisan gondolkodva látta, hogy e nélkül bizonyára lehetetlen lett volna számára komolyabb pozíció vállalása. Még egyszer hangsúlyozni kell azonban, hogy a főherceg választhatta volna az emigrációt, vagy csak egyszerűen a visszavonulást – mint ahogy az később meg is történt – a morálisan kétséges eskütétel helyett, de ezzel természetesen együtt járt volna befolyásának elvesztése. A másik oldalról nézve fontos hozzáfűzni az eddigiekhez, hogy Jászi Oszkár főherceggel kapcsolatos megjegyzései ellenére az új hatalomnak nem volt ellenére, sőt különösen kapóra jött számára a főherceg esküje, hiszen ez komoly legitimitációt jelentett.

Pár nappal később az uralkodó Eckartsauban lemondott magyar államügyek vitelében való részvételről köszönhetően többek között a magyar főrendek rábeszélésének.<sup>55</sup> A főherceg számára ezek után nem maradt más hátra, mint, hogy a kormánnyal megállapodjon és a köztársaságra is esküt tegyen: „*Igen könnyű volna kimenni külföldre s ott bevárni, míg más kihúzza Magyarországot a kátyúból és aztán visszaiülni a helyemre! De*

<sup>51</sup> JÁSZI 1989. 68.

<sup>52</sup> JÓZSEF ÁGOST 1934. 589.

<sup>53</sup> GABÁNYI 1931. 116.

<sup>54</sup> A családi törvény értelmében a fontosabb döntések meghozatalakor mindig a családfőtől /uralkodó/ kellett engedélyt kérni.

<sup>55</sup> KARDOS József: *A legitimizmus alternatívái Magyarországon (1918–1946). A történelem alternatívái.* Budapest, Korona Kiadó, 1996. 9.

*ezt én gyávaságnak tartanám és síromig szégyenleném.*<sup>56</sup> Feltehetőleg a helyzetet reálisan értékelve, József Ágost nem látta alkalmasnak az időpontot a köztársasági mozgalomnak való ellenállásra, hiszen korábban már az őszirózsás forradalmat sem sikerült megakadályozni. Az itt idézett gondolatmenet is igen logikus és érthető, főleg, ha figyelembe vesszük, hogy a Tanácsköztársaság idején komoly megpróbáltatásokat kellett elszenvednie a főhercegi családnak, amelyek elől tényleg kézenfekvő lett volna emigrálni. Mindezek ellenére felmerül a gondolat, hogy az esetleges távozás sem lett volna könnyű megoldás, hiszen több kastélyt, óriási birtokokat és az ebből származó jövedelmeit kellett volna itt hagynia a királyi hercegnek a bizonytalan jövőért. Az eskütételről tudósító Jászi külön fölhívta a figyelmet arra is, hogy senki sem kérte, hanem a főherceg önmaga ajánlotta föl az eskütételt. Ezzel szemben József Ágost tettét a következőképpen indokolta: *„Szorítanak engem, hogy hűségesküt tegyek a köztársaságra, különben ki fognak utasítani az országból, vagy láb alól eltesznek.*<sup>57</sup> Elképzelhető, hogy hivatalosan nem fogalmazták meg a főherceg felé az eskütételt követelésként, ám „atmoszférikus nyomásként” bizonyára ránehezedett a kérdés, főképp politikai ambíciói miatt. Természetesen nem szabad elfelejtkezni arról, hogyha a főhercegnek nem lettek volna hatalmi ambíciói, akkor az egész kérdés nem vetődik föl problémaként, hiszen nem szükséges az eskütétel, ha egyszerűen visszavonul vagy emigrál. Végezetül szükségesnek tartjuk még kiemelni, hogy a magyar arisztokráciának nem minden magas rangú, exponált képviselője vállalta, hogy itthon maradván várja ki sorsa jobbra fordulását,<sup>58</sup> vagy akár tesz érte saját maga. Ez utóbbi József Ágosttól elvitathatatlan, hiszen politikai, de inkább katonai téren, mint láttuk, igen komolyan igyekezett (volna) kivenni részét az ország védelméből. Másrészt pedig a veszélyhelyzetben elengedhetetlennek tartotta a kompromisszumokat, az összefogást a külső ellenség ellen, valamint a saját legitimáló, mérséklő szerepét.

Hozzá tartozik még a kormánnyal kötött megállapodás kérdéséhez, hogy az esküt a köztársaságra József Ágost azzal a határozott kikötéssel tette le, hogy a főherceget kinevezik a magyar hadsereg főparancsnokává és megbízzák annak újjászervezésével, illetve az ország védelmével.<sup>59</sup> Tehát az egész kérdés háttérében valóban azt az okot (is) kell sejtenuünk, hogy a főherceg továbbra is aktívan részt kívánt venni az ország védelmében, irányításában. A főparancsnoki teendőket azonban már nem tudta ellátni, hiszen november 26-án kézhez kapta az új hadügyminiszter, Bartha Albert rendeletét, amely szerint altábornagytól fölfelé minden tisztet nyugdíjba küldenek, így a főherceget is, függetlenül a pár nappal korábban kötött megállapodástól. Igen sokat mondóak József Ágost hadi naplójának utolsó sorai: *„Mást nem is várhattam ettől a társaságtól, mint egy rúgást azért, amit a háborúban teljesítettem!... És az ünnepélyes ígéret? A föltétel, melyhez eskümet*

<sup>56</sup> JÓZSEF ÁGOST 1934. 631.

<sup>57</sup> JÓZSEF ÁGOST 1934. 631.

<sup>58</sup> A gondolatot megfordítva, tehát a magyar arisztokrácia számos tagja nem volt hajlandó az új rezsim elismerése árán birtokaiban megmaradni.

<sup>59</sup> JÓZSEF ÁGOST 1934. 632.

*kötöttem... Elfelejtették már azt?...<sup>60</sup>* Miután bebizonyosodott, hogy az új rendszerben nem kapta meg az ígért feladatokat, a főherceg a további politizálással – akár a Károlyi-kormány keretei között, akár az ellenforradalmi centrumokban – felhagyva visszavonult alcsúti birtokára. Ez utóbbi tény is alátámasztani látszik a főherceg szerepvállalásának, és az ezzel szükségszerűen együtt járó esküteleknek az ország védelmében való részvételre irányuló katonai-politikai célját.

Egyébiránt az ország védelmével és a hadsereg újjászervezésével kapcsolatban a főherceg úgy tartotta, hogy megfelelően erélyes vezetés mellett a magyar csapatok saját hazájuk védelmében továbbra is fegyverben tarthatók lettek volna.<sup>61</sup> A Kárpátok és a Duna–Száva természetes akadályára építve pedig eséllyel lehetett volna a védelmet megszervezni az amúgy sem túl erős román, cseh, szerb seregekkel szemben. Ennek a lehetőségét azonban az elhibázott fegyverletételi rendelet és a félelem attól, *„hogy majd a „Nemzeti Tanács”-ot, ezt a siralmas szovjetet fogják széjjelkergetni”<sup>62</sup>* teljességgel meghiúsították – bár az azóta folytatott kutatások fényében igencsak kétségesnek tűnik, hogy valóban sikerülhetett volna-e a hadsereget fegyverben tartani.

## Összegzés

A tanulmányban kísérletet tettünk 1918. őszi eseménysorozat vizsgálatára József Ágost főherceg szempontjából, külön kiemelve azokat a konkrét, sorsfordító eseményeket, csomópontokat, melyek esetében a főherceg tettei döntő jelentőséggel bírtak. József Ágosttal kapcsolatos vizsgálatok a főherceg politikai szerepének tisztázása mellett talán a korszak jellemzését segítő új szempontot is nyújthatnak. Mindezeket figyelembe véve általánosságban elmondható, hogy a főherceg ország iránti elkötelezettségét és jóhiszeműségét illetően nem merülhet fel kétség. A tanulmány elején megfogalmazott kérdéseket illetően tisztáztuk, hogy 1918 októberében még semmiképp sem beszélhetünk a főherceg részéről királyi ambíciókról, annak ellenére sem, hogy Károlyi Mihály visszaemlékezésében ezt fölvetette. A királyi herceg fő célja a nádori pozíció volt, melyet azonban nem sikerült elérnie. Károlyi Mihály kinevezése de jure valóban József Ágostnak köszönhető, azonban a forradalmi események előrehaladottságát, a főherceg rendelkezésére álló eszközök szűkösségét és igen csekély mozgásterét tekintve valójában nem volt lehetősége más megoldást választani. A morálisan igen kérdéses eskütelek esetében a főherceg hivatkozik az uralkodó felhatalmazására is, de semmiképp sem hagyhatók figyelmen kívül saját belső motivációi (lásd: pozíciók átmentése, hatalmi ambíciók) sem, ám az ambíciók

<sup>60</sup> JÓZSEF ÁGOST 1934. 635.

<sup>61</sup> Ezt látszik alátámasztani az a tény is, hogy a déli, balkáni hadseregnek elsősorban a nem magyar egységei lázadtak fel és indultak haza. – ROMSICS Ignác: *A trianoni békeszerződés*. III. bőv. kiad. Budapest, Osiris Kiadó, 2007. 62.

<sup>62</sup> JÓZSEF ÁGOST 1934. 636.

önmagukban – ha az ország érdekében dolgoznak – nem elítélendők. Összegezve tehát az eskütétel ténye morálisan elítélhető, de a körülmények komplex elemzése által döntése érthetővé válik.

A téma természetesen jelen tanulmányban kiválasztott néhány kérdéskör keretein messze túlmutat. A későbbiekben elengedhetetlen feladat lesz a főherceg személyiségének, pályájának átfogóbb értékelése, szélesebb forrásbázison való feldolgozása, mely az itt vizsgált problémák további tisztázását is elősegítheti.

### **Controversial questions about the political role of archduke Joseph August of Austria in the autumn of 1918**

Archduke Joseph August is a nearly forgotten person of the Hungarian national history. Despite of this fact, he played an important role during the First World War and the revolutionary period in 1918–19, first as a general in the Austro-Hungarian Army, and after that as *homo regius* in the revolution, moreover he became the governor of Hungary for a few days in August 1919, after the fall of the Republic of Councils.

In this essay first of all we would like to introduce the role of Archduke Joseph in details during the revolutionary period as there weren't any former serious works studying this topic. After that there are a few controversial questions: was that necessary or inevitable to appoint Mihály Károlyi as prime minister? Was that the responsibility of the archduke? Why did he stand in with the new regime, in spite of emigrating or retiring from active political role? These are the most important topics which the essay is concerned with and would like to offer possible answers.





## A II. VILÁGHÁBORÚBAN



BERN ANDREA

## A fiatal Horthy utolsó repülőbevetéséről

1942. augusztus 20-án hajnalban a Dontól nagyjából 75 km-re fekvő Alekszejevka település közelében, mielőtt utolsó bevetésén az általa kísérendő felderítőgéphez csatlakozott volna, egy oly mértékben szűken bevett balforduló közben, amit vadászrepülője típusából adódóan nem bírt el, dugóhúzóba fordult, egy horhosnak ütközött, s életét vesztette Horthy István, Magyarország kormányzóhelyettese.

A balesetet kivizsgáló bizottságok által felvett jegyzőkönyvek egymásnak, önmaguknak és a történetet feldolgozó memoárirodalomnak is ellentmondanak.

Nagyrészt e tisztázatlan ellentmondások, illetve az emiatt támadt homályt eladható szenzációvá konvertálni kívánó médiaszemélyiségek<sup>1</sup> vagy közönséges svindlerrek<sup>2</sup> mítoszgyarapító munkájának köszönhető, hogy a kérdéses hajnal tragédiája ma is a magyar történelem nagy rejtélyei közé tartozik.

Annak ellenére, hogy a témával foglalkozó történészeket a szakmaiság és a tárgyilagosság vezérli abban, hogy a mítoszfelhőt a kormányzóhelyettes halála körüli eseményekről eloszlassa, eddig a mítoszgyarapító tábor ellensúlyozása nem a jegyzőkönyvek ellentmondásainak feloldásában és megindoklásában, mint inkább az összeegyeztethetetlen momentumok elhallgatásában valósult meg.<sup>3</sup> Ez viszont erőteljesen fokozza a rejtélyekre fogékonyak bizalmatlanságát a történészszakma és a „hivatalos álláspont” elfogadása iránt.

A történészek, a legendateremtők, a szemtanúk, a mítoszra éhesek és a tisztánlátásra vágyók mellett nem szabad elfelejtkeznünk azonban még egy jelentős táborról, akik különböző fórumokon véleményüket hallatják a kérdésben: a repülőszakma képviselőiről.<sup>4</sup> Nehéz a helyzetük, hiszen állításaik élet a történészek a jelek szerint ugyanúgy simítanak,

<sup>1</sup> Vö. KEPES András: *Különös Történetek*. MTV, 2008. október 29. 13. perc és KOLTAY Gábor: *Horthy a kormányzó*. Koltay Gábor filmje, 2006. 63. perc

<sup>2</sup> Vö. NEMERE István: *Horthy István élete és halála*. Debrecen, Anno Kiadó, 2010. 188–194.

<sup>3</sup> OLASZ Lajos: *A kormányzóhelyettesi intézmény története*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 2007. (a továbbiakban: OLASZ 2007) 299.; M. SZABÓ Miklós: *A magyar királyi honvéd légierő 1938–1945*. Budapest, Zrínyi Kiadó, 1999. 196.

<sup>4</sup> ORMAY József: *Nem volt, aki nemet mondjon*. In: *Magyar Szárnyak*. 1978/7. sz. (a továbbiakban: ORMAY 1978) 33.; PIRITY Mátyás: *Hozzászólás vitéz Horthy István kormányzóhelyettes, tart. rep. főhadnagy 1942. augusztus 20-án bekövetkezett halálos balesetéhez*. Kelt 1992 (a továbbiakban: PIRITY 1992) 5. – A kéziratot Dr. Szabó József nyug. áll. vezérőrnagy bocsátotta a szerző rendelkezésére.; *Csikás Kálmán véleménye* – In: SÁRA Sándor – CSOÓRI Sándor: *Pergőtűz I*. Budapest, Tinódi, 1989. 137.

ahogy a jegyzőkönyvek ellentmondásait.<sup>5</sup> A mítoszteremtők pedig legfőképpen hallani sem akarnak véleményükről.

## Horthy István és a repülés

Abból adódóan, hogy a pilóták meglátásai azok, amelyek időben legtávolabbra vezetnek a kérdéses hajnaltól, kezdjük a téma tárgyalását az ő érveikkel.

1942. augusztus 20-án reggel kétségtelen, hogy a tragédia közvetlen, kiváltó oka egy túlszűkített forduló volt. Hibát mindenki véthet, szaktudás teljes birtokában is. A szaktudás hiánya azonban kétségkívül növeli a tévesztés esélyét.

A kérdésben véleményt nyilvánító pilótatársak alapvetően jó viszonyban voltak Horthy Istvánnal. Utólagos emlékezéseik hangja baráti és szeretetteljes. E hajdani bajtársak azonban, minden szimpátiájuk ellenére is, éles kritikát fogalmaznak meg a kormányzóhelyettes repülőtudásával kapcsolatban. Véleményük egybehangzó pontjai: Horthy István 1942-ben már veteránnak számított századában, továbbá, hogy tartalékos főhadnagyként jóval kevesebb időt töltött frontra indulásáig vadászgépben, mint hivatásos társai.<sup>6</sup> Ezen a tényen példás kötelességtudata és szorgalma sem volt már képes szolgálati ideje alatt változtatni.

Azt sem szabad azonban figyelmen kívül hagyni, hogy ugyanezek a bajtársak öt évvel korábban – az elvárásoknak megfelelően – az egekig magasztalták és kiemelkedőnek nevezték a kormányzóhelyettes repülőtudását.<sup>7</sup>

1926. augusztus 12-én, amikor Horthy Miklós kormányzó idősebbik fia, Horthy István önkéntes katonai szolgálatra vonult be, a trianoni korlátozások értelmében Magyarország sem harci gépet nem gyárthatott, sem vadászpilóta képzést nem működtethetett. Az ezirányú oktatás természetesen nem szűnt azonban meg. Rejtett módon kényszerült létezni. Így viszont csupán a minimálisan szükséges személyi állomány kiképzésére szorítkozott a Repülőgépezet-Iskola (REGVI), tartalékos tiszteket nem képzett. Egészen addig az időpontig, amíg Horthy István és barátja, Segesváry György felvételét nem kérte a növendékek sorába. Őket nyilvánvalóan nem lehetett elutasítani.<sup>8</sup>

<sup>5</sup> OLASZ 2007, 352–353.

<sup>6</sup> PIRITY 1992. 2., 5–6.; TOBAK Tibor: *Milyen volt Horthy István főhadnagy – interjú Nemeslaki Zoltánnal*. In: *Top Gun*. II. (1992. augusztus) 19. sz. (a továbbiakban: TOBAK 1992) 22–23.; ORMAY 1978. 33.

<sup>7</sup> *Pirity Mátyás véleménye*. Közli: JÁNOSY István: *Vitéz Horthy István, a repülő*. Budapest, Magyar Repülő Sajtóvállalat, 1942. (a továbbiakban: JÁNOSY 1942) 98., 99., 102.

<sup>8</sup> Jánosy 1942. 25. Segesváryt repülőiskolái elvégzése után tényleges tisztté avatták. A légierő köteleibeiben szolgált tovább, s haladt felfelé a ranglistán. 1941-ben századosossá léptették elő. In: *1941. évi tiszti rangsorolás*. Légierő, századosok. 31. <http://www.hm-him.hu/rang/cd/1941/talal-index.php?talalev=1941&talalkod=483> (2011. június 10.)

Horthy István 1926-ban, amikor megkezdte a katonai szolgálatot 22 éves volt. 25 éves lett amikor a kiképzés minden lépcsőfokát végigjárta, sikeresen teljesítette, és repülő-hadnaggyá avatták. Éppen abban a korban járt, amelyet repülőszakemberek ideálisnak tekintenek egy aktív vadászpilóta számára.<sup>9</sup> Háta mögött volt már nagyjából 50 – Udet U-12-esen, Heinkel D-22-esen, és Bristol Bulldogon – lerepült óra. Átlagosan annyi, amennyi akkoriban mindenkinek, aki a képzést elvégezte.<sup>10</sup> Oktatói könnyen tanuló, tehetséges diáknak tartották.<sup>11</sup> Elmondhatjuk tehát, hogy 1929-ben Horthy István egy jó képességekkel és a kiképzésnek megfelelő tapasztalattal rendelkező fiatal vadászpilóta volt.

Leszerelése után, társaival ellentétben, akik a képzést nem tartalékos rangban fejezték be, ő civil pályára állt és mérnökként helyezkedett el. A repülést – bár nem a honvédség kötelékében belül, de – folytatta. Több sportrepülő egyesület elnökeként számos repülőtúrát szervezett és vezetett évente. A sportpilóták nagy többségénél kétségtől jóval magasabb képzettséggel rendelkezett, és kivételes tehetséggel bírt a műszerek nélküli tájékozódás tekintetében. Hosszútáv-repüléseinek kiemelkedő voltát a vadászpilóták is elismerték és elismerik ma is.<sup>12</sup> Vitorlázó-repülő vizsgáját átlagon felül teljesítette 1932. június 11-én: 12 percet és 2 másodpercet töltött a levegőben. Ez a teljesítmény azért kiemelkedő, mert egy-egy kirívó kivételtől eltekintve – mint például Kaszala Károly, aki több mint két órán keresztül tartotta levegőben motor nélküli gépét a vizsga alatt – kevés vitorlázórepülő-jelöltnek sikerült a magasban maradnia tíz percnél tovább.<sup>13</sup>

Amint láthatjuk, a fiatal Horthy rendszeresen repült, vadászpilóta kiképzése végével is. Ez nagyban hozzájárult sok, a repüléshez szükséges képesség szinten tartásához és fejlesztéséhez. (Ilyenek például a tájékozódási és manőverezési készség). Tény azonban, hogy az általa használt sportgépek jóval könnyebbek és egyszerűbben kezelhetőbbek voltak a korszak vadászgépeinél.

Vadászpilóta tudásának karbantartására évente fegyvergyakorlatra járt. Ezen repülések azonban – a Légierő lehetőségeihez mérten – kimerültek egy-egy felszállásban.<sup>14</sup> Tudásához tehát feltehetően sokat nem tettek hozzá.

A felsoroltak miatt a vele egyszerre végzett hivatásos tisztek mellett messze elmaradt, mind a levegőben töltött órák száma, mind pedig rang tekintetében. Ez a tény nem Hor-

<sup>9</sup> ORMAY 1978. 33.

<sup>10</sup> PIRITY 1992. 5.; *Aviatikai Értesítő*. 1928/4. sz. 5.; GAÁLI Zoltán: *Emlékezés a magyar repülés őskorára*. In: *Magyar Szárnyak*. II. (1979.) 2. sz. 6–10.; CZAPÁRY Zoltán: *Horthy István kar-paszományos őrmester fogsága*. In *Magyar Szárnyak* I. (1978.) 1. sz. (a továbbiakban: CZAPÁRY 1978) 34.

<sup>11</sup> CZAPÁRY 1978. 34.

<sup>12</sup> JÁNOSY István: *Vitéz Horthy István, a repülő*. Budapest, Magyar Repülő Sajtóvállalat, 1942. 29.; PIRITY 1992. 6.; ORMAY 1978. 33. *Képes Vásárnap*, II. (1939. augusztus 6.) 25. sz. 3.

<sup>13</sup> MITTER Imre: *A magyar vitorlázórepülés képes története, 1929–1999*. Budapest, 3,14 L Kft. Kiadó, 1999. 227.

<sup>14</sup> PIRITY 1992. 5.

thy István képességeit minősítette, egyszerűen következett tartalékos tiszti minőségéből. Társai, akikkel együtt végezte a repülőiskolát, folyamatosan a levegőben tartózkodtak, és haladtak felfelé a ranglétrán, amíg Horthy István megmaradt a végzéskor szerzett főhadnagyi rangban.

Így érkezett el 1942 tavasza. Az akkor már kormányzóhelyettségé válasszott Horthy István bevonult repülőszolgálatra a szolnoki 1/1 vadászrepülő-századhoz, két, a REGVIT egykor vele járó tiszt közvetlen parancsnoksága alá. Századának vezetője, Szabó Mátyás százados 2, míg osztályparancsnoka, Csukás Kálmán vezérkari őrnagy 3 évvel Horthy előtt végezte el a pilótaképzést a hadseregnél.<sup>15</sup>

A frontra induló vadászrepülő osztály számára rendelt Reggiane 2000, Héja típusú vadászgépek egybehangzó emlékezők szerint nehezen repülhetőnek bizonyultak. A gépek statikája a beleépített 80 kg-os hátpáncél miatt megborult, ezért nehezen lehetett egyenesben tartani őket. Ez főleg fel- és leszálláskor, illetve manőverek közben igényelt – még tapasztalt pilótáktól is – nagy odafigyelést. A század egyik őrmestere még a szolnoki repterre való megérkezés előtt életét veszítette, mert gépe a fent említett problémák miatt a start után nem sokkal lezuhant.<sup>16</sup> Az adott géptípus kiismerését természetesen minden pilóta a nulláról kezdte. Héját korábban még senki nem vezetett Szabó Mátyás szolnoki vadászai közül. Nem szabad elfelejteni azonban, hogy a kormányzóhelyettes addig repült óraszámra messze elmaradt társaiétól.<sup>17</sup> Amíg egy-egy nála jóval fiatalabb hivatásos pilóta levegőben töltött ideje addigra meghaladta a 2000 órát, ő összesen 400 óra vadásztapasztalattal bírt.<sup>18</sup> Ez nyilvánvalóan hozzájárult ahhoz, hogy a nehéz, rossz súlyelosztású géppel nehezebben boldogult, mint társai.<sup>19</sup> A szolnoki felkészülés során két ízben fordult manőverezés közben V-421 jelzésű Héja gépével dugóhúzóba, erős fejtörést okozva ezzel feletteseinek, hogy engedjék-e harctérre.<sup>20</sup> Horthy István – egybehangzó vélemények szerint – mindent megtett annak érdekében, hogy lemaradását pótolja.<sup>21</sup> 1929 óta azonban addigra eltelt 13 év. Az egykori tehetséges pilóta-tanonc 1942-ben már 38 éves férfi, jóval túl azon a koron, amit fizikálisan – főképp a reakcióidő növekedése miatt – repülőorvosi szempontból ideálisnak tartanak. Természetesen teljes mértékben igaz, hogy századában nála korosabb pilóták is kivonultak. Példaként említhető két felettese:

<sup>15</sup> Szabó Mátyás repülő alezredes életrajza. In: SZABÓ Mátyás: *Horthy István repülőiszt halála*. Budapest, Zrínyi, 1999. (a továbbiakban: SZABÓ 1999) 9. *Tiszti rangsor, 1942*. <http://www.hm-him.hu/rang/cd/1942/talal-index.php?talalev=1942&talalkod=851> (2011.november 8.)

<sup>16</sup> PIRITY 1992. 2.; SZABÓ 1992. 32.

<sup>17</sup> Vö. OLASZ 2007. 352.

<sup>18</sup> PIRITY 1992. 5.

<sup>19</sup> OLASZ 2007. 352. Hadtörténeti Levéltár, Tanulmánygyűjtemények (a továbbiakban HL Tgy.) 2707 PIRITY Mátyás: *Mátyásföldtől Bankstownig, egy öreg sas emlékezik*. 213.

<sup>20</sup> PIRITY 1992. 5.

<sup>21</sup> PIRITY 1992. 5.; TOBAK 1992. 20.; SZABÓ 1992. 45.

Szabó Mátyás és Csukás Kálmán.<sup>22</sup> Nem hanyagolható el azonban két szempont: ezek a pilóták Horthynál jóval nagyobb tapasztalattal rendelkeztek, és kint a fronton nálánál jóval kevesebb bevetésen vettek részt,<sup>23</sup> hiszen nem az volt az elsődleges feladatuk, hanem az általuk vezetett egység koordinálása. Velük ellentétben a szintén veteránnak számító Horthy, mint főhadnagy, nem teljesíthetett szolgálatot parancsnokként, csak folyamatosan bevetésekre járó, hajózó tisztként. Rajtuk kívül a század tisztjei kivétel nélkül tizenöt-tizenhét évvel voltak fiatalabbak Horthy Istvánnál.

Mindent összevetve elmondhatjuk tehát, hogy a fiatal Horthy frontra indulásakor kora és tartalékos tiszti volta miatt repülőtudásban elmaradt társaitól. Ennek következtében a lomha, rossz statikájú Héját nehezebben iskolázta, mint a többiek.

Következő feladatunk annak vizsgálata, mindez mennyiben játszott szerepet az augusztus 20-i tragédiában.

## A kormányzóhelyettes utolsó bevetése

Horthy István frontra érkezése után nincs forrásunk arra vonatkozóan, hogy a Héja kezelésében továbbra is bizonytalankodott volna. A pilóták visszaemlékezéseiből arra következtethetünk, hogy kiismerte gépe határait, s igyekezett a rossz statikájú szerkezettel óvatosabban manőverezni.<sup>24</sup> Bevetései arról tanúskodnak, hogy ezt a tudását éles helyzetben is képes volt alkalmazni. Gépe felett az uralmat nem veszítette el sem légi harcban, sem bukórepülésben, sem pedig ellenségekkel a háta mögött.

Bevetése hajnalán Horthy István erősen késésben volt.

A repülőcsoport parancsnokságáról előző este érkezett bevetési parancs értelmében a vadászosztálynak két géppárt kellett kiállítania két He-46-os közelfelderítő-repülőgép kísérésére. Az egyik köteléknek Sztorozsevoje magasságában elérve a Dont kellett ellenőriznie a front első vonalát és a szovjet hídfőtevékenységet egészen Korotojakig, majd ugyanezen a vonalon visszatérnie. A másiknak Korotojaknál kellett volna elérnie a Dont és innen délnek kanyarodva Szvobodaig végigrepülnie a frontvonalat.<sup>25</sup> Ez utóbbi gépnek kísérőjeként jelölte ki Szabó Mátyás Horthy főhadnagyot és Nemeslaki Zoltánt, akiknek a kíséret befejezése után másfél óra „szabad vadászatot” engedélyezett a Szvoboda és Kamenka közötti kettősvágányú vasútvonal felett.<sup>26</sup> A vadászrepülő osztály gépállásait

<sup>22</sup> OLASZ 2007. 353.

<sup>23</sup> SZABÓ 1992. 55.

<sup>24</sup> SZABÓ 1992. 55.; PIRITY 1992. 5.; *Farkas György harctéri naplója*. In: *Horthy István repülőfőhadnagy tragikus halála*. Szerk.: özv. HORTHY Istvánné. Budapest, Auktor, 1992. (a továbbiakban: HORTHY 1992.) 63.

<sup>25</sup> HORTHY 1992. 69.

<sup>26</sup> SZABÓ 1992. 69.

egy két kilométer széles erdősáv választotta el a felderítők repülőterétől. Ezt a távot azonban nem egyenes vonalon tették meg a bevetések előtt a Héjják, hanem egy nagyjából 10 km hosszú baloldali irányú köríven közelítettek a felderítők állomáshelyéhez. A két vadászgép „felvételét”, azaz a mögéjük való csatlakozás idejét a századparancsnok 5 órában jelölte meg.<sup>27</sup> Azonban 5 óra 5 perckor Horthy a kísérést még nem kezdte meg,<sup>28</sup> 5 perccel elmaradva a parancsba kapott időponttól, nagyjából ekkor kezdett bele abba a szűkített balfordulóba, amely a végzetes dugóhúzóhoz, majd a halálához vezetett.<sup>29</sup> Nyilvánvalóan volt oka a sietségre, mert a bombázók, a felderítők és a vadászok között vitát eredményezhetett, ha a kísérő vadászok csatlakozása késett. Nem egészen egy héttel a kérdéses hajnal előtt egy ilyen eset igen nagy port kavart repülődandáron belül.<sup>30</sup> Adódhatott-e probléma a kormányzóhelyettes sietségéből, kapkodásából? A fentiek tekintetében azt mondhatjuk, hogy igen.

Vajon mi lehetett a fent tárgyalt késésnek az oka? Arra vonatkozóan, hogy a vadászok késnek, a konkrét időmegjelöléseken kívül két helyen találunk utalást. Egyrészt a déli sávba (Korotojak felé) induló felderítő, másrészt pedig Horthy István kísérőpilótája, Nemeslaki Zoltán tett erről említést.<sup>31</sup> Utóbbi a késés okát meg is indokolta:

„[...] valamelyikünknek a gépe nem indult be [...] Levegőt kellett hozatni, amivel az indítást végezték a gépen.”

Levegőre a Héja puszta beindításához volt szükség, nem valamiféle kellemetlenség kiküszöbölésére. Ha levegőt kellett hozatni, az azt jelenti, hogy Nemeslaki (vagy Horthy) gépe egyáltalán nem indult be.<sup>32</sup>

A kísérő pilóta emlékezését alátámasztani látszik a vadászosztály 1942. augusztus 20-i repülés előtti motorpróba jegyzőkönyve is, amely a következőt tartalmazza:

„*V-421 Rendben*  
*V-430 Jó. Bánlaky*  
*V-440*

<sup>27</sup> Hadtörténeti Levéltár, Honvédelmi Minisztérium Iratai, (Továbbiakban HL HM) 1942. 50.455. Szabó Mátyás tanúvallomása. HL HM 1942. 50.455. Nemeslaki Zoltán tanúvallomása. A saját reptérről indulást 4.55 percben. HL HM 1942. 50.455. Nemeslaki Zoltán tanúvallomása. HL HM 1942. 50.455. Bánlaky György tanúvallomása.

<sup>28</sup> HL HM 1942. 50.455. Bánlaky György tanúvallomása.

<sup>29</sup> HL HM 1942. 50.455. Bánlaky György tanúvallomása.

<sup>30</sup> M. SZABÓ Miklós: *A magyar királyi honvéd légiő 1938–1945*. Budapest, Zrínyi Kiadó, 1999. (a továbbiakban: M. SZABÓ 1999) 186.

<sup>31</sup> EDELSHEIM-GYULAI Ilona: *Becsület és kötelesség. I.* Budapest, Európa, 2007. (a továbbiakban: EDELSHEIM-GYULAI 2007) 170.; SÁRA Sándor – CSÓRI Sándor – HANÁK Gábor – MARX József: *Pergőtűz. Krónika a 2. magyar hadsereg pusztulásáról*. Budapest, Toldi, 1983. (a továbbiakban: SÁRA – CSÓRI – HANÁK – MARX 1983) 136.

<sup>32</sup> PUNKA György – SÁRHIDAI Gyula: *Magyar sasok, a magyar királyi honvéd légiő 1920–1945*. Budapest, Zrínyi Kiadó, 2006. (a továbbiakban: PUNKA – SÁRHIDAI 2006) 158.



V-444

V-470 Rádió nem jó. Szabó hadapród őrmester<sup>33</sup>

Egy-egy V-jelzetű szám egy-egy vadászgépet jelölt a fenti jegyzőkönyvben. Ennek ismeretében elmondhatjuk, hogy aznap hajnalban láthatóan egy géppel többet motorpróbaztak a szerelők, mint ahány a hajnali bevetésen végül a levegőbe emelkedett, hiszen biztosan tudjuk, hogy két géppár indult aznap reggel.<sup>34</sup> Az egyik parancsnoka Horthy István, akit Nemeslaki Zoltán kísért, a másiké Bánlaky György főhadnagy, akinek Szabó hadapród őrmester volt aznap reggel a kísérője. Nem is indulhatott volna több, mert az 1941-es repülőszabályzat alapján egy raj két géppárból, négy vadászgépből állt.<sup>35</sup> Öt pilóta egyszerre sehogyan sem szállhatott volna fel.

Motorpróbát minden felszállás előtt minden gépen tartottak. Ez arra szolgált, hogy a pilóta annak biztos tudatában vehesse át a vadászát, hogy tökéletesen működő gépbe ül.<sup>36</sup> A motorpróbát nem a pilóta végezte, hanem a szerelői, azon viszont ő maga is jelen volt.<sup>37</sup>

A V-421-es vadász Horthy állandó használatú repülője volt. (Becenévet is adott neki, Sheriffnek hívta). Mivel ebben a gépben zuhant le, így nyilvánvaló, hogy ebben is indult útnak. Ebből következik, hogy a kormányzóhelyettesnek közvetlen köze az eggyel több vadászgép kérdéséhez nem volt. Az aláírásokból tudjuk, hogy a V-430 jelzésű Héjával indult Bánlaky főhadnagy, s a V-470-el Szabó István hadapródőrmester.

Maradt tehát két gép, amit nem sikerült beazonosítani a repülés előtti jegyzőkönyvből. (V-440, V-444) A későbbi jegyzőkönyvek tanúsága szerint mindkettő vándor gép volt, azaz nem mindig ugyanaz a pilóta használta őket.<sup>38</sup>

Amennyiben több pilóta nem volt jelen, – márpedig nem volt, és nem is lehetett – ha a gépet mindig, minden felszállás előtt kipróbálták, – márpedig ezt előírás-szerűen így kellett – ha a motorpróba célja az éppen aktuális felszállás előtti megbizonyosodás a gép kifogástalan állapotáról, – márpedig az – akkor egyetlen okból próbázhattak le a vadászok öt gépet a négy helyett: ha egy gép nem indult (vagy problémásan indult), s mással kellett adott pilótának felszállnia. Ez az „adott pilóta” kizárásos alapon nem lehetett más, mint Nemeslaki Zoltán őrmester, a kormányzóhelyettes kísérője.

<sup>33</sup> HL HM Eln. 1942.50.455 – *repülés előtti jegyzőkönyv*.

<sup>34</sup> HORTHY 1992. 68.

<sup>35</sup> M. SZABÓ 1999. 110.

<sup>36</sup> Ezt jól jelzi az aznapi jegyzőkönyv is. 1942. augusztus 20-án minden felszállás előtt lepróbazták azokat a gépeket is, amik aznap már – akár kétszer is – jártak bevetésen. PUNKA – SÁRHIDAI 2006. 158.

<sup>37</sup> HL HM Eln. 1942.50.455 – *a szerelők tanúvallomása*

<sup>38</sup> HL HM Eln. 1942.50.455 – *repülés előtti jegyzőkönyv*. Mivel az egység 11 vadással és 17 pilótával érkezett a frontra ez természetes volt. Csukáson, Horthyn, és Bánlakyn kívül, aki a század első tisztje volt, senki nem rendelkezett állandó géppel.

Nemeslakinak tehát géphiba miatt két vadászt motorpróbáltak le a szerelők aznap reggel. Ez volt a késés oka.

## Nemeslaki Zoltán jegyzőkönyvi vallomása

A kísérőpilóta 1942. augusztus 20-i, jegyzőkönyvi vallomásában nem beszélt ilyesmiről, említést sem tett az indulást megelőző problémáról.

Akkori beszámolója a következőképpen hangzik: *„Géppárunk közvetlenül Bánlaky főhadnagy úr után indult. Az elindulás után nagy balkörön jutottunk a kf. [közelfelderítő – beszáras a Szerzötől] reptér fölé, ahol a géppárunk által kísérendő gépet észrevettem. Az észrevétel pillanatában a kf. gép előttünk kb.1 km-el, kb. 200 m magasan, nagyjából K-i irányba repült. A mi géppárunk nagyjából É-K-i irányban repülve 300 m. magasságban igyekezett megközelíteni a közelfelderítő-gépet. Mivel a kf. gépet kb. 300 km-es sebességgel értük be és haladtuk túl, érzésem szerint a Főméltóságú Úr 1 balkörrel szándékozott a kf. géphez helyes viszonyba kerülni. E balkörön is megpróbáltam a Főm. urat követni, de mivel a gépem az erőltetett húzástól megrázkódott, a forduló ívét enyhítettem [...] Főméltóságú Úr gépe teljes bedöntésű balfordulóból egy pillanat alatt jobbra átperdült, egy pillanatra háthelyzetbe került, és onnan orrát leadva bal dugóhúzóba perdült.”*<sup>39</sup>

Eszerint tehát a szerencsétlenség oka az volt, hogy a sebesség-különbség miatt túlrepték a déli sávba induló felderítőgépet, s ahhoz Horthy túl sietve, túl szűken akart egy balkanyarral visszafordulni.<sup>40</sup>

Nemeslaki vallomásának szögesen ellentmond a déli sávba, Korotojak felé induló felderítő parancsnokának, Baranyai Elek századosnak jegyzőkönyvben rögzített vallomása. Ez a következőképpen hangzik:

*„[...] a kf. gép géppuskáit kipróbálva a kísérő repgépek [repülőgépek – beszáras a Szerzötől] felzárkózását vártam, majd 200 m-en repülve és irányt véve Korotojak felé jobbra hátratekinttem, hogy lássam, követnek-e a vadászok. Ebben a pillanatban a vadászok tölem kb. 400 m. távolságban, és vagy 100 m-el nálam magasabban jobbra hátra repültek. Alighogy hátratekinttem, egy két msp [másodperc – beszáras a Szerzötől] múlva az tűnt fel nekem, hogy a géppár első gépe balra lefelé éles fordulómozgást végez, és ebből bal dugóhúzóba megy át.”*<sup>41</sup>

Baranyai tehát hátratekintve, gépe mögött 400 méter távolságban látta a Héjákat. Majd egy-két másodperc múlva észlelte a vezérgép éles balfordulóját.

400 méter távolságot, – ha 300km/h-t számolunk a Héja sebességének, ahogyan Nemeslaki mondta – egyenes vonalon 4,8 másodperc alatt tettek volna meg. Ennyi

<sup>39</sup> HL HM Eln. 1942.50.455 – Nemeslaki Zoltán vallomása.

<sup>40</sup> L. 1. számú melléklet, térkép forrása: HL HM Eln. 1942.50.455 – Melléklet.

<sup>41</sup> HL HM Eln. 1942.50.455 – Baranyai Elek vallomása.

kellott volna a felderítógép utoléréséhez, ha az egyáltalán nem mozdul el az eredeti helyéről. A He-46 viszont mozgott, egyenesen előre Észak – Kelet felé, Horthy gépe pedig nem egyenesen, hanem köríven érkezett. Nagyjából 8-9 másodpercre lett volna szükség az észlelés pillanatától ahhoz, hogy Horthy géppárja ívben repülve utolérje a felderítőt, ahogyan Nemeslaki jegyzőkönyvi vallomásában állította azt. Baranyai azonban alig egy-két pillanatról beszél, amíg észrevette, hogy Horthy túldöntve repül. Ez alatt a kormányzóhelyettes nem érthette be a gépet. A szűk fordulót tehát Baranyai vallomása értelmében semmiképp nem kezdhetette meg a felderítő előtt.

Nemeslaki szavai nem összeegyeztethetők a felderítő személyzetének emlékeivel.

Természetesen az is elképzelhető, hogy a két leírás közül a felderítő-repülőgép vezetőjének és parancsnokának vallomása ellenkezik a valósággal. Baranyainak és hozzá hasonlóan emlékező pilótájának, Wágner Károlynak, aki szintén a felderítő gépből nézte végig a szerencsétlenséget, nyilván érdekében állt azt vallani, hogy nem volt közük Horthy gépének lezuhanásához.

A teljesség érdekében meg kell néznünk a felderítőrepülőter napostisztjének jegyzőkönyvi vallomását is:

*„Mint napostiszt gépeink indulásakor kinn álltam a repülőter szélén és a gépeink elindulásakor négy vadászgépet láttam a repterünk légterében kb. 400 m magasságban. E gépek közül kettő É-i irányból fordulva Nikolajevka felé tartott. Nikolajevka felől az egyik gép egyenes vonalon közeledett a reptér felé, míg a másik ettől jobbra, nagyjából a folyó irányát fedve túldöntött helyzetben oldalgó fordulóval – azt egyre szűkítve – igyekezett a reptértől É-ra levő erdő irányába. A gép az erdő felé érve, még mindig bedöntött állapotban, fejét leadta.”<sup>42</sup>*

Az ügyeletes tiszt észlelése szerint Horthy nagy balkörén túlrepülte a közelfelderítők állásait, és a tőlük délre elhelyezkedő falu irányából, Nikolajevka felől, vagyis még a reptér előtt megkezdte szűkített balfordulóját.<sup>43</sup> Így a fordulónak semmiképp nem lehetett oka az, hogy túlrepülték a számukra kijelölt Henkel 46-ost, amely repteréről felszállva ÉK-re indult.

Ezekből következik, hogy Nemeslaki Zoltán jegyzőkönyvben foglalt vallomása nem állja meg a helyét.

## A századparancsnok emlékirata

Az előbbiekhöz képest abszolút újdonsággal indokolja a kormányzóhelyettes lezuhanását Szabó Mátyás százados, Horthy István közvetlen felettese. Emlékei szerint a tragédia utáni percekben berobbant sátrába Nemeslaki Zoltán, aki a következőkről számolt be:

<sup>42</sup> HL HM Eln. 1942.50.455 – Szabó Gyula napostiszt vallomása.

<sup>43</sup> L. 2. számú melléklet

*„A főméltóságú úr az első, az alacsonyabban repülő gép után szűk körön be akart sorolni. Ő, mármint Nemeslaki látta, hogy a balfordulóból hirtelen kiperdült a gép jobbra, aztán visszaesett bal dugóhúzóba. Kettőt perdült, majd kijött a forgásból. A kormányzó-helyettes igyekezett felvenni a gépnek az orrát, de ez már a kis magasság miatt nem sikerült. A gép 70 fokos szög alatt a felderítő repülőterétől észak-keletre a földnek csapódott. S azonnal kigyulladt.”<sup>44</sup>*

Itt tehát szó sincs arról, hogy ők a déli sávban repülő felderítőt túlhaladták volna. Ez a beszámoló nem korrekcióról beszél, hanem géptévesztésről.

Horthy eszerint nem a déli géphez kívánt kanyarodni, amihez rendelték, hanem az északihoz, amely Voronyezs irányába indult.

A napostiszt és a déli felderítő vallomásából egyértelműen kitűnik, hogy a déli gép nem volt még irányba állva, amikor Horthy a szűk fordulóba kezdett.<sup>45</sup> Amennyiben a két felderítő közvetlenül egymás után indult, akkor ez azt jelenti, hogy a két gép még nem volt egymástól szétválvva, amikor Horthy a felderítő-repülőterétől délre a túldöntött manőverbe kezdett. Egymás után repültek géppuskakörön. Tekintve, hogy a kormányzóhelyettes 5 perc késéssel érkezett, s tekintetbe véve azt is, hogy ez komoly vitákhoz vezethetett, joggal feltételezhető, hogy sietve kívánt csatlakozni. Így az sem elképzelhetetlen, hogy gépet tévesztett. Többiekénél bizonytalanabb repülőtudása pedig ebben a helyzetben, ahol ő maga feltehetően ideges volt, vezethetett kapkodó és figyelmetlen mozdulathoz, amire korábban egyébként hajlamos volt.

Ezzel a hipotézissel az a probléma, hogy amennyiben rossz géphez akart zárkózni, az északi felderítőnek látnia – sőt jobban látnia – kellett volna a balesetet a délebbre, Korotojak irányába induló kollegájánál, akinek feljebb a vallomásából idéztünk. Szívesen idéznénk az északabra induló He-46-os jegyzőkönyvét is, – ez viszont nem áll módunkban, mert ilyen dokumentum nem található a balesetkivizsgáló bizottságok iratai között. Az északi felderítőt nem hallgatták ki tanúként. Mintha a baleset idején már nem lett volna a légtérben.<sup>46</sup>

Azok a visszaemlékezések, amelyek nem a baleset napján, jegyzőkönyvbe íródtak, arról számolnak be, hogy az északi irányba induló kötelék már elhagyta a repülőterek légtérét, mire a kormányzóhelyettes és kísérője a felderítőkhöz érkezett. Még Nemeslaki is, – aki közvetlen parancsnoka emlékei szerint a lezuhanás reggelén géptévesztésről beszélt – azt állítja 40 évvel később, hogy Bánlaky György jóval előttük startolt és már útban volt bevetési célja felé, mire ők a felderítő-repülőter fölé értek.<sup>47</sup>

Vajon mit tartalmaz Bánlaky jegyzőkönyvi vallomása? Amennyiben emlékezése azt tükrözi, hogy ő maga végignézte a balesetet, joggal lesz feltételezhető, hogy az

<sup>44</sup> SZABÓ 1999. 82.

<sup>45</sup> Hiszen, amikor Korotojak felé irányba állt, Horthy 400 méterrel tartózkodott a háta mögött, a szűk fordulót viszont nagyjából egy kilométerrel délebbre indította.

<sup>46</sup> HL HM Eln. 1942.50.455 – *Bánlaky György vallomása*

<sup>47</sup> SÁRA – CSÓRI – HANÁK – MARX 1983. 136.; EDELSHEIM-GYULAI 2007. 170.

általa kísérendő a felderítő is a légtérben volt még Horthy érkezésekor. Így tehát a kormányzóhelyettesnek valóban módja eltéveszteni, melyik géphez kell csatlakoznia. A huszonhat esztendő, kamaszos külsejű Bánlaky György, aki szinte napra pontosan két év múlva vesztette életét egy Balaton felett vívott légi harcban, a következő vallomást tette 1942 augusztus 20-án:

*„Közvetlenül a géppárom után indult a Főméltóságú Úr és kísézője. A géppárok feladata két kf. Gép vadász biztosítása, majd szabad vadászat volt. A kf. Gépeket repterük felett 500 m magasságban kellett felvenni. A kf. reptér felett balkörön repülve vártam a kf. Gépek felemelkedését és előrenyomulások megkezdését. Úgy láttam, hogy a két kf. gép a földre gp. [géppuska – beszúrás a Szerzőtől] próbát is tartott. Közben a második vadászgéppár is besorolt balkörre. 5.5 perckor, még a kísérés megkezdése előtt láttam, hogy a másik géppár egyik gépe balforduló közben kb. 400 méter magasságban dugóhúzóba perdült. A balesetet és helyét a földi rádióállomással azonnal közöltem. Ezután láttam, hogy az egyedül maradt vadászgép és az egyik kf. Gép visszatérnek repterükre, a másik kf. gép pedig irányt vesz ÉK felé. Kísézőmmel ezt a gépet kísértem tovább feladatom szerint.”<sup>48</sup>*

Állítása szerint „közvetlenül” indult a két géppár egymás után. Ennek következtében neki módja volt végignézni a balesetet. Sőt! Azt is látta, ami utána történt. Baranyai Elek valóban vállalta a kockázatot és leszállt repterén teljes bombaterheléssel és inkább tette ezt, minthogy vadászkíséret nélkül bevetésre induljon, hiszen Nemeslaki, a kormányzóhelyettes kísézője hazatért állomáshelyére.

Hogyan lehetséges az, hogy az északi gép, ami előbb startolt, mint a déli, jóval később állt irányba társánál?

Bánlaky vallomása olyan, mintha géppárja és az általuk kísérendő felderítő számára megállt volna az idő. Mintha megfagyott volna, abban a pillanatban, amikor a közelfelderítő reptér fölé érve a géppuskapróbát tartó He-46-os irányba állását várta. Bánlaky vallomása tulajdonképpen a következőt állítja: irányba állt a déli felderítő. Ezután megtörtént a szerencsétlenség, majd a szemtanúk körberapulték az égő roncsot, ezután külön-külön leszálltak az egyik az egyik, a másik a másik reptéren, s az északi felderítő – mintha most engedne fel a számára befagyasztott idő – csak ekkor fordult bevetési célja felé, amit már jóval korábban meg kellett volna tennie, nagyjából annál az időpillanatnál, ahol Bánlaky a baleset leírásába fogott. Árukkodó a pilóta utolsó mondata is. Miután saját emlékként előadta a tragédiát és az azt követő eseményeket, a következőt tette az addigiakhoz:

*„Ezután láttam [...] hogy a másik kf. gép. irányt vesz ÉK felé. Ezt a gépet kísértem tovább feladatom szerint.”<sup>49</sup>*

Hogyan kíséretet ő „tovább”, ha a gép csak ekkor állt irányba, ő csak ekkor zárkózott mögé, s bevetésre csak ekkor indultak el? Bánlaky olyan elemeket emelt be a vallomásába saját emlékként, amelyekkel bizonyosan nem bírhatott.

<sup>48</sup> HL HM Eln. 1942.50.455 – Bánlaky György vallomása.

<sup>49</sup> HL HM Eln. 1942.50.455 – Bánlaky György vallomása.

Összegezzük az eddigieket:

Bánlaky György vallomása, amely azt bizonygatja, hogy ő a felderítőreptér légterében tartózkodott Horthy lezuhanása idején, zavaros, értelmezhetetlen.

Az első felderítőt – amelyet Bánlaky kísért – nem hallgatta ki a bizottság szemtanúként, holott, amennyiben a légtérben tartózkodott Horthy lezuhanása idején, legalább annyira, ha nem pontosabb tanúja lehetett az eseményeknek, mint déli sávba induló kollegája.

Bánlaky György kísérőjét, Szabó István hadapródörmezt sem kérdezték ki tanúként a balesetet kivizsgáló bizottságok tagjai.

Az utólagos szemtanú-visszaemlékezések egybehangzóan állítják, hogy Bánlaky már nem volt a légtérben, amikor Horthyék megérkeztek.

Tudjuk, hogy Horthy bizonyosan 5 percet késett, mert kísérőpilótája gépe saját startjukkora nem indult.

Levonhatjuk a következtetést mindebből, hogy a kormányzóhelyettes és kísérője nem a Bánlaky-géppárral együtt késett. Hiába állítja mind Bánlaky, mind Nemeslaki jegyzőkönyvi vallomása szó szerint egyezően, hogy „közvetlenül” egymás mögött indultak. Tudjuk, hogy Bánlakyt és Nemeslakit egy helyen hallgatta ki a helyi balesetkivizsgáló bizottság, az 1/2 vadászszázad körletében.<sup>50</sup> Azt is tudjuk, hogy vallomásaikat századparancsnokuk utasítására egyeztetették.<sup>51</sup> A tanúkihallgatás – ahol együtt megírt vallomást előadták – három kilométerrel arrébb zajlott, mint a felderítők bizottsági kikérdezése, akik saját repterükön számoltak be a testületnek emlékeikről.<sup>52</sup>

A két vadász idegessége érthető. Bánlakynak látni kellett volna a balesetet, ha Horthy közvetlenül utána indul. Amennyiben nem szólal meg szemtanúként, hivatalos nyoma marad annak, hogy a második Héja-pár késve indult. Ez pedig maga után vonja a „miért” kérdését. Aminek következtében kiderülhetne, hogy a kísérőpilóta gépével problémák akadtak még start előtt. Ilyesmit a háború kellős közepén, ellenséges területen leírni nyilvánvalóan nem lehetett. Ráadásul Nemeslaki sem lehetett biztos benne, hogy mennyiben veszélyezteti saját karrierjét, ha kiderül, hogy az ő gépe miatti késedelem játszott közre a kormányzóhelyettes utolsó, kapkodó, elrontott manőverében.<sup>53</sup>

<sup>50</sup> HL HM Eln. 1942.50.455 – *Nemeslaki Zoltán vallomása*. HL HM 1942.50.455. *Bánlaky György vallomása*.

<sup>51</sup> SZABÓ 1999. 83

<sup>52</sup> HL HM Eln. 1942.50.455 – *Baranyai Elek vallomása*.; HL HM 1942.50.455. *Wagner Károly vallomása*.; HL HL HM Eln. 1942.50.455 – *Szabó Gyula napostiszt vallomása*.

<sup>53</sup> Félelme nem volt alaptalan. Felettesük, Szabó Mátyás százados frontkitüntetését valószínűleg éppen a Horthy-tragédia miatt nem kapta meg.

## Felcserélt felderítők

Nemeslaki kései visszaemlékezésében felmerül még egy probléma. Indokolt, hogy meg-  
nézzük teljes terjedelmében:

„Azon a hajnalon, amikor indultunk, két géppár, azaz egy raj – mert akkor már négy  
gép volt egy raj –, készülődött a közeli repülőtéren, ahol a közel-felderítőgépek voltak tele-  
pülve. Onnan felvesszünk egy gépet, amit kiviszünk – mit tudom én –, Korotojak környékére,  
a másik pedig valahova Voronyezs környékére megy felderíteni. Légi biztosításukat két-két  
gép fogja végezni. A megállapodás úgy szólt, hogy az első felderítő gép biztosítását Horthy  
István meg én fogom végezni. A másodikét pedig Bánlaky főhadnagy és Szentgyörgyi De-  
zső. Nem emlékszem pontosan, valamelyikünknek a gépe nem indult be és a kormányzó-he-  
lyettes átszólt a másik géppárnak, vegyék fel az első gépet, majd mi felvesszük a másodikat.  
Addig hátha beindul. Levegőt kellett hozatni, amivel az indítást végezték a gépen. Úgy-  
hogy azok elstartoltak, föl is vették az első számú felderítőt, el is vitték. Mi is beindultunk,  
»lemotorpróbáltunk«, elstartoltunk, volt egy külön megjelölt hely, ahol a géppuskákat ki-  
próbáltuk, s körülbelül olyan 350-400 méter magasan fölé értünk a közel-felderítő reptér-  
nek. Akkor startolt el a gép. A kormányzó-helyettes, hogy észrevegye a felderítőgép, egy kicsit  
megnyomta a gépet, alacsonyabbra ment, elég nagy sebességgel. Én a külső oldalon kísértem  
akkor és úgy éreztem, hogy túl szűk lesz ez a forduló, amibe belekezdett. Úgyhogy én följebb  
is emelkedtem, kicsit magasabbra, hogy elvesszen a sebességem, és úgy tudtam azt a szűk  
fordulót megcsinálni, kisebb sebességgel. Körülbelül száz méterrel magasabbra mentem és  
mikor újból beszűkítettem, hogy ne vele legyek párhuzamosan, akkor láttam, hogy a gép  
először balra, a forduló irányába bedőlt és átvágódott nagy gyorsasággal egy dugószerű figu-  
rába. Függőlegesen ment a gép. A magasság nem volt nagy, és ahogy kezdte kivenni a gépet,  
a reptér szélén volt egy út és ott mögötte egy horhos, ami körülbelül hatvan-nyolcvan méter  
magas lehetett, annak körülbelül a közepébe belerohant, belevágódott egy pillanat alatt, föl-  
robbant az üzemanyag.<sup>54</sup>

A Horthy- és a Bánlaky-géppár az emlékezés szerint felderítőgépet cserélt a Héják ál-  
lásainál. Horthyék nem a déli, hanem az északi He-46-oshoz voltak alapvetően rendelve,  
és azt az indulási nehézségek folytán engedték át.

Alapvetően belefér ez a mozaik az eddigi részletek közé.<sup>55</sup> Realitását erősíti a tény,  
hogy mind Nemeslaki, mind Bánlaky került a felderítőgépek azonosítását jegyzőkönyvi  
vallomásaiban:

„Egy kf. gép kísérését kaptuk feladatul [...]” – emlékezett Nemeslaki, de nem hatá-  
rozta meg, melyik He-46-osról beszél. „[...] a gép előttünk repült” – folytatta azután.  
„A mi géppárunk [...] igyekezett megközelíteni a kf. gépet [...] a Főméltóságú Úr egy nagy  
balkörrel igyekezett a kf. géphez helyes viszonyba kerülni.” Egyetlen egyszer sem említi,

<sup>54</sup> SÁRA–CSOÓRI–HANÁK – MARX 1983. 136.

<sup>55</sup> Ezek: a kormányzóhelyettes késése, valamint az eggyel több lemotorpróbázott gép.

hogyan tulajdonképpen mit kapott parancsba, melyik gépet kell felvennie, azzal hová kell mennie és hogy az a gép, amit meglátott, s amit kísérni kívánt, az melyik felderítő volt. Bánlaky hasonlóan „maszatozta” a kérdést:

„Folyó hó 20-án 5 hkor [...] indultam el kísérőmmel feladatra [...]. A géppárok feladata két kf. vadászbiztosítása, majd szabad vadászat volt.” Itt sem tisztázott, hogy melyik gép melyiküké. Ahogy a továbbiakban: „Vártam a kf. gépek felemelkedését, és előrenyomulásuk megkezdését.” Láthatjuk, hogy folyamatosan együtt beszél a két gépről, egészen az utolsó mondatig, ahol viszont azt sugallja, hogy azért csatlakozott az északi felderítőhöz, mert a másik a repterére visszatért.<sup>56</sup>

Ez már csak azért sem lehet igaz, mert láttuk, hogy az északi felderítő jóval korábban irányba állt, mint ahogy a déli a baleset után visszafordult és leszállt.

Mindezek mellett pedig alapvetően nehezen elképzelhető hogy Horthynak parancs szerint a Bánlaky-géppár mögött kellett volna indulnia. A felvételek és emlékezések abba az irányba mutatnak, hogy mint az 1. raj parancsnokának,<sup>57</sup> Csukás és Szabó után az övé volt az elsőként startolás joga.<sup>58</sup>

Tény, hogy Szabó Mátyás százados vallomásaiban azt állítja, az északihoz rendelte Bánlakyt, s a délihez Horthyt.<sup>59</sup> De miért mondott volna mást? Saját érdeke és pilótái iránti felelőssége is azt követelte meg tőle, hogy az esetleges számonkérést elkerülendő, alibit nyújtson beosztottjainak.

Egybeilleszkedni látszanak a források Nemeslaki 1983-as vallomása alátámasztásában. Mindemellett pedig tény, hogy ha a vadászok gépet cseréltek, amit a jegyzőkönyvben leírni ugyanúgy nem lehetett, mint ahogy azt sem, hogy a felderítők fölé késve érkeztek.

A gépcsere magyarázza Horthy manőverét. Hiszen fordulója nem csupán láthatóan sietve szűkített, de lefelé irányuló mozgást is magában foglalt.<sup>60</sup>

Ez esetben Horthy nem egyszerűen sietett, és kapkodva fordult, de mutatni is akarta magát, hiszen ő nem az a gép volt, s nem abban az időpontban, amelyet a déli felderítő logikusan várhatott. (Persze a felderítő a jelek szerint valószínűleg észre sem vette a cserét.) Ehhez járultak plusz hátrányként a Héja technikai hibái, s Horthy alapvető repülőtudásbeli elmaradásai.

<sup>56</sup> HL HM Eln. 1942.50.455 – Bánlaky György vallomása.

<sup>57</sup> Mindketten főhadnagyok és rajparancsnokok voltak. Az első rajt azonban Horthy István vezette. SZABÓ 1999. 44.

<sup>58</sup> ORTUTAY Tivadar: *Két világháború sodrában*. Budapest, Pannon, 1990. 150. Reprerentációs alkalmakkor két felettese előtt is felszállhatott rajával. L. ZETÉNYI CSUKÁS Ferenc: *Horthy István elfeledett parancsnoka – Zetényi Csukás Kálmán története*. Szeged, magánkiadás, 2010. 79., 84.

<sup>59</sup> HL HM Eln. 1942.50.455 – Szabó Mátyás százados jegyzőkönyvi vallomása.

<sup>60</sup> EDELSHEIM-GYULAI 2007. 170.; SÁRA–CSOÓRI–HANÁK – MARX 1983. 136.



## Jelzőrakéták

A téma korrekt és minél teljesebb vizsgálata érdekében tárgyalni kell a kérdést vajon lőtt-e ki Horthy jelzőrakétát balfordulója közben, s ha igen, ez tulajdonképpen mit jelenthetett?

Baranyai Elek a bizottság előtt tett vallomásában arra a szokásos kérdésre a meghallgatás végén, hogy: „*Ván-e a százados úrnak még előadni valója?*”<sup>61</sup> A következő választ adta: „*Körülbelül a dugóhúzó perdülések felénél észrevettem, hogy világító pisztolyból kilőtt csillagok esnek le a gép közelébe.*”<sup>62</sup>

Baranyai gépének pilótája, Wagner Károly így emlékszik vissza:

„*[...] én tökéletes tisztasággal láttam: Horthy István rep. főhadnagy zuhanás előtt a jelzőrakétát kilötte.*”<sup>63</sup>

Jelzőtöltény volt Horthynál aznap reggel, ez kétségtelen. Szabó Mátyás felszólította a használatára, miután kísérő-működését befejezte, és saját légterébe visszatér: „*[...] a Donon át a kísérést nem folytathatják, hanem rakétakilövással jelt adnak, és a saját légterébe visszatérnek.*”<sup>64</sup> A jelzőrakéta nem S.O.S jelzés, kilövése nem azt jelenti, hogy „*segítsetek, zuhanok*”. Ennek értelme sem volna, hiszen ki tud segíteni egy zuhanó gépen annak pilótáján kívül? A jelzőrakéták meghatározott számú világítótöltényt tartalmaztak. Ezt a számot naponta változtatták, és kódolt formában tudatták a légvédelemmel. Jelzőrakétát az 1941-es repülőszabályzat szerint vadászpilótának abban az esetben kellett használnia, ha saját terület felett elhárítótűz érte, vagy ha éjszakai fényviszonyok mellett érkezett nem ellenséges repülőter fölé, amikor felségjele még nem volt tisztán kivehető. Éjszakai fényviszonyok mellett leszállási szándékot jelezve is kötelezett a rendelet jelzőrakéta-használata.<sup>65</sup>

Tény, hogy augusztus 20-án hajnali 5 órakor Alekszejevka környékén már nem voltak éjszakaiak a fényviszonyok. Azt sem mondhatjuk azonban, hogy nappali világosság volt már. Az óvatos pilóta esetleg feltételezhetette, hogy a légvédelem nem látja még pontosan a felségjelét. Ha megnézzük a Horthy által repült ívet és azt képzeletben meghosszabbítjuk, azt is elmondhatjuk, hogy ezen szűk forduló a közelfelderítő-repülőtéren is véget érhetett volna, ha a Héja elbírja az ívet.<sup>66</sup> Kézenfekvő megoldás lehet ebben az esetben, hogy Horthy le akart szállni a reptérre. Ez indokolhatta a nagyon szűkített fordulót, hiszen ebben az esetben magára a leszállásra szűkített rá.

<sup>61</sup> HL HM Eln. 1942.50.455

<sup>62</sup> HL HM Eln. 1942.50.455 – *Baranyai Elek vallomása.*

<sup>63</sup> EDELSHEIM-GYULAI 2007. 171.

<sup>64</sup> HL HM Eln. 1942.50.455 – *Szabó Mátyás vallomása.*

<sup>65</sup> *Ismertetőjelek és látjelek a rep. és a földi csapatok közötti együttműködésre VKF eln. rendelet alapján,* Hadtörténeti Könyvtár, 58.800/8/1942. 10.

<sup>66</sup> L. 3. számú melléklet.

Miért akart volna a start után néhány perccel már landolni, még a kísérés megkezdése előtt? Ilyet csak akkor tehetett volna meg, ha neki, vagy kísérőjének testi épsége forog kockán.

Arra vonatkozóan, hogy Horthy gépe a lezuhanás előtt milyen állapotban volt, biztos információt most már talán sosem fogunk tudni. A bevonuló szovjet csapatok feldúlták és széthordták a Hadtörténeti Múzeumban kiállított roncsot.

Érdemes azonban odafigyelni valami másra: kísérőjének, Nemeslaki Zoltánnak manőverére. Amíg Horthy szűkített fordulóval repült egy olyan ívet, aminek végpontja akár a felderítő-repülőtér is lehetett volna, addig Nemeslaki Zoltán tőle jobbra nyílegyesen, kötelékből kiválva tartott a reptérnek.<sup>67</sup> Az a Nemeslaki, akinek gépével egyébiránt – mint láttuk – a startnál problémák adódtak.

Elképzelhető-e vajon, hogy Nemeslaki gépe ismételten nem működött úgy, hogy azazal a bevetést folytatni lehessen? Elképzelhető, hogy a géppár le akart szállni? Maga a kísérőpilóta mind jegyzőkönyvi vallomásában, mind későbbi emlékezésében megemlíti, hogy Horthy szűk fordulóját gépe nem bírta, motorja rázni kezdett, ami miatt neki a forduló ívén enyhíteni kellett. (A kötelékből való kiválást ez meg is magyarázza.)

Állítása realitását beárnyékolhatja, hogy az aznapi motorpróba-jegyzőkönyvekbe az egyik, hajnalban számára lepróbázott gép mellé minden pilóta, aki a nap folyamán a géppel levegőbe emelkedett, azt írta, hogy a motor ráz. Éppen ugyanazt tehát, amire ő is panaszkodott. Ez alapján elképzelhető, hogy nem a forduló okozta a motorproblémát, hanem alapvetően meglévő bajról volt szó. Így nem volna kizárható, hogy a motorprobléma következménye volt a szűk forduló, ami miatt a géppár tulajdonképpen a felderítő-repülőtérré akart rászűkíteni és Horthy ezért lőtte jelzőrakétáit ki.

Egyetlen probléma adódik az opcióval kapcsolatban: a jelzőtöltények úgy voltak konstruálva, hogy a gép védelme érdekében nem robbantak fel rögtön a kilövés után, csupán 30–40 méter távolságban. A felderítő-pilóta véleménye szerint ebből következik, hogy mivel ő a második pördülésnél látta a világitóttesteket, azt Horthynak még másodpercekkel korábban, vízszintes helyzetben kellett kilőnie, túlhúzott balfordulója végén.<sup>68</sup>

A felderítő-repülőgép pilótája elfelejtett azonban észrevételei megfogalmazásakor valamit: a jelzőrakéta-cső a Héja jobb oldalán helyezkedett el, srégen fel- és előre felé nézve. Ha Horthy egyenesben lőtte volna ki töltényeit, azok egyenesen előre, s srégen felfelé haladtak volna egy pontig, majd onnan lefelé hullottak volna. A rakéták jóval könnyebbek a nagytetű vadászgépnél, ezért jóval lassabban is „zuhannak”. Azaz a Héja a forduló végén beérhette volna őket és zuhanhatott velük együtt.

Csakhogy a fordulót a gép bedöntve végezte, nem is akárhogyan, hanem teljes döntéssel, azaz talajra merőlegesen. Ennek azt kellett eredményeznie, hogy a jelzőrakéta-cső nem előre-felfelé és srégen, hanem srégen-oldalra és vízszintben állt. Ez viszont azt jelenti, hogy Horthynak saját haladási irányához képest nagyjából 45 fokban fordulnia kellett

<sup>67</sup> HL HM Eln. 1942.50.455 – *Szabó Gyula napostiszt vallomása.*

<sup>68</sup> EDELSHEIM-GYULAI 2007. 171.

volna az utolsó 30 méteren, hogy rakétaival összeérjen. Íve ugyan túlhúzott volt, de jóval messze azért az ilyen radikális irányváltoztatástól.

Amit Wagner látott, tehát nem lehetett jelzőrakéta. Ebből kifolyólag a fényjelenség nem arra szolgált, hogy Horthy leszállási szándékát jelezze.

Lehetett azonban valami más: dugóhúzóba repülőgép akkor perdül, ha az egyik szárnyon elmegy a felhajtóerő, a szárny sebessége kritikusra csökken.<sup>69</sup> A dugóhúzóban a sebesség állandósul, ezért a kivételhez a repülőgépet zuhanás közben is gyorsítani kell.

Horthy István megpróbálta gépét a pörgésből kiemelni. Baranyai és Nemeslaki egybehangozó véleménye szerint ez sikerült is neki.<sup>70</sup> A második forgás után nem következett több pördület, a gép orra emelkedni kezdett, a tragédia azért következett be, mert Horthynak ekkor már nem volt elegendő a magassága. Fényjelenség a hirtelen gázadás miatt is kísérhette a gépet, ha a csövek illesztékein a gáz kiszivárgott, és belobbant. Feltételezhetően egy ilyen lángcsóva futhatott végig Horthy gépének hasán is. Ez önmagában nem okozott volna végzetes roncsolódást a Héjján,<sup>71</sup> tehát nincs alátámasztva a hipotézis, amely szerint Horthy a felderítő-repülőtéren le kívánt volna szállni.

Ezzel szemben viszont egybevágunk a mozaikok a fentebb vázolt történetben. Végezetül foglaljuk össze levont következtetéseinket még egyszer: Horthy géppárja Nemeslaki vadászának technikai problémája miatt 5 perc késéssel indult 1942. augusztus 20-án bevetésre. Mivel a kísérőpilóta startja kérdéses volt, a két vadáspár egymással még a földi állásoknál felderítőgépet cserélt. Bánlaky Györgyék vitték el az első, míg Horthyék készültek felvenni a másodjára startoló He-46-ost. Feltehetően a késést akarta behozni Horthy és ezért vágta le az érkezése ívét. Annak érdekében, hogy a felderítő számára egyértelmű legyen, ő a biztosítására érkezett vadász, Héjját meg is nyomta a föld felé, hogy a nálánál nagyjából 100 méterrel alacsonyabban repülő felderítő felismerje. Fordulója azonban túl szűkre sikerült, aminek következtében gépe sebességet veszített és dugóhúzóba fordult. A pörgést sikerült megfognia, a Héja orrát azonban már nem tudta a kellő magasságra felvenni, emiatt következett be a tragédia.

<sup>69</sup> SZABÓ 1999. 98.; ERDŐS Attila: *Hőfűst és dugóhúzó Fahegyen*. In: *Repülni jó online magazin*. <http://repulnijo.hu/2010/12/23/hofust-es-dugohuzok-fahegyen/> (2011. július 6.)

<sup>70</sup> HL HM 1942.50.455. *Baranyai és Nemeslaki vallomásai*.

<sup>71</sup> Dr. Szabó József ny.á. vezérőrnagy, repülési és úrdinamikai szakértő, egyetemi tanár szóbeli közlése. 2009. szeptember.

## **The last flight of the Hungarian vice-regent**

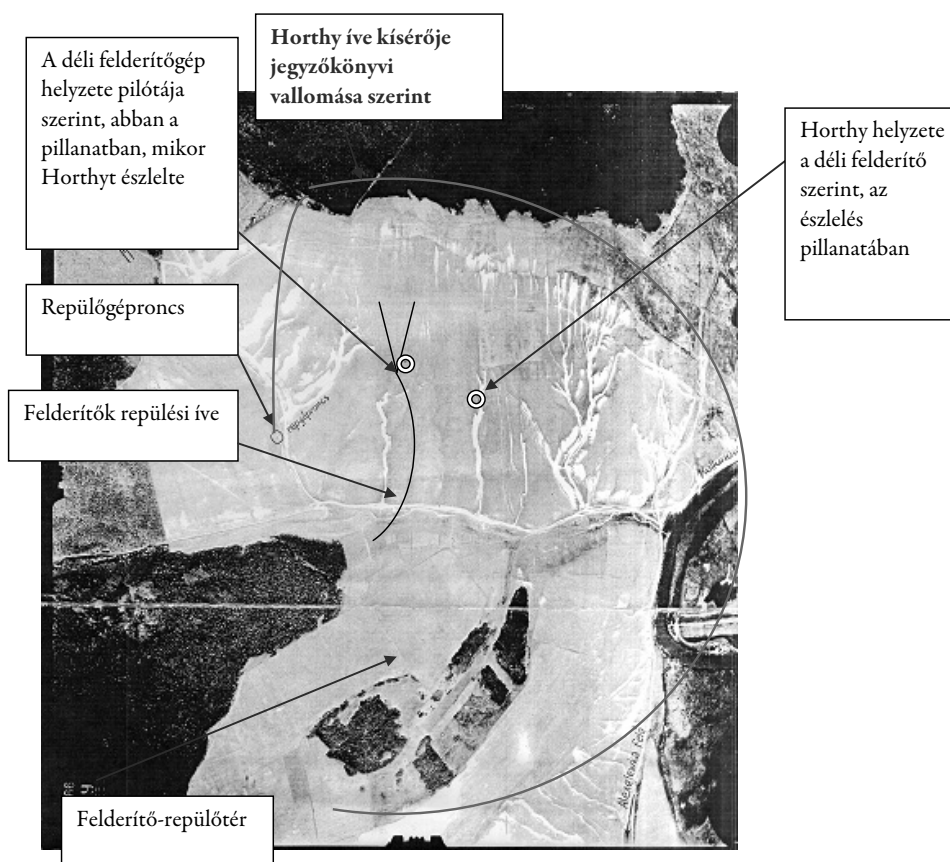
István Horthy, elder son of the Hungarian regent died as a fighter-pilot near the Ukrainian village, Aleksejevka on 20 August 1942. His formation was to accompany a bomber to the first line of the front, over the Don. However he had started a strange manoeuvre before arriving to the bomber air-station. Approaching the meadow with a too narrow curve, his fighter slipped into “spin”. It would be fatal to catapult from 300 m height, so the younger Horthy tried to raise his plane from the crash, but the ground was hilly. He collapsed to the glen. It would be his last, 25<sup>th</sup> flight.

The misfortune had been witnessed by several people. However their minutes, taken before the fact-finding committee of the Hungarian Air Force were confused and inconsistent. On the other hand newspapers in Budapest turned into silence about the circumstances of the vice-regent’s death. Because of this uncertainty many rumours began to circulate all around the hinterland. One of them was about that Horthy was illuminated, when he got in the fighter, others claimed that he was killed by the Germans.

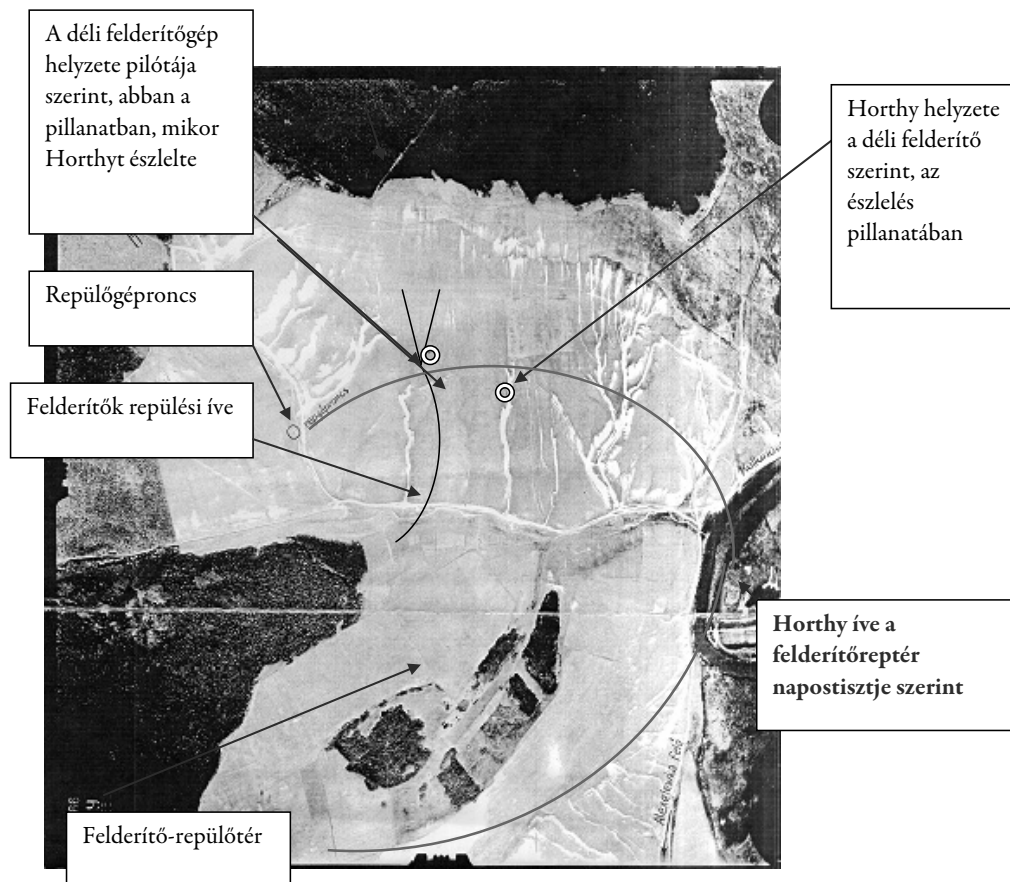
Seventy years after the misfortune the story has great mythology. During the decades on one hand Horthy has become a national hero, who would have been able to guide the country out from the war, and was certainly murdered by agents of the Reich. However, opponents of this judgement claim, that he was a spoiled tip-topper, unsuitable to be a fighter pilot, and he caused the accident himself.

This paper intends to clear the testimonies’ contradictions, and reconstruct the circumstances of István Horthy’s death.

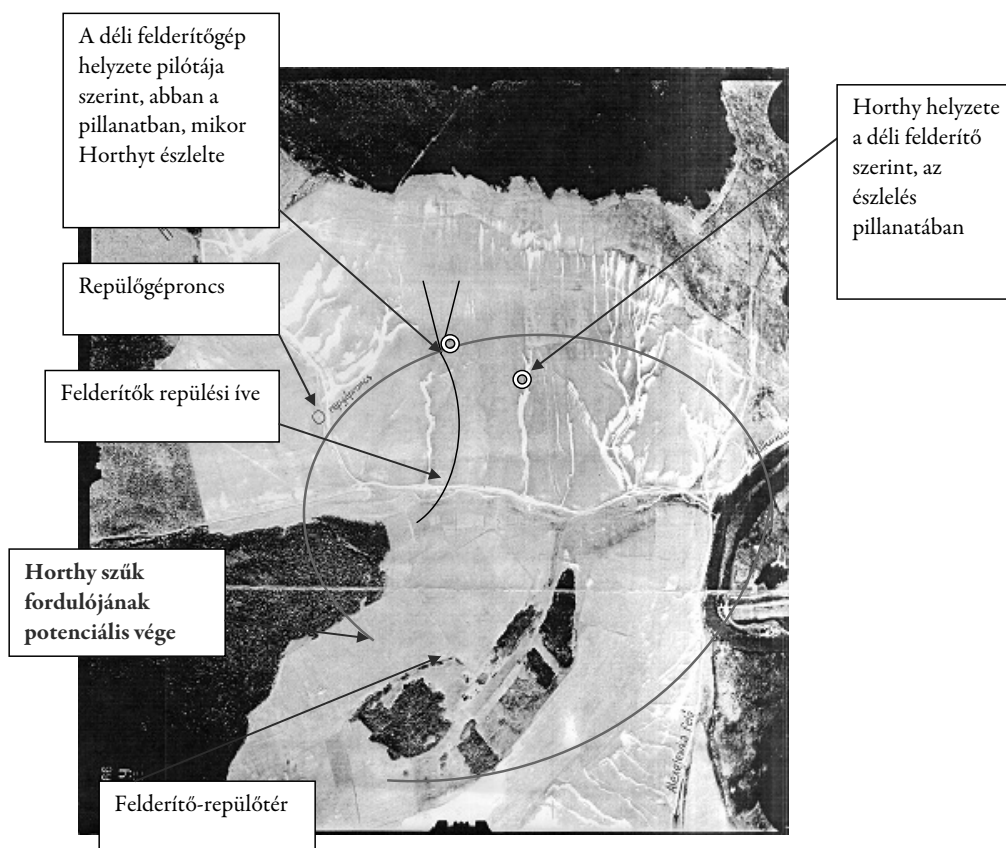
## 1. számú melléklet



## 2. számú melléklet



### 3. számú melléklet



4. számú melléklet





NAGY JÓZSEF

Az emlékezet néhány aspektusa.

Interjú második világháborús veteránokkal Székelyföldön

A második világháború eseményei mély nyomot hagytak a magyarság történeti tudatában, hiszen olyan szélsőséges történések, váratlanul megjelenő és gyorsan kiteljesedő változások mentek végbe az országban, melyeket abban a helyzetben nem volt ideje a társadalomnak megfelelő módon feldolgozni. Az igaz, hogy magyar viszonylatban is számos történeti tárgyú munka látott napvilágot e korszakról, azonban vannak olyan területek, melyek alig ismertek, ilyen a háború kollektív emlékezetének feltárása. A történetészt nehéz feladat elé állítja a jelen diskurzusai által meghatározott, állandóan újrakonstruálódó kollektív emlékezet. Ez esetben kutatási módszerként az oralhistory jelölhető meg: az elbeszélő történelem egyik legkézenfekvőbb eszközeként a korabeli eseményeket átélő személy szóban mondja el élményeit a kérdező személy (történész) számára.

A háború zömmel had- és diplomáciatörténeti munkái nem kellőképpen foglalkoznak az egyszerű katonák beszámolóival, melyek a megszokott történeti képtől eltérő tapasztalatokról beszélnek.<sup>1</sup> 1940 és 1945 között a magyar királyi honvédség állományába kerülve kb. 1,1 millió ember fogott fegyvert, akik közül harcban kb. 320 000 fő esett el, fogságba szintén több 100 ezer fő került, akik közül szintén többen soha nem tértek haza.<sup>2</sup> Sokan közülük naplót vezettek, emlékiratot írtak, viszont a névtelen tömeg, aki minderre nem vette rá magát, örökre magával (vitte) viszi élményeit a sírba. A társadalom legkülönbözőbb rétegeit azonban inkább befolyásolta a sok névtelen katona otthon elmondott története, mint egy-két nagyszabású monográfia a második világháború történetéről. A háborúból hazatérő honvédek elbeszélésein keresztül a helyi közösségekben kialakult egy közvélekedés a háborúról, mikor még a történészek hozzá sem fogtak a levéltári kutatásoknak.

Gyáni Gábor szerint a második világháborús magyar történet egésze, mint katasztrófa élmény – az elfojtás és a tabusításból is fakadó kényszerű amnézia folytán – lelkiileg, valamint értelmileg máig részben vagy teljesen feldolgozatlan. Ezen katasztrófa valóságos tényei, a belőlük adódó traumatikus élmények a kortársak számára sem mindig váltak (nem a kellő mértékben) érzékelhetővé és tudatossá. Így például a megrázó háborús ese-

<sup>1</sup> GYÁNI Gábor: *Az elveszített múlt*. Budapest, Nyitott Könyvműhely, 2010. (a továbbiakban GYÁNI 2010) 296. BÁNKI M. Csaba: *Agyunk fogságában*. Budapest, ProDie Kiadó, 2006. Pierre NORA: *Emlékezet és történelem között*, Budapest, Napvilág Kiadó, 2010.

<sup>2</sup> SZABÓ Péter – SZÁMVÉBER Norbert: *A keleti hadszíntér és Magyarország 1943–1945*. Második, bővített és átdolgozott kiadás. Budapest, Püldlo Kiadó, 2009. 307.

mények a cenzúra miatt a maguk korában nem kerültek nyilvánosságra, 1945 után pedig egyéb okokból nem tisztázódtak.<sup>3</sup>

Ebben a munkában nem kívánok az egész magyar társadalommal foglalkozni, hanem csak az 1945-ben ismételt Magyarországról leszakadt Székelyföldet vizsgálom. Ez a terület hadtörténetileg – és részben társadalomtörténetileg is – különül Észak-Erdély többi részétől. Itt több éven át megfelelő mennyiségű interjút készíthettem. Eredetileg az 1940–1944 közötti „magyar világ” idején létrehozott, a honvédség állományába tartozó Székely Határvédelmi Erők történetét akartam feldolgozni. A budapesti Hadtörténeti Levéltárban tapasztalt súlyos forráshiány miatt azonban az oralthistory módszeréhez kellett folyamodnom. A hadtörténészek egyéni kutatásaikhoz interjúznak, azonban semmilyen, a magyar második világháborús történetre vonatkozó egységes koncepció nem alakult ki e kutatási módszert illetően. Még egy nagyobb méretű, a honvédség történetére vonatkozó oralthistorykat magában foglaló központi adatbázis sem létezik. Koncepció alatt közel sem azt értem, hogy melyek azok a fontos információk, amiket fel kell deríteni hadtörténeti szempontból az interjúzás során. Sokkal mélyebb társadalomtörténeti kérdékről van itt szó, még hozzá az 1945 óta eltelt, háborús történetekkel egybemosódott időről, az egyéni és a kollektív emlékezet történetéről.

## Székelyföld

Székelyföld<sup>4</sup> esetében a háború emlékezetét nagyban befolyásolja a kisebbségi lét. Talán ez az, ami miatt leginkább különül a székelyföldi kollektív emlékezet a Magyarországon tapasztalttól. Ezt a különbséget mutatták a Kolozsváron készített interjúim is. Más téren azért is lehetséges külön elemezni e területet, mert az akkori Magyarország határain belül a székely határőrség felállításának köszönhetően (1942–1944 között 20 székely határőr-zászlóalj hoztak létre a honvédség keretein belül, egyenként 1200–1300 fős létszámmal) a férfi lakosság lehető legszélesebb rétegeit érintette a háború. Részben emiatt a háború emlékezete máig sokkal élénkebben él, mint egyéb általam vizsgált területen. Sokan mindezt a történelmi hagyományokra vetítik vissza, a helyi társadalom több évszázados katonai múltjához kapcsolva a téma időtállóságát.

A második világháborút megjárt férfi lakosságot öt csoportra tagoltam: azok, akik 1890–1900 között születtek általában a székely határőr-zászlóaljak idősebb korcsoportú állományába kerültek, és sokan már az első világháborút is megjárták. Ezen személyek 1918–1920 zűrzavaros periódusát követően kisebbségi létbe kerülve alapítanak családot és a húszas években alakítanak ki a helyzethez illeszkedő életformát. Mint stabil

<sup>3</sup> GYÁNI 2010. 275.

<sup>4</sup> Románia központi területén elhelyezkedő, összefüggő magyar nyelvterülettel rendelkező régió, mely kissé eltérő néprajzi jelleggel bír a Kárpát-medence többi magyarok által lakott területétől. Több évszázadon keresztül sajátos közigazgatási rendszerrel is rendelkezett a terület.

életvitellel rendelkező családfők kerülnek újra 1942-ben katonai zubbonyba, miután 1940-ben Erdély északi része visszakerült Magyarországhoz. A háborút azonban karrierjük megszakításának fogják fel, melyet ez a generáció kevésbé fogadott el, mert az első világháború élményei implicit pacifizmusra serkentette őket. Ezt a csoportot nevezi az emlékezet máig „*öreg székely határöröknek*”, mivel a székely határőr-zászlóaljnak idősebb korú állományát alkották.

Az 1900–1918 között születettek nagy része már Romániában érte meg a felnőttkort, az 1930-as években több évet szolgáltak a román királyi hadseregben. A nemzetközi helyzetre való tekintettel a román hadvezetés rendszeresen további szolgálatra hívta vissza őket, és jó részük az 1940 nyári besszarábiai visszavonulásban is részt vett.<sup>5</sup> 1940-ben éppen hogy letették a román egyenruhát, mikor 1941-től a honvédség állományába kerültek (csak az 1906 után születetteket hívják be). Átképzésen estek át, majd ismét behívták és részt vettek az 1944-es harcokban. A polgári életben szakmai identitásra csak kis mértékben tudtak szert tenni. Sokan miközben megházasodtak, csupán gondolatban tudtak azonosulni ezzel a szereppel, hiszen ezek a férfiak alig ismerték feleségeiket és gyerekeiket.<sup>6</sup>

Az 1919–1922 között született generáció tagjai voltak a tényleges vagy a „*standbéli katonák*”, akik 1940. december 2-tól kerültek a honvédség állományába. A felnőttkor küszöbére lépve hivatásuknak tekintették a katonai szolgálatot, sokan lettek továbbszolgáló tisztetek, tiszthelyettesek vagy tiszttek. Ők tudtak 1944 után a legnehezebben visszailleszkedni a kisebbségi létbe és a háború végét katasztrófaként élték meg. Mielőtt rátérnék az utolsó csoport bemutatására, külön meg kell említenem az 1923-ban született generációt, akik 1944 őszén vonultak be katonának, azonban erre sok esetben nem került sor és otthon tudtak maradni, vagy kiképzés nélkül Nyugatra szállították őket.<sup>7</sup> Jó részük nem érintkezett a háborús rutinnal. E személyeket máig az irigyelt generációként emlegetik.

A második világháborúban egyedi esemény volt a „*levente katonák*” története. Az 1924–1925-ben születetteket 1943 októberében bevonultatták tényleges katonai szolgálatra a Székelyföldről (kb. 10.000 fő), akik a leventeintézmény két utolsó évfolyamát képezték. Ezen személyek végig harcolva 1944-et, 1945-ben átérték céljaikat és megpróbálnak megszabadulni múltjuktól. A kisebbségi létben elhallgatják traumáikat, mivel azok olyan eseménysorhoz kötődtek, melyről nem volt ildomos beszélni Romániában. Ma ebből a generációból élnek a legtöbben, viszont a háborús erőszak nyomai a legjobban rajtuk érezhető, ellentétben a „*standbéliekkel*”, akik leginkább kivették részüket a

<sup>5</sup> Románia 1940 júliusában kiüríteni kényszerült Besszarábia területét, melyet a Szovjetunió szállt meg.

<sup>6</sup> ROSENTHAL, Gabriele: *Német háborús emlékek. Az elbeszélhetőség és az emlékezés életrajzi és társadalmi funkció.* In: *Thalassa*, V. (1994) 1–2. sz. (a továbbiakban ROSENTHAL 1994) 195–196.

<sup>7</sup> A magyar kormány 1944 őszén ürítette ki Észak-Erdélyt.

háborús erőszakból, viszont jól képzett katonák voltak és nem tizenévesen kerültek a harctérre!

Megállapításaim hiányossága, hogy az 1900 előtt született „*öreg határőrökkel*” sajnos nem volt lehetőségem interjút készíteni, mivel legkésőbb az 1980-as években elhunytak. Róluk csak a „*levente katonák*” beszámolóiból tudtam információkat szerezni. Ezen csoportok emlékezeti minták szerint is elkülönülnek. Különleges kérdés az apa-fia koncepció vizsgálata a székely határőrök esetében, hiszen az öreg határőrök általában fiaikkal kerültek egyazon csapattestbe.

## A történelmi emlékezet

Székelyföldön a háború óta eltelt idő alatt több különböző tényező befolyásolta az emlékezés élnkségét. A legfontosabb a kisebbségi lét ténye, mivel a kisebbség a többséggel szembeni vélt vagy valós konfliktusai miatt állandóan önmeghatározásra kényszerült, hogy kivédje a – vélt vagy valós – fentről jövő asszimilációs törekvéseket. Sokszor megtörtént 1989 előtt, hogy a volt honvéd katonák titokban összegyűltek (pl. Gyergyóremetén) és újra átbeszélték az élményeiket, továbbadva a fiatalabb generációnak a „*magyar világ*” és a háború eseményeit.<sup>8</sup> Vagy más esetben a háború után, a mezei munka alatt a magyar katonanóták éneklését többszöri figyelmeztetést követően állami megtorlás kísérte.<sup>9</sup>

Fontos szerepet játszottak az emlékezési gyakorlatban az összejövetelek, főleg a vasárnapi mise alkalmá. A székely falvakban a templomba járás egyébként is a rendszerrel szembeni dac kifejezője volt a vallásosabb falusi közösségekben. Várakozásaimmal ellentétben élénk volt a Magyarországon élő, volt tisztikarral folytatott levelezés,<sup>10</sup> mely az 1970-es években csúcsosodott ki. Akkoriban a volt székely honvédek volt parancsnokai rendre visszalátogattak szolgálati helyükre, meglátogatva régi bajtársaikat, beosztottait. A Ceaușescu-rendszer első szakaszában a visszalátogatások turizmusszerűen folytak, majd az 1980-as években teljesen megszűntek. Amikor a gyergyótölgyesi 21. határvadász-zászlóalj<sup>11</sup> volt tüzérparancsnoka, a győri Prutkay János százados 1971-ben Erdélybe látogatott, sétált Gyergyótölgyes utcáján és szembe jött vele egy volt beosztottja,

<sup>8</sup> Balázs Hegedűs Ferenc visszaemlékezése, a kézirat másolata a szerző tulajdonában.

<sup>9</sup> Interjú Kurkó Alberttel, készítette: Nagy József. Csíkszereda, 2009. április

<sup>10</sup> A második világháború alatt létrehozott végleges helyőrségű székelyföldi alakulatok tisztikara szinte teljes egészében anyaországi volt, miközben a legénységi állomány nagyrészt a helyi lakoságból került ki.

<sup>11</sup> A m. kir. 21. székely honvéd határvadász-zászlóalj 1940–1944 között a Gyergyói-medence keleti szorosainak védelmét látta el Gyergyótölgyes parancsnoksági központtal. 1944-ben részt vett a Békás- és Tölgyesi-szorosok védelméért folytatott harcokban, majd zömében szovjet fogságba esett a terület feladásakor.

aki postás lett időközben, meglátva őt, ijedtében vigyázzba vágta magát és csak annyit mondott: „*Százados úr, maga mit keres itt?*”<sup>12</sup>

1990 után emlékművek emelkedtek, több megemlékezés, veterántalálkozó biztosította a történelmi emlékezet fenntartását, ami többé-kevésbé sikerült is. Fontosabb tényező azonban a helyhez kötöttség kérdése, hiszen ha az ember kiszakad a saját kultúrájából és elszakad környezetétől veszít emlékezőképességéből, mivel az új társadalomban nem leli fel mindazt, amihez hozzászokott.<sup>13</sup> Székelyföldön, a zárt hegyvidéki faluközösségekben élő háborús veteránok számára sokkal kedvezőbbek voltak e téren a feltételek, mint egyéb, főleg nagyvárosokban élők számára, akiknek élete általában sokkal mobilisabb volt.

Összesen 120 interjú dolgoztam fel. Több személlyel többször is történt beszélgetés. A 21. határvadász-zászlóaljban szolgált volt honvédek közül 40 interjú sikerült készítenem, vagyis az alakulat minden alosztályáról sikerült részleteket megtudnom. Nagy kérdés, hogy mennyiben járulnak hozzá információim a zászlóalj történetének megírásához?

Amire emlékezünk többnyire egy érzelmi attitűd kognitív igazolási folyamatának az eredménye.<sup>14</sup> Az önéletrajzi emlékezés képzeteket (reprezentációk és képi sémák formáit) hoz létre, újratermeli az érzelmi fontos múltbeli eseményeket és ezzel mintegy tárgyiasítja azokat. A tárgyiasult önéletrajzi képek már felhasználhatóak arra, hogy formát adjanak az éppen zajló érzelmeknek és szabályozzák azokat, pl. a szorongást megnyugvássá vagy az unalmat izgalommá alakítsák át.

Székelyföldön mindmáig egyfajta mítosz övezi a négy éves „magyar világot”, az interjúk elején a veteránok mindig izgalommal, hosszasan mesélik a magyar honvédség 1940 őszi bevonulását a saját településükre, majd katonaeletüket mondják el. Többen olyan részletességgel mesélnek, ami meglepőnek tűnhet a laikus számára, hogy hogyan lehetséges mindez 70 év elteltével? Az 1930-as, az 1940–1944 közötti civil, majd az 1945 utáni évekről sokkal kevesebb emléket idéznek föl.

A hős magyar katona mítosza azok körében élénken jelen van, akik a határvadász-zászlóaljak alakulataiban szolgáltak, szemben a székely határőr-zászlóaljakban szolgáltakal. Ennek magyarázata a székely határőrség gyenge harcértéke mellett abban is rejlik, hogy a magyar királyi hegyi csapatok a honvédség elit gyalogságát alkották a második világháborúban, melyek Székelyföldön a határvadász-zászlóaljakból voltak átszervezve.<sup>15</sup> Fontos ismertető jelük volt a zubbony jobb zsebe fölé felvarrt turulmadár jelvény, melyet a következőképpen idéz fel egy volt határvadász zászlós: „(...) *Az altiszteknek, legénységnek*

<sup>12</sup> Interjú Ifj. Prutkay Jánossal, készítette: Nagy József. Budapest, 2011. április.

<sup>13</sup> KÓNYA Anikó: *A személyes emlékezet társas természete*. In: *Kollektív, társas, társadalmi*. Szerk.: KÓNYA Anikó, KIRÁLY Ildikó, BODOR Péter, PLÉH Csaba. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1999. (a továbbiakban KÓNYA 1999) 555.

<sup>14</sup> KÓNYA 1999. 511.

<sup>15</sup> Székelyföldön négy hegyi felszerelésű határvadász-zászlóalj helyezkedett el békeidőben 1940–1944 között, a Keleti-Kárpátok szorosaiban, felügyelve a határvonalat.

barna, ilyen pamutból, békeben aranyból, a tiszthelyetteseknek ezüstből s a tiszteknek aranyból. De mihelyt mozgósították, ezeket mind le kellett szedni és helyettesíteni barna pamuttal, éppen úgy a vállrojtokat is, azok a legénységnek ezüstszerűek voltak, tiszthelyetteseknek, őrmestereknek, törzsőrmestereknek, főtörzsőrmestereknek s a tiszteknek már aranyból, s azt mind le kellett cserélni és egy ilyen barna pamuttal helyettesíteni mozgósításkor.”<sup>16</sup> Ehhez hasonló részletességgel sokan idézik fel a háborús éveket, miközben, ha azt kérdezzük, pl. mikor nősült, megáll és elgondolkodik a kérdezett, hogy 1947-ben vagy 1948-ban talán...

A legtöbb esetben érezhető volt az interjúalany kötődése az általa felidézett időszakhoz, kivéve a hadifogság említésekor, mely mindenkinél egyöntetűen traumatikus jellegű élmény volt. A beszéd hagyományos kísérő elemei: a beszédsebesség, a tónus, a hangerő és a hanglejtés, mind árulkodnak az elbeszélő esetleges érintettségéről, a felidézett eseményekkel kapcsolatos háritásáról vagy éppen kötődéséről.

Fontos a pszicholingvisztikai elemzés részeként a múltbeli eseménnyel kapcsolatban a közlő kifejezésrendszerén keresztül megjelenített távolság és nézőpont vizsgálata. Akiknek identitása egy kiemelkedő múltbeli esemény emlékéhez kötődően rögzült, általában epikus hangot ütnek meg, akik pedig a visszaidézés időpontjában már megváltozott értékrendszer szerint élnek, s gondolkodnak, általában ironikus hangnemben nyilatkoznak az általuk átélt eseményről:<sup>17</sup> „Hát elég szoros volt, elég nehéz volt, mert a katonaság nem volt könnyű, de szerettük, (szünetet tart) szerettük a katonaságot. Mert ha béke lett volna, továbbszolgálók sokan lettünk volna, én es az lettem volna, mert azoknak jól ment, mert aki továbbszolgáló volt, s tanult, azokat léptették elő, s azoknak már könnyű volt. Mert kapta a kiképzéseket, s egyéb más feladata nem volt.”<sup>18</sup> Valószínűleg közrejátszottak ebben az akkori nehéz gazdasági viszonyok Észak-Erdélyben, továbbá egy Romániával szembeni vesztes háború esetén a kisebbségi lét visszatértenek lehetőségétől való félelem.

1940–1941-ben Gyergyóban az önkéntesek oly nagy számmal jelentkeztek, hogy a sorozó bizottságnak sokukat haza kellett küldenie. 1942-ben viszont nem nagyon van túljelentkezés, 1943 őszét illetően az általam megkérdezettek közül már senki nem volt, aki önként jelentkezett volna a honvédség soraiba. Ne feledjük a haderő a XIX. század óta a nemzet iskolájának nyilvánította magát. A katonáskodás igazi beavatássá vált intellektuális, érzelmi és nem utolsó sorban, testi értelemben. A közkatona bekerülve a haderő kereteibe, szinte minden személyes felelősségét elveszítette. Minden munkával töltött óráját a rituálé és a rutin szabályozta.<sup>19</sup>

<sup>16</sup> Videó interjú Blénessy Jenővel, készítette: Nagy József. Gyergyóremete, 2010. január.

<sup>17</sup> VÉRTESI Lázár: *Oralhistory. A szemtanúként elbeszélte történelem lehetőségei*. In: *Aetas*, XIX. (2004) 1. sz. (a továbbiakban VÉRTESI 2004) 166–167. PATAKI FERENC: *Kollektív narratívumok és a csoport identitás*. In: *Kollektív, társas, társadalmi*. Szerk.: KÓNYA Anikó, KIRÁLY Ildikó, BODOR Péter, PLÉH Csaba. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1999.

<sup>18</sup> Videó interjú Nagy Józseffel, készítette: Nagy József. Gyergyóremete, 2010. január.

<sup>19</sup> KEEGAN, John: *A második világháború*. Budapest Európa Könyvkiadó, 2008. 38–40.

Főleg a három éves kiképzésen átesett határvasz katonák emlékeiben élnek a katonaelet mély nyomai, akik szinte kivétel nélkül a nagy szigorúságot emlegetik, és hogy mennyire hatással volt későbbi életükre, amit máig sem bánnak.

Az interjúk vidám tónusa általában a háborús események taglalásáig tart, utána szinte feszültséggel járó változás következik, az interjúalanyok felfokozott érzelmi állapotba kerülnek. A felidézés során traumatikus képek villannak fel bennük.

## A magyar katona és a háború emlékezete

A narratív életútinterjúk hosszú, epikus és dramatikus történeteket tartalmaznak a háborúról. Főleg másodszori interjúzás esetén, mikor az interjúalany többször újragondolta élményeit és még hosszabb narratívában adta elő, mivel a fontos és széles körben tapasztalt történelmi események vagy korok, amelyek szélsőséges és fájdalmas hatást gyakoroltak az emberek mindennapi életére, kiváltják az emlékezés vágyát. Ez a folyamat ahol megindult, ott lehetséges a korábban átélt szenvedés externalizálása, a tőle való eltávolodás és a fájdalom háttérbe szorítása, elsősorban anekdoták segítségével:

*„Volt az a fegyver a németeknek, úgy hívták faust patron. (...) A tank ment hatvan kilométeres sebességgel terepen, akkor te bé kellett várd, hogy ez a faust patron érje el. Ha a tankvezető észrevett, értetted e, abba a lövészlyukba, mikbevótál, hajtott reád, csak ennyit csinált (körbeforgást mutat), s se pap, se kántor, se gödöröső nem kellett, el voltál temetve. Úgy, hogy aztán itthon mondhatták, szegény marha fiam hősi halált halt. Értetted e. Ilyen menet es vót (kacag). No, tovább nem mondok semmit.”<sup>20</sup>*

Az élményeket általában órákig tartó epikus narratívák formájában jelenítik meg, vagyis az események idősorrendjét követik, melyekben szintén vannak drámai történetek. Ebben különbözik főleg a második világháborús katona emlékezőkészsége az első világháború katonájától, akár mindkét háború civil áldozatainak emlékezési módjától is. Csupán egy-két halállal kapcsolatos történetet mondanak el, melyek többnyire nem részei a háborús rutinnak (pl. betegség következtében vagy aknarobbanás által az alakulat vonulásakor). Ezen történetek a halál tematizálását szolgálják, miközben elfedik az elbeszélő számára sokkal rémségesebb és fájdalmasabb eseményeket.

A második világháborús katona vidám hangulatú történeteket mesél, önmagát bátor és okos katonaként mutatja be. Ezek valójában fedőtörténetek, melyek azonban nem segítik az elbeszélőt abban, hogy tematizálja fájdalmas élményeit.<sup>21</sup> A határvasz hosszan beszél a háborúról, jellemző a helyről-helyre való állandó haladás, a kronologikus sorrend, elmondja a háborús taktikákat, az érkezéseket és indulásokat, a civil lakossággal átélt békés élményeket és hangsúlyozza a határvasz alakulatok hatékonyságát és képzettségét.

<sup>20</sup> Videó interjú Nagy Jánossal, készítette: Nagy József. Gyergyóremete, 2010. január.

<sup>21</sup> ROSENTHAL 1994. 188–190.

A székely határőr katona általában ironikusabb hangnemet használ és belenyugvással emlegeti, hogy mennyire értelmetlen volt az egész szembeállítás a szovjet haderővel, de hát „a hazát védeni kellett”: „Tölgyesből vissza kellett vonulni.<sup>22</sup> Első pillanatban, vaj szégyen, vaj nem, el akartam szökni, mert én elgondoltam magamban, hogy ha a Don kanyartól jönnek vissza, azóta suhutt nem tudták megállítani az oroszokat, hát ebből mi lesz akkor. De édesapámat rea venni nem tudtam, hogy szökjünk el. Nem tudom mi a régi magyar katonatörvény, ha például elszöktél, s azt a területet visszafoglalják, s téged el fognak, mint katonaszökevényt, főbe lövés a fizetés. Ezelőtt így volt, mind ezt hajtogatta nekem.”<sup>23</sup>

A traumatikus élmények az elfojtás révén ismétlési kényszert okoznak, viszont ezen idős, sokszor a 90-es éveikben lévő személyek, ha feldolgozták, saját közösségükre kivetítve élményeiket, akkor megnyugvással tudnak beszélni, akár egy megrázó fronteseeményről is: „Én elől mentem, s Fehér Lajos bácsi, borzonti<sup>24</sup> ember, fellépett egy, fa el volt korhadva, s fellépett, hogy lépjen keresztül. Deréktől le földig értted e, sorozatot kapott, s úgy esett le, hogy ingemet látott, értted e. S az agyamban megfordulhatott, hogyha ez meg talál maradni élve, s én nem segítettem rajta, lebitványoz otthon a nép előtt. Hát neki álltam, egy félórába került a bús méter, amíg én oda kerültem, mert a fáról a manusz reám lőtt, a fára fel voltak menve, megcéloztam értted e, s hát golyószóró volt nála, a golyószóró hamarabb lejött, s én vállon találtam. Kézzel nyúlt utána, s hamar a kézigránátot oda vettem, s a feje elment. Osztán még lövéseket észleltem, de lassan tudtam kúszni oda.”<sup>25</sup> Az interjúalany ebben az esetben a legkisebb feszültséget sem mutatta a történet felidézésekor.

Sokszor egy településen az interjúzás megkezdésekor, nem volt szükség semmilyen hivatalos közeg információira, az utcán szembejövők felsorolták, hogy kik voltak a „magyar katonák”, akik még élnek, akár megemlítve ismertebb történeteiket is! Volt olyan eset, hogy összegyűltek az utcán az emberek a kérdezősködésemre és előttem megvitaták, melyik volt honvéd katona mely harcokban vett részt. Vagy éppenséggel anekdotába illő módon útbaigazítottak, hogy ahhoz, s ahhoz ne menjek, mert mindig hazudós volt és nem fog igazat mondani az interjú során, csak bujkált a fronton stb.

Ezzel szemben Magyarországon gyakorta a „horthysta” kifejezést használják a kor meghatározásához, mely kifejezést Székelyföldön sosem hallottam az interjúalanyoktól vagy családtagoktól. Ez is bizonyíték arra, hogy az utókor eseményei sokszor teljesen deformálják a történelmi emlékezetet. Mintha egy „másik” második világháború lett volna a mai Magyarország területén, mint Székelyföldön.

Az elbeszélőnek motiválnak is kell lennie: az élményeknek jelentéssel kell bírniuk vagy az elbeszélő vagy a hallgató számára. Az interjúalanyok azért beszélnek az életükről, mert meg akarják nyugtatni magukat a múltjukat, jelenüket és antcipált jövőjüket

<sup>22</sup> A 2. székely határőr-zászlóalj 1944. szeptember elején a Békás- és Tölgyesi szorosokban veszi fel a harcot a szovjet csapatokkal, majd napok múlva maradványai visszavonulnak a Maros völgyében.

<sup>23</sup> Videó interjú Sajgó Istvánnal, készítette: Nagy József. Gyergyóremete, 2010. január.

<sup>24</sup> Település a Gyergyói-medencében.

<sup>25</sup> Videó interjú Nagy Jánossal, készítette: Nagy József. Gyergyóremete, 2010. január.



illetően. Az elbeszélés által életüket valamiféleképpen konzisztensé szeretnék tenni, megpróbálják tisztázni a maguk számára, kik ők és hogyan lettek azzá akik. A narratívának biográfiai jelentősége van az eseményeket átélő számára.<sup>26</sup>Nemcsak annak az ismerete a lényeges, hogy a fent idézett székely határőr Fehér Lajos bácsit a valóságban megmen-tett-e vagy sem? Ez a történet akkor is hasonló módon formálódott volna 70 év alatt, különben az illető a háborús traumától máig szenvedne. A számára helyes konstrukció nem tudatosan jött létre, a kollektív emlékezet segítségével generálta és állandóan formá-lódott. A lényeg ezekben a történetekben, hogy adott esetben bármekkora ellentmon-dást is találunk, ne a hazugság vádjá jusson eszünkbe, habár a tudatos ferdítésre is akad példa. Ez a történet így hiteles, ebben a szerepében, a jövő generációinak van elmondva. Egy élettapasztalat húzódik meg mögötte, miszerint a bajtársat meg kell menteni. En-nek ellenére a történet részeit külön-külön vagy egyéb eseményekkel együtt valószínűleg átélte a székely határőr honvéd: részt vehetett támadásokban, löhetett le fegyverével el-lenséges katonát, láthatta bajtársait megsebesülni vagy elesni, dobhatott kézigránátot az ellenségre stb.

Azonban a kérdésnek van egy másik vetülete is, miszerint a kollektív memóriában tá-rolt konstrukciókat az egyén átszűri a saját életútján és a saját szubjektív szempontjai sze-rint értékeli azokat.<sup>27</sup>Az egyén csak a csoportok metszetének, a csoportok találkozásának színhelye, cselekedeteivel meg tudja változtatni emlékezeti tárárt.<sup>28</sup>Tehát emlékezetünk oly mértékben lehet hatékony, amennyiben egyéni gondolkodásunk részt vesz a kollektív emlékezésben.<sup>29</sup>A közbeszédben megnyilvánuló értékrendszer gyakran annyira hatása alá vonhatja a csoport tagjait emiatt, hogy az ennek függvényében létrejövő emlékezet egyes elemeit, még ha személyesen át sem élte – vagy másképpen élte meg – igazságnak fogadja el és sajátjaként használja fel emlékezése megszerkesztésekor.<sup>30</sup>Ebből kifolyólag az elbeszéléseknek csoportfenntartó és identitásképző funkciójuk van.<sup>31</sup>

Jellemző a probléma a „*huszonhármasok*” kritikája. Elterjedt ugyanis Székelyföldön az a sztereotípiá, miszerint ők azért nem vettek részt az 1944 évi harcokban, mert Hor-thy Miklós kormányzó fia is 1923-ban született és hogy ne kelljen katonai szolgálatra behívni, inkább senkit sem hívtak be ebből a korosztályból. Miközben ezen elmélet határozottan tartja magát a veteránok körében, az igazság az, hogy Horthy Miklósnak egyik fia sem született 1923-ban. A valóságban az 1923-ban születetteket a szovjet front

<sup>26</sup> ROSENTHAL 1994. 194.

<sup>27</sup> UDVARNOKY Virág: *Szóbeszéd vagy történelem? Az orallhistory értelmezési lehetőségei.* In: *Replika*, 22. (2007) 58. sz. 35.

<sup>28</sup> KÓNYA 1999. 440.

<sup>29</sup> KÓNYA 1999. 556.

<sup>30</sup> VÉRTESI 2004. 171.

<sup>31</sup> ANGELUSZ Róbert: *Múltbeli voksaink. Az emlékezet társadalmi konstrukciója.* In: *Kollektív, társas, társadalmi.* Szerk.: KÓNYA Anikó, KIRÁLY Ildikó, BODOR Péter, PLÉH Csaba. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1999. 579.

közeledte miatt nem tudták szervezeten bevonultatni és kiképezni 1944 őszén, csupán kis részüket.<sup>32</sup>

Az érzelmileg fontos esemény megfogalmazásában fontos az élénk epizód felidézése, az élmény megosztásához szükség van annak újraélésére. Amikor a személy élénk emlékekhez érkezik, a nagyléptékű idői kifejezésektől áttér a minuciózusra, s ez által válik elbeszélőmódja élménytelivé, pl. nem éveket jelöl meg, hanem pillanatokot.<sup>33</sup>Egy 18 éves székely határőr és édesapja az 1. székely határőr-zászlóaljban<sup>34</sup> szolgált egy géppuskás rajban: „Édesapám mindig mondta, hogy ha aknáznak, feküdj le, ha reád esik, úgy meg halsz, hogy meg sem érzed, ha tovább esik, tölcsérbe szór ugye, megmaradsz. Nem feküdt le ő értette e. (...) Akkor leesett egy akna, s le a második. Ekkorra már szöktem bele a géppuskaállásba. Édesapám állott, reá támaszkodott egy pálcára a géppuskaállás mellett. Én néztem balra, hogy hol esett, miért esett le az az akna, a második. S akkor kaptam ide a szilánkot (homlokára mutat). Kaptam a karomba egy két és fél dekást. S elég az, hogy, no, közbe az oroszok aknáztak erősen, de ott nem tudott mozogni senki, sem egészségügyi, sem senki. S akkor jött a harmadik akna körülbelül, mert kettőt hallottam. S akkor annyit éreztem csak, mintha valaki fejbe vágott volna úristenesen. De még láttam halványan, édesapám megint géppuskázik, aszongya, erezd lejjebb, én megsebesültem, de ekkor elsötétedett előttem minden, s szinte nem kaptam levegőt, hát a légnyomás ért el. S így neki estem a géppuska földjinek, ott ahol belé voltunk ásva, s ez meddig tartott, meddig nem, hát ettől az ütéstől a szemem világa is elveszett, nem láttam, mintha sötét éjjel lett volna. Aztán bizonyos idő múlva kezdett virradni, mint amikor virrad meg. S én éreztem, hogy itt az arcomon folyik le a vér, ezt éreztem, a sebesülést, de a karomat nem vettem észre. S édesapám előttem, hogy le volt fekvőve, s én itt mellette (mutatja). A combján, itt a tagján friss vérezés volt. Hajlok oda, hát az ujjbegyemen folyt le a vér, mint egy vékony zabszalmaszál, s a karomat nem tudtam fel emelni. Itt kaptam egy két és fél dekás szilánkot ide (karjára mutat). Mikor megfogtam a zubbonyt édesapámnak a melyin, mind szólítottam, keljen fel. Mi van? Mi van? Megsebesültünk, de több semmi. Aztán jöttek az egészségügyiek, kivették, s annyit kérdezett, hogy mi van a fiammal él e, de azt, amit mi kérdeztünk már nem fogta fel, annyira súlyos volt. (...) A sírok előre meg voltak ásva, háromba volt temetve, édesapám a negyedik volt, a sír félig volt vízzel, esős ős volt az a negyvennégy ősze, erőst esős ős volt (szünetet tart). S a sír félig volt vízzel, s még kimerték, két szál deszkát letettek, sapkát a fejire, s köpennyel letakarták, s a bakancsot a lábáról lehúzták, erre jól emlékszem még.”<sup>35</sup>

Az emlékező 1925-ben született, valószínűleg a sokk, amit akkor kapott végig kísérte élete végéig. Szemben a nyugati országokkal a második világháború magyar katonáit

<sup>32</sup> A magyar királyi honvédségben minden év október első napjaiban történt az újoncok bevonultatása.

<sup>33</sup> KÓNYA 1999. 551–552.

<sup>34</sup> A csapatot 1944 szeptemberében a Tölgyesi-szorosban vette fel a harcot a szovjet csapatokkal, majd nyugati irányba vonultak vissza maradványai.

<sup>35</sup> Videó interjú Sajgó Istvánnal, készítette: Nagy József. Gyergyóremete, 2010. január.

semmilyen pszichológiai vizsgálatnak alá nem vetették a háború után, miközben Nyugaton a kérdésnek ma már külön szakirodalma van. A harci erőszakkal alaposan foglalkozni kell, mert a háború történetírása sterilizálta a háború történetének ezt az összetevőjét. A frontélmény pedig tömeges és meglehetősen egyöntetű tapasztalatnak számított a korban.<sup>36</sup> Ha a múlthoz fűződő aktív viszonyt nem az átdolgozás, feldolgozás, hanem az ismétlési kényszer és melankólia szabja meg, akkor mindez a történelem kultikus szemléletmódjának teremt kedvező külső és belső feltételeket.<sup>37</sup>

Azonban a történet megrázó jellege ellenére figyelniük kell arra, hogy bármilyen tragikus is, mégis sokkal könnyebb elfogadni, hogy a nagyapánkat harc közben megölték, mintsem elismerni, hogy ők maguk is ölték. A halált mindig csak elszenvedni lehet, mindig arctalan, azt sosem okozzák. A baj ebben az, hogy a viktimizálás folyamata megakasztja, ha épp nem gátolja a gondolkodást. Egyetlen interjú sincs, ahol az emlékező hasonló részletességgel elmondana egy általa végrehajtott, az ellenség életét kioltó cselekedetet. Volt olyan személy is, aki kijelentette, hogy ő az egész háború alatt sosem látta, hogy bárkit ő maga lőtt volna le, ami teljességgel kizárt, mivel az illető elég súlyos harcokban vett részt. Az ilyen személyt hiába kérdeznénk, kitörölte a memóriája, a gyilkolás büntudatával nem tudott mit kezdeni utóéletében.

A háború utáni megemlékezések, miközben előtérbe állították a harctéri halált, részlegesen elnyomták annak egyik lényeges következményét: a veszteség felett érzett fájdalmat, melyet Audouin-Rouzeau és Becker francia történészek első világháborúról szóló könyvükben a francia társadalomra kiterjedő „gyászköröknek” neveznek.

A gyász problémája kicsit sem jelentéktelen kérdés az utókor életében. Az interjúzásaim során szinte egyetlen veterán sem ejtett könnyet megrázó történeteik elmesélésekor, annál többet viszont utódaik vagy még élő feleségeik, de főleg az elesettek utódai. Ha nem figyelünk a háborús erőszakra, az egyben azt is jelentené, hogy sebtében félresöpörjük az útból mindazokat, akik megjárták ezt a nagy próbatételt.<sup>38</sup> A veszteség felett érzett fájdalom fogadtatása leggyakrabban megmarad a célzások szintjén: nem írják le, nem elemzik, hiszen végtére is, hogyan szenvedtek? Ez az a nehéz kérdés, ami fölött elsiklanak sokan.<sup>39</sup>

1944. szeptember 9-én Romfeld László zászlós, a 2. székely határőr-zászlóalj szakaszparancsnoka, a Tölgyesi-szorosban hősi halált halt, gyergyószentmiklósi családja évtizedeken keresztül kutatott holtteste után, két temetőben végeztek exhumálást, de máig nem akadtak rá holttestének maradványaira. A fiával készített interjúm megrázóbb volt, mintha egy, az eseményekben részt vett személlyel készítettem volna interjút.<sup>40</sup> A

<sup>36</sup> GYÁNI 2010. 296.

<sup>37</sup> GYÁNI 2010. 276.

<sup>38</sup> AUDOIN-ROUZEAU, Stéphane – BECKER, Anette: *1914–1918 Az újratrt háború*. Budapest, L'Harmattan-Atelier, 2006. (a továbbiakban AUDOIN-ROUZEAU–BECKER 2006) 12–21.

<sup>39</sup> AUDOIN-ROUZEAU–BECKER 2006. 137.

<sup>40</sup> Interjú Romfeld Jánossal, készítette: Nagy József. Gyergyószentmiklós, 2011. augusztus.

történet lezáratlansága valószínűleg ugyanilyen mély nyomot hagy az unokákban is, melyben felmerül az egyéni gyász kérdése is. Megfigyeltem azt is, hogy a volt honvéd nagyapa fiával szemben az unoka az, aki igazán érdeklődik részleteiben a nagyapa története iránt. Összegyűjti emléktárgyait, könyveket olvas a második világháborúról, és a nagyapa útmutatásai alapján bejárja a csatatereket stb.

A kollektív gyász része a székely határőrség apa-fia koncepciójának problémája: „*Sokszor apa a fiával, após a vejével, szomszéd a szomszédal szolgált egy szakaszban vagy rajban. Ez emberileg, érzelmileg humánus, de nem jó stratégiai megoldás volt, mert negatívan hatott a fegyelemre. A fronton, a tűzvonalban túlzottam egymásra, s nem a leselkedő veszélyre figyeltek, emiatt sokan estek áldozatul.*”<sup>41</sup> Pedig a székely határőrök közül sokkal kevesebben estek el a harcokban, mivel nagyszámban megszöktek vagy kénytelenek voltak feladni állásaikat, mint a képzett és nagyobb harcértékkel bíró, hősiesen helytálló határvadász csapatok esetében. A 18–19 éves bevonultatott székelyek 10 székely határőr kiképzőtáborban kaptak katonai kiképzést 1943–1944 telén, majd 1944 áprilisában beosztották őket a meglévő idősebb határőrökből álló 20 zászlóaljba, az idősebbeket nevezve ki a parancsnoki beosztásokba. Már a kezdetekkor a fiatalok morálját rontotta az idősek szkepticizmusa, hiszen ugyanazokat a fegyvereket kapták, amikkel az első világháborúban harcoltak. Az idősebbek szinte minden esetben maguk mellé vették fiaikat, rokonaikat. Amennyiben fiatal került parancsnoki beosztásba, nehezen tudott tekintélyt kivívni magának az idősebbek között. A harcok kezdetekor az édesapák tömegével kezdték haza küldeni fiaikat vagy éppenséggel ők maguk is feladták állásaikat és haza szöktek, értelmetlennek tartva a háborút. Volt, aki úgy tanácsolta haza fiát, hogy kijelentette: ő maga visszavonul csapattestével, mert még egyszer nem lenne képes kisébbségi létben élni, fia ekkor látta utoljára. Másik esetben a fiatal határőr nem akarta feladni a harcot: „*Salamáson*<sup>42</sup> *találkoztam édesapámmal, csapatcsendőr volt. S azt mondta, hogy gyere haza fiam. Mondom neki: menjen haza maga, családja van, én megyek világ látni. Mikor a fogságból haza jöttem 1948-ban, ez volt az első szava: fiam meg láttad-e a világot? Meg, mondtam. De 41 kiló voltam, mikor a kapun béléptem, úgy meg hizlalt Sztalin.*”<sup>43</sup> Figyelemre méltó a már említett anekdotikus fedőtörténet jelleg, mely valójában súlyos traumák emlékét helyettesíti.

A veteránok emlékezetében máig ható tényező a mítoszok nagy szerepe, mely az ellenség dehumanizálásában csúcspontot ér el. Szinte minden harci eseménnyel kapcsolatban, mely 1944 őszén Székelyföld keleti szélén, a Kárpátok szorosában vereséggel végződött, amellet, hogy megemlítik az erőviszonyok egyenlőtlenségét, főszerepet kap a román pástor személye, aki a hegyek között a szovjet csapatokat minden esetben a hősiesen védekező magyar csapatok hátába vezeti, sőt egészen degenerált formában is megjelenik: „*Én konyha kocsis voltam utoljára. A szakaszunk enni vittem szekérral, s akkor elfogtam*

<sup>41</sup> Vitéz Antal János: *Fogságom naplója*. Budapest, Janus62 Kiadó, 2008. 33.

<sup>42</sup> Község a Gyergyói-medencétől északra a Maros völgyében.

<sup>43</sup> Videó interjú Nagy Jánossal, készítette: Nagy József. Gyergyóremete, 2010. január.

egy félkarú embert, fél karja volt, s fél lába. S még szinte lehodtak, hogy mit bajlódok ilyen félszeg emberrel, aki még a talpokot es megcsókolta a tiszteteknek. Enni adtak, felpakolták, s elengedték. Mondták: ó Laci az ilyennel nem kell foglalkozni, azon az éjjen egy puskaövés nélkül a szakaszunkat hátravitték. Ez lóhátra lett ültetve, s reggel az oroszokat, az összeset az hozta bé Gyergyóba, mert a Gyilkos-tónál nem tudtak volna keresztül jönni. Gyergyón a gyermekkel vezérelték keresztül az oroszokat. Még ide lehozták Újfaluba egy öreg házba, s osztán itt valahol meglőtték.<sup>44</sup>

Egy rémhír mindig a kollektív reprezentációkból születik, melyek megelőzik létrejöttét, csak látszólag véletlenszerű. A rémhír az a tükör, melyben a kollektív tudat saját vonásait szemléli. Végtelen láncolat jött létre azok között, akik saját szemükkel látták és azok közt, akik saját szájukkal mondták. A valóságban a tömeges szenvedésből eredő meggyőződésekkel állunk szemben.<sup>45</sup>

Román nemzetiségű volt honvéd katonával eddig kevés interjút sikerült készítenem, ami egy külön kutatást igényelne, azonban az alábbi történet hűen jelzi a fordított esetet, ahol a kakastollas magyar csendőr kerül az ellenkező szerepbe: „Volt behívó nekem, de nem adták ide, mert féltek, hogy én elszököm, három testvér meg is szökött, akkor volt sok menekülés. Egy este, mikor mulattunk (kopog). Tessék? Gazdánk ott volt, pásztorok, minden. Hát aszonták, hogy: itt van Bota Péter? Mondom: én vagyok. Pontosan a pohár pálinkával a kezembe volt. No, gyere velünk. Nem engedtek, abba a mocskos ruhába, tettek a gúzsba a csendőr. Féltek, hogy szököm meg, elmegyek, tettek kötelet es, s vezettek Ditróba,<sup>46</sup> aztán ott rokultambé.<sup>47</sup> A Gyergyó környéki román nemzetiségű veteránok mind a honvédségben szolgáltak a háború alatt, de általában észak-magyarországi alakulatokba sorozták be őket. A magyar nyelvet máig jól beszélik, sokan miközben románul mondták el emlékeiket, bizonyos katonai kifejezéseket csak magyar nyelven ismertek. Olyan személy is él még, aki tisztesiskolát is járt a honvédség keretein belül. Emlékeikben számomra nem jelenítettek meg bármiféle nemzetiségi problémát a négy éves magyar világ idejéről, amiben közre játszhatott az interjú helyzet is. Azonban jóérzésük, mikor a honvédség kiürítette Észak-Erdélyt, az 1944-es harcok idején megszökött a harctérről, hasonlóan a székely honvédekhez.

Mindezen konfliktusokból kifolyólag a traumatikus múlt feldolgozására és átdolgozására van szükség a jelen lelki békéje és intellektuális szabadsága végett.<sup>48</sup> A múlt traumáival való szembenézés egyenlő egyfajta gondoskodással az erkölcsi épség megóvásáról és regenerálásáról.<sup>49</sup>

<sup>44</sup> Interjú Sólyom Lászlóval, készítette: Nagy József. Gyergyóújfalu, 2010. augusztus.

<sup>45</sup> AUDOIN-ROUZEAU-BECKER 2006. 42.

<sup>46</sup> Község a Gyergyói-medencében

<sup>47</sup> Interjú Bota Petru-val, készítette: Nagy József. Gyergyótölgyes, 2011. szeptember.

<sup>48</sup> GYÁNI 2010. 276.

<sup>49</sup> GYÁNI 2010. 372.

A második világháború a jövő generációk számára is erős érzelmek forrása marad, ezért a társadalom egy része sosem fog a háborúra hidegen vagy érzéketlenül tekinteni.<sup>50</sup> Az utókor egyre jobban igyekszik láthatóvá tenni a sírokat, amennyire csak lehetséges, azért hogy küzdjenek a nagy öldöklés láthatatlansága ellen és „*hogyan visszadják emberi mivoltukat még olyanoknak is, akiknek gyakran csak apró darabjaikat találták meg.*”<sup>51</sup> A katonasírok keresztjei a háború jelképei, melyek egyesítenek minden katonát, barátot, ellenséget, keresztényt és nem keresztényt. A háborús halottak emlékezetének formába öntése igyekszik a halálból életet teremteni. A háborús emlékműveknél tartott megemlékezések, az elhangzott beszédek egy morális és állampolgári pedagógia alkotó elemei, mely által az ünnepély idejére a halottak a szó szoros értelemben visszatérnek az élőkhez.<sup>52</sup>

2009. szeptember 6-án az 1944-es harcok Gyergyó vidéki kitörésének emlékére sikerült az egész Gyergyó vidékét megmozgató veterántalálkozót szervezni Gyergyóremetén.<sup>53</sup> A 64 megjelent személy (összesen akkor kb. 100 veterán élt a környéken) négy órán át mesélte élményeit a közönségnek, mely a megnyugvásnak egy olyan szintjét eredményezte, hogy később többen visszahívtak és sokszor az addigi fél órás interjú helyett több órás beszélgetést sikerült lefolytatni, sokkal kiegyensúlyozottabb formában, eltűnt az „*ezt mondjam, vagy ne mondjam*” dilemmája bennük vagy a trauma közlésekor megjelenő letargikus lelkiállapot. Az egyik 92 éves veteránt, mikor a találkozóról családtagjai már haza akarták szállítani egészségi állapotára való tekintettel, akkor viccesen oda szóltak: jöjjön nagyapa, mert itt fog meghalni. Az öreg határvadász csak ennyit szólt vissza, megszakítva beszélgetését bajtársaival: „*nem baj, akkor hazafele megállunk a temetőnél!*”

A traumatikus élmények közösségen belüli feloldása elvezet a múlt lezárásához, feldolgozásához. A múlt lezáratlansága tápot adhat magvas elvárásoknak, amelyek a történelmi tudatot újból a jövő irányába fordítják. Ez egyúttal csökkenti a történelmi tudat képességét a jövő anticipálására, ami rendszerint a múlthoz rögzülés, az elveszett dicsőségen és az elszenvedett megaláztatásokon való rágódás következménye.<sup>54</sup>

Kutatásaim során az adott vidéken felélénkült a közbeszédben a háború emlékezete. A veteránok a közösség kiemelt tagjaivá váltak. Mindezt nagyban elősegítette a veterántalálkozó, megjelenésük a helyi médiában, valamint a különböző megemlékezések. Az indulatok – az utódokban élő indulatok is – remélhetőleg csökkentek, ami az objektívebb szemlélet kialakulásának alapfeltétele. Az élénk közbeszéd a toposzok feloldásához is hozzájárulhat. Az interjúzások alatt átértékelődött saját szerepem is, hiszen „*történész-ként*” kezdtem el a munkát és a helyi közösséghez tartozás módosult tudatával fejeztem be azt. Az interjúalanyok nem a történelezt látták bennem, hanem egy olyan személyt, aki

<sup>50</sup> AUDOIN-ROUZEAU-BECKER 2006. 21.

<sup>51</sup> AUDOIN-ROUZEAU-BECKER 2006. 100.

<sup>52</sup> AUDOIN-ROUZEAU-BECKER 2006. 147.

<sup>53</sup> Község a Gyergyói-medencében.

<sup>54</sup> RICOEUR, Paul: *Emlékezet–Felejtés–Történelem*. In: *Történelemelmélet. II. kötet*. Szerk.: GYURGYÁK János, KISANTAL Tamás. Budapest, Osiris Kiadó, 2006. 118.

segíthet nekik, hogy értékelni tudják múltjukat, továbbá, aki közvetíti értékrendjüket a jövő generációinak, akik számára mondandójuk van. Előfordult olyan eset, hogy egy veterán jelezte, olyan történetet mond el nekem, melyet nem mondott el a nála járt magyarországi hadtörténésznek sem. Miközben az információ csupán hadtörténeti jellegű volt, tudtam, hogy szakmai szempontból a magyarországi hadtörténész talán kompetensebb nálam ezekben a hadtörténeti kérdésekben, mégis az interjúalany „*engem részesített előnybe*”. Ekkor jöttem rá, hogy csak én hiszem azt tévesen, hogy itt hadtörténelemről van szó, valójában többről és másról is.

A tanulmány első részében feltett kérdést illetően, miszerint meg lehet-e írni a 21. határvadász-zászlóalj történetét a 40 interjúból: a válasz nem. Az interjúkban megjelenő kép a háborúról az eltelt idő munkája, történelmi realitása eléggé kétséges. Azonban az elhangzott részinformációk összessége a levéltári kutatásban olyan segítség, ami nélkülözhetetlenné teszi az interjúkat (pl. a tisztikar esetében csupán ellenőriznem kellett, hogy az említett személyek valóban az adott alakulatban szolgáltak-e? Ha nem készítek interjút, talán egyetlen tiszt nevét sem tudom meg soha). Ezért szükséges érteni a kollektív emlékezet hatásmechanizmusait, hogy megfelelő módon értelmezhesük a narratívák részigazságait. A kollektív emlékezet történetének feltárása önmagában is fontos társadalomtörténeti kérdés. Végeredményben, ha az interjúkat egy ilyen kutatás során megfelelően dolgozzuk fel, kettős sikert érhetünk el részsiker helyett: hadtörténeti és társadalomtörténeti értelemben. Ha pedig nem igyekszünk a narratívák mögé látni az interjúkészítés során, a kollektív emlékezet áldozatául eshetünk történészként.

Amennyire a történész elvárja, tudományos érzékkel megírva történeti munkáját, hogy a mítoszokban élő társadalom elfogadja álláspontját, legalább annyira el kell fogadnia, megértenie és feldolgoznia a társadalom mikroszintjén keletkezett történeteket is. Máskülönben a kettő összeütközhet és rosszabbik esetben a történész története szorul ki a köztudatból (vagy be sem kerül oda), megmaradva a tudományos élet fellegvárainak használatára.

**Certain aspects of memory.**  
**Interview with World War II veterans on Székelyföld.**

The events of World War II have left their mark on the historical conscience of the Hungarian nation. It is due to the extreme occurrences, unexpected and rapidly expanding changes in the country, with which the society was unable to come to terms in the proper way, regarding the lack of time in that situation. It is true that a great number of historical works have been published in Hungarian about this era; however, there are some fields which are not widely known, such as the exploration of collective memory about the war. It is a great challenge for the historian to deal with the permanently constructed collective memory, determined by the discourse of the present.

The bulk of works on the war have been specializing on military and diplomacy history, lacking the focus on recollections of simple soldiers, whose experience may differ from the usual historical tableau. To explore this field, one of the most obvious methods for research is the use of oral history, e.g. related personal history. In this work, I am not examining the whole Hungarian society; instead, I am concentrating on Székelyföld (the land of a Hungarian-speaking ethnic group in Eastern Transylvania). This study is based on the 120 interviews I have been recording during the past years there. The collective memory of the Székely people differs from that in Hungary, considering this population have been living under the pressure of constant self-definition because of being a minority ethnic group in Romania. The picture about the war painted in these interviews is the result of decades elapsed, thus, its historical reality is quite dubious. Experiences of interviewees are usually recorded in the form of epic narratives lasting for hours, following the sequence of time, which may also contain dramatic stories. This is the main difference between the soldiers of World War I and II, or even how civilian victims of both wars remember and relate their memories: the way of recalling past events.

World War II will remain a fountain of strong emotions for generations to come, and this is the reason why a part of this society shall never regard the war indifferently.



1945 UTÁN



## BERKI IMRE

### Egervári László halálának hiteles története

#### Ki is volt Egervári László?

Egervári László Soroksáron született 1935. január 3-án. Szülei munkások voltak, édesapja a posta élmunkásaként megkapta a „posta kiváló dolgozója” címet. Hernádnémetiben párttitkárrá választották. Anyja neve Panovics Anna.

Egervári László az általános iskola elvégzése után híradásipari technikumot végzett – jó eredménnyel – és bevonulásáig a Miskolci Automata Távbeszélő Központban dolgozott mint karbantartó technikus. Szerény, szorgalmas ifjúság volt, munkatársai, vezetői szerették. 1955 nyarán vonult be sorkatonai szolgálatra a BM Határőrséghez. Híradós kiképzést kapott. Fegyelmezett, elvtársias magatartásáért parancsnokai és elvtársai becsülték.



Bátor, hazáját szerető katona volt. Parancsnoka így írt róla: *„Egervári elvtárs igen jó szakképzettséggel rendelkezik, jók a politikai meglátásai. Csendes, szerény, soha nem tolakodó, nem igyekszik magát előtérbe helyezni és rendkívül tisztelettudó.”*

Kiváló határőr volt. A nehéz és veszélyes feladatok végrehajtására másokat is megelőzve mindig önként jelentkezett.

A forradalom kitörésekor Budapesten teljesített szolgálatot. Egységüket október 23-án este riadóztatták, és az önként jelentkezetteket azzal a feladattal bízták meg, hogy lőszert szállítsanak a Rádió védőinek.

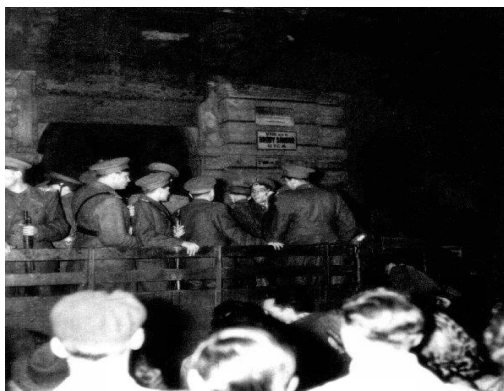
A tizenhét önként jelentkező határőr között Egervári is ott volt. Október 24-én hajnalban a Baross utca és a József körút sarkán halálos lövés érte.<sup>1</sup>

## A feladat

1956. október 23-án éjfél után a BM Határőrség és Belső Karhatalom Parancsnokság mozgósítást rendeltek el az Adyligeti Határőr laktanyában. A feladat a Rádió, a Szabad Nép Székház, a Pártközpont, különböző stratégiai pontok, (pl. hidak), megerősítése, esetleges tömegoszlatás.<sup>2</sup>

Az egységek a Bajcsy laktanyába<sup>3</sup> vonultak be, ott kapták meg a további feladatokat.

1956. október 24-én hajnalban 5 óra körül 3 tehergépkocsival indultak a karhatalmistákból és határőrökből álló egységek a Baross utcán keresztül a stúdiót védők megsegítésére, utánpótlás szállítására.



Orbán László százados volt az egység parancsnoka, tagja, Adyligetről Egervári László határőr, Ferenczi Nándor határőr, Szemenyei István határőr, Rózsa Sándor határőr, Dobosi Géza határőr, Ferenc Nándor határőr, Konopa Adorján határőr. A résztvevők és a helyi lakosok tanúvallomásai alapján az események az alábbiakban rekonstruálhatóak.

A Baross utcán lévő Vörös Meteor pályát elhagyva észlelte a konvojuk, hogy a Körút és a Baross utca sarkán téglából és autóbusból álló barikád állja el az útjukat. Az autóbusból sorozat és maroklőfegyverekkel lőttek rájuk. Erre a kocsiról leszállva tüzzel

<sup>1</sup> *Neved ismerjük, tetted nem felejtjük.* Szerk.: TÓTH Judit. Budapest, BM Kiadó, 1986. (a továbbiakban: TÓTH 1986) 37–38.

<sup>2</sup> Tóth László nyugállományú határőr alezredes visszaemlékezése, aki az események idején sorkatonai szolgálatát töltötte Adyligeten.

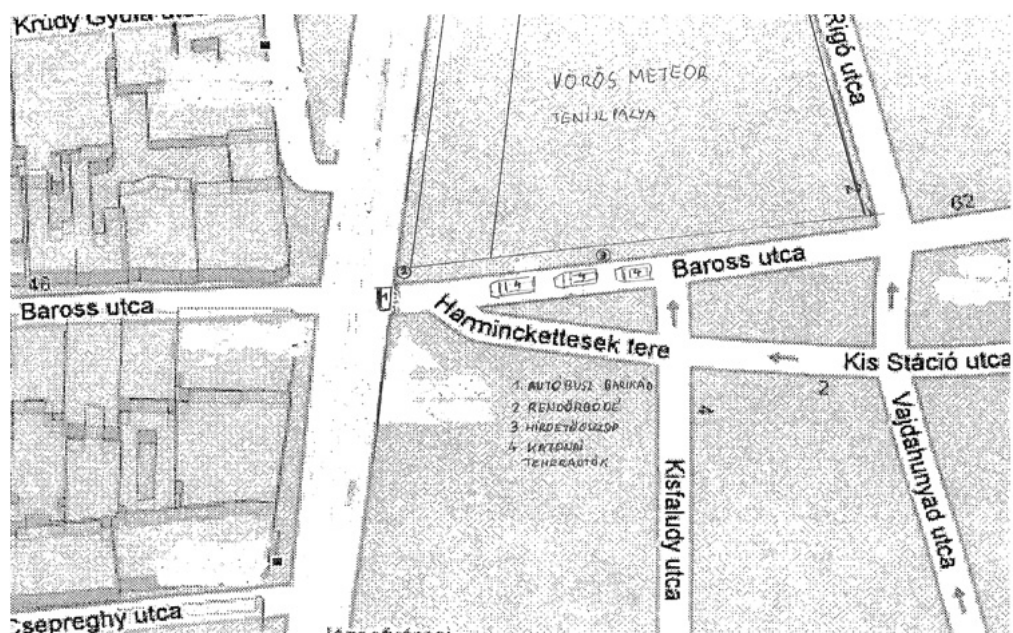
<sup>3</sup> 1101 Budapest Kerepesi út 47–49. Ma a Készenléti Rendőrség található az épületben.

választak, így kezdődött a tűzharc. A katonák a kocsit elhagyva a sportpálya mellé húzódtak, valamint a pálya mellett lévő hirdetőoszlop mögött kerestek fedezéket.

A parancsnok megállapította, hogy a tüzet főleg a Baross utca és a Körút sarkán lévő rendőrbódé és az autófuvarozási vállalat irodája felől kapják géppisztolyból, puskákból és pisztolyokból.

Szemenyei István, Egervári László, Konopa Adorján és Ferenczi Nándor határőrök a gépkocsikról legrávlva a tüzelő állást a Vörös Meteor pálya előtt lévő hirdetőoszlopnál foglalták el.

#### Térképvázlat az eseményekről



A forradalmárok a hirdetőoszlopot tűz alatt tartották a József körút és a Baross utca sarkán lévő ház sarkából, a Baross utca úttestén álló autóbusról a Baross utca és a Körút sarkán lévő rendőrbódé háta mögöl, valamint az ablakokból.

A katonák közül Konopa Adorján sebesült meg elsőnek.<sup>4</sup> Egervári László a hirdetőoszlop mögött feküdt, amikor kb. 1 óras tűzharc után koponyalövéstől meghalt.

Dobozi Géza határőr hagyta el utolsónak a gépkocsit. Ezt követően a hirdetőoszlophoz ment, később a házban lévő fodrászüzlet bejáratáig. Visszaemlékezése szerint a főtüzet a ház sarkából kapták, így visszament a hirdető oszlopon túl kb. 3 méterre.

<sup>4</sup> Tüdő, borda, lép, és 8 átszakított lött sebe a hasfalán és a belében.



Rózsa Sándor határőr a hirdetőoszlop mellett lévő sportpálya kapujánál tartózkodott. Láta, amikor Egervári Lászlót meglőtték. A lövést a Körút és a Baross utca sarkán lévő rendőrbódé előtt lévő ház sarkáról adták le. Innen kapták főleg a tüzet.

Krizsán Zoltán határőr a gépkocsikról leugorva a Vörös Meteor pálya mellett lévő járda szakaszon vette fel a harcot.

Az első sebesülés után a parancsnok egy golyószórót állítatott fel a rendőrbódé irányába. A harc közben jött egy oldalkocsis motorkerékpár, amiben két személy ült. Befordultak a rendőrbódé

felé, és egészen feljöttek a járdára, ahol a forradalmárok tartózkodtak. Ezt a motorkerékpárt golyószóróval megsemmisítették, úgy, hogy tovább nem tudott menni. E közben a Tefu iroda sarkáról egy sötét lódenkabátos, vékony dongájú, fiatal férfi lépett ki, aki segítséget nyújtott a két motorkerékpárosnak, hogy fedezék mögé kerüljenek.

Két szovjet harckocsi, páncélszék megjelenése után a harc tüze alább hagyott, lehetőség nyílt a visszavonulásra, az állomány, valamint a teherautókon lévő fegyver és utánpótlás biztonságba helyezése érdekében.

A harc folyamán Egervári László elesett és 4-5 katona sebesült meg.

## A csata után

A visszavonulás biztosításra Krizsán Zoltán négy társával a szemben lévő ház kapu aljába futott. Miután a gépkocsik megfordultak az egység tagjai feltették a sebesülteket a teherautókra és gépkocsira szállták. Krizsán Zoltán társaival a kapu alatt maradván utolsónak szállt volna fel, azonban a zűrzavaros helyzetben a gépkocsi felé futva lemaradt a már induló autóról így a Harminckettesek terén lévő szobor mögött keresett menedéket.

Amikor a tüzelés elcsendesedett a kapu aljába akart menni az ott maradt ötödik társához, Szemenyei Istvánhoz. A szobor mögül kilépve lövést kapott a mellkasába. Visszalépett a szobor mögé és onnan két perccel később minden erejét összeszedve futott a kapu alá, ahol Szemenyei felkarolta és a házban lévő II. emeleti lakásba vitte be. A lakásban elsősegélyben részesítették, majd mentőt hívtak hozzá és bevitték a Koltói Anna Kórház sebészetiére. Néhány nap múlva az apja segítségével sikerült hazamennie. Veszélyes volt a kórház-

ban maradni, katonaként, egyenruhában, sebesülten a forradalmárok állandó igazoltatásai és a közhangulat alakulása miatt.<sup>5</sup>

Szemenyei István a tűzharc után, azaz délelőtt 10 óra körül lement az utcára és megnézte az ott fekvő halott katonát, akiben bajtársát Egervári Lászlót ismerte fel. Három lövést kapott a fejébe, valamint a karján és az oldalán is lőtt sebeket fedezett fel.

Azt is észrevette, amikor egy férfi levette Egervári karóráját, és az igazolványát kivette a zsebéből, hogy megnézze. A Harminckettesek tere 3. szám alatt lévő ház II. emeleti ablakából látta, amikor egy idősebb nő a sporttelep oldalán lévő plakátot leszakítva letakarta Egervári holttestét.

Bene János Harminckettesek tere 4. II. 4. szám alatti lakos tanúkihallgatása során elmondta, hogy 1956. október 24-én arra ébredt fel, hogy a házuk előtt lövöldözések vannak, kb. 6 óra lehetett. Amikor már a tűzharc megszűnt, akkor kinézett az ablakon és az ablakával szemben lévő Meteor sportpálya bejáratánál látott egy halott katonát, tőle a Baross utcai templom felé szórványosan két civil halottat.

Elmondta, hogy a katonát október 28-a körül a reggeli órákban a Harminckettesek terén lévő szobor előtt többedmagával temette el. Az igazolványát megnézve tudta meg, hogy Egervári Lászlónak hívták.

Temetés közben látta, hogy több lövést kapott. A halottól elszedett iratokat a házfelügyelőnél Gold Józsefnél tették le.

A katona kb. 180 cm magas szőke hajú sovány fiatalember volt, határőr egyenruhában zöld államvédelmi sapkával, teljes katonai felszereléssel, csupán fegyver nem volt nála. Losonczy Ferenc Harminckettesek tere 4. szám alatti lakos így emlékszik a halottra. A későbbiek során halotta, hogy az illető katona holttestét édesanyja elvitette és eltemetette.



## A megtorlás

A hatalom a történekeért felelősöket keresett és talált is Lachky Albert<sup>6</sup> személyében.

<sup>5</sup> Krizsán Zoltán visszaemlékezése nyomán.

<sup>6</sup> Lachky Albert Bierbeekben (Belgium) született. Szülei 1939-ben települtek vissza Magyarországra. A négy polgári elvégzése után a Kábel- és Műanyaggyárban kitanulta a szerszámkészítő lakatos szakmát. 1952-ben szerzett segédlevelet. Letartóztatásáig ez volt az egyetlen munkahelye.



Mint a nyomozati anyagból megtudhatjuk, Lachy Albert október 24-én reggel részt vett a Rádió ostromában: egy autó háta mögül lőtte az épületet. Röviddel utána a Baross utca és Körút sarkán tűzharcban vett részt egy határőr egység ellen, ahol egy határőr életét vesztette és több sebesülés is történt. Erről később társai előtt úgy dicsekedett, hogy megölt egy államvédelmistát.

Fő bűne azonban az volt, hogy részt vett a pártház ostromában. Először a Rákóczi út 61. szám alatti ház tetején foglalt tüzelőállást, onnan lőtte a pártház géppisztollyal, majd később a Kenyérmező utcán át igyekezett megközelíteni az épületet. Jelen volt, amikor a pártház védői a pincéből jöttek ki és bántalmazta őket. Több társával a pártház védőit ütlegelések közepette a Kenyérmező utca irányába terelték ahol kivégző sortűzet adtak le rájuk. Lachy Albert géppisztollyal lőtte a pártház védőit. A sérülések következtében Kucsera Zoltán av. sorkatona életét vesztette, öt társa pedig súlyosan megsebesült. A sortűz után további cselekményekben vett részt. A meggyilkolt katonákat sorba rakta, hogy fényképezni lehessen őket. Nevezett október 30-án a Corvin közti fegyveres csoporthoz csatlakozott, és november 4-ig ott tevékenykedett.<sup>7</sup>

Főként a Köztársaság téren betöltött szerepéért Galgóczi Zoltán és társai perében V. rendű vádlottként a Tutsek-tanács I. fokon bűnösnek találta a népköztársaság megdöntésére irányuló szervezkedés vezetésével és a népköztársaság megdöntésére irányuló cselekmény elkövetésével megvalósított büntettségben, számszerűleg meg nem határozható,

---

1955-ben a Központi Honvéd Kórház idegosztályán kezelték. Tagja volt a DISZ-nek. 1956. október 23-án munkahelyén értesült a tüntetésről, itt szerzett tudomást a forradalmi követelésekről. Délután részt vett a tüntetésen, ott volt a Parlamentnél és a Szikra Nyomdánál is. Este bekapcsolódott a Rádió épületének ostromába. Október 25-én a Rákóczi úti fegyveresekhez csatlakozva részt vett a szovjet csapatok elleni küzdelemben, majd két napon át a Corvin köziekkel harcolt együtt. Október 30-án csatlakozott a Hársfa utcai fegyveres csoporthoz; velük indult a Köztársaság téri pártház ostromára. Az akcióban ő volt a Hársfa utcai egység egyik vezetője. A bíróság ítéletének indoklása szerint részt vett az összetereelt foglyok kivégzésében, az iratok elégetésében. November első napjaiban járőrözött, részt vett az igazoltatásokban, a csoport felszerelését célzó beszerzésekben. November 4-én egysége felvette a harcot a támadó szovjet csapatokkal. A küzdelmet azonban hamarosan kilátástalannak ítélte, letette a fegyvert, és hazautazott szüleihez Nagymarosra. Ott jelentkezett a nemzetőrségbe, ahol annak feloszlásáig különböző feladatokat látott el. 1957. március 14-én gúnyos megjegyzéseket tett a felvonuló munkásörökre, emiatt vették őrizetbe. 1957. március 29-én tartóztatták le. Első fokon szervezkedés vezetése, gyilkosság és egyéb vádak alapján 1958. szeptember 4-én halálra ítélték. Ezt a Legfelsőbb Bíróság Népbírósi Tanácsa 1958. november 25-én megtartott ülésén jogerőre emelte. November 28-án kivégezték. [http://www.magyarforradalom1956.hu/index.php?pid=105&hos\\_id=120&cv\\_ver=long](http://www.magyarforradalom1956.hu/index.php?pid=105&hos_id=120&cv_ver=long) (2011. szeptember 24.)

<sup>7</sup> Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára, ÁBTL 3.1.5. V-143777. Jelentés Galgóczi Zoltán és társai ügyében. Budapest, 1958. február 1.



többszörös gyilkosság büntetésében részben mint tettes, részben mint bűnsegéd, társadalmi tulajdon sérelmére ismételt és bűnszövetkezetben elkövetett rablás és lopás útján különösen nagy kárt okozó büntettségben.



A képen 3-as számmal jelölve Lachky Albert

Ezen bűncselekményekért 1958. szeptember 4-én összbüntetésképpen halálra mint főbüntetésre, illetve bárhol feltalálható vagyonának teljes elkobzására, mint mellékbüntetésre ítélték.<sup>8</sup>A Borbély-tanács sem látott okot a verdikt enyhítésére, ezért 1958. november 25-én helyben hagyták azt. Az ítéletet 1958. november 28-án végrehajtották.<sup>9</sup>

## Egervári László emléke

Egervári Lászlót halála után a Munkás-Paraszt Hatalomért Emlékéremmel és a Vörös Csillag Érdemrenddel tüntették ki.<sup>10</sup>

<sup>8</sup> ÁBTL 3.1.9. V.-144360/1. Galgóczi Zoltán II. kötet Ítélet.

<sup>9</sup> EÖRSI László: *Köztársaság tér 1956*. Budapest, 1956-os Intézet, 2006.130.

<sup>10</sup> TÓTH 1986. 37–38.



1957. április 30-án a határőr híradólaktanyában bensőséges keretek között avatták föl a zászlóalj hősi halottjának emlékművét, és posthumus alhadnaggyá léptették elő. A határőrség híradó tisztesképző iskoláját pedig Egervári László alhadnagyról nevezték el.

Az avatóünnepségen Szalva János ezredes, a határőrség főparancsnoka meleg és szenvedélyes szavakkal emlékezett meg Egervári Lászlóról és a határőrség többi hősi halottjáról, akik életüket ál-

dozták a proletárdiktatúra védelmében.<sup>11</sup>

Később elkészült Egervári László mellszobra, amely a rendszerváltásig alakulata főépületében volt elhelyezve.

Egervári László nevét viselte a Híradó Zászlóalj Híradó Műhelyének szocialista brigádja, mely 1978 tavaszán a határőrségnél elsőként kapta meg a szakma kiváló brigádja címet.<sup>12</sup>

Az egység, a Híradó Műhely dolgozói nem feledkeztek meg Egervári László családjáról. Édesapját rendszeresen meghívták a fia tiszteletére rendezett ünnepségekre. Buják községben lévő otthonát társadalmi munkában kifestették, rendbe hozták. Szintén társadalmi munkából összegyűjtött pénzen televíziót vásároltak és ajándékoztak Egervári László édesapjának.<sup>13</sup>



<sup>11</sup> SZILVÁSI Ferenc: *Határőr hősök nyomában*. Budapest, BM Kiadó, 1987. 185.

<sup>12</sup> *A Hazáért*, XXIII. (1968) 18. sz.10.

<sup>13</sup> *A Hazáért*, XXVI. (1971) 16. sz. 6–7.

## Összegzés

Az 1956-os események kapcsán életét vesztett sorkatona hőssé emelése és kultuszának megteremtése a Kádár-korszak öngigazolási mechanizmusának része. „Harag és elfogultság nélkül” megállapítható, hogy egy parancsot teljesítő, valószínűleg a körülötte zajló eseményekről vajmi keveset tudó fiatalember tragédiája nem tekinthető tipikus hőstettnek.

Emlékének ébren tartása a katonai szolgálat, a bajtársiasság megnyilvánulásán túlmenően egyértelműen propaganda célokat szolgált.

A történelem bebizonyította, hogy minden rendszernek szüksége volt hősökre, mártírokra, aki az eszméért, a szent célért áldozták fel életüket. Egervári László kultuszának kialakításánál és ébren tartásánál is ezt figyelhetjük meg.

### **Authentic story of László Egervári's death**

The study investigates a tragic episode of the siege of the radio - which was an initial event of the Hungarian revolution and freedom fight of 1956 - through the story of László Egervári. Story and consequences of the fight on the Harminckettesek square will be analysed by Imre Berki on the basis of archival records and memoirs of participants of the events, and the study reconstructs the story of László Egervári's cult, as well.

## KALÁSZ PÉTER

### A mezőgazdasági reform és a rádió a '60-as években

#### A reform háttere

Az 1940-es évek végétől felgyorsuló szovjetizálás többféleképpen is sújtotta a magyar mezőgazdaságot. Egyrészt az agrártermelők által megtermelt jövedelem jelentős részét – a begyűjtési, az ár- és adórendszer csatornáin keresztül – átcsoportosították a nehézipar-fejlesztés javára. Másrészt nagy tömegű munkaerő távozott rövid idő alatt az agrárszektorból az iparba. Harmadrészt pedig a Magyar Dolgozók Pártja rövid idő alatt kollektivizálni akarta az egyéni gazdaságokat. Ez a kísérlet azonban 1952–53 fordulójára kifulladásra került.

Az agrárszektor helyzetét Nagy Imre az 1953 nyarán meghirdetett új szakasz részeként akarta stabilizálni. Kísérlete nem járt sikerrel, hiszen a nemzetközi helyzetben bekövetkezett változások miatt visszarendeződéssé zajlott le a magyar politikai életben. 1956-ra a mezőgazdasági szektor ismét a válság jeleit mutatta, bekövetkezett az összeomlás.

A Kádár-kormány helyzete stabilizálása érdekében engedményekre kényszerült. Eltörölték a kötelező beszolgáltatást; áttértek a felvásárlási rendszerre, ehhez új mezőgazdasági árrendszert állítottak fel; megszüntették a kötelező vetési tervet és az értékesítési kényszert; eltörölték a kötelező jég- és tűzbiztosítást; felszámolták a kötelező mezőgazdasági-fejlesztési járulékot és korlátozottan engedélyezték a föld adásvételét. A parasztság számára nagy jelentősége volt annak, hogy engedélyezték a kilépést a termelőszövetkezetből.<sup>1</sup>

1958 végén az MSZMP agrárpolitikájában változás állt be, újfent hozzákezdtek ahhoz, hogy a kisüzemi mezőgazdaságot átalakítsák szövetkezeti nagyüzemi mezőgazdasággá. 1961-re a kollektivizálás eredményeként a tsz-ek átvették az egyéni gazdaságok helyét. Ugyanakkor az átszervezés súlyos problémákat vont maga után. A parasztság százazres tömegei az ipart választották a mezőgazdaság helyett, ezért a tsz-ben dolgozók összetétele kedvezőtlenül alakult.<sup>2</sup> A munkaerő-problémák mellett számos egyéb működési

<sup>1</sup> PETŐ Iván – SZAKÁCS Sándor: *A hazai gazdaság négy évtizedének története 1945–1985. I. Az újjáépítés és a tervezdélkodás időszaka 1945–1968*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1985. 439–454.

<sup>2</sup> A mezőgazdasági munkaerőhelyzet gyökeres változásait nem mindig követte nyomon a gépesítés és egyéb korszerűsítés. Az is tény, hogy a keresetek alacsonyabbak voltak az ipari munkások béreénél, a szociális ellátás, a nyugdíjazás, a családi pótlék is elmaradt a munkásosztályétól. Így nem véletlen, hogy sok tsz-ben csak öregek és az idősebb nők maradtak. Ebből következett, hogy betakarításkor rendszeressé vált a munkaerőhiány. CSIZMADIA Ernő: *Az MSZMP agrárpolitikája és a magyar mezőgazdaság*, Budapest, Kossuth, 1984. 209.

zavar is jelentkezett az új vagy megnövekedett tsz-ekben.<sup>3</sup> A Fehér Lajos körül tömörülő agrárpolitikusok (Erdei Ferenc, Dimény Imre, Csizmadia Ernő) kezdeményezték, hogy 1961–62 fordulóján átfogó reformmunkálat kezdődjön. A vonatkozó MSZMP PB határozat szerint 1963 végére kellett elkészülni.

A reformtervezet jellemzői:

- a mezőgazdaság új ár-, adó- és pénzügyi rendszerének kidolgozása,
- a mezőgazdasági irányítás felülvizsgálata,
- új termelőszövetkezeti törvény megalkotása.<sup>4</sup>

A reformjavaslatok el is készültek, de a jóváhagyásuk elhalasztódott 1963–64 fordulóján. Mindezek ellenére ez a mezőgazdasági reformcsomag lendületet adott az általános gazdasági reformmunkálatok megindításához.<sup>5</sup>

A gazdaságirányítási rendszer felülvizsgálatára 1964-ben Nyers Rezső, a KB gazdaságpolitikájáért felelős titkára kapott megbízást.<sup>6</sup> Nyers reformműhelyként irányította 12 szakbizottságban a munkálatokat. Közgazdászokból és funkcionáriusokból álló csoport volt a „reformműhely”. Tagjai közül sokan részt vettek a korábbi – 1954-es és 1957-es – elvetélt reformmunkálatokban. 1966 májusában a KB elfogadta a reform alapelveit és határozatot hozott az első intézkedéscsomag 1968. január 1-jei bevezetéséről. Eddig kevésbé használták a „reform” kifejezést, ezután egyre gyakrabban hangzott el ez a nyilvánosság előtt.<sup>7</sup>

## A mechanizmus és a mezőgazdaság a rádióban

Eddig a reform háttéréről szoltam, most pedig azt próbálom megvizsgálni, hogy hogyan jelentkezett a mechanizmus a rádió műsoraiban. Miért is fontos a rádió? *„A rádió hatalmi eszköz, mert a nap bármely időszakában a lakosság maximális tömegeit képes elérni, valamint a sajtó hagyományos eszközein túl egy sor indirekt módszerrel folytathatja tömegbefolyásoló tevékenységét. A rádió minden rendszerben a hatalom stratégiai pozíciója. A három sajátosság komplex módon jelentkezik, de az utóbbinak meghatározó jellege van. A*

<sup>3</sup> VARGA Zsuzsanna: *Politika, paraszti érdekérvényesítés és szövetkezetek Magyarországon 1956–1967*. Budapest, Napvilág, 2001. (a továbbiakban: VARGA 2001) 24.

<sup>4</sup> VARGA 2001. 106.

<sup>5</sup> VARGA 2001. 108.

<sup>6</sup> Nyers Rezső: közgazdász. 1957–1989: MSZMP KB tagja. 1960–62: pénzügyminiszter. 1962: MSZMP KB titkára. Az új gazdasági mechanizmus reformcsomag kidolgozásának vezetője. RAINER M: János: *A Kádár-korszak 1956–1989*. In: *Magyarország története* Főszerkesztő: ROMSICS Ignác. Budapest, Kossuth, 2010. (a továbbiakban: RAINER M. 2010) 40.

<sup>7</sup> RAINER M. 2010. 41.

*rádiót minden társadalmi rendszer az eszmei és a tudati befolyásolás nagy hatású eszköze-  
nek tekinti.*<sup>8</sup>

A '60-as években a rádió közvetítette az emberek számára az elsődleges információkat. A rádióban a reformokról szóló műsorokat délután vagy este adták le a Kossuth adón, majd a Petőfi adón ismételték meg. Az emberek többsége ilyenkor már otthon volt, és hallgathatta a reformterveket. A mezőgazdasággal kapcsolatos hírek a kora reggel sugárzott Falurádió műsorában szólaltak meg.

Az adásokat vizsgálva megállapítható, hogy nyilvánvaló cél az emberek informálása magáról a reformról és céljáról. Valamint az is, milyen változásokat hoz a mechanizmus az életükbe. Többféle megközelítést is találunk az adott időszak műsoraiban. Egyrészt megfigyelhető egyfajta történelmi áttekintés, erre utal a Berend T. Iván professzorral készített többrészes műsor. Másrészt közgazdasági szempontból mutatja be a reformot a rádió. Erre példa a Nagy Tamással folytatott konzultáció. Fontos volt a reform alapelveinek megértése, amit a Garam Józseffel folytatott beszélgetés mutat.

A műsoradásokban szó volt a mechanizmus szerepéről az iparban, a mezőgazdaságban, a külkereskedelemben. Fontos célnak tartották, hogy a hallgatók megismerjék a mechanizmus fogalmát, fontosságát és hatását az emberek életére. Prioritást élvezett a közérthetőség.

Nagy Tamás<sup>9</sup> közgazdász professzor, a gazdasági reformot előkészítő szervezet titkárságának vezetője, egy interjúban 1965 decemberében világosan felvázolta a gazdasági mechanizmust, a gazdaságirányítási rendszert. Szerinte a népgazdaság tervszerű irányításának eszközei, módszerei, intézményei és ezek működési módjai, együttesen alkotják a gazdaságirányítási rendszert, más szóval a gazdaságirányítási mechanizmust. Megfogalmazta a gazdasági mechanizmus szabályát, amely egymással összefonódó, kölcsönhatásban lévő elemekből, részmechanizmusokból áll. Ide tartozott az ár-, bér-, pénzügyi-, hitel- és beruházási rendszer. A gazdasági mechanizmus tehát az a konkrét forma, amelyben a szocialista tervgazdálkodás megvalósul - mondta a professzor. Hangsúlyozta – többek között – a tervlebonthatóság megszüntetését, az ár- és bérrendszer szabályozását. Utalt a Nyers Rezső irányította munkacsoportok tevékenységére. Kiemelte, hogy ezt a reformot nem lehet egyik napról a másikra bevezetni, gondos előkészítéssel és fokozatossággal történhet csak. Bizonyos részintézkedéseket indokolt már 1966-ban bevezetni. Például éves tervek javítását, szállítási szerződések

<sup>8</sup> dr. HÁRS István: *Ötven év. In: Szélárnyékban. A Magyar Rádió regénye, Emberek Történetek Dokumentumok 1956–1990.* Szerk.: TÓBIÁS Áron. Budapest, Magyar Rádió Közalapítvány, é. n. 492.

<sup>9</sup> Nagy Tamás: a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem alapítója. 1964–66 között a gazdasági reformot előkészítő szervezet titkárságának vezetője. 1970–72-ben a reform tapasztalatait felülvizsgáló szakmai bizottság titkára. *Új Magyar Életrajzi Lexikon.* Szerk.: MARKÓ László IV., Budapest, Magyar Könyvklub, 2001. 991–992.

új rendszerét.<sup>10</sup> Már ekkor reformról beszélt, ami ebben az időszakban nem volt általános kifejezés.

A közgazdasági mellett a történeti indoklás is elkerülhetetlen volt az adott politikai rendszer számára. Berend T. Iván<sup>11</sup> történész professzor, aki maga is részt vett a reform előkészítésében, arról beszélt, hogy a fokozatos átalakítási törekvések miért fontosak. Azt vallotta, hogy súlyos gazdasági zökkenők lehetnek, ha a teljes reformot egyszerre vezetnék be, és célszerűbb olyan fokozatos átalakítás, amely ezeket a zökkenőket kiküszöbölheti. A professzor ezt az érvelést egy 1966-os rádiós konzultáció keretében ismertette, amelynek során a megelőző 30 év gazdaságtörténetét tekintette át a hallgatók számára négy részben.<sup>12</sup>

Az 1966. május 25–27-i KB ülésen elfogadott nagy horderejű határozat teljes terjedelemben megjelent a napilapokban, s ezáltal a szélesebb közvélemény is értesült a tervezett változások részleteiről. A rádióknak is fontos szerep jutott a reformgondolatok hangsúlyozásában. Míg az '50-es években azt sulykolták, kötelező tervmutatók nélkül elképzelhetetlen a tervgazdaság működése, addig a '60-as évek közepén amellet kellett érvelni, hogy éppen a kötelező tervmutatók megszüntetése segíti majd elő a gazdaság jobb működését. Jól látható, hogy Nagy Tamás és Berend T. Iván is erről szólt az idézett adásokban.

Még egy sajátosságra érdemes utalni: az MSZMP vezetése az új gazdasági mechanizmus körüli propagandában tudatosan törekedett arra, hogy a változások jelentőségét csökkentse, s inkább a fokozatosságot hangsúlyozza. Pető Iván tanulmányában ezt azzal magyarázta, hogy ez a sajátosság magából az MSZMP irányvonalából következett, amelyet az 1956-os tapasztalatok miatt a stabilitás fenntartása, a radikális változások helyett a korrekciós problémakezelés vezérelt.<sup>13</sup> Nem meglepő tehát, hogy a vezető politikusok beszédeiben, valamint a korabeli sajtóban és a rádió adásaiban is az a megközelítést érhető tetten, hogy a fejlődés adott szintje teszi szükségessé a változásokat, azaz az extenzív fejlesztés tartalékai kimerültek, az intenzív fejlődés új eszközöket kíván.<sup>14</sup>

Eddig általánosságban beszéltünk a gazdasági mechanizmus megjelenéséről a rádióban, most ennek a mezőgazdaságra vonatkozó intézkedéseit taglalom Csizmadia Ernő<sup>15</sup>

<sup>10</sup> *A gazdasági mechanizmus szerepéről. Konzultáció dr. Nagy Tamás egyetemi tanárral.* Rádióműsor 1965. XII. 8. 17 óra Kossuth Rádió Budapest

<sup>11</sup> Berend T. Iván: történész professzor, a magyar és a közép-európai gazdaságtörténet kutatója. Tagja volt az MSZMP-nek. Részt vett a reform előkészítésében. *Magyar Nagylexikon* III. Szerk.: ÉLESZTŐS László. Budapest, Akadémiai, 1994. (a továbbiakban: ÉLESZTŐS 1994) 664.

<sup>12</sup> *Mechanizmus és gazdaságtörténet. Konzultáció dr. Berend T. Iván professzorral.* Rádióműsor 1966. III. 30. 16:00–16:30 Kossuth Rádió Budapest

<sup>13</sup> Pető Iván: *A gazdaságirányítási mechanizmus és a reform megítélésének változásai a hatvanas évek közepén.* In: *Medvetánc.* 1986/4.–1987/1. sz. 63.

<sup>14</sup> Jól példázza ezt Garam József alábbi műsora is: *A mechanizmus két oldala.* Rádióműsor 1965. VII. 2. 17.35–17.50 Petőfi Rádió Budapest

<sup>15</sup> Csizmadia Ernő: agrárközgazdász, egyetemi tanár. Tagja volt az MTA-nak. Az MSZMP KB munkatársa. Foglalkozott szövetkezetelméleti kutatásokkal, az agráripari fejlődés törvényszerűségeivel.

agrárközgazdász írásain keresztül, amelyet három részben olvastak fel a rádióban.<sup>16</sup> Csizmadia Ernő azért érdemel figyelmet, mert Fehér Lajos<sup>17</sup> közeli munkatársa volt, s így közvetlen információkkal rendelkezett a reform előkészítéséről.

Csizmadia Ernő az agrárszektor jelentőségének hangsúlyozását követően emlékeztetett arra, hogy bár a mezőgazdaság örökölt technikai elmaradottsága jelentősen csökkent 1945 után, de még nem szűnt meg. A gazdaságirányítási rendszer sem felelt már meg a fejlődés adott szakaszában. A lakosság élelmiszer fogyasztásának és az exportnak nőnie kellett, de több gépre is szükség volt, hogy a termelés közgazdasági, pénzügyi feltételei kedvezően alakuljanak. Ehhez viszont nagyon fontosak voltak az árviszonyok és az értékesítés. A termelőszövetkezetek árbevétele alig emelkedett, a felvásárlási árak pedig csak 10%-kal nőttek. Ez gazdaságilag is és politikailag is kedvezőtlen hatású volt. Két részről is. Nőtt a tsz-ek hiteltartozása, az ipari munkások és alkalmazottak pedig azt gondolták, hogy az ő rovásukra kell áldozatot hozni a mezőgazdaságért.<sup>18</sup>

Csizmadia Ernő írásában a megoldást abban jelölte meg: olyan helyzetet kell létrehozni fokozatosan a reform megvalósításával, amelyben a szövetkezeti gazdaságok nagyobb része a saját bevételeiből tudná fedezni a termelés növeléséhez szükséges eszközök beszerzését és a személyi kiadásokat.

A bevezetett intézkedéseket felidézve látható, hogy a felvásárlási árszínvonal 9%-kal emelkedett. 1967. január 1-jével a termelőszövetkezeteket terhelő hitelek jelentős részét elengedte a kormány. Ez a két lépés a szövetkezetek bevételeit emelte, az anyagi terheket viszont csökkentette. A mezőgazdasági ár- és pénzügyi reformnak két fő célkitűzése volt: az önálló gazdálkodás pénzügyi megalapozása és a fejlesztési alap és a garantált munkadíj létrehozása.

Csizmadia kitért arra is, hogy fennmaradt a bevétel kiegészítését szolgáló állami támogatás is. A pénzügyi reform fontos részét képezte még a jövedelemszabályozás és az adózás fejlesztése. Az anyagi ösztönzést is továbbfejlesztették.

---

*Új Magyar Életrajzi Lexikon* I. Szerk.: MARKÓ László. Budapest, Magyar Könyvklub, 2001, 1164–1165.

<sup>16</sup> *A gazdasági mechanizmus és a mezőgazdaság*. Rádióműsorok: 1967. IV. 12. 19.30; 1967. IV. 20. 18.40; 1967. IV. 27. 19.30 Petőfi Rádió Budapest

<sup>17</sup> Fehér Lajos: 1957–75: az MSZMP KB Mezőgazdasági Osztályát vezette. 1959–62: KB titkár 1962–74: miniszterelnök helyettes. Részt vett az új gazdasági mechanizmus bevezetésében. RAINER M. János: *Magyarország története 22. A Kádár-korszak 1956–89*. Főszerkesztő: ROMSICS Ignác, Budapest, Kossuth, 2010. 24.

<sup>18</sup> Egy korábbi munkám során én is találkoztam ilyen jellegű ellentétekkel a munkások és a parasztok között. Úgy vélték a munkások, hogy az ő jövedelmük elmarad a parasztság jövedelme mögött. Pedig az ármozgás szerény volt, mégis infláció réméről beszéltek. Valójában egyik osztály sem gazdagodott gyorsabban a másik rovására. Lásd KALÁSZ Péter: *Ki gazdagodik gyorsabban? Propaganda és valóság a jövedelempolitikai viták tükrében az 1970-es évek elején*. www.pestmlev.hu (2011. április 5.)



A második adásban a tervezésről, módszereiről és az értékesítésről szolt Csizmadia Ernő. A tervezési rendszer fejlesztésének feltétele volt a tervek tudományos megalapozása és a tervezési módszerek kialakítása. Fontos feladatot az igények és az adottságok reális felmérése jelentette. Ehhez elengedhetetlen volt a folyamatos információ, ezek gyors feldolgozása, elemzése. Szükséges követelmény a tárgyi és személyi feltételek megteremtése.

A tervezési módszerek is változást kívántak. Itt is elhangzott a tervbontásos rendszer megszüntetése. Helyette termelési és értékesítési szerződést kötnek majd a termelők és a felhasználók. Az új rendszer előnyei közül kiemelte: a termékek értékesítésének útját lerövidítik, a gazdaságok önállósága így nő. A mezőgazdasági termékek egy részét a termelés helyén is fel tudják dolgozni, tartósítani. A tsz-ek gazdasági tevékenységének kibővítése nagyon fontos nívóval volt a mezőgazdasági reformnak.

A harmadik adásban beszélt arról, hogy 1967-ben a mezőgazdaság irányításában két jelentős változás állt be. Létrejött a Mezőgazdasági és Élelmezésügyi Minisztérium, a Földművelésügyi és az Élelmezésügyi Minisztérium összevonásával. Valamint megalakult az Országos Termelőszövetkezeti Tanács. Ez a tanács a szövetkezeti parasztság társadalmi képviselői szerve. Legmagasabb fóruma, a Termelőszövetkezetek Országos Kongresszusa, amely 4 évente ülésezik. Ezután alakultak meg a termelőszövetkezeti szövetségek, amelyek sajátos gazdasági, koordinációs és érdekvédelmi feladatot láttak el. A reformelgondolás szerint a Termelőszövetkezetek Országos Tanácsa és az állami szervek pedig egymással egyeztetnek majd a gazdaságpolitikai intézkedésekről és a jogszabályokról.

Az agrárpolitikuskok érvanyagának bemutatásához érdemes felidézni egy másik meghatározó személyiség rádiós szereplését. A KB Mezőgazdasági Osztály vezetője, a későbbi agrárminiszter Dimény Imre<sup>19</sup> a IX. pártkongresszus határozataiból indult ki.<sup>20</sup> A kongresszus által felvetett, agrárvonatkozású intézkedések közül a következőket emelte ki:

- a mezőgazdasági termelés növelése,
- a hatékonyabb gazdálkodás feltételeinek megteremtése,
- a mezőgazdaság korszerűbbé válása,
- belterjes irányú fejlesztés,
- az ellentmondások, a nyugtalanító jelenségek megszüntetése.

Megkülönböztetett figyelmet szentelt a műsorban a kongresszus egyik fontos elvi döntésének, amely a termelőszövetkezeti hitelek rendezését tűzte ki célul. „*A szövetkezeti hitelek nagyobb hányadát 1966. december 31-ével eltörölték és minden termelőszövetkezetben annyi hitel maradt fenn, amelynek visszafizetését 1973-ig biztosítani tudják. Törlésre került az a hitelrész, amelynek ma már nincsen fedezete, hiszen időközben elhasználódott,*

<sup>19</sup> ÉLESZTŐS 1994. 195. Dimény Imre: agrármérnök, 1945–75 között a mezőgazdasági igazgatás különböző területein dolgozott. Az MSZMP KB póttagja. 1967–75: Mezőgazdasági és élelmezésügyi miniszter, az MSZMP KB tagja.

<sup>20</sup> *Kongresszus és mezőgazdaság.* In: *Gazdaszemmel hazánk mezőgazdaságáról* Rádióműsor. Szerk.: SIMON Ferenc. 1967. I. 19. 13:03–13:18 Kossuth Rádió Budapest

*állószerkezetekre vették ezeket fel, és ezek olyan állószerkezetek, amelyek nem is vesznek részt a termelésben. A hiteltörlesztés lehetővé teszi, hogy ebben az esztendőben [1967 – beszúrás a Szerzőtől] kevesebb esedékes hitelt fizessenek vissza a termelőszövetkezetek az államnak, és a náluk maradó pénzből fedezzék az épületek amortizációját.”*

Ez a változás a tervlebonthatóság eltörlésével együtt kiszélesítette a tsz-ek mozgásterét. A hitel és a tervezés rendezése után az irányítás szervezetének átalakítása is szükségessé vált. A döntési jogkörök nagyobb része a gazdaságokhoz került. Ebből következik, hogy a felső irányító szerveknek is másképpen kellett ezután dolgoznia. Dimény Imre az ésszerűbb munkamegosztás kialakítására nagy hangsúlyt helyezett.

A Falurádió mezőgazdasági reformmal foglalkozó műsorai közül igen sok fűződik Garam József<sup>21</sup> nevéhez. Szerinte sokan csodaszert vártak a gazdasági mechanizmustól. Vanak, akik lebecsülték az eddig elért eredményeket, de olyan is akadt, aki az '50-es évek mechanizmusa és a '60-as évek irányítási rendszere közé egyenlőségjelet tett. Pedig ez nincs így, hiszen a mechanizmus az '50-es évek végén és a '60-as évek elején jelentős változáson ment át. Ő is a zökkenőmentes megvalósításra összpontosított.<sup>22</sup> A hiteleken kívül a III. ötéves terv 1967-re vonatkozó feladatairól, azok teljesíthetőségéről, a kételkedők meggyőzéséről is hallhattunk. Akadtak olyan műsorok is, amelyek polemikusabb stílusban érveltek a mezőgazdasági reform mellett. Kovács Mihály<sup>23</sup> azzal kezdte az egyik műsorát, hogy akadnak olyanok, akik szerint nem teljesíthetők a mezőgazdaságban a III. ötéves terv feladatai. Arra hivatkoznak, hogy a II. ötéves tervben előirányzott 22-23% helyett, végül csak 10%-os lett a termelésnövekedés. A III. ötéves terv időszakában 13-15%-os hozamnövekedést terveztek. Ez évi 2,7%-os emelkedést vár a mezőgazdaságtól. Pénzben kifejezve az előző években elért 70 milliárd forintnyi bruttó termelési értéket 79 milliárd forintra emelnék 1970-re. Ahhoz, hogy ez teljesüljön nélkülözhetetlen, hogy a kormány jobban megalapozza anyagiilag a mezőgazdaságot a III. ötéves tervben. Összesen 44,3 milliárd forint adható 1970-ig a beruházásokra. Ez több mint 10 %-os növekedés a mezőgazdasági termelés fejlesztésére.<sup>24</sup>

Az említettekén túl kiemelt témának számított a tsz-tagok anyagi érdekeltsége is. Keserű János,<sup>25</sup> a gazdasági mechanizmus reformjának mezőgazdasági részét kidolgozó

<sup>21</sup> Garam József: Rózsa Ferenc díjas újságíró, közgazdász. *Életrajzi Lexikon*. Szerk.: BETLEN Katalin Budapest, Kossuth, 1975. 189.

<sup>22</sup> *A mechanizmus két oldala* Rádióműsor 1965. VII. 2. 17:35–17:50 Petőfi Rádió Budapest

<sup>23</sup> Kovács Mihály: újságíró, közgazdász. 1955–62: a Falurádió rovatvezetője. 1962–68: az MTV rovatvezetője. *Ki kicsoda Kortársaink életrajzi Lexikona*. Főszerkesztő: HERMANN Péter. MTI, Budapest, 2005. 884.

<sup>24</sup> *Az ideai feladatok és a III. ötéves terv*. In: *Gazdaszemmel hazánk mezőgazdaságáról* Rádióműsor Szerk.: SIMON Ferenc, 1967. V. 22. 13:00–13:15 Petőfi Rádió Budapest

<sup>25</sup> HERMANN 2005. 884. Keserű János: mezőgazdász. A Földművelődésügyi Minisztérium szakoktatási főosztályvezetője. 1960–67. Földművelésügyi miniszter helyettes. 1957: az MSZMP Agrárpolitikai téziseit, 1965–67: a gazdasági mechanizmus reformjának mezőgazdasági részét kidolgozó bizottság vezetője, az MSZMP agrárpolitikai szakértője.

bizottság vezetője, a tsz-tagok személyes anyagi érdekeltségének érvényesüléséről így írt a reform kapcsán.

Legjelentősebb változás a garantált munkadíjazás bevezetése a termelőszövetkezeti jövedelemrészesedés rendszerben. Ennek lényege, hogy a tsz-tag a közösen végzett munkája arányának megfelelően havonta, rendszeresen kapja az előre meghatározott munkadíjat. Ez a munkadíj termelőszövetkezetenként változó. A garancia az évi részesedés 80%-a. A fennmaradó 20% pedig a garantált munkadíj-hányadon felüli része. Ez a rész a tervezettnél kisebb vagy nagyobb is lehet, annak függvényében, hogy eredményes vagy eredménytelen volt-e a gazdálkodás. Ez az év végi kiegészítő részesedés kockázatviselési illetve jövedelemérdekeltségi elv érvényesülését jelenti. A havi 80%-os munkadíjhányadot a tsz-nek akkor is kötelező kifizetni a tsz-tagnak, ha az előre tervezett bevételek elmaradnak. Ilyenkor a jövedelembiztonsági alapból veheti ki a pénzt a tsz, vagy állami hitelt vehet fel. „Az állam tehát nem garantálja a tsz-tagok személyi jövedelmeit, de a termelőszövetkezeteket olyan helyzetbe hozza, hogy ők tudják e garanciát vállalni.”<sup>26</sup> A nyugdíjrendszer módosításával és a szociális juttatásokkal a munkaerő-összetételt is javítani akarja a kormány. Többek között a fiatalok falun maradását ezzel is szorgalmazza. Ezeket a lépéseket rádiós műsorában Csizmadia Ernő is említi.

## Helyi példák, tudósítások a Falurádióban

Kovács Mihály több műsorban is beszámolt a tsz látogatásai során szerzett tapasztalatairól. Balatonfüreden járva munkaerőhiánnyal találkozott. Ennek kapcsán magát az országos problémát is megpróbálta körbejárni. A fő gondot az jelentette, hogy 1961–1965 között 200-230 000 fővel csökkent a mezőgazdaságban dolgozók száma. Ezzel kapcsolatban háromféle értelmezéssel találkozott. Voltak, akik tragikusan éltek meg, mások természetes, pozitív dolognak tartották, s akadtak olyan nézetek is, amelyek cáfolták a mezőgazdasági munkaerőhiányt.

Valójában miről is van szó? – tette fel a kérdést. Differenciáltan, összefüggéseiben próbálta bemutatni a kialakult helyzetet. A statisztikai adatok szerint inkább a férfiak és a fiatalok hagyták el többségében a falut. Az átlagos életkor a tsz-ekben 50 éven felüli. Gondot okoz a képzettség is. „A nagyüzemi munkamegosztás, az új anyagi-technikai alapok mellett egyre inkább érezhető, hogy napjainkban nem elegendő a parasztság korábbi termelési tapasztalata.” A munkaerő utánpótlás gond, de meg lehet oldani. Miért mentek el a tsz-ekből az emberek? Az anyagiak miatt. Hiszen a tsz-ek nagy része nem tudott kielégítő jövedelmet adni a tagoknak. Tehát a biztonságos jövedelem hiánya miatt más munkahely után néztek az emberek. A munkaidő is kiszámíthatatlan, a munkakörülmények is változóak. A falusi szórakozási lehetőségek

<sup>26</sup> KESERŰ János: *A mezőgazdaság és az új gazdasági mechanizmus*. Budapest, Kossuth, 1967. 57–58.

a fiatalok számára nem mindig ideálisak. Ezeken kell változtatni, és javul a munkaerőhelyzet. Kovács Mihály műsora azt sugallta, hogy az új gazdasági mechanizmus e hibákat is próbálja orvosolni. Lehetőség lesz a folyamatos foglalkoztatásra, feldolgozó üzemeket, mellék- és segédüzemeket hozhatnak létre a tsz-ek. Vállalkozhatnak szolgáltatásokra.<sup>27</sup>

A Falurádió helyi tudósításaira külön is kitérünk az elemzés során, ugyanis sokszor ezekkel a beszámolókkal üzentek a döntéshozóknak, jelezve egy-egy megoldásra váró problémát. Emellett pedig a szövetkezeteket is bátorították egy-egy jól bevált megoldás átvételére. A mezőgazdasági reform reklámjának is felfogható az alábbi tudósítás. Nyíregyházán 1967-ben négy tsz volt: a Ságvári, a Dózsa, a Vörös csillag és a Béke Óre termelőszövetkezet. A Ságvári országosan ismert vegyes profilú gazdaságként működött. A Dózsa Tsz megszilárdult vezetéssel dolgozott. A Vörös Csillag Tsz gyümölcsöt és szőlőt termesztett. Ide sokan visszajöttek az iparból dolgozni, mivel megtalálták a számításukat. Ennek oka az új anyagi érdekltség bevezetése és a részes művelés. Az állattartásuk gyenge, de a későbbiekben ezzel is akartak foglalkozni. Fel nem osztható alapot fizettek a tagok. A dolgozni nem tudó idős tsz-tagokról járadékrendszerrel akartak segíteni.<sup>28</sup> A kommentár szerint ez is hozzájárult, hogy a korábban a tsz-t elhagyók visszajöttek, hiszen biztosítva látták a jövőjüket a tsz-ben.

Sok figyelmet szenteltek a riportok a reform egyik fontos intézkedésének számító melléküzemági tevékenységnek. A tsz-ek eldönthették, hogy milyen üzemággal akarják a gazdaságot megerősíteni, jövedelmüket kiegészíteni. A tudósítások arra is felhívták a hallgatók figyelmét, hogy mire kell ügyelni a tevékenységi kör bővítésénél. Tekintsünk be néhány tsz segéd-és melléküzemágába!

A termelőszövetkezetek a segéd- és melléküzemágakat olyan eszköznek tekintették, amely előrelendíti a tsz-t, sőt még a leggyengébbnek is segít talpra állni. Mi ebből az igazság? –tették fel a Falurádió munkatársai a kérdést. Valóban volt gazdasági és társadalmi alapja ennek a feltevésnek. Tények figyelmeztettek arra, hogy egy termelőszövetkezet nem csak növénytermesztésből és állattenyésztésből áll. Egy dunántúli gyenge tsz például paradicsomlé és málnaszörp készítő üzemet szeretett volna létrehozni, és ebből akarta a gazdaságot megerősíteni. A gond csak az volt, hogy eddig paradicsomot nem termesztettek, a málnásuk pedig csak néhány hold. Tehát ez a tsz lemaradt, mert voltak olyan gazdaságok, ahol ez már régen bevált, és ki tudták elégíteni az igényeket. Hasonló hibákat más szövetkezetek is elkövettek. Ennek oka:

- kevés gyakorlat,
- a tsz-vezetők hibásan mérték fel, hogy milyen segéd vagy melléküzemág felelne meg a gazdaságuknak,
- a pillanatnyi haszonszerzésre fókuszáltak.

<sup>27</sup> *Munkaerőhelyzet a mezőgazdaságban.* In: *Gazdaszemmel hazánk mezőgazdaságáról* Rádióműsor. Szerk.: SIMON Ferenc. 1967. I. 30. 13:00–13:15 Petőfi Rádió Budapest

<sup>28</sup> *„Szabolcsi gondok, tervek” riportsorozat Hogyan élnek a nagyobb önállósággal a szabolcsi szövetkezetek?* In: *Falurádió.* Szerk.: BÁN Béla. 1967. IV. 19. 4:45–5.00 Kossuth Rádió Budapest

Az irány jó volt, de a megoldások nem mindig voltak célravezetőek. A mezőgazdaság tudjuk, hogy idényszerű. Télen nincs munka. Ezért kellett a segéd- és melléküzemág, mert így tudták a dolgozókat rendszeresen foglalkoztatni. Így jutottak bérhez és a tsz korösszetétele is javulhatott. A gépesítés is segített az elvándorlás csökkentésében. Ehhez viszont fiatalokra volt szükség, akik az új technikát elsajátították, használták. Biztos havi keresetet kellett ígérni nekik. Így újból a melléktevékenységekhez jutottunk vissza. A melléküzemágra a jövedelem és az állandó munka miatt volt szükség, ezért bizonygatták a rádióban is ennek fontosságát.

A közös gazdaságok többsége a melléktevékenységektől várta, hogy a bevételei növekedjenek, és a foglalkoztatás a tsz-ekben folyamatos legyen. Ha bővül a tevékenység, lerövidül az áru útja is a termelőtől a fogyasztóig. A munkaerő kihasználása jobb lesz, a szállítási távolság csökken, ebből adódóan kevesebb a minőségi és a mennyiségi kár. A termelő és feldolgozó részleg munkáját is jobban össze lehetett hangolni. A fogyasztó is jól járt, hiszen hamarabb kapott jobb minőségű terményt, állati terméket. Ezekkel az érvekkel jelezték, hogy a társadalom egésze profitálhat a melléküzemágak fejlődéséből.

A párt IX. kongresszusának határozata – mit már említettük – zöld utat adott a termelőszövetkezeti tevékenységi bővülésének. A tsz-vezetők alaposabban átgondolhatták, hogy az ő gazdaságuknak milyen segéd- vagy melléküzemág felelne meg. Úgy volt érdemes, és úgy kellett kialakítani, hogy a fő tevékenység folytatását ne zavarják. Nagy beruházásokra nem volt érdemes vállalkozni, hiszen gyakran előfordult, hogy csak átmenetileg jelentkező igényeket elégítettek ki a melléküzemekben. Persze előre kellett gondoskodni a termékek biztonságos piacáról a vevőkkel. A szakértelem, a megfelelő alapanyag biztosítása, az ellenőrzés fontos helyet foglalt el.<sup>29</sup>

Látnunk kell, hogy a kolhozmodellbe eredetileg nem fért bele a melléküzemági tevékenység. Az 1967-es tsz-törvénnyel egyre inkább lehetőség nyílt a magyar adottságokhoz való igazodásra, tehát széles tere nyílt a segéd- és melléküzemági tevékenység kibontakozásának.

Az Új Barázda Termelőszövetkezet Diósjenőn működött. A melléküzemágban feldolgozást végeztek, ami 1966-ban 400 000 forintot hozott a tsz-nek. Ez nem nagy összeg, de többet nem tudtak termelni, mivel nem tudták bővíteni. A szeszfőzdéjük viszont működött. A Börzsönyben a melléküzemági tevékenység kiterjedőben volt. A Bakonyban más volt a helyzet. Ott már szűkíteni kezdték a melléküzemági tevékenységet. Itt évek óta a szövetkezeteknek sok pénzt hozott ez a tevékenység. Borzaváron az Új Alkotmány Tsz-re is ez volt jellemző. A Bakonyban a természeti adottságok nem ideálisak, ezért a melléküzemágakra nagy szükség volt, hogy az emberek boldoguljanak. Kevés a termőföld, a népsűrűség nagy. Valamiből pedig élni kellett, itt az erdőből. Faipari termékeket gyártottak (pl. favillát, faszenet, fagereblyét), azt értékesítették. Ezekre egyre kevésbé

<sup>29</sup> *A mellék- és segédüzemágak a szövetkezetekben.* In: *Gazdaszemmel hazánk mezőgazdaságáról* rádióadás Szerk.: SIMON Ferenc. 1997. III. 13. 13:02–13:17 Petőfi Rádió Budapest

volt szükség, így áttértek a fűrészipari termékek gyártására. Azt is fontosnak tartották, hogy ez egy melléküzemág, ami a mezőgazdaságot segíti. Az a helyzet állt elő, hogy csak olyan rendelő kért a faanyagból, akinek folyamatosan tudták biztosítani a szükségletét. Az ERDÉRT betört a piacra, és sorban kiszorította a tsz-eket azokból az üzletekből, amik eddig jövedelmet biztosítottak a tsz-nek. Ez is azt bizonyítja, hogy sok pénzt nem volt szabad befektetni a melléküzemágba, ha a versenyképességet nem tudja fenntartani egy tsz. Az a tsz, amelyik nem a melléküzemágból akarta pótolni a jövedelmét, annak fontos volt, hogy a többi termékére több pénzt kapjon. De arra is oda kellett figyelni, hogy a fogyasztó ne érezze a drágább előállítási költségeket. Vagyis: a melléküzemággal foglalkozni kellett, de a termelést szem előtt tartva.<sup>30</sup>

A tsz-ek lehetőséget kaptak önálló, szabad tervezésre. Törekedtek a terveik megvalósítására, így jobb gazdálkodást értek el a korábbinál.

## A reform értékelése

A gazdaságirányítási reform 1968. január 1-jén lépett életbe, de a mezőgazdaságban már két évvel korábban mutatkoztak a változás jelei. Hamarabb tudtak élni az új lehetőségekkel, s úgy tűnt távlatosan is javul az agrárium helyzete. Az 1968-as reform elismerte a gazdaság többszektorúságát. Enyhült az a hátrányos megkülönböztetés, ami a szektort a beruházások elosztása terén érintette korábban. Az új, kedvezőbb gazdaságpolitikai környezetben a gazdaság egyik legdinamikusabban fejlődő ágazata a mezőgazdaság, és ezen belül is a termelészövetkezeti szektor lett.

Az agrártermelés gyors felfutása egyrészt megalapozta a hazai élelmiszerfogyasztás kiegyensúlyozott növekedését, másrészt lehetővé tette az agrártermelők életviszonyainak látványos fejlődését, harmadrészt pedig az agrárexport bővülése révén hozzájárult a külkereskedelmi mérleg javulásához is. Mégis, amikor az 1970-es évek elején a reform lefékeződött, éppen a legsikeresebb terület, a mezőgazdaság ellen indult összehangolt kampány.<sup>31</sup>

A reformfolyamat megakasztásában a szocialista országok fenntartásai, félelmei mellett a magyar szektás-dogmatikus erők szava jelentős szerepet játszott. „1966–70-től egyre több érvet merítettek abból, hogy a gazdaság alapvető strukturális problémáit az új gazdasági mechanizmus bevezetésével sem lehetett megoldani, ráadásul új ellentmondások is keletkeztek.”<sup>32</sup>

<sup>30</sup> *A Bakony és a Börzsöny aljában* sorozat: *A hegyvidéki tsz-ek melléküzemági tevékenysége*. Rádióműsor In: *Falurádió*. Szerk.: BÁN Béla. 1967. VI. 16. 4:45–5:00 Kossuth Rádió Budapest

<sup>31</sup> Erről bővebben lásd: VARGA Zsuzsanna: *Hatalom, büntetőjog és termelészövetkezetek Magyarországon az 1970-es években*. In: *Jogtörténeti Szemle*. 2003/4. sz. 10–21.

<sup>32</sup> HONVÁRI János: *XX. századi magyar gazdaságtörténet*. Budapest, Aula, 2006. 426.

Míg a sajtóban hamar megjelentek a mezőgazdaságot bíráló cikkek, addig arról kevesebbet tudunk, mi történt a Rádióban. Milyen utasítások érkeztek az MSZMP KB Agitációs- és Propaganda Osztályától, s ezeket hogyan érvényesítették a műsorkészítés során. Ezen kérdések megválaszolása azonban már egy következő tanulmány témája lehet.

### **The agricultural reform and the radio in the 60's**

The Hungarian agriculture has had serious difficulties after the World War II. The collectivization – in 1958-61 – brought change into the peasants' life, but a lot of problems stayed unsolved. In 1961-62 the MSZMP KB (Central Committee of the Hungarian Socialist Workers' Party) started reforms. A group of economists and officials started new reforms with the aim of renovating the agriculture and introducing economic mechanism. Their leader was Rezső Nyers.

The reforms gained ground on the radio as well. Experts, economists tried to help understanding the aim and the role of the reform in economy. Ivan T. Berend, Ernő Csizmadia and József Garam had talks about the role of mechanism in industry, agriculture and foreign trade. Their aim was to inform people about the importance, influence of mechanism in their everyday life.

Two programmes named "Falurádió" (Village radio) and "Gazdaszettel hazánk mezőgazdaságáról" (About Hungarian Agriculture from the expert's point of view) showed possibilities, changes in agricultural co-operatives in practice. They also talked about the function of ancillary activities and the position of labour force, cost and wage system.

The reform was introduced on 1 January 1968, but two years earlier in agriculture. The experts and critics thought it had positive influence on economic life. But it is also a fact that reform slowed down in the 70's.





# KISEBBSÉGI KÉRDÉS



## GRÓSZ ANDRÁS

### Egy kisebbségpolitikus küzdelmei és vívódásai

Bleyer Jakab parlamenti képviselői tevékenysége 1920–1933



Forrás: Magyar Nemzeti Múzeum  
Történeti Fényképtár

Tanulmányunkban arra teszünk kísérletet, hogy a magyarországi némettség egyik legjelentősebb személyiségének munkásságát parlamenti fel-, és hozzászólásai révén mutassuk be. Bár Bleyer Jakab országgyűlési képviselője nem függetleníthető Parlamenten kívüli sokoldalú tevékenységétől, munkánkban elsősorban a parlamenti naplók anyagán keresztül kívánjuk értelmezni közéleti szerepvállalását, kisebbségpolitikai elképzeléseit. A tanulmány újszerűségét az adhatja, hogy Bleyer képviselőjét és a hazai németséggel kapcsolatos, Házon belül elhangzó gondolatait mindenekelőtt a törvényhozási források elemzésével kísérjük meg bemutatni.<sup>1</sup> Bleyer felszólalásai az országgyűlésben helyet foglaló pártok részéről élénk reakciókat váltottak ki, így a munkában ezek általános felvázolására is törekszünk.

Vizsgálatunkban az időrendiséget előtérbe helyezve, az országgyűlési ciklusok sorrendjében ismertetjük Bleyer képviselőjét. Jelen keretek között csak vázaltszerűen van lehetőség e kérdéskör vizsgálatára, ám reményeink szerint Bleyer gondolkodásának főbb alkotóelemei ily módon is megismerhetővé válnak.

Az 1874-ben bácskai német parasztcsalád gyermekeként született Bleyer Jakab az 1920 után kialakuló ellenforradalmi rendszer meghatározó kisebbségpolitikusává vált.<sup>2</sup> Már fiatalkorától élénk érdeklődést tanúsított a hazai némettség sorsa iránt, szoros

<sup>1</sup> Bleyer parlamenti beszédei közül 1933. májusi utolsó felszólalása a legismertebb és a legtöbbet idézett, ugyanakkor az 1920-as években és az 1930-as évek elején a törvényhozásban elhangzó hozzászólásainak vizsgálatára a kutatók kevés hangsúlyt fektettek. Országgyűlési gondolataiból részben idéz BELLÉR Béla: *Az ellenforradalmi rendszer első éveinek nemzetiségi politikája (1919–1922)*. In: *Századok*, 97. (1963) 6. sz. 1279–1319. és uő. *Az ellenforradalmi rendszer nemzetiségi politikájának kiépülése (1923–1929)* In: *Századok*, 107. (1973) 3. sz. 644–686.

<sup>2</sup> Bleyer Jakab életéről biográfia még nem készült. A magyarországi némettség két világháború közötti történetével kapcsolatban Bleyer személye megkerülhetetlen, így Bellér Béla, Tilkovszky Loránt, Fata Márta, Eiler Ferenc, Norbert Spannenberger ill. Gerhard Seewann tanulmányaikban tudományos igényességgel, bár eltérő hangsúlyokkal foglalkoznak szerepével és munkásságával. Hedwig Schwind Bleyerről írt disszertációja széleskörű forrásanyagot ölel fel, de több pontjában nélkülözi a kiegyensúlyozottságot (SCHWIND, Hedwig: *Jakob Bleyer. Ein Vorkämpfer und Erwecker des ungarländischen Deutschtums*. München, Verlag des Südostdeutschen Kulturwerks, 1960.)

kötődését nemcsak származása, hanem tanulmányainak iránya is tükrözte. Egyszerre végezte a germanisztikát és a magyar filológiát, majd szakdolgozatát „A német történelmi népdalok magyar vonatkozásai 1551-ig” témájában írta. Bölcsészdoktori oklevelét 1897-ben szerezte meg. 1905-ben habilitált, majd egyetemi magántanárként a budapesti egyetemen oktatott. 1908-tól a kolozsvári egyetem német nyelv és irodalom tanáraként tevékenykedett, 1911-ben tért vissza Budapestre. Ugyanebben az évben Petz Gedeonnal megalapította a Germanisztikai Intézetet és disszertációsorozatot indítottak a német filológia támogatására. Bleyer tudományos munkássága egyrészt megalapozta későbbi közéleti tevékenységének fő irányvonalát, másrészt elültette személyiségében azt a fajta érzékenységet, amellyel úgy képviselte a német kisebbségi jogok érvényesítését, hogy a korabeli magyar politikai elit reakcióira és sajátos érdekeire is figyelemmel kívánt lenni. Bleyer ebbéli hozzáállása a Monarchia idején kialakult hatalmi struktúrát, az osztrák-magyar egyeztetések kompromisszumos világát idézte, amelyre olyannyira jellemző volt a lépésről lépésre haladó érdekérvényesítés, a különböző alternatívák tárgyalást igénylő, kemény vitákkal történő összehangolása. A vitatott ügyekben való fokozatos előrehaladás, a dualista struktúrából fakadó kölcsönösség és érdekkijárás Bleyer politikai gondolkodását döntően megalapozta, meghatározva így későbbi közéleti magatartását is.<sup>3</sup> Politikustársaival együtt ebben a rendszerben nőtt fel, ám erre a berendezkedésre 1918–19 forradalmi, az első világháborút lezáró párizsi békeszerződések, valamint a Monarchia súlyos belső válságai döntő csapást mértek.

Ezzel egy időben a trianoni Magyarországon 1920-ban végrehajtott népszámlálás eredménye alapján az addig ugyan társadalmi, gazdasági és politikai szempontból nem egységes struktúrájú, de lélekszámát tekintve csaknem 2 milliós német anyanyelvű népességből mintegy 550 ezer fő maradt az új határokon belül, ami a 7,6 milliós összlakosság 6,9 százaléka volt.<sup>4</sup> Ezek az adatok drasztikus csökkenésre utaltak, de egyben azt is jelentették, hogy 1920 után a németek lettek a legnagyobb magyarországi kisebbség. Ugyanakkor fontos megjegyezni, hogy önmagában nem a németek számának esése jelentette a valós fordulatot, hanem a trianoni határokon belül maradt német népesség társadalmi összetételének és politikai helyzetének megváltozása. Eszerint a hazai németek 56 százaléka mezőgazdasági munkás, gazdálkodó, 25 százaléka ipari munkás, 15 száza-

<sup>3</sup> Bleyer Jakab politikai pályafutását alapozta meg 1917-ben megjelent, a hazai németiség jövőjéről értekező tanulmánya, amelyben lényegében Trianon után is hangoztatott tézisei (magyar állami hegemonia elismerése, német nyelvi és kulturális jogok biztosítása) fogalmazódtak meg. Ugyanakkor – a politikai és társadalmi környezet változása miatt is – nem minden elemében teremthető egyenes ági folytonosság a Monarchia idején írott munkája és az 1920 utáni ellenforradalmi rendszerben képviselt álláspontja között. BLEYER Jakab: *A hazai németiség*. In: *Budapesti Szemle* 169. (1917) 428–441.

<sup>4</sup> A népszámlálások adatait közli: TILKOVSKY Loránt: *Nemzetiség és magyarság. Nemzetiségpolitika Magyarországon Trianontól napjainkig*. Budapest, Ikva Kiadó, 1994. 7–13. (továbbiakban: TILKOVSKY 1994)

léka kispolgársághoz tartozó, 4 százaléka pedig értelmiségi volt.<sup>5</sup> Trianonnal döntően a németiség szervezett, évszázados kiváltságokkal rendelkező, a Magyarország belső területein (Budapest környéke, Dunántúl) élő németektől is zárt társadalmi, gazdasági struktúrájú része – döntően a szászok és részben a bácskai svábság – került a határokon túlra. Ezen csoportok zártsága tehát 1918 előtt is jellemző volt, így a magyarországi németiség korábban sem alkotott egységes közösséget, ugyanakkor az első világháborús frontbeli élmények és Trianon hatására központi kérdéssé vált a hazánkban maradt félmillió németiség önszerveződésének ügye.

## Miniszter és képviselő (1920–1922)

Az 1920. januári nemzetgyűlési választásokon kilenc mandátumot szerzett a Keresztény Nemzeti Egyesülés Pártjába (KNEP) integrálódott és Bleyer Jakab által vezetett Német Keresztény Gazdasági Párt (Deutsch-christliche Wirtschaftspartei). Bleyer a Szentgottárd központú választókerületből jutott be a Parlamentbe, de több német képviselőtársa is a nyugat-magyarországi országrészből – elsősorban Burgenlandból – került a nemzetgyűlésbe. Megválasztásakor – a forradalmak után és az ellenforradalmi rendszer kibontakozásakor – Bleyer a nemzeti kisebbségek tárca nélküli miniszteri posztját is betöltötte.<sup>6</sup> A tisztség a kisebbségi jogok biztosításának szélesebb lehetőségét jelentette, ugyanakkor a minisztérium fenntartása arra a tényre is rávilágított, hogy az intézmény léte elsődlegesen az ország kedvezőbb kisebbségpolitikáját volt hivatott demonstrálni a győztes hatalmak előtt a béketárgyalások idején.

A parlamenti ciklus polémiáinak középpontjában – különösen Trianon után – elsősorban az ország területi integritásának kérdése állt, amelyhez szorosan kapcsolódtak a nyugat-magyarországi német autonómia és az új határokon belül maradt kisebbségekhez való viszony konfliktusokat hordozó témái. Bleyer Jakab politikai programjának egyik legfontosabb sarokpontja Magyarország területi integritásának megőrzése volt, így könnyen azonosult az 1920 utáni hazai vezető politikai elit ezen célkitűzésével. Bleyer elköteleződése nemcsak belső meggyőződésből, hanem abból a felismeréséből eredeztethető, hogy csak a Szent István-i állameszme érvényesülésével és a magyar hegemonia megőrzésével javítható a magyarországi németiség sorsa. Ebből az alapállásból fakadt éles parlamenti vitája 1920 nyarán Giesswein Sándorral, aki a keresztény-szociális mozgalom egyik képviselőjeként nyitottnak mutatkozott a területi autonómiatörekvések, a szász

<sup>5</sup> Az adatokat közli SEEWANN, Gerhard: *A magyarországi németiség mint etnikum: fejlődésének néhány alapvonása 1918-tól 1945-ig*. In: *300 éves együttélés – A magyarországi németek történetéből/300 Jahre Zusammenleben – Aus der Geschichte der Ungarndeutschen*. Szerk.: HAMBUCH Vendel. Budapest, Tankönyvkiadó, 1988. 109–115.

<sup>6</sup> Bleyer Jakab a Friedrich-, a Huszár-, a Simonyi-Semadam- és az első Teleki-kormányban volt a nemzeti kisebbségek tárca nélküli minisztere 1919. augusztus 15. és 1920. december 16. között.

Rudolf Brandsch-Guido Gündisch által is képviselt önállósági politika felé, míg Bleyer elsősorban a kulturális és nyelvi autonómia mellett állt ki és élesen bírálta mindazokat, akik bármilyen formában támogatták az 1918-as föderalista koncepciókat.<sup>7</sup> Ugyanakkor elsődlegesen mégsem a kisebbségi kérdés kezelése okozta Bleyer és Giesswein közötti valódi nézetkülönbséget, hanem az, hogy 1918-ban ki és milyen mértékben működött együtt a Károlyi-féle forradalommal, illetve az autonóm törekvésekkel. A vita tehát részben egyfajta ideológiai és legitimációs küzdelemmé vált, amelyben a két politikus – a politikai erők polémiaihoz és korszellemhez illeszkedve – 1918-hoz képest próbálta önmagát pozícionálni, így a kisebbségi kérdéstről való disputát is részben ez a törekvés határozta meg. Bleyer álláspontjának ismertetésekor – nemcsak ekkor, hanem a későbbiekben is – idézte az általa létrehozott Német–Magyar Néptanács (Deutsch-ungarischer Volksrat) 1918. novemberi határozatát, amely hitet tett az ország területi integritása, a német kisebbségi jogok és a politikai magyar nemzettel való egység mellett, valamint a területi autonómia ellen: „(...) *népünk jogai nekünk szentek, de szentek azok az állami és érzelmi kapcsolatok is, amelyek népünket évszázadok óta örömben és szenvedéseken a magyar nemzethez fűzik.*”<sup>8</sup> Ezek a tézisek visszaköszöntek több német származású képviselő felszólalásában is, de egyben megvilágították a kibontakozó német mozgalom alapdilemmáját: Bleyeréknek az ellenforradalmi rendszer feltétel nélküli támogatóiként nem volt kérdéses azonosulásuk az új politikai kurzus alaptörekvéseivel, annak ideológiájával, de a kisebbségpolitika kezelésének tekintetében már ekkor szembesülniük kellett véleménykülönbségekkel. Trianon után a területi integritáshoz való határozott elköteleződésük szorosan összekapcsolódott a kisebbségi jogok rendezésének igényével.<sup>9</sup> Bleyerék álláspontja szerint ezen jogok biztosításával út nyílhat a régi Magyarország visszaállítására felé. Hűen tükrözte elképzeléseiket Huber János kanonok, nezsideri nemzetgyűlési képviselő 1920. áprilisi felszólalása, amelyben a nemzetgyűlés elé mintának állította az anyanyelvhasználatot széleskörűen kiterjesztő, Bleyer minisztersége alatt 1919 augusztusában született kormányrendeletet, úgy említve azt, mint a Deák Ferenc-i kisebbségi politika méltó folytatását.<sup>10</sup> Kérte a kormányt, hogy „(...) *ezt az igazán magyar és igazán keresztény, toleráns nemzetiségi politikát kövesse, kövesse annál inkább, mert csak így van*

<sup>7</sup> Nemzetgyűlési Napló, 1920. III. kötet (1920. május 18–1920. június 26.), Nemzetgyűlés 65. ülése, 1920. június 22., 502–506.

<sup>8</sup> Nemzetgyűlési Napló, 1920. III. kötet (1920. május 18–1920. június 26.), Nemzetgyűlés 65. ülése, 1920. június 22., 503.

<sup>9</sup> A területi integritás iránti elköteleződést jól mutatta, hogy a Bleyer-féle párt nevét a választások után Német Keresztény Integritáspártra (Deutsch-christliche Integritätspartei) változtatta.

<sup>10</sup> A Friedrich-kormány 1919. augusztus 21-én adta ki a 4044/1919. M.E. sz. rendeletet a nemzeti kisebbségek egyenjogúsításáról, amely leszögezte, hogy minden magyar állampolgár „népfaji különbség nélkül” teljesen egyenrangú. A rendelet továbblépést jelentett az 1868-as nemzetiségi törvényhez képest, kiterjesztette a nyelvhasználat jogát a társadalmi, kulturális, politikai élet valamennyi területére.

rá kilátás, hogy vissza tudjuk állítani ennek a szegény hazánknak integritását (...)”<sup>11</sup> Ezt a koncepciót 1920 júliusában megismételte: „Minél megértőbb lesz a magyar nemzetiségi politika, annál szorosabb lesz a mostani megpróbáltatások után a viszony a magyarság és a nemzeti kisebbségek között. Minden nemzetiség a maga anyanyelvén egy sajátos különleges kultúrát fog teremteni, de ez speciálisan magyar lesz azért, mert magyar talaj íze lesz.”<sup>12</sup> A nyugat-magyarországi kérdés felszínre hozta a német képviselőcsoport és a hazai politikai elit közötti nézetkülönbségeket. Bleyer a trianoni béke megkötése után hajlott volna a területi autonómia megadása felé, éppen a nyugat-magyarországi részek megtartásának, tehát az ország területi integritásának megőrzésének érdekében. Ugyanakkor a hazai közvélemény hallani sem akart semmiféle elkülönülési, illetve önállósági törekvésről és minden ilyen tervben komoly veszélyt látott. A kormánytagsága miatt is kényes egyensúlyozást folytató Bleyer végül miniszterként gyakorlatilag belebukott a kérdés kezelésébe, így 1920 decemberében távoznia kellett az első Teleki-kormányból, posztját pedig a mindenkori külügyminiszter vette át.

Miniszteri tisztségéből való elmozdítása után Bleyer koncepciója nem változott, ugyanakkor tudatosabban kapcsolta össze az ország területi integritásának kérdését a kisebbségek helyzetének rendezésével: „(...) igenis bizonyítanunk kell azt, hogy az ő (ti. a nemzetiségek) faji, nyelvi, kulturális és politikai elnyomatásuk nekünk éppúgy fáj, mint a magyarság elnyomatása. Bizonyítanunk kell azt is, hogy ha majd a gondviselés rendelkezése szerint visszakerülnek hozzánk (ti. az elvesztett területek), akkor nemcsak ennek az elnyomatásnak van vége, hanem hogy mi még az utolsó évtizedekben követett saját politikánkat is az ő érdekében és az ő javukra revideálni fogjuk. Újra és újra hirdetem a viszonyok legteljesebb ismeretében és a legmélyebb meggyőződéssel, hogy nincs ennél biztosabb, erősebb és hathatósabb eszköze az integritás gondolatának.”<sup>13</sup> A politikai elitet arra próbálta rávenni – akár Tisza István, Apponyi Albert, ifjabb Andrássy Gyula vagy Bethlen István az 1918 előtti kisebbségpolitikára vonatkozó önkritikus gondolatainak idézésével – hogy a revíziós célokat a méltányos kisebbségi politikával kapcsolja össze, éppen a visszakövetelt területeken élő kisebbségek anyaországához kötése érdekében: „(...) csak egy ilyen mintaszerű nemzetiségi politika adja meg nekünk azt az erkölcsi bázist, hogy a tőlünk elszakított véreink számára hasonló elbánást követeljünk. Csak az ilyen mintaszerű nemzetiségi politika kelthet az idegen járom alatt szenvedő nem magyar ajkú népfajokban teljes bizalmat szándékaink őszintesége és becsületessége iránt.”<sup>14</sup> Ekkor jelent meg Bleyer retorici-

<sup>11</sup> Nemzetgyűlési Napló, 1920. II. kötet (1920. április 17–1920. május 17.), Nemzetgyűlés 30. ülése, 1920. április 20., 79.

<sup>12</sup> Nemzetgyűlési Napló, 1920. IV. kötet (1920. július 22–1920. augusztus 19.), Nemzetgyűlés 72. ülése, 1920. július 29., 89.

<sup>13</sup> Nemzetgyűlési Napló, 1920. X. kötet (1921. május 20–1921. június 10.), Nemzetgyűlés 198. ülése, 1921. május 31., 279–280.

<sup>14</sup> Nemzetgyűlési Napló, 1920. X. kötet (1921. május 20–1921. június 10.), Nemzetgyűlés 198. ülése, 1921. május 31., 281.

kájában kiemelt hangsúllyal a Szent István-i állameszme gondolata, amely nem csupán az egykori birodalmi keretek hangsúlyozásaként került előtérbe, hanem úgy is, mint a rendszer sarokkövét jelentő keresztény-nemzeti gondolat képviselői számára személyes példát adó uralkodó, aki „nemcsak a nyugati kereszténységre alapozta a maga birodalmát (...), hanem belehelyezte a germán szférába is.”<sup>15</sup> Ebből következően Bleyer már ekkor úgy tekintett az óvatos külpolitikai aktivitást kifejtő köztársasági Németországra, mint a térség megkerülhetetlen hatalmi tényezőjére, amellyel Magyarország – ahogy az elmúlt évszázadokban, úgy a jövőben is – együttműködésre van ítélve. Beszédéből egyértelműen kitűnt, hogy a majdani közép-, kelet-európai területi változásokat Németország politikai mozgásához kötötte. Mindez abból a szempontból is figyelemreméltó, mert ebből az időszakból már nyilvánvalóak voltak Bleyer kapcsolat-felvételi szándékai németországi kormányzati és gazdasági körökkel a hazai kisebbségi törekvések támogatása érdekében.<sup>16</sup> Felszólalásában Bleyer sérelmezte, hogy a hazai németek – ellentétben a magyarországi románsággal – nem kaptak külön kormánybiztost, ebben a német ügy leértékelését látta. Új, az 1868-as nemzetiségi törvényen és az 1919. augusztusi rendeleten alapuló, a német kisebbség kulturális és nyelvi jogait biztosító nemzetiségi törvényt kért, emellett szót tett az alsó fokú közigazgatási hatóságok kisebbségi jogokat csorbító tevékenységét, a különböző intézkedések szabotálását. Ez a panasz az egész korszakon végigvonuló problémává vált.<sup>17</sup> Bleyer felszólalására Bethlen István miniszterelnök reagált, aki nyitottan mutatkozott ugyan a követelések teljesítése felé, ugyanakkor hozzászólásából egyértelműen kiderült, hogy jogok adásában semmiképpen sem kívánt túlmenni az egyébként nemzetközi kritériumoknak megfelelő 1868-as nemzetiségi törvény keretein, így új jogszabály kidolgozása szóba sem került: „A mi kötelességünk (...) az, hogy igenis, elmenjünk addig a szélső határig a nemzetiségi kérdés megoldása terén, melyet nemzetiségünk és állami egységünk megenged.”<sup>18</sup> A kormányfői felszólalással összhangban a kisebbségpolitika teljes egészében a miniszterelnök kontrollja alá került: a nemzetiségügyi minisztériumot 1922 elején felszámolták, és feladatát a miniszterelnökség nemzetiségi ügyosztálya vette át. A hazai németek végül Steuer György személyében külön kormánybiztos is kaptak, ám ő a kisebbségi politika lojális képviselője és végrehajtó személye lett, bármiféle tényleges hatalom nélkül. A német kérdés kormányzati szinten való megoldására azért is kerülhetett sor, mert az 1921. decemberi soproni népszavazással és Burgenland Ausztriához csatolásával gyakorlatilag eldőlt a nyugat-magyarországi területek hovatartozásának kérdése.

<sup>15</sup> Nemzetgyűlési Napló, 1920. X. kötet (1921. május 20–1921. június 10.), Nemzetgyűlés 198. ülése, 1921. május 31., 278.

<sup>16</sup> A témáról bővebben TILKOVSKY Loránt: *Németország és a magyarországi német kisebbség (1921–1924)* In: *Századok*, 112. (1978) 1. sz. 3–48.

<sup>17</sup> Nemzetgyűlési Napló, 1920. X. kötet (1921. május 20–1921. június 10.), Nemzetgyűlés 198. ülése, 1921. május 31., 281.

<sup>18</sup> Nemzetgyűlési Napló, 1920. X. kötet (1921. május 20–1921. június 10.), Nemzetgyűlés 199. ülése, 1921. június 1., 317.



Így a kormány már merészebben nyúlhatott a hazai kisebbségi témákhoz, nem kötötte a kezét – a béke által előírt kisebbségvédelmi intézkedéseken túl – bármiféle ígéret, ezáltal Bleyer sem jelentett Bethlenék számára komolyan vehető tényezőt. A ciklus végére egyértelművé vált, hogy Bleyer – a radikális jobboldali ellenzék és az uralkodó közvélemény nyomásgyakorlásának hatására is – elvesztette a kormánypárt támogatását a soron következő nemzetgyűlési választáson.

## Parlamenten kívül (1922–1926)

Bleyer 1922 tavaszán a Német Keresztény Integritáspárt színeiben indult a választásokon a bajai választókerületben, de mivel nem élvezte a kormánypárt támogatását, sőt az egységspárti jelölt ellene indult, súlyos vereséget szenvedett. Saját politikai szervezetéből sem jutott senki a nemzetgyűlésbe.

Az elkövetkezendő négy évben Bleyer lényegében megteremtette azt a mozgásteret, amellyel hatékonyabban és hosszútávon képviselte a magyarországi némettség érdekeit. Miközben igyekezett saját itthoni bázisát kiépíteni, ezzel párhuzamosan a német politikai köröket is be akarta vonni a magyarországi némettség törekvéseinek támogatásába. Bleyer elsősorban arra a zömében gazdálkodó, mezőgazdasággal foglalkozó rétegre épített, amely a hazai németségen belül döntő többségben volt. Ez a réteg a magyar állam iránti hűsége mellett használta német anyanyelvét, népi kultúrájában élt, és egyfajta lokális önazonosságtudattal rendelkező társadalmi csoportként békésen megfér az államnemzettel. Az együttélés alapfeltétele azonban – különösen az első világháború, a német anyanemzettel való találkozása után – kulturális, oktatási és nyelvi jogainak biztosítása volt, mert ezek egyrészt önazonosságának, megélt identitásának sarokpontjai voltak, másrészt alapvetően érintették mindennapjait és képessé tették a magyar haza iránti szoros elköteleződésre. A döntően vidéken élő német lakosság összekapcsolására hozta létre Bleyer német anyagi támogatással 1921 októberében a *Sonntagsblatt* c. hetilapot, amely – saját anyanyelvén, az állam iránti hűséget erősítve – rendszeres fóruma kívánt lenni a hazai németiségnek.<sup>19</sup> Hasonló célt szolgált a Magyarországi Német Népművelődési Egyesület (MNNE) 1923-as alapítása is, amelyet a Bethlen-kormány egy évvel később ismert el. A végrehajtó hatalom gondoskodott arról, hogy a szervezet – hozzá lojális személyek kinevezésével és az alapszabály alakításával – csak és kizárólag kulturális és nyelvi követelésekkel léphessen fel. Korlátozott mozgásteret és a helyi közigazgatás gáncoskodásai ellenére az egyesület léte a hazai németek szervezettsége, valamint egységesebb, a helyi problémákra koncentrálni képes fellelése felé tett komoly előrelépést jelentett.

<sup>19</sup> A *Sonntagsblatt* megalapításáról bővebben lásd FATA, Márta: *Jakob Bleyer und das „Sonntagsblatt“*. *Gründung und Entwicklung des Wochenblatts von 1921 bis 1933*. In: *Deutsche Literatur im Donau-Karpatenraum (1918–1996). Regionale Modelle und Konzepte in Zeiten des politischen Wandels*. Szerk.: FASSEL, Horst, Tübingen 1997. 9–23.

A szervezet elnöke a kormányhoz lojális, legitimista érzelmei miatt kontroll alatt tartható Gratz Gusztáv volt külügyminiszter, ügyvezető alelnöke pedig Bleyer Jakab lett. Az MNNE megalakulásával párhuzamosan – részben a német kormány nyomására és a kisantant államainak az ottani magyar kisebbséget visszaszorítani kívánó, így az ott élő németiséget jogokkal felruházó lépéseinek hatására – került sor az A, B és C iskolatípusokat bevezető 1923-as kisebbségi népiskolai rendelet kibocsátására, az 1924-es, a nemzetiségek bíróság előtti nyelvhasználatáról szóló törvény elfogadására, valamint azon rendelet megalkotására, amely a kisebbségi vidékeken működő tisztviselők nyelvismeretét szabályozta.<sup>20</sup> Ezek az intézkedések jelentős előrelépést biztosítottak a kisebbségi jogok terén, ám végrehajtásuk helyi szinten kemény ellenállásba ütközött: a szülők iskolaválasztási jogát több településen a helyi közigazgatás figyelmen kívül hagyta és a népiskolák többségét felügyelő katolikus egyház is – autonómiájával élve – ódkodott az iskolarendelet végrehajtásától.

Az 1922 és 1926 közötti időszakban alapvetően kialakultak azok a keretek, amelyek mentén a kormány és a német mozgalom valamelyest tudomásul vette a számára rendelkezésre álló mozgásteret, a törvénykezésben és a lap- és egyesületalapítással elment addig a határig, ameddig elmehetett, de mindezen lépések szükségszerűen újabb összeütközéseket generáltak. Németország erősödő befolyása, az MNNE és a német mozgalom polarizálódása, a pártok eltérő kisebbségpolitikai koncepciói, valamint a kisebbségi kérdés nemzetközi szintű kiszélesedése magában rejtette a további konfliktusokat és megoldásra váró helyzetek kialakulását. Ezekben az években az is egyre nyilvánvalóbbá vált, hogy Bleyer – egyik korábbi ellenfelével, Gündischsel kiegyezve – külpolitikai nyomást kívánt gyakorolni a magyar kormányra a kedvezőbb kisebbségpolitika érdekében, amely a hazai közéletben és az MNNE szervezetén belül is heves vitákat generált. A Bethlen-kormány végül hajlott arra, hogy érdemben kezelje a kisebbségi panaszokat, beleegyezett a parlamenti képviselőbe is, ezzel kívánta semlegesíteni a szociáldemokraták német lakosság közötti viszonylagos népszerűségét és a külföldről érkező támadásokat.<sup>21</sup>

## Népiség és államhűség között (1927–1931)

Az 1926. decemberi választásokon Bleyer titkos német anyagi támogatással, de kormánypárti színekben indult a villányi választókerületben és jutott be a Parlamentbe.

<sup>20</sup> A VKM 110.478/1923. VIII. sz. kisebbségi iskolarendelethez mellélt megszületett a nemzetiségek bíróság előtti nyelvhasználatát szabályozó 1924. évi II. tc., valamint a végrehajtásul szolgáló, 1924. novemberében megjelent 7500/1924. ME. sz. rendelet a kisebbségi vidékeken alkalmazott tisztviselők szükséges nyelvismeretéről.

<sup>21</sup> A Magyarországi Szociáldemokrata Párt színeiben német nemzetiségi területről többek között Knaller Győző (Soroksár) és Peyer Károly (Dorog) jutott be az 1922-es nemzetgyűlésbe, ezt az eredményét azonban 1926-ban már nem tudta megismételni.

A ciklus üléseire az 1920-as évek elején, a kisebbségi jogokkal kapcsolatos rendeletek és törvények, továbbá azok gyakorlatban való végrehajtásának vitája nyomta rá bélyegét, ezeken keresztül pedig a hazai németiség ügye egyre inkább a pártok polémiáinak homlokterébe került. Bleyer szemléletében is hangsúlyeltolódás következett be: felszólalásaiban már lényegesen nagyobb szerepet kapott a népközösség (Volksgemeinschaft) elvének képviselője, amely a német néphez való tartozás tudatát emelte ki, egyenrangúnak tekintve azt az államközösséghez (Staatsgemeinschaft) való kötődésnél. Ebből Bleyernek nemcsak a képviselőházban, a szélesebb közvélemény előtt, hanem az MNNE-n belül is – főleg Gratz Gusztávval – komoly nézeteltérései alakultak ki, aki a népközösség elvéből következő bármiféle külső beavatkozást elítélte és elsődlegesen a magyar állammal való kompromisszumokban látta a kisebbségpolitika alakításának eszközét. Valójában Bleyer már 1921 tavaszán felhívta a figyelmet a „nem magyarajkú népek faji öntudatának” első világháború alatti és utáni megerősödésének jelenségére, amelyet a hazai németek vonatkozásában 1920-as évektől maga is erőteljesen képviselt, anélkül, hogy a magyar állammal kapcsolatos felfogása lényegesen változott volna.<sup>22</sup> „*Én mindig egynek éreztem magam a magyar nemzettel, egy életen át a magyar tudományt műveltem, egy életen át a magyar kultúrájának szolgálatában állottam. A másik oldalon azonban az én sváb népemmel soha nem vesztettem el az érzelmi kapcsolatot, azt szívemhez mindig közel állónak éreztem, annak a javát mindig akartam.*”<sup>23</sup> Bleyer egyszerre beszélt a hazai németiség öntudatának, a „faji tudatnak” megerősödéséről, a népközösséghez tartozás élményéről, ugyanakkor hasonló intenzitással állt ki a magyar állam mellett, amelyet szerinte etnikai sokszínűsége mellett „a történelmi tradíció” ereje tartott össze. Úgy tűnik, hogy Bleyer a népközösség és az államhoz való hűség elvének szintézisével a Szent István-i állameszme előtérbe helyezésével egy sajátos alapra kívánta helyezni a térségi kisebbségpolitikát, amely nem vitatja a magyar hegemoniát, de a kisebbségek nyelvi és kulturális jogait messzemenően biztosítja. Ezen jogokat azonban a saját etnikumhoz való tartozás tudata révén követelte Bleyer a magyar kormánytól, egy szintre emelve azt az állam iránti lojalitással.<sup>24</sup> Ez a gondolat tükröződött a Magyar Szemlében 1929-ben megjelent írásában is, amelyben világosan kifejezte, hogy a magyarországi németiség népi öntudata a nyelvhez és kultúrához való ragaszkodásban és a magyar állam iránti hűségben fejeződik ki (Deutschungar-tudat): „*(...) a magyarországi németiség a magyarsággal való évszázados együttélés folytán (...) államtörténelmi és állampolitikai szempontból épp olyan magyar, mint a fajmagyar, anélkül, hogy népiség tekintetében, anyanyelv és kultúra szempontjából megszűnnék teljes érté-*

<sup>22</sup> Nemzetgyűlési Napló, 1920. X. kötet (1921. május 20–1921. június 10.), Nemzetgyűlés 198. ülése, 1921. május 31., 280.

<sup>23</sup> Képviselőházi Napló, 1927. IX. kötet (1928. február 10–1928. március 13.), Képviselőház 150. ülése, 1928. március 27., 321.

<sup>24</sup> Képviselőházi Napló, 1927. IX. kötet (1928. február 10–1928. március 13.), Képviselőház 150. ülése, 1928. március 27., 320–327.

*kü németnek lenni.*<sup>25</sup> Bleyer későbbi felszólalásaiban is Szent István nyitott és befogadó politikájával állította szembe az őt támadók – különösen a névmagyarosítást is sürgető radikális jobboldaliak – programját, amelyben a pogány eszmeiség és a vérség szerinti fajiság megtestesülését, illetve az erőteljes asszimiláció szándékát látta előtérbe kerülni a keresztény uralkodó toleranciájával szemben. Olvasatában az első uralkodótól származtatható nyitottság továbbvitele egyben a területi integritás helyreállításának feltétele is volt: „Mert ma a mi szegény országunk majdnem egészen egynyelvű és egyszokású, de olyan gyenge és törékeny sohasem is volt, mint ma. Mindnyájunknak vágya, törekvése, hogy ez az ország megint soknyelvű és sokszokású legyen, mert ha ilyen lesz, akkor megint együtt lesz Nagy-Magyarország, akkor megint beteljesedik Szent István nagy gondolata (...) Persze vannak, és éppen azok ilyenek, akik bennünket a legértelmetlenebbül szoktak támadni, akiknek szemében nem Szent István és Szent Imre a magyar nemzet hősei, hanem Koppány és Vata, akik szinte megsiratják azt, hogy Szent István jelölte ki azt az irányt, amelyen ez az ország egy évezreden át haladt és amelyen sikerült neki egy évezreden át ezt az országot fenntartani.”<sup>26</sup> Bleyert a német külpolitikai segítség és sajtónyilvánosság igénybevétele miatt több párt részéről is kritika érte a képviselőházban, így például nemcsak a kormánypárti – de radikális nézeteket hangoztató – Meskó Zoltán, hanem a nemzeti demokrata párti Fábíán Béla is pángermán agitációval vádolta meg.<sup>27</sup>

A ciklus legnagyobb vitái a kisebbségi oktatásügy kérdése, illetve az 1923-as iskolarendelet végrehajtása körül bontakoztak ki. A képviselőházban a szociáldemokrata Malasits Géza olyan új javaslatot terjesztett be 1927 májusában, amelyben a szülői autonómia rendszerét felváltva az eddigi 40 helyett 25 nemzetiségi tanköteles főben minimalizálta volna és kötelezően bevezette volna az anyanyelvi oktatást egy adott községben, negligálva így a helyi igazgatás kedvezőtlen befolyását.<sup>28</sup> Emellett élesen támadta az MNNE-t, amely szerinte csak kihasználja az állami támogatást, de valójában nem foglalkozik a hazai németiséget érintő nagy kulturális problémákkal (pl. analfabetizmus), ugyanakkor kérvényezte a kisebbségi szakszervezeti csoportok megalakulásának lehetőségét is.<sup>29</sup> A szociáldemokraták a határozati javaslattal elsősorban a hazai németiség körében – különösen a Buda-környéki bányásztelepüléseken élő – viszonylag erősnek mondható támogatottságukat kívánták megszilárdítani, igyekezve ezzel az MNNE és a kormány bázisát

<sup>25</sup> BLEYER Jakab: *A magyar és német viszony*. In: *Magyar Szemle*, V. kötet, 18. (1929) 2. sz. 114–124.

<sup>26</sup> Képviselőházi Napló, 1927. XXIX. kötet (1930. június 3–1930. június 25.), Képviselőház 403. ülése, 1930. június 5., 117.

<sup>27</sup> Képviselőházi Napló, 1927. IX. kötet (1928. február 10–1928. március 13.), Képviselőház 132. ülése, 1928. február 22., 147. és 160. (Fábíán Béla) és Képviselőházi Napló, 1927. XXI. kötet (1929. május 22–1929. június 6.), Képviselőház 301. ülése, 1929. május 29., 246. (Meskó Zoltán)

<sup>28</sup> Képviselőházi Napló, 1927. III. kötet (1927. április 7–1927. május 11.), Képviselőház 41. ülése, 1927. május 5., 265.

<sup>29</sup> Képviselőházi Napló, 1927. III. kötet (1927. április 7–1927. május 11.), Képviselőház 41. ülése, 1927. május 5., 264.

gyengíteni. Bethlen István miniszterelnök reagálásában a helyi igények figyelmen kívül hagyását tartotta a javaslat egyik legnagyobb hibájának, amelyet az adott községben élő nemzetiségi szülőkre gyakorolt kényszerként értelmezett, így nem kívánt azon változtatni, ugyanakkor a rendelet helyi végrehajtásában előrelépést ígért.<sup>30</sup> Bleyer felszólalásában több ponton egyetértett Malasitssal, kritika alá vette a presszionálható szülői értekezletek rendszerét, de az anyanyelv használatának kérdését összekötötte a magyar állam iránti hűség kérdésével. Úgy vélte, ha a kormány messzemenően biztosítja a kisebbségek nyelvi és kulturális jogait, azzal a nemzetiség állam melletti kiállását erősíti, ezért is vonta kritika alá a B-iskolatípust: „A legnagyobb baj tehát az lenne, hogy ha éppen a nemzeti tárgyakat tanulnák először magyar nyelven. A hazát tanulják szeretni azon a nyelven, melyen először tanulták az Istent imádni, vagyis az anyanyelven és azután tanulják meg magyarul is. Így anyanyelvükön fognak lelkesedni történelmünkön és földrajzunkon és akkor ez a lelkesedés is stimuláns lesz arra, hogy azt megtanulják magyarul is.”<sup>31</sup> Bleyernek ez a gondolata későbbi beszédeiben is visszaköszönt: „(...) az a nemzetiségi ember is, ha tülemlkedik a szűk környezetén, ha belenő a magyar nemzet közösségébe, teljesen egyenértékű tagja a magyar nemzeti intelligenciának akkor is, ha fenntartja a saját fajával való benső kapcsolatot.”<sup>32</sup> A képviselőházban Bleyer mellett az ugyancsak kormánypárti Pintér László kanonok, az MNNE tagja és a legitimista alapon álló Keresztény Gazdasági és Szociális Párt képviselői érveltek több alkalommal a hazai németek védelmében. Így Hunyady Ferenc képviselő is, aki felszólalásában óvott attól, hogy elidegenítsék államhűségüktől a német kisebbséget: „(...) a magyar nemzetnek igazi hasznát nem az jelenti, ha egyes német gyermekeket elmagyarosít, ha elfeledteti velük anyanyelvüket, hanem az, ha az itt élő németajkú magyar állampolgárok összességét a nemzethez ragaszkodó, hű és becsületes állampolgárokká neveli, akik a saját nemzetiségükhöz és saját nyelvükhöz tudatosan ragaszkodva, a magyar nyelvet és a magyar intézményeket szeretve, a nekik juttatott jogokért és megélhetésért hálából a magyar nemzet nagy céljait lelkesedéssel szolgálják.”<sup>33</sup> Az 1920-as évek második felére a vegyes tannyelvű B-iskolatípus egyfajta kényszerű kompromisszum lett a kormány és az MNNE között. Bár Bleyer számtalan esetben élesen kritizálta a végrehajtó hatalom kisebbségpolitikai lépéseit és elégedetlen volt helyi szintű végrehajtásukkal, de tudomásul vette azon körülményeket is, amelyek nehezítették az oktatással kapcsolatos intézkedések keresztülvitelét (pl. egyházi iskolák autonómiája): „(...) tiszta szívből kérem a falusi intelligenciát és a megyei, világi és egyházi hatóságokat, hogy ebben a kérdésben mutassanak megértést.

<sup>30</sup> Képviselőházi Napló, 1927. III. kötet (1927. április 7–1927. május 11.), Képviselőház 41. ülése, 1927. május 5., 274.

<sup>31</sup> Képviselőházi Napló, 1927. IV. kötet (1927. május 12–1927. május 30.), Képviselőház 46. ülése, 1927. május 13., 92.

<sup>32</sup> Képviselőházi Napló, 1927. X. kötet (1928. március 14–1928. március 30.), Képviselőház 150. ülése, 1928. március 27., 327.

<sup>33</sup> Képviselőházi Napló, 1927. XX. kötet (1929. április 30–1929. május 17.), Képviselőház 292. ülése, 1929. május 14., 278.

*Hagyjanak fel minden gyanakvással és minden bizalmatlansággal, mert ilyesmire igazán nincs semmi ok. Amint ők a haza javát akarják, éppolyan őszintén akarjuk mi is, és amikor ellenünk küzdenek, amikor itt bizonyos ellenállást fejtenek ki, akkor evvel nem az országnak használnak, hanem országunk ellenségeinek.*<sup>34</sup>

## Viták keresztüztüében (1931–1933)

Bleyer az 1931. júniusi választásokon ismét a Villány központú választókerületben indult kormánypárti támogatással és mandátumot szerzett.

Ebben a ciklusban éleződött ki ellentéte nemcsak a Népművelődési Egyesületen belül a Gratz-féle mérsékelt irányzattal, hanem a Gündisch vezette szélsőségekkel is, akik a gazdasági önszerveződést fontosabb célnak tekintették a kulturális jogok biztosításánál. A helyzet olyannyira elmérgesedett, hogy Gündisch – bár sikertelenül – kormánypárti jelöltként indult a választásokon. Ezen ellentétek mellett Bethlen lemondása, az elődjénél lényegesen merevebb és az MNNE 1924-es engedélyezését elhibázottnak tartó Károlyi Gyula rövid kormányfősége, majd Gömbös Gyula miniszterelnökségének kezdete szűkítette Bleyer mozgásterét. A kedvezőtlen tendenciákat csak tetézte az 1930. évi népszámlálás eredménye, amely szerint 1920-hoz képest több mint 70 ezerrel csökkent a magyarországi németiség létszáma.<sup>35</sup> Bleyer számára ez azt jelentette, hogy lényegében lapalapítása, az MNNE létrehozása, valamint a kulturális és oktatási jogokért való küzdelme részben kudarcra jutott, hiszen nemhogy nőtt volna a német anyanyelvűek száma, hanem drasztikusan csökkent. A közéletben bekövetkezett negatív folyamatok hatására Bleyer megerősödött abban, hogy a kialakult helyzetben elsősorban Németországra támaszkodva érhet el tartós eredményeket a hazai németiség céljainak elérése érdekében, ezért az általa alapított fiatal német radikális értelmiségiekből álló Német Munkaközösség segítségével egy német párt létrehozását kívánta elérni. Ezen fiatalok nagy része – köztük a Volksbund későbbi vezetője, Franz Basch is – a német állam által támogatott ösztöndíjprogram segítségével egyetemi tanulmányokat folytatott Németországban, így a német népiségi ideológiával saját környezetében ismerkedett meg, s ez iránt szimpátiát gyakorolva érkezett vissza Magyarországra. Bleyer az 1930-as évek elejétől nagy reményeket fűzött Hitler hatalomra jutásához és a hazai németek Berlin általi fokozottabb védelmét remélte a magyarosító politikával szemben. Ebben bízva és elkeseredettségének hangot adva, valamint a képviselőházban ért kritikák hatására 1933. május 9-én Bleyer nagy hatású – és egyben utolsó – beszédét tartotta a Parlamentben, amelyben a magyarországi németiség 1919 óta létező, de az 1920-as években sem orvosolt sérelmeit foglalta össze. A felszólalásból egyértelműen körvonalazódott Bleyer növekvő félelme a

<sup>34</sup> Képviselőházi Napló, 1927. XXI. kötet (1929. május 22–1929. június 6.), Képviselőház 301. ülése, 1929. május 29., 244.

<sup>35</sup> Lásd bővebben TILKOVSKY 1994. 7–13.

radikális eszmék erősödésétől, a faji gondolat térnyerésétől, amellyel – ahogy korábban is – a Szent István-i gondolatot állította szembe és a hazai németiséget is ezzel a gondolattal azonosította. „Újabban a magyar politikában mind kevesebbet hallunk, a magyar állameszméről és mind többet és mind szenvedélyesebben a magyar faj gondolatáról. Mi ezt az új ideológiát, amely másutt jó lehet, a magyar hazában veszedelmesnek, sőt végzetesnek tartjuk, mert ha a magyar államgondolatot, a magyar faji gondolattal azonosítják, vagy ha a magyar állam-gondolat helyébe, a magyar faji gondolatot iktatják, — nyíltan kimondjuk — nem lehetünk centripetálisak. Nem lehetünk centripetálisak, mert nemzetiségünket meg nem tagadhatjuk, mert német voltunkat sem bűnnek, sem szégyennek nem érezzük.”<sup>36</sup> A radikálisok programját az általuk is felkarolt revíziós politikával állította szembe, mondván, aki nem folytat kisebbségbarát politikát, annak a magyarságot fel-emelni kívánó törekvései is kudarcra vannak ítélve: „Aki a szentistváni gondolat helyett, magyar faji politikát hirdet, az lemond arról, hogy a történeti magyar tér felett valaha is magyar uralkodjék, az kiegészít azzal a gondolattal, hogy a magyarság lemondott ezeréves történeti küldetéséről, hogy a magyarság egy 8—10 milliós néppé süllyedjen le, amilyenek tucatjával vannak Kelet- és Délkelet-Európában.”<sup>37</sup> Bleyer a kormányzati kisebbségpolitikát már egyértelműen a radikálisok által befolyásolt politikának láttatta, így a kialakuló helyzetben a hazai németek államhűségét vitathatónak tartotta és nyíltan utalt a német népközönségi eszme elsőbbségére. Bleyer keményen bírálta a kisebbségi rendeletek betartásának hiányosságait, az anyanyelvhasználat akadályozását a leventeképzésben és a vállalásos nevelésben, de felrótta az MNNE alapszervezetei működésének helyi gátolását, sőt azt is, hogy a kormány már alapításától kezdve, az alapszabály biztosította lehetőségével élve beleszólt a szervezet országos vezetőségének összeállításába.<sup>38</sup> Bleyer beszédét élénk reakció fogadta a képviselőházi patkó minden oldaláról. A politikáját már korábban is bíráló nemzeti radikális Bajcsy-Zsilinszky Endre visszautasította Bleyer vádjait, szerinte a hazai kisebbségek helyzete jóval kedvezőbb Magyarországon, mint a magyar kisebbségeké a környező államokban, sőt a hazai németiség sok helyen módosabb, mint egyes magyar községek lakossága.<sup>39</sup> Bajcsy-Zsilinszky külpolitikailag is más utat vázolt fel: óvott a Németországgal való szoros együttműködéstől és a hangsúlyt a Duna-medence népeinek összefogására helyezte a „német imperializmus”, illetve a közelgő Anschluss megakadályozása érdekében – így akár Rudolf Brandsch, akár Bleyer Jakab az ő szemében a német

<sup>36</sup> Képviselőházi Napló, 1931. XV. kötet (1933. május 2–1933. május 17.), Képviselőház 176. ülése, 1933. május 9., 214.

<sup>37</sup> Képviselőházi Napló, 1931. XV. kötet (1933. május 2–1933. május 17.), Képviselőház 176. ülése, 1933. május 9., 214.

<sup>38</sup> Képviselőházi Napló, 1931. XV. kötet (1933. május 2–1933. május 17.), Képviselőház 176. ülése, 1933. május 9., 213.

<sup>39</sup> Képviselőházi Napló, 1931. XV. kötet (1933. május 2–1933. május 17.), Képviselőház 176. ülése, 1933. május 9., 222.

agitáció megtestesítői voltak.<sup>40</sup> A kormánypárti Pintér László kanonok ugyan megvédte Bleyert, de elutasította a népközösség elvét, mert „(...) a magyarországi németységnek speciális, sajátos kultúrája, sajátos lelkiülete van, amely teljesen elüt a németországi mentalitástól és lelkiülettől.”<sup>41</sup> A pártok képviselőinek felszólalása alapján olybá tűnt, hogy a hazai németység kulturális és nyelvi jogai iránt megértés mutatkozott, de a kérdésbe való bármiféle külső beavatkozást, agitációt elutasítottak, amelyből kiérződött a Bleyer Jakab személyével szembeni bizalmatlanságuk is. A nemzeti radikális Bajcsy-Zsilinszky Endrén kívül a Keresztény Gazdasági és Szociális Párt és a kormánypárt képviselői is – például Hunyady Ferenc, Simon András – felszólalásaikban a Bleyer iránti bizalom megrendülését jelezték.<sup>42</sup> Gömbös Gyula miniszterelnök az MNNE-vel késznek mutatkozott az egyeztetésre – nem utolsósorban a Hitlerrel való közelgő találkozója okán is – de hangsúlyozta, hogy Bleyer és környezete a vidéken folytatott agitáció révén mintha „(...) a centripetális erők helyett centrifugális erőket szolgálnának.”<sup>43</sup> Bethlen István volt kormányfő a Magyar Szemleiben megjelent tanulmányában reagált Bleyer beszédére, akinek több ponton megértette ugyan a felháborodását és egyes oktatási kérdésekben egyet is értett vele, ugyanakkor szerinte követeléseivel a kormányhoz kellett volna közvetlenül fordulnia, mert a beszéde után érkező külföldi reakciók révén kárt okozott az országnak.<sup>44</sup> Bleyer a vitás kérdésekre adott válaszain túl a magyar-német egymásraultaltságot hangsúlyozta Bethlennek szánt válaszirásában, új korszakot vizionált és tanulmányában érezhető a kormányrúdhhoz jutó nemzetiszocialista hatalomban való óvatos bizakodása is: „Ha Németország egyenjogúságért, lefegyverzésért, revízióért stb. küzd, értünk is harcol és ha sikerül neki a Franciaországtól rárokott béklyókat legalább meglazítani, a kisantant fojtogatása is el fog tűnni, a magyarság pedig újra lélegzethez fog jutni. A nagynémetység fenyegethette – szándékosan és öntudatlanul – a magyar függetlenséget, de a kelet ölelése a halált és elpusztulást jelenti.”<sup>45</sup>

Bleyer Berlin felé tett lépéseit ugyan nyitottan fogadták, elismerték őt a hazai németység vezetőjének, ám a német külügyminisztérium arra intette, hogy ne élje a viszonyt a magyar kormánnyal, amelyre Hitler egyelőre nem kívánt nyomást gyakorolni, legfő-

<sup>40</sup> Képviselőházi Napló, 1931. XV. kötet (1933. május 2–1933. május 17.), Képviselőház 182. ülése, 1933. május 17., 509.

<sup>41</sup> Képviselőházi Napló, 1931. XV. kötet (1933. május 2–1933. május 17.), Képviselőház 177. ülése, 1933. május 10., 249.

<sup>42</sup> Képviselőházi Napló, 1931. XVI. kötet (1933. május 18–1933. június 2.), Képviselőház 185. ülése, 1933. május 22., 132.

<sup>43</sup> Képviselőházi Napló, 1931. XV. kötet (1933. május 2–1933. május 17.), Képviselőház 177. ülése, 1933. május 17., 520.

<sup>44</sup> BETHLEN István: *Magyarország kisebbségi politikája*. In: *Magyar Szemle*, XVIII. kötet, 70. (1933) 2. sz. 89–104.

<sup>45</sup> BLEYER Jakab: *A hazai német kisebbség kérdéséről*. In: *Magyar Szemle*, XIX. kötet, 73. (1933) 1. sz. 72–77.



képpen még ingatag külpolitikai helyzete miatt.<sup>46</sup> A felé áramló kritikák és tüntetések, valamint Németország tartózkodó magatartása miatt Bleyer csalódott, elkeseredettsége pedig hozzájárult egészségi állapota romlásához, és egy megfázás következtében 1933. december 5-én egy villányi utazása után Budapesten elhunyt.

## Összegzés

Bleyer Jakab parlamenti felszólalásai révén jól körvonalazhatóak azok az elképzelések, amelyek kisebbségpolitikáját jellemezték. Bleyer beszédei révén politikai ellenfeleivel és az adott közéleti helyzettel, valamint az önmagával is vívódó politikus képét tárja elénk. Ragaszkodott az ország területi integritásához, a Szent István-i állameszméhez, támogatta a revíziós politikát, elvetette a területi autonómiát, így igazodott az 1920 utáni hazai politikai elit elvárásaihoz. Következtesen képviselte a kisebbségek nyelvi és kulturális autonómiájához való jogát, különösen az oktatásügy területén. Politikájában az 1920-as évektől a népközösség elvét képviselte, amelyet összeegyeztethetőnek tartott az állam iránti hűséggel és a hazafisággal, jóllehet ez saját oldala radikálisainak kevés, míg az MNNE egyes vezetőinek sok volt, és a magyar politikai közéletben sem talált kedvező fogadtatásra. Az 1930-as évek elején a népközösséghez való tartozás dominánsabbá vált Bleyer gondolkodásában, de ennek részben az is oka volt, hogy számos kedvezőtlen elem jelent meg a kisebbségpolitikában és ez radikálisabb cselekvés felé sarkallta. Bleyer több alkalommal használta a fajiság fogalmát, de míg a hazai németiség esetében döntően – az anyanyelv fontosságát és a magyarsággal való közös múltat kiemelve – történeti keretben értelmezte, addig a magyar politikai erők céljaira értve sokkal inkább a származási, genetikai fogalomhasználatot hangsúlyozta. Tény ugyanakkor, hogy utolsó éveiben a magyar-német együttműködés tekintetében – nem függetlenül a nemzetiszocializmus előretörésétől – maga is hangsúlyosabban elmozdult ebbe az irányba; ezt utolsó parlamenti felszólalása is jól érzékeltette.

Bleyer Jakab szerepét és jellemét jól jellemezték Gratz Gusztáv sorai: *„Számára a politika nem holmi pingpongjáték volt, ahol a labda ide-oda repül, és ahol az ember nem különösebben boldog, ha nyer, és nem szenved túlzottan, ha veszít. A labda saját maga volt, őt magát érte minden ütés.”*<sup>47</sup>

<sup>46</sup> Roediger külügyminisztériumi tanácsos utasítása a budapesti német követségnek. Berlin, 1933. augusztus 11. In: *A Wilhelmstrasse és Magyarország. Német diplomáciai iratok Magyarországról. 1933–1944.* Szerk.: RÁNKI György–PAMLÉNYI Ervin–TILKOVSKY Loránt–JUHÁSZ Gyula. Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1968. 55.

<sup>47</sup> GRATZ, Gustav: *Deutschungarische Probleme.* Budapest, 1938. 89.

## **Der Kampf eines Minderheitenpolitikers**

Die Tätigkeit von Jakob Bleyer als Parlamentsabgeordneter (1920–1933)

Schon durch seine Studien und durch seine wissenschaftliche Arbeit fühlte sich Jakob Bleyer (1874–1933) eng zum Ungarndeutschtum und zur Frage des ungarisch-deutschen Zusammenlebens hingezogen. In der Zeit der Entstehung des gegenrevolutionären Systems im Jahre 1919–20 bekleidete er das Amt des Nationalitätenministers ohne Portefeuille. Bleyer kam im Jahre 1920 aus Szentgotthárd in die Nationalversammlung, war dann zwischen 1922 und 1926 kein Abgeordneter, dann ab 1926 bis zu seinem Tod Abgeordneter von Villány. Er war zwar mit den Grundwerten des neuen politischen Systems einverstanden, wegen den Meinungsverschiedenheiten bezüglich der Frage der deutschen Autonomie in West-Ungarn dankte er jedoch im Dezember 1920 ab. Als christlich-konservativer Politiker war er Fürsprecher der territorialen Integrität und lehnte die regionale Autonomie ab, gleichzeitig setzte er sich für die sprachliche und kulturelle Autonomie der Halbmillionen Ungarndeutschen ein. Laut Bleyer können die revisionistischen Ziele mit einer angemessenen Minderheitenpolitik erreicht werden, nämlich durch die Bindung der auf den zurückgeforderten Gebieten lebenden Minderheiten an Ungarn. Neben der Wichtigkeit des Staatsgedankens von Stephan dem Heiligen betonte er auch die Notwendigkeit der engen Beziehungen zu Deutschland. Um seine Ziele zu erreichen, gründete er 1921 ein deutschsprachiges Wochenblatt, das „Sonntagsblatt“, sowie 1924 den Ungarländischen Deutschen Volksbildungsverein, von dem er der Vizevorsitzende war. In den Ansprachen von Bleyer erschien die Vertretung des Prinzips der Volksgemeinschaft gleichrangig mit dem Prinzip der Staatsgemeinschaft, deshalb trug er ernsthafte Debatten mit der Regierung und mit seinen ungarndeutschen Politikerpartnern aus. Nach Meinung von Bleyer kam das völkische Bewusstsein des Ungarndeutschtums durch das Festhalten an der deutschen Sprache und Kultur und durch die Treue zum ungarischen Staat zum Ausdruck („Deutschungar-Bewusstsein“). Wegen der zögernden örtlichen Ausführung der Verordnung über den Volksschulunterricht der Minderheiten (1923) führte er scharfe Auseinandersetzungen mit der – für ihn verhandlungsfähigen – Bethlen-Regierung und mit den parlamentarischen Parteien. Die schlechten Ergebnisse für das Ungarndeutschtum bei der Volkszählung im Jahre 1930, der Rücktritt von Bethlen, die Mangelhaftigkeit der Minderheitenpolitik und die Gegensätze im Volksbildungsverein ließen Bleyer eine radikalere Richtung einschlagen. In seiner letzten parlamentarischen Rede im Mai 1933 kritisierte er scharf die Festigung des ungarischen politischen Radikalismus und in dieser so entstandenen Lage wies er öffentlich auf den Vorrang der Ideologie der deutschen Volksgemeinschaft gegenüber der Treue zur ungarischen Staatsgemeinschaft hin. Seine Rede wurde im Parlament heftigen Kritiken unterworfen. Einige Monate später ist Bleyer unerwartet gestorben.

Jakob Bleyer war der bedeutendste deutsche Politiker hierzulande, der für das Ungarndeutschtum ein politisches Programm gab und nicht nur mit seinen politischen Gegnern und mit der politischen Lage, sondern auch mit sich selbst ständig haderte.

## MARCHUT RÉKA

### Pest megyei németek a második világháború idején

A magyarországi németek második világháborús szerepének megítélését a háborút követően értelemszerűen az új helyzet szabta meg. Ismeretesen a német nemzetiség a magyar nemzet trianoni korszakában számos viszálynak volt a forrása.

A magyarországi németek nemzetiségi mozgalma az első világháborút követően bontakozott ki Bleyer Jakab szellemi irányításával, a Magyarországi Német Népművelődési Egyesület (MNNE) megalakításával. A trianoni sokk alatt lévő magyar közvélemény jelentős része azonban veszélyforrást látott minden jogos kisebbségi követelésben, és az egyébként valóban mintaszerű – amint ezt a szakirodalomban is olvashatjuk<sup>1</sup> – bethleni nemzetiségpolitika megbicsaklott az alsóbb közigazgatási hatóságok szabotálásainak következtében. A gyakorlati végrehajtás sikertelensége a két világháború közötti társadalmi feszültségek egyik megnyilvánulási formája is volt. A falusi magyar társadalom döntő részének életformája a polgárosodási folyamatban előrébb tartó hazai németiséggel folyamatosan konfrontálódott.<sup>2</sup> A magyar és német nacionalizmus ütközése is rontotta a helyzetet. Már a weimari köztársaság is, aztán sokkal intenzívebben a Hitleri Német Birodalom „vigyázó szemeit” a külföldi németiségre vetette expanziós céljainak érdekében. Szomszédállamaink németiségének helyzetével a Führer mindig sokkal elégedettebb volt, mint a mieinkkel. A kisantant államok az ott élő németeket tetszetős kisebbségi jogok megadásával állították a magyar kisebbséggel szembe. A hitleri politika stratégiai céljai kezdetben nem tették lehetővé a magyarországi német kisebbség ügyének látványos felkarolását, de önmagában a birodalmi sikerek is bátorítólag hatottak a Gratz Gusztáv által képviselt mérsékelt politika ellenlábasaira.<sup>3</sup> 1934/35 folyamán szakadás következett be a Gratz Gusztáv által képviselt mérsékelték és a Bash Ferenc által irányított radikálisok között. Aztán 1938-ban az Anschluss-szal Németország közvetlen szomszédunk lett,

<sup>1</sup> BALOGH SÁNDOR: *A nemzetiségi politika másfél évszázada a jogszabályok tükrében*. In: *A magyar állam és a nemzetiségek 1848–1993*. Szerk.: BALOGH Sándor – SIPOS Levente. Budapest, Napvilág Kiadó 2002. (továbbiakban: BALOGH – SIPOS 2002.) valamint PRITZ PÁL: *Magyar–német viszony 1918–1945*. In: *Limes* 2002. 1. sz. 9–10.

<sup>2</sup> Erről bővebben lásd: ERDEI Ferenc: *Futóhomok*. Budapest, Atheneum, 1937.; KÖVÉR György – GYÁNI Gábor: *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig*. Budapest, Osiris Kiadó, 1998.; GUNST PÉTER: *A magyar agrártársadalom 1919–1945 között*. In: *A magyar agrártársadalom a jobbágyság felszabadításától napjainkig*. Szerk.: GUNST Péter. Budapest, Napvilág Kiadó, 1998.

<sup>3</sup> Erről bővebben lásd: PRITZ PÁL: *Nationalitäten und Außenpolitik in Ungarn in den dreißiger Jahren*. In: *Etudes historiques hongroises 1990. Ethnicity and Society in Hungary*. Szerk.: GLATZ Ferenc. Budapest, MTA, 1990. 339–355.

majd az első bécsi döntés ellenszolgáltatásaként Imrédy-kormányára alatt megalakulhatott a radikális irányvonal szervezete, a Volksbund der Deutschen in Ungarn (továbbiakban: Volksbund), amely az akkor még működő MNNE-t teljesen háttérbe szorította. A magyar kormány a hosszú éveken keresztül hazaárulással vádolt MNNE-t támogatni kívánta a Volksbunddal szemben, ez azonban már erőtlennek bizonyult a Németország által preferált Volksbundhoz képest.

Pest megyében<sup>4</sup> a kisebbségi jogok érvényesítése a gyakorlatban még nehezebben ment, mint az ország más megyéiben. A közigazgatási hatóságok aknamunkájának következtében az MNNE helyi csoportjai alispáni tudomásulvétel hiányában csak a '30-as évek első felében kezdhették meg működésüket, és szórványtelepüléseken nem is szervezkedhettek.<sup>5</sup> 1936-os adat szerint a megye németajkú lakosságának csupán 1,6%-a volt tagja az MNNE-nek, ennél alacsonyabb arány csak Sopron megyében volt, szemben az országos 3,6%-os átlaggal.<sup>6</sup> Az 1923-as,<sup>7</sup> majd 1935-ös iskolarendelet<sup>8</sup> végrehajtását is erőteljesen akadályozták, ugyanakkor azonban a radikálisabb irányvonal képviselői is helyileg itt tevékenykedtek, ami előrevetítette a későbbi folyamatokat. Ilyen volt a magyarországi németiség helyzete a háború kitörésekor.

1939 szeptemberéig a Volksbund mindössze 21 hivatalosan bejegyzett helyi csoportot alakított, Pest megyében azonban egyet sem.<sup>9</sup> A háború kitörése nyomán kiadott intézkedések következtében szervezkedésük nyilvánosan szünetelni kényszerült, 1940 első hónapjaiban viszont az MNNE 73 helyi csoportja került a Volksbund kezébe.<sup>10</sup> A közigazgatás egyes megyei tisztviselői ekkor már világosan látták eddigi hibáikat: „*nem lett volna szabad differenciálás nélkül az egész németiségnek nekimenni, őket büdös, hazaáruló sváboknak nevezni, a közigazgatás minden eszközével nyomni őket, csupán azért, mert németül is beszéltek.*”<sup>11</sup> Ez már valóban késői felismerés volt és a végső csapást a hazához hű németiségre a második bécsi döntéssel egyidejűleg megkötött bécsi népcsoportegye-

<sup>4</sup> Közigazgatásilag a mostani Pest megyéről van szó.

<sup>5</sup> Pest Megyei Levéltár (továbbiakban: PML) IV-401-a Főispáni Bizalmas iratok 125/1925

<sup>6</sup> KOVÁCS Alajos: *A németek helyzete a Csonka-Magyarországon a statisztika megvilágításában.* Budapest, 1936. 38–39.

<sup>7</sup> A vallás és közoktatásügyi miniszter 110478 VIII. a számú rendelete a 4800/1923. M.E. számú rendelet 18.§-ában foglalt rendelkezések végrehajtásáról. In: BALOGH – SIPOS 2002. 58. sz.

<sup>8</sup> Az 1935. évi 11000 M.E. sz. rendelet az egységesen vegyes tannyelvű oktatás bevezetéséről. In: BALOGH – SIPOS 2002. 61. sz.

<sup>9</sup> FLACH, Paul: *Die behördenlichen Bestätigungen der Ortsgruppen de Ungarländischen Deutschen Volksbildungsverein (1924-1940) und des Volksbundes der Deutschen in Ungarn (1939-1943).* München, 1971. (továbbiakban: FLACH 1971.) 19–23.

<sup>10</sup> FLACH 1971. 19–23.

<sup>11</sup> Magyar Országos Levéltár (továbbiakban: MOL) Miniszterelnökség Nemzetiségi Osztálya 69.cs. C. 17 654/1940. Közli: TILKOVSKY Loránt: *Ez volt a Volksbund. A német népcsoportpolitika és Magyarország 1938–1945.* Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1978. (továbbiakban: TILKOVSKY 1978.) 69.

mény mérte, mely a Volksbundot ismerte el a magyarországi németiség egyedüli törvényes képviselőjének, és szabad kezet adott a nemzetiszocialista ideológia akadálytalan terjesztésének. Így az MNNE 1940 novemberében megszűnt és lapja a Sonntagsblatt is utoljára jelent meg, a hazához hű németiség képviselő nélkül maradt.

A német biztonsági szolgálat azt jelentette, hogy a magyarországi németek örömjongással fogadták a megkötött egyezményt.<sup>12</sup> Ezt azonban nem igazolják a fősztolgabírói jelentések. Míg pl. a budakörnyéki járás fősztolgabírója arról számolt be, hogy az egyezmény óta eddig nem tapasztalt nemzetiségi mozgalom indult meg, és sokan akarják a nevüket visszanevetesíteni, addig a monori járás fősztolgabírója azt jelentette, hogy az egyezmény semmiféle izgalmat nem váltott ki és a németajkúak közömbösen fogadták.<sup>13</sup> Tény azonban az, hogy a Volksbund legintenzívebb szervezkedésére is a népcsoport-egyezményt követően került sor. Míg az egyezmény megkötéséig 6 csoport alakult meg a megyében, addig az év végéig 14 csoport.<sup>14</sup> Az alakuló üléseken nagyon jól megszerkesztett propaganda-előadásokat tartottak a Volksbund országos vezetői. A náci ideológia nyílt hangoztatása és a Németországhoz való lojalitás erőltetése sok esetben visszatetszést váltott volna ki a németek körében, ezért beszédükben hangoztatták a magyar haza iránti hűséget, valamint azt, hogy Németország segít a „trianoni rablincsek szétverésében”;<sup>15</sup> politikai tevékenységet a tagjaiktól nem kívánnak, ugyanakkor felszólították őket a német nemzetiszocialista mozgalomban való részvételre, és vezérüknek Hitlert ismerték el.<sup>16</sup> Egyes esetekben azonban egészen kemény hangot is megütöttek: *„Hangoztatták, hogy a magyarországi németek magyar állampolgárok ugyan és az ebből folyó kötelességeiket maradéktalanul gyakorolni kívánják és aki őket ebben gáncsolni merészelné, szemben fogja találni magát velük – »annak a fogai hátul fognak kirepülni«. Akinek nem tetszik a Sieg Heil, az esetleg más köszönési módot is hallhat. Konjunktúra németekre nincsen szükségük. Aki ma belép a Bundba, az hozzájuk tartozik, ezután ne akarjon senki sem dörgölni hozzájuk azzal, hogy ő is német.”* – Gromon József dunabogdányi vezetőjegyző jelentése.<sup>17</sup> Láthatjuk, hogy beszédek tele vannak ellentmondásokkal, és így az értelmiségi réteggel csak kismértékben rendelkező németeket jelentősen félre tudták vezetni, befolyásolni és különféle jóléti, szociális ígéreteikkel mégiscsak a náci Németország szolgálatába állítani.

<sup>12</sup> TILKOVSKY 1978. 99.

<sup>13</sup> PML IV-401-a Főispáni bizalmas iratok 13/1940

<sup>14</sup> 1940. augusztus 31 előtt: Budaörs, Pilisborosjenő, Piliscsaba, Pilisszentiván, Üröm, Zsámbék; 1940. augusztus 31. után: Budajenő, Budakalász, Budakeszi, Csobánka, Dunabogdány, Nagykovácsi, Perbál, Pilisvörösvár, Pomáz, Szigetszentmárton, Szigetújfalu, Telki, Torbágy, Törökbálint – A Volksbund-csoportok megalakulását lásd: FLACH 1971. 19–23.

<sup>15</sup> PML IV-408-u Alispáni évnegyedes jelentések 1940. 13. 1. Monori járás fősztolgabírójának jelentése

<sup>16</sup> PML IV-401-a Főispáni bizalmas iratok 13/1940

<sup>17</sup> PML IV-442/b Pomázi járás fősztolgabírójának iratai 7690/1940

Ebből adódóan először a szegényebb rétegre számíthattak. Ezt erősítette az egyre növekvő munkanélküliség is. A sok munkást foglalkoztató Budapestvidéki Kőszénbánya Rt. 1939 szeptemberében véglegesen beszüntette bányáüzemét,<sup>18</sup> 1940-ben pedig az újpesti angol–magyar cérnagyárból több embert elbocsátottak.<sup>19</sup> A Volksbund a fiatalokat munkalehetőséggel csábította, többen a Bosh cég német birodalmi vasutak utazási irodájánál valamint a Duna Gőzhajózási Társaságnál találtak újra munkalehetőséget.<sup>20</sup> A kezdeti időkben még többnyire csak a fiatalokat tudták beszervezni, az idősebbekkel kevésbé foglalkoztak. Csobánkán a Volksbund alakuló ülésén Sárközy Alajos vezetőségi tag kijelentette, hogy az idősebbek „nem igen akarják megérteni az idők szavát”, de ez tulajdonképpen nem is fontos, mert a fiatalok mellettük állnak.<sup>21</sup>

Miután a helyi csoportokat megalakították, igyekeztek a helyi közigazgatást is nekik tetsző módon átalakítani. Pilisszentivánon az egyik helyi tanító, a Volksbund vezéralakja a következőt mondta: „*az egész községi elöljáróságot az írnoktól kezdve felfelé ki fogjuk pucolni és korbáccsal kiverni.*”<sup>22</sup> (1945 augusztusában immár megváltozott viszonyok közepette hasonló szóhasználattal élt Vlagyimir Petrovics Szviridov is Erdei Ferenc akkori belügyminiszterrel való beszélgetésében: „Acélseprővel kell kipucolni őket!”<sup>23</sup>) Ezt tették Budaörsön is. Az addigi vezetőjegyzőt el kívánták távolítani a községből, mondván, hogy nem beszél a német nyelvet, valójában pedig azért, mert minden eszközzel igyekezett a Volksbund tevékenységét mederben tartani, és „*nemzethűségi szempontból teljesen megbízhatatlannak és veszedelmesnek tartotta*” a helyi Volksbund vezérkart. A főszolgabírónak intézett levelében a következőket írta: „*Tudom azonban azt, hogy bizonyára reszketni fog annak a köztisztviselőnek a keze, aki jelen ügyben az engedélyező okmányt aláírja, mert ezzel a Magyar Haza veszedelmes ellenségeinek működéséhez ad segédkezet.*”<sup>24</sup> Ghéczy vezetőjegyzőt eltávolították a községből és helyette nevezte ki a főszolgabíró Hagenthurn Edét, aki németül ugyan tudott, a Volksbund szolgálatába azonban nem állt, hanem annak ellensúlyozására létrehozta Budaörsön a MOVE-t,<sup>25</sup> amelynek ügyvezető elnökévé 1919-ben baloldali magatartása miatt elítélt Bató Gézát tette.<sup>26</sup> A vezetőjegyző és a helyi Volksbund között ezért súrlódások voltak. Már a kinevezésével sem értettek egyet,

<sup>18</sup> PML V-1098-Cb 2.d. Pilisszentiváni Elnöki iratok 31/1940

<sup>19</sup> PML V-1098-Cb 2.d. Pilisszentiváni Elnöki iratok 49/1940

<sup>20</sup> PML IV-401-a Főispáni bizalmas iratok 13/1940

<sup>21</sup> PML IV-442.b. Pomázi járás főszolgabírójának iratai 7689/1940

<sup>22</sup> PML IV-401-a Főispáni bizalmas iratok 8/1941

<sup>23</sup> MOL XIX-B-1-n 1945 -6 - 20290 – Közli: BARÁTH MAGDOLNA – CSEH GERGŐ BENDEGŰZ: *A SZEB és Magyarország 1945 nyarán.* In: *Társadalmi Szemle.* 51. (1996.) 5. sz. 88–92.

<sup>24</sup> PML IV-424.b Budakörnyéki járás főszolgabírójának iratai 1664/1941

<sup>25</sup> PML XVII-470-a Fellebezett igazoló bizottsági ítéletek levéltári gyűjteménye 1736/1949 Hagenthurn Ede fegyelmi ügye

<sup>26</sup> PML 401-a Főispáni bizalmas iratok 79/1937

aminek igen korán hangot is adtak. 1940. október 17-én Budaörsön járt a német igazságügyi államtitkár Bézay Jenő m. kir. igazságügy-minisztériumi tanácsos kíséretében. A hivatalos program után egy pincébe mentek borozgatni, amikor elhatározták, hogy a főszolgabíró, Horváth Jánost is eltávolítják a tisztségéből, amiért a köztudottan zsidóbarát Hagenthurnt tette vezetőjegyzővé.<sup>27</sup> Basch Ferenc is rögtön felemelte a szavát Endre László alispánnál, hogy Hagenthurnt ne helyezték Budaörsre,<sup>28</sup> ugyanakkor kérte, hogy a csobánkai vezetőjegyzőt nevezzék ki Budaörsre, Endre azonban erre fegyelmi okokra hivatkozva nemet mondott.<sup>29</sup> A közigazgatási „fékek” továbbra is megmaradtak.

A helyi közigazgatással való konfrontáció tovább folytatódott az 1941 februárjában zajlott népszámlálás alkalmával is. A népszámlálást előkészítő szakértekezlettel egyidőben, 1940 márciusától már a Deutscher Volksbote c. hetilap ráirányítja a figyelmet a népszámlálási válaszok fontosságára.<sup>30</sup> Bár az értekezleten már felmerült a nemzetiség megkérdése is, a német sajtó azonban ekkor még csak az anyanyelvvvel foglalkozott, mondván, hogy az anyanyelv megvallása meghatározza a népi hovatartozást is. Amikor aztán nyilvánvalóvá vált, hogy a nemzetiségre is rákérdeznek, akkor ugyancsak a Deutscher Volksbote hasábjain elkezdődött a propagandamunka a nemzetiségi hovatartozásról.<sup>31</sup> Kész irányvonalakat adtak a népszámlálás rovatainak értelmezésére. *„Aki a népszámlálás alkalmával anyanyelvöként németet ad meg, nemzetiségként viszont magyart, az magyarnak fog számítani. Aki viszont német nemzetiségűnek vallja magát, németnek számít.”*<sup>32</sup> A nemzetiséget Isten által adottnak mondták, amibe az ember beleszületik, az anyanyelvet pedig egy választható szubjektumnak gondolták. Ez volt a faji alapú náci német nemzetfogalom. Teljesen más volt a logikája, mint a magyar nemzetfelfogásnak, ahol az anyanyelv adott tehát objektív és a nemzetiség választható tehát szubjektív. A Volksbund a helyi előadásokon is folytatta felvilágosító munkáját. Annak érdekében, hogy minél nagyobb arányban vallják a németajkúak magukat német nemzetiségűeknek különféle rémhíreket is terjesztettek. Így pl. azt, hogy aki magyarnak vallja magát, azt a német közösség ki fogja zárni magából és a német uralom alá kerülő Magyarországon az Alföldre fognak kerülni a magyarok és a

<sup>27</sup> PML V-1017-Cb. Budaörsi Elnöki iratok 2. d. 72/1940

<sup>28</sup> PML XVII-470-a Fellebezett igazoló bizottsági ítéletek levéltári gyűjteménye 1736/1949 Hagenthurn Ede fegyelmi ügye

<sup>29</sup> *Akten des Volksgerichtprozessen gegen Franz A. Basch, Volksgruppenführer der Deutschen in Ungarn, Budapest 1945/46.* Szerk.: SEEWANN, Gerhard – SPANNENBERGER, Norbert. München, Oeldenburg Verlag, 1999. (a továbbiakban: SEEWANN – SPANNENBERGER 1999.) 422.

<sup>30</sup> Deutscher Volksbote, Zur Frage der Volkszählung 1940. március 10. 4., Johann Kuhn: Das Bekenntnis zur Muttersprache 1940. március 17. 4.

<sup>31</sup> Deutscher Volksbote, Was ist „Nationalität”? Zur Volkszählung am 31. Januar 1941. 1940. december 29. 1.

<sup>32</sup> „Der also bei der Volkszählung als Muttersprache Deutsch angibt, als Nationalität aber Magyarisch, wird als Magyare gezählt. Wer Deutsch als seine Nationalität angibt, gilt als Deutscher.” – Deutscher Volksbote, 1940. december 29. 1.

cigányok közé.<sup>33</sup> A Volksbund a megfélemlítés módszerétől sem riadt vissza: január 11-i hatállyal kizárták a német népközösségből Riesz Ádám országgyűlési képviselőt<sup>34</sup> azzal a váddal, hogy ő a népcsoportegyezményben biztosított jogok ellen beszélt.<sup>35</sup> Ez azonban a képviselőházi napló alapján nem igazolható. A hír megjelent a sajtóban is és félelmet keltethetett a németiség körében. A lakosság gyakran a vezetőjegyzőkhöz fordult négy szemközi megbeszélést kérve a hírek tisztázásához. Ugyanakkor a nemzetiség megvallását a magyar kormánykörök a hazához való hűséghez kötötték azáltal, hogy azt terjesztették: ha valaki német nemzetiségűnek vallja magát, akkor azt áttelepíthetik Németországba, a magyar nemzetiségűek pedig maradhatnak szülőföldjükön.<sup>36</sup> Ezzel az 1939. október 6-án Hitler által meghirdetett Heim ins Reich programjára utaltak. A magyarországi németek jelentős része tartott ettől és pl. a monori főszolgabíró is jelentette, hogy a németek emiatt nem mernek színt vallani nemzetiségi tekintetben.<sup>37</sup> A budakörnyéki főszolgabíró pedig azt észlelte, hogy a jobb módúak tiltakoznak az esetleges áttelepítés ellen, a szegényebb sorsúak azonban könnyebben rávehetőek.<sup>38</sup> Sok esetben azonban nehezítette a helyzetet, hogy az összeíróbiztosok között több Volksbund tag is volt, és ők pl. Budaörsön és Pilisszentivánon önkényesen írták be az otthon éppen nem tartózkodókról anyanyelvi és nemzetiségi hovatartozásukat.<sup>39</sup> Mindezek ellenére azonban a népszámlálás eredményei nem hozták meg a Volksbundnak a kívánt sikert. A német anyanyelvűek száma szinte teljesen megegyezett az 1930-as népszámlálással (1920: 551 211 fő, 1930: 478 630 fő, 1941: 477 491 fő), német nemzetiségűnek csupán 303 000-en vallották magukat (anyanyelvűek 63%-a). Míg országos szinten a disszimiláció nem mutatható ki<sup>40</sup> (bár fontos látnunk azt is, hogy míg Magyarország többi nemzetiségénél az 1920-as években kezdődő erőteljes asszimiláció – a románok és a szlovákok esetében a bécsi döntések is erősítették ezt a tendenciát – tovább folytatódott, addig a németiség esetében ezt meg lehetett állítani<sup>41</sup>), addig megyei szinten igen, és településszinten még inkább.

<sup>33</sup> PML IV-401-a Főispáni bizalmas iratok 8/1941

<sup>34</sup> Riesz Ádám az MNNE vezetőségi tagja volt, a villányi kerület országgyűlési képviselője a Független Kisgazdapárt tagjaként

<sup>35</sup> Deutscher Volksbote, Aus der Volksgemeinschaft ausgeschlossen 1941. január 19. 3.

<sup>36</sup> TILKOVSKY 1978. 138.

<sup>37</sup> PML IV-408-u Alispáni évnegyedes jelentések 7.d. 1939.37.l.

<sup>38</sup> PML IV-401-a Főispáni bizalmas iratok 13/1940

<sup>39</sup> PML IV-424.b Budakörnyéki járás főszolgabírójának iratai 1176/1941

<sup>40</sup> Spannenberger Norbert hívja fel a figyelmet azonban arra, hogy az adatokat differenciálni kell: a városi németek száma ugyan 19 323 fővel csökkent, a vidékieké viszont 17 750 fővel nőtt. Így természetesen országos szinten is látható a disszimiláció. – SPANNENBERGER Norbert: *A magyarországi Volksbund Berlin és Budapest között*. Budapest, Lucidus Kiadó, 2005. (továbbiakban: SPANNENBERGER 2005.) 244.

<sup>41</sup> Szlovákok – 1920: 141 882 fő, 1930: 104 819 fő, 1941: 75 877 fő; románok – 1920: 23 760 fő, 1930: 16 221 fő, 1941: 14 142 fő; délszlávok (ilyen megjelölés nem volt a két világháború között, a közölt adatok a horvátok, szerbek, bunyevácok, illírek, sokácok, dalmátok száma összesen)



## I. Magyar és német anyanyelvűek számának alakulása 1920–1941<sup>42</sup>

Település	1920		1930		1941	
	magyar	Német	magyar	német	magyar	német
Budaörs	530	7418	1897	7105	1349	8448
Csobánka	142	1108	150	1297	185	1337
Dunabogdány	695	2329	1009	2078	634	2313
Nagykovácsi	107	2122	217	2363	380	2492
Vecsés	6533	2779	10 339	2576	15 049	3363
Pilisszentiván	429	1629	1265	1534	600	1656

## II. Az 1941. évi népszámlálás német anyanyelvi és nemzetiségi adatai

Település	Anyanyelv	Nemzetiség
Budaörs	8448	7243
Csobánka	1337	1156
Dunabogdány	2313	1715
Nagykovácsi	2492	1633
Pilisszentiván	1656	1099
Vecsés	3363	506

---

– 1920: 76 917 fő, 1930: 55 277 fő, 1941: 43 297 fő – Forrás: *Magyar Statisztikai Közlemények*. 69. kötet. Az 1920. évi népszámlálás. 1. rész. Budapest, M. Kir. KSH, 1923.; *Magyar Statisztikai Közlemények*. 83. kötet. *Az 1930. évi népszámlálás*. 1. rész Budapest. M.Kir. KSH, 1932.; *Az 1941. évi népszámlálás*. 2. rész Budapest, KSH – MOL, 1976.

<sup>42</sup> Doktori munkám során ezen hat települést vizsgálom. Adatok forrásait lásd: 27. l.j.

### III. Német nemzetiségűek aránya a német anyanyelvűek körében

Országos	63%
PPSK vm.	48%
Budaörs	86%
Csobánka	86%
Dunabogdány	74%
Nagykovácsi	66%
Pilisszentiván	66%
Vecsés	15%

A megyei adatok ugyan alulmaradnak az országos szinttől, a budakörnyéki településeken azonban igen öntudatos németek éltek a Volksbund nagy meglepedésére, Vecsés kivételével minden településen az országos átlagnál jóval többen vallották magukat német nemzetiségűnek. A német sajtó többször is elismerően szólt a budaörsi és pilisszentiváni csoportokról. A vecsési adatokban jelentős szerepe van annak, hogy a németek ezen a településen kisebbségben voltak, a nemzetiségi mozgalom is csak 1935-től indult meg Kussbach Ferenc országgyűlési választási kampánya miatt, az MNNE is csupán 1937-ben tudott megalakulni és plébánosuk Fehér János is a magyarosító törekvéseket segítette.<sup>43</sup> Ez az eredmény azonban nem csak a magyarosító törekvéseknek volt a következménye, hanem bizonyosan annak is, hogy a vecsési Berger Pál orvostanhallgató (az 1941 februárjában megalakuló Volksbund vezetője) nagyon radikális hangot ütött meg a népszámlálás előkészületeiben. Röpiratát – amelyben többek között ez áll: *„A kis országok önállóságának ideje elmúlt. A magyar függetlenség romantikus álma szét fog oszlani amúgy is. Délkelet-Európa a Nagy Német Birodalomhoz fog tartozni. Olvadj be testben és lélekben, örömben és munkában, nyelvben és kultúrában a Nagy Német Birodalomba!”* – Ceglédbercelen is terjesztette, amiért onnan kitiltották.<sup>44</sup> Ez a röpirat nagyon egyértelműen fogalmazott a német elképzelésekről, és ez nem csak a magyar hatóságot nyugtalanította, hanem azokat az itteni németeket is, akik nem akartak szembefordulni Magyarországgal. Az a Kussbach Ferenc viszont, aki 1935-ben még a radikálisabb irányvonalat képviselte, az 1941-es népszámlálás idején többször kifejtette, ha sokan hangoztatják német származásukat és ezt meg is vallják, akkor ki fogják őket telepíteni Németországba. Röpiratokban hívta fel a lakosság figyelmét, hogy óvakodjanak a felelőtlen elemektől: *„Óvakodjatok az olyan felelőtlen elemektől, akik az eddig bevált, igaz útról tévútra akarnak csábítani,*

<sup>43</sup> PML IV-401-a Főispáni bizalmas iratok 3/1937

<sup>44</sup> PML IV-401-a Főispáni bizalmas iratok 8/1941

akik a frázisaikkal lehetetlen dolgokat ígérnek Nektek. Ártalmas tanácsuk és magtartásuk következményeit nem tudván felmérni, vagy tapasztalat hiányában vagy fiatalos hevületük következtében nem tudják, hová vezetnek Titeket.<sup>45</sup>(saját fordítás – M.R.)

A népszámlálás tehát – mint fentebb említettük – országos szinten nem hozta meg a Volksbund számára a sikert, Teleki és köre viszont világosan látta az egyesület aknamunkáját. A Volksbund panaszokra Teleki így felelt: „Panaszok? Nekem van okom Önökre panaszkodni! A német népcsoport magatartása sok tekintetben kifogásolható. Úgy látszik megfélemezett arról, hogy lojalításra van kötelezve, de minden mást tesz, csak a lojalitásnak nincs nyoma sem. Ellenkezőleg: illojális!”<sup>46</sup>

1941 folyamán a Volksbund tovább folytatta intenzív munkáját és a tagok száma egyre emelkedett. Ennek egyik oka az 1941 áprilisában megszállt bácskai területek visszakerülése volt, és ezáltal igen öntudatos németység került újra Magyarországra. Kirívó példa volt 1941 Űrnapján Budaörsön a virágszőnyegben formált horogkeresztes motívum,<sup>47</sup> Pilisszentivánon pedig nemzetgyalázás miatt jelentettek fel több tanítót és óvónőt „Ungarnland ist Zigeunerland” szövegű dal tanításáért.<sup>48</sup> Magyarország 1941. júniusi hadbalépése ugyancsak kedvezett a Volksbundnak. A propagandabeszédekben elhangzott magyar–német sorsközösség által a németység azon rétegeit is a maguk oldalára tudták állítani, akik addig idegenkedtek tőlük. Ezért olvashatjuk már egyre gyakrabban a jelentésekben, hogy immár az idősebbek is beléptek a Volksbundba, tagjainak létszáma 1942-ben érte el a csúcspontot.

Közben pedig birodalmi körökben napirenden volt a délkelet-európai németység háborús bevetésének terve.<sup>49</sup> Az SS részére már 1941-ben folytak illegális toborzó akciók Romániából és a bácskai területekről, a magyar és német kormány közti első tárgyalások azonban csak 1942. január 6–9. között kezdődtek. Ribbentrop nyíltan fordult Bárdossyhoz, hogy a magyar kormány tegye lehetővé 20 000 önkéntes toborzását a magyarországi németek köréből. Bartha Károly honvédelmi miniszter ugyan tiltakozott, de 1942. február 12-én – aznap, amikor megszavazták a kormányzóhelyettes-választásra be-

<sup>45</sup> Eredeti szöveg: „Hütet Euch vor solchen unverantwortlichen Elementen, die Euch von dem bisher eingeschlagenen, gerechten Weg auf Irrwege verführen wollen, die mit ihren Phrasen Euch Unmögliches versprechen. Schädliches anraten und ohne die Folgen ihres Vergehens ermassen zu können, entweder mangels an Erfahrung oder zufolge einer jugendlichen Verblendung nicht wissen, wohin sie zusteuern.” – Franz Kussbach röpirata a sváb néphez – Lásd: PML IV-401-a Főispáni bizalmas iratok 8/1941

<sup>46</sup> TILKOVSKY 1978. 139–140.

<sup>47</sup> Deutsche Zeitung, Bilder von Fronleichnam in Budaörs 1941. június 15. 8.

<sup>48</sup> PML IV-401-a Főispáni bizalmas iratok 8/1941

<sup>49</sup> Az SS-toborzásokról bővebben lásd: KOVÁCS Zoltán András – SZÁMVÉBER Norbert: *A Waffen-SS Magyarországon*. Budapest, Hadtörténelmi Levéltár, 2001. (továbbiakban: KOVÁCS – SZÁMVÉBER 2001.); SPANNENBERGER 2005.; TILKOVSKY Loránt: *SS-toborzás Magyarországon*. Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1974. (továbbiakban: TILKOVSKY 1974.)

terjesztett törvényjavaslat<sup>50</sup> – mégis megszületett a szóbeli megállapodás a két kormány között. A népi németek köréből 20 000 főt toborozhatott a Volksbund, azonban a Volksbund-tagság nem volt kitétel, az azonban igen, hogy a magyar hadseregből nem toborozhattak. Lényeges pont volt, hogy azok, akiket az SS-be besoroznak, elvesztik magyar állampolgárságukat és német állampolgárok lesznek. Ebben különbözött a magyar kormánnyal kötött megállapodás, az utódállamokkal kötött hasonló egyezményektől, amit Berlinben igencsak sérelmeztek. A toborzást a Volksbundra bízták, és felhívták a figyelmet az akció gyors lebonyolítására a sajtó kizárásával. A toborzás gyakorlati végrehajtása teljesen előkészítetlen volt, ezért a Pest megyei főispán körlevelet küldött a főszolgabíróknak és a rendőrkapitányság vezetőjének, melyben bizalmas tájékoztatásul közölte, *„hogy az akció lebonyolítása a hazai németiség egyes vidékein előreláthatólag bizonyos lelkiválságot fog előidézni. Az akcióban a magyar és a német lakosság egyaránt kitelepítési mozgalmat és a Magyarországi Németek Szövetsége eddigi propagandájának cáfolatát fogja látni. Biztosra vehető az is, hogy a magyarság és a magyar érzelmű németiség részéről olyan megjegyzésekkel fogják kísérni az akciót, melyeket a bosszú, gúny vagy káröröm megnyilvánulásának lehetne feltüntetni. (...) Fontos érdekek fűződnek tehát ahhoz, hogy a magyarság és a magyarérezelmű németiség tartózkodjék a nyugalom megzavarására alkalmas kijelentésektől és magatartástól. Igen fontos az is, hogy a Magyarországi Németek Szövetsége által az országba már szétküldött megbízottak toborzó tevékenysége és a toborzásra jelentkezők összehívása elé rendészeti szervek akadályokat ne gördítsenek.*”<sup>51</sup> A német kormány ugyan kötelezettséget vállalt arra, hogy magyarelles propaganda céljára nem fogják használni a toborzást, a magyar fél aggodalmai viszont beigazolódtak. Nem egészen két héttel a megállapodás után a budapesti I. csendőrkerület már azt jelentette, hogy a Volksbund toborzási tevékenysége megkezdődött, erőszakos eszközöket használnak, testi épséget fenyegető kijelentéseket is tesznek. Propagandájuk ekkor is nagyon kifinomult volt. A magyar honvédségnél jóval kedvezőbb zsoldot ígértek, biztos álláslehetőséget kínáltak a háború utánra. Fenyegettek is, hogy azokat a Volksbund tagokat, akik nem jelentkeznek SS katonai szolgálatra, a háború után kitelepítik.<sup>52</sup> Toborzómunkájuknak kedvezett az országszerte 1942. április 19-én tartott Hitler emlékünnepe is.<sup>53</sup> Ennek egyik releváns

<sup>50</sup> Aznap Woermann német külügyi államtitkár-helyettes táviratot küldött Ribbentrop külügyminiszternek, melyben az állt, hogy a németek hivatalosan nem szándékoznak a népcsoportnak utasítást adni a tekintetben, hogyan szavazzanak a betervezett törvényjavaslat felett. Négysemközt viszont Basch Ferencsel közölni kell, hogy „úgy kell ebben az ügyben eljárni, hogy az ne vezessen a népcsoportnak a kormányból való kilépéséhez.” Basch-nak lepleznie kellett, hogy bármiféle utasítást kapott volna. – lásd: *A Wilhelmstrasse és Magyarország. Német diplomáciai iratok Magyarországról 1933–1944.* Összeállította: RÁNKI György – PAMLÉNYI Ervin – TILKOVSKY Loránt – JUHÁSZ Gyula. Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1968. 478. sz. irat. 649.

<sup>51</sup> PML IV-401-a Főispáni bizalmas iratok 130/1943

<sup>52</sup> PML IV-401-a Főispáni bizalmas iratok 130/1943

<sup>53</sup> PML IV-424.b. Budakörnyéki járás főszolgabírójának iratai 4194/1942

példája a Pilisszentivánon megtartott ünnepség, amelyen Binder Hugó a Volksbund körzeti vezetője azt mondta, hogy a magyarok és a németek közösen harcolnak az „európai közös ellenség ellen”, és minden magyarországi németnek kötelessége ebben részt vállalni. „Mi hűek akarunk maradni az apai országhoz, de azt sem kívánhatja senki, mint ahogy nem is kívánják, hogy hűtlenek legyünk anyaállamunkhoz, Németországhoz, és ezen keresztül Hitler Adolfhoz.” – hangzott el Binder Hugó beszédében.<sup>54</sup> Ebből a beszédből is látszik: a Volksbund nagyon jól tudta, hogy nem szabad választási kényszer elé állítani a magyarországi németeket, mert akkor elveszíthetnek embereket; ugyanakkor viszont jól tudjuk, hogy az SS-be való önkéntes jelentkezés szembefordulást jelentett Magyarországgal. Arról természetesen nem ejtettek szót propaganda beszédekben, hogy a jelentkezők elveszítik magyar állampolgárságukat.

Az akció nagyon megosztotta a helyi lakosságot. A Volksbund tagok nagy örömmel és lelkesedéssel fogadták a fejleményeket, az idősebbek azonban aggódtak fiaik után és erősen bírálták a helyi vezetők működését. A magyarérezelmű németek, valamint a vagyonosabb egyének körében komoly ellenszenvet váltott ki a toborzási akció. Azt hangoztatták, hogy ez az első hulláma a kitelepítésnek. Voltak olyanok is, akik hazaárulással vádolták a jelentkezőket. Jelentések arról számoltak be, hogy a vegyes lakosságú községekben a magyarok, szlovákok és szerbek örültek a megállapodásnak, mondván „hadd hulljon a férgese”. A visszalépő jelentkezőket és a vonakodókat cigányoknak nevezték.<sup>55</sup> A toborzás leginkább a visszacsatolt területekről volt sikeres, a trianoni Magyarország területéről sokkal kisebb számmal jelentkeztek. Az SS-hez és Wehrmachthoz került németek száma 18 000 körül volt, de közülük kb. 13 000-en az újonnan visszakertült területekről jelentkeztek.<sup>56</sup> Megyei szinten pontos adatokkal nem rendelkezünk, kb. 500-1000 fő közé tehető a sorozottak száma, a toborzottak száma azonban ennél több volt.<sup>57</sup> A toborzásokkal egyidejűleg azonban több fiatalos magyar állampolgárt átszöktettek Németországba katonai szolgálatra, így Budaörsről, Törökbálintról és határ menti német falvakból.<sup>58</sup>

Az év végére azonban már sokan elfordultak a Volksbundtól, amiben nagy része volt az SS kötelékében harcoló egyének hazacsempészett leveleinek, a hazatért szabadságosok elbeszéléseinek, akik valamennyien súlyosan hibáztatták azokat a helyi Volksbund vezetőket, akik meggondolatlan lépésük megtételére rávették őket.<sup>59</sup> Ez jelentősen aláásta az 1943. május 22-én kötött második megállapodás végrehajtásának eredményességét.

<sup>54</sup> PML IV-424.b. Budakörnyéki járás főszolgabírójának iratai 4320/1942

<sup>55</sup> PML IV-401-a. Főispáni bizalmas iratok 130/1942

<sup>56</sup> SEEWANN – SPANNENBERGER 1999. 367.

<sup>57</sup> A hozzávetőleges adatokat a M. kir. budapesti I. csendőrkerület jelentésére alapozzuk. – PML IV-401-a Főispáni bizalmas iratok 130/1942. Településszintű részadatokat közöl még: KOVÁCS – SZÁMVÉBER 2001. 51., 52., 57.

<sup>58</sup> PML IV-401-a Főispáni bizalmas iratok 130/1942

<sup>59</sup> PML IV-408-u Alispáni évnegyedes jelentések.13. d. 1943 15. l.

Különbség volt, hogy immár a magyar honvédségből is toborozhattak. Basch Ferenc 1943. június 8-án a Volksdeutsche Mittelstelle-nek (VoMi) küldött jelentésében összefoglalta az aggályait a toborzási akció eredményességével kapcsolatban.<sup>60</sup> Ezek a következők: a 2. magyar hadsereg leszerelt, népi német honvédek tízezrei tértek haza, akik híreikkel rontják a harci kedvet; az 1943. áprilisi klessheimi találkozó<sup>61</sup> csalódást jelentett németeknek, mert Kállay Miklós miniszterelnök pozíciójában maradhatott és csökkenteni kívánja a magyar hadsereg háborús részvételét; a németek nem fizették meg az eddigi önkéntesek hozzátartozóinak a hadigondozási segélyeket; a toborzás az aratás idejére esik; az állampolgárság elvesztése megdöbbenést keltett. Mindezek ellensúlyozására a Volksbund erőteljes propagandát fejtett ki; azonban ennek ellenére nem volt nagyobb érdeklődés és a jelentkezők száma jóval a várt alatt maradt. A Volksbund a sikertelenség miatt kellemetlenül érezte magát a német hatóságok felé,<sup>62</sup> ezért több panaszt emelt a helyi közigazgatás miatt, mondván, hogy gátolják a toborzást.<sup>63</sup> Nyilván ebben is volt igazság, de a németek felé is igazolni kellett magukat. Ugyanakkor viszont a budakörnyéki főszołgabíró azt jelentette, hogy a toborzási akció elé akadályt nem gördít, sőt inkább a háttérből igyekszik az alkalmat megragadni arra, hogy a nem kívánatos elemektől megszabaduljon. Ez a törekvése több községben is sikeres volt.<sup>64</sup> Végül források szerint kb. ugyanannyi besorozottat sikerült kiállítani, mint az első akció során.

1943-ban a Volksbund befolyása erősen vesztett jelentőségéből. A mozgalom lanyhulását a jelentések papírméretei is jól mutatják. Míg 1941–42-ből több oldalas jelentéseket olvashatunk, 1943-ból sok esetben már csak két soros beszámolókat találunk többnyire arról, hogy a Volksbund a németajkú lakosság körében elveszítette a talajt. Ennek döntő oka nyilvánvalóan a háborús vereségek, veszteségek voltak. Így az 1944. április 14-én, a német megszállást követően megkötött, immár nem szóbeli, hanem írásbeli megállapodás a kényszersorozásról nagy csapást mért a németsegre. A németeknek ekkor már sikerült elérniük, hogy a besorozottak nem veszítik el magyar állampolgárságukat, ugyanakkor német állampolgárságot szereznek. A lakosság nagy része igyekezett magát kivonni ezen kötelezettsége alól. Ezt igazolja az 1944. június 1-jei minisztertanácsi jegyzőkönyv is, amely szerint a hangulat sok településen igen elkeseredett és sok német anyanyelvű személy önként jelentkezik a magyar hadseregnél, hogy ne kelljen az SS-be belépniük. A főispánok azt az utasítást kapták, hogy bizonyos megértést kell tanúsítaniuk ebben a kérdésben.<sup>65</sup> A kényszersorozásoknál a végleges névjegyzéket a vezetőjegyzők állították össze, tehát ők tudták az előzetesen Volksbund által összeállított névjegyzékeket korri-

<sup>60</sup> Erről részletesen lásd: TILKOVSKY 1974. 129–132.

<sup>61</sup> 1943. április 17. Horthy–Hitler találkozó Klessheimben

<sup>62</sup> PML IV-401-a Főispáni bizalmas iratok 141/1943

<sup>63</sup> PML IV-401-a Főispáni bizalmas iratok 137/1943

<sup>64</sup> PML IV-401-a Főispáni bizalmas iratok 28/1943

<sup>65</sup> MOL K27 Minisztertanácsi jegyzőkönyvek 126R/159 [http://www.digitarchiv.hu/faces/frameContentGenerator.jsp?ADT\\_ID=150254&MT=1\(2012.01.24.\)](http://www.digitarchiv.hu/faces/frameContentGenerator.jsp?ADT_ID=150254&MT=1(2012.01.24.))

gálni. Források hiányában azonban a kényszerosorozás gyakorlati végrehajtásáról keveset tudunk. Mivel ez esetben kényszerosorozásról volt szó, így ez alapján a németiség magatartását megítélni nem lehet és nem szabad, 1 évvel később mégis megtették.

1944. június 22-én egy újabb megállapodás született, amelynek alapján a népi német 17-30 éves magyar állampolgárságú nőket önkéntes jelentkezés alapján toborozni lehetett a német SS Helferinnen Korps der Waffen SS részére. A toborzást német bizottságok végezték, de a végleges átengedés joga a honvédelmi miniszteré volt. A jelentkezettek német állampolgárságot szereztek, de magyar állampolgárságukat nem veszítették el. Ez az akció viszont sikertelen volt.

Akkor, amikor zsidók százezreit deportálták, németeket kényszerosoroztak, a belügyminisztériumban kidolgozták a nemzetiségi politika irányelveit, amit szigorúan bizalmas iratként küldtek meg a főispánoknak.<sup>66</sup> Ebben hangsúlyozták, hogy biztosítani kell azt, hogy „a nemzetiségek teljes jogi és tényleges egyenlőség alapján megtalálják a maguk szellemi és gazdasági erői szabad kielégítésének lehetőségét és biztos alapjait, népiségüknek teljes megtartását és szabad fejlesztését.” Felismerték, hogy gyökeresen meg kell változtatni a magyar társadalom nemzetiségekről vallott felfogását. Az irányelveken belül is a hazai németeknek külön fejezetet szenteltek. Ebben megfogalmazzák: „Szeretettel és türelemmel kell kezelni a hazai németiség nemzetiségi kérdéseit és feltétlenül meg kell találni jogos népi, nemzetiségi kívánságaik kielégítésének módját és eszközeit.” Szó nem esik a magyarországi németek hazafiatlan magatartásáról, ellenkezőleg: „Bizton remélem, hogy a hazai németiség kipróbált lojalitása, hazafias hűsége és állambűsége jelentős mértékben meg fogja könnyíteni azt, hogy minél előbb teljes legyen a német népi érdekek kielégítésének és az állam iránt való hűségének és lojalitásnak egybeharmonizálása.” Hasonlóan vélekedtek a többi nemzetiségről is. Hangsúlyozták, hogy a magyar kormány felismerte a szomszédos államokkal való kölcsönös megértést és együttműködést. Ezek mind nagyon szép gondolatok, viszont ebben a nemzetiségpolitikai irányelvben látnunk kell azt a szándékot, hogy mindezt a magyar kormány a már igencsak veszélyben lévő területi integritás védelmében mondott, félreismerve azt a külpolitikai helyzetet, amelyben az ország 1941-től és mindinkább 1943-tól a teheráni konferencia óta volt.

Felmerül a kérdés, hogy volt-e lehetőség arra, hogy a hazai németésben belül ellensúly legyen a Volksbundnak? Mivel 1940-ben a Volksbundot ismerték el a magyarországi németek egyedüli törvényes képviselőjének, ezért csak elvi lehetőség maradt a kívülmaradásra, kisebbségi törekvéseinek más módon történő érvényesítésére nem volt mód. A Volksbund-dal szembeni legjelentősebb mozgalom a Hűségmozgalom volt, mely 1942-ben Bonyhádon szerveződött, de többnyire lokális maradt. A 300 000-es Volksbund létszámhoz hasonlítva, a Hűségmozgalom tagjainak száma 30-40 000 volt. Pest megyében azonban nem vert gyökeret. Az általam vizsgált települések közül egyedül Vecsésen szerveződött meg, de ott sem volt jelentős és a jelentések egyáltalán nem számolnak be róla.

<sup>66</sup> PML IV-401-a Főispáni bizalmas iratok 180/1944

Helyi szinten jóval nagyobb jelentősége volt a közigazgatásnak illetve a plébánosnak. Az 1941-es népszámlálás kínáló alkalmat kínált az államhoz való hűség kinyilvánítására. A német anyanyelvűek és magyar nemzetiségűek egyértelműen Magyarország mellett tették le voksukat, azonban magukat német nemzetiségűnek vallókat sem szabad egységesen megítélni. A nemzetiség megvallása 41-ben mást jelentett, mint mostanság: akkor az állampolgársági jog mellett a lojalitás mércéje volt, most viszont pusztán szabadságjog.

A németek szerepvállalását nyilvánvalóan nem lehet csak a Volksbundon keresztül megítélni, a források viszont – mivel mindig annak van hírértéke, ami negatív – többnyire róla tudósítanak. Sem pontos, sem hozzávetőleges adatokkal nem rendelkezünk megyei szinten a Volksbund tagok számáról, annyi azonban bizonyos, hogy a Volksbund tevékenysége döntő oka volt a háború utáni felelősségre vonásnak, még akkor is, ha jól tudjuk, hogy a kollektív büntetésnél nem az egyes emberek második világháborús magatartása volt a meghatározó szempont. Teleki jól tudta, hogy a bécsi népcsoportegyezmény csak ideiglenes állapotot biztosít, mert, ahogy Siposs Sándor miniszteri titkár fogalmazott: „*Minden megegyezés addig érvényes, ameddig a hatalmi viszonyoknak és a kölcsönös érdekeknek megfelel.*”<sup>67</sup>

### **Die Ungarndeutschen aus dem Pester Komitat während des zweiten Weltkrieges**

Die Studie beschäftigt sich damit, welche Rolle die Ungarndeutschen während des zweiten Weltkrieges spielten. Vor allem handelt es sich um die Tätigkeit des Volksbundes und seine Konflikte mit der ungarischen Regierung, mit der ungarischen Gesellschaft und nicht zuletzt mit den zu Ungarn treuen Deutschen. Die Schwerpunkte der Studie sind: das Wiener Volksgruppe-Abkommen, die Volkszählung im Jahre 1941, die Beziehung zwischen dem Volksbund und der lokalen Verwaltung, die SS-Rekrutierungen/Musterungen.

Die Autorin gibt die Antwort auf die Frage, ob es ein Gegengewicht des Volksbundes innerhalb der deutschen Minderheit gab. Zum Fernbleiben gab es nur prinzipielle Möglichkeit, unter institutionellen Rahmen hatten die zu Ungarn treuen Deutschen keine Stütze.

---

<sup>67</sup> SIPOSS Sándor: *A sváb kérdés Magyarországon 1918–1945*. Kiadatlan kézirat. 394. – Lásd: MOL XIX-J-1-j KÜM Békeelőkészítő Osztály iratai 12428. telercs



A KÁDÁR-KORSZAK  
EGYHÁZTÖRTÉNETÉBŐL



## WIRTHNÉ DIERA BERNADETT

### Az egri „Fekete Hollók”

*„Véleményem szerint egy önfejű, öntelt és makacs szerzetessel állunk szemben, aki előtt állami (főleg szociális állami) törvények nem léteznek. A szocializmusnak ádáz ellensége, s ezt előttem sem titkolta.”*<sup>1</sup> Ezek Lénárt József rendőr főhadnagy gondolatai. Vajon ki lehetett az a szerzetes, akiről az állambiztonság ilyen érzelmektől túlfűtött jelentést készített?

#### Bevezetés

A Kádár-korszak legnagyobb – egyháziakat érintő – letartóztatási hulláma éppen ötven éve, 1961-ben történt.<sup>2</sup> A Belügyminisztérium operatív tisztjei ekkor kaptak engedélyt arra, hogy megkezdjék akciójukat a katolikus egyház ellen. Több éve gyűjtötték az adatokat az ország különböző részein arról, hogyan próbáltak tovább élni és munkájukat folytatni a működési engedélyüktől megvont szerzetesrendek férfi–női szerzetesei, valamint világi papok és világiak is. A felülről irányított és gondosan összehangolt akciót 1961. február 6-ának éjjelén kiviteleztek. Ekkor – a pontos adatok összeállítása éppen disszertációm egyik feladata lesz – egyszerre több városban: Budapesten, Székesfehérvárott, Pécsen, Szegeden, Baján és Egerben történtek házkutatások és letartóztatások. Tanulmányomban szeretném bemutatni, hogy Egerben hogyan szervezték ezt az akciót, kik voltak, akiket elért a hatalom keze; és kísérletet teszek az egri egyházi élet adott korszakának – ha nem is teljes – de átfogó igényű bemutatására.

#### A ciszterciek tevékenysége

Egerben, az ősi püspöki városban, nagy múltra tekintett vissza a ciszterci rend. A jezsuiták XVIII. századi feloszlását követően a ciszterciek voltak, akik átvették a jezsuiták által működtetett iskolát, és eredeti karizmájuktól eltérően fiatalokat kezdtek tanítani. Ez a munka 1948-ban, az iskolák államosításával fejeződött be, illetve strukturálódott át,

<sup>1</sup> Állambiztonsági Szolgálatok Történelmi Levéltára (a továbbiakban: ÁBTL) 3.1.9. V-146835/21. 397.

<sup>2</sup> A tanulmány szóbeli változata 2011. június 9-én hangzott el az ELTE BTK Új- és Jelenkori Magyar Történelem Doktori Programjának konferenciáján.

és lett néhány évvel később egy átfogó „államellenes szervezkedés” alapja. A „szervezkedés” kiterjedt a volt ciszterci és angolkisasszony szerzetesek és szerzetesnők közösségére.

1948 és 1950 között – amikor az iskolákat már államosították<sup>3</sup>, de a szerzetesrendek működési engedélyét még nem vonták meg – a tanító rendek igyekeztek felkészülni és működésüknek új formákat keresni.<sup>4</sup> A rendi élet közös, külső keretének eltörlése előtt két dolgról kellett gondoskodni: egyrészt biztosítani a rend további működését a tagok összefogásával és újoncok felvételével; másrészt lelkipásztori feladathoz segíteni a rendtársakat, hogy ellássák hivatásukból fakadó nevelői munkájukat. 1950-ben, amikor ténylegesen megvonták a szerzetesrendek működési engedélyét,<sup>5</sup> a ciszterci rend tagjai számára sem volt egyértelmű, hogy az új helyzetben milyen konkrét magatartásformák mentén élhetnek túl.

Eger környékén Hegyi Gábor *Kapisztrán*<sup>6</sup> a felosztatott renkház perjeleként fogta össze a rendtagokat személyes találkozások segítségével. Ebben az időben a következő rendtársak éltek Egerben: Debreczeni Imre *Sixtus*, 1948–51 között a Szent Bernát plébánia plébánosa, Hegyi Gábor *Kapisztrán*, a felosztatott renkház elöljárója, Hervay Ferenc *Levente*, 1951–52-ben a templom plébánosa, Kalász Mihály *Elek*, a plébánia lelkipásztori kisegítője és Vastag Sándor *Tibold*, aki 1952 után a ciszterci templom plébánosaként működhetett egészen 1961-ig.

A környező falvakban sikerült egyházmegyei beosztást kapnia Kádár László *Gábornak*, aki a bélapátfalvi plébánia káplánja lett, Kassa László *Oszkár*, siroki káplánnak, és Tobákos Pál *Kilit*, feldebrői kántornak. A rendtársak találkozási kezdetben rendszeresek voltak, névnapokon jöttek leginkább össze, de a megtorlástól való félelem rövid időn belül végett vetett ennek a gyakorlatnak.

Az összetartás másik eszközeként Hegyi adományokat gyűjtött a rászoruló rendtársaknak. Többen rendszeresen küldtek kisebb-nagyobb pénzüsszeget, s a befolyó összegből támogatták az idős, beteg szerzeteseket. Külön gondoskodást igényelt azoknak a rendtagoknak a sorsa, akiket az egyházmegye nem vett át, és más, világi megélhetés után kellett nézniük. Ezt a segítyezést egyébként nemcsak Eger környékén, hanem az egész országban működtették a ciszterciek.

Hegyi Kapisztránnak sikerült elérnie, hogy a Szent Bernát plébánia élén ciszterci szerzetesek álljanak az után is, hogy rendjüktől megvonták a működési engedélyt. Ez a tény fontos eredménynek tekinthető, mert a ciszterciek egri továbbélésének alapját teremtette meg. A

<sup>3</sup> 1948. évi XXXIII. törvénycikk a nem állami iskolák fenntartásának az állam által való átvételére, az azokkal összefüggő vagyontárgyak állami tulajdonba vétele és személyzetének állami szolgálatba való átvétele tárgyában. Közli BALOGH Margit – GERGELY Jenő: *Állam, egyházak, vallásgyakorlás Magyarországon, 1790–2005*. Dokumentumok, I–II. Historia – MTA Történettudományi Intézete, Budapest, 2005, II. kötet. (a továbbiakban: BALOGH – GERGELY, 2005.) 853–855.

<sup>4</sup> ÁBTL 3.1.2. O-11763/2. 28. Rendőrségi jelentés. 1949. szeptember 9.

<sup>5</sup> 1950. évi 34. számú törvényerejű rendelet. BALOGH – GERGELY, 2005. 947–948.

<sup>6</sup> A rendtagok neve első alkalommal teljes alakban (civil név és dőlttel szedett szerzetesi név) kerül közlésre.

plébániához köthetően indult meg a lelki képzés olyan struktúrája, amiért 1961-ben házkutatásokra és letartóztatásokra került sor. A plébánia élére 1948-ban a nagyon lelkiismeretes és kiváló lelkipásztori adottságokkal rendelkező ciszterci szerzetes, Debreczeni Imre (Sixtus atya) került. Sikerült neki mind a híveket, mind a mellette dolgozó plébániai munkatársakat (főleg angolkisasszony szerzetesnőket) megerősíteni és működő kereteket kialakítani a vallásos élet folytatásra akkor, amikor az intézményi keretek nagyrészt megszűntek. Ennek érdekében énekkart alapított volt szerzetesnők és hívek számára, megszervezte a ciszterci konventeket, amiket világi harmadrendként lehetett értelmezni, bár tagjai papok is lehettek.<sup>7</sup> Három évig állt a plébánia élén 1951-ig, de ez a rövid idő is elég volt, hogy maradandó nyomot hagyjon a város életében. Miután el kellett hagynia a plébániát, nyelvtanításból tartotta el magát, s közben titokban folytatta lelkipásztori munkáját. Gyermekeket hitoktatott, rászoruló családokat segített, és a vallásos hitet igyekezett erősíteni a hozzá fordulóknak a legnehezebb időkben. A hatalom nem nézte jó szemmel tevékenységét, és többszöri gázolási kísérlet után, 1954. február 21-én közúti balesetben elhunyt. Ma már lehetetlen minden kétséget kizáróan tisztázni az esetet, az azonban tény, hogy a baleset körülményei a kortársak számára is sok kérdést vetett fel. Temetését eredetileg Egerben tartották volna, de az állambiztonság az utolsó pillanatban Székesfehérvárra helyezte a búcsúztatást, félve Debreczeni túlzott népszerűségétől.

A plébániai munkában Hervay Ferenc (Levente atya)<sup>8</sup> követte, aki a hitoktatás terén alkotott maradandót. A pécsi ciszterci gimnáziumban a cserkészethez kapcsolódva elméleti és gyakorlati tudást szerzett arról, hogyan érdemes serdülőkkel foglalkozni. A gimnázium elvégzése után Zircre jelentkezett ciszterci novíciusnak, és lett belőle szerzetes pap-tanár. Tanított Egerben, a rend gimnáziumában, majd az iskolák államosítása után a plébánián dolgozott. Debreczeni Sixtus eltávolítása után rövid ideig plébánosként működött (1951–52), de néhány hónap után őt is leváltották, mert nem olvasott fel egy, a mezőgazdasági munkákra felszólító püspöki körlevelet. Ezután civil foglalkozás után nézett, hitoktatói munkáját titokban folytatta. Fiatal fiúkból, később lányokból csoportokat szervezett, és személyesen tanította őket hittanra és erkölcsra. Ő maga úgy emlékszik vissza az 1950-tól 1958-ig terjedő időszakra, mint élete legszebb idejére, mert semmi mással nem foglalkozott, mint fiatalok nevelésével.<sup>9</sup> Ilyen előzmények után került a plébánia élére Vastag Sándor ciszterci szerzetes, aki elődeinél sokkal óvatosabb működéssel igyekezett szolgálni a templomban: nem foglalkozott a konventekkel, és amíg a templomi hitoktatást nem rendelték el (1957), addig az sem volt a plébánián. Mindezek ellenére egy ügynöki jelentésre és csupán arra alapozva, hogy ő a legmagasabb presztízssű (városi plébános) volt ciszterci szerzetes a környéken, őt is letartóztatták 1961 februárjában.

<sup>7</sup> Köszönet Soós Viktor Attilának, aki a Kiliáné Jakab Viktóriával készült rádió-interjúról rendelkezésemre bocsájtotta.

<sup>8</sup> Hervay Ferenc (Pozsony, 1919–), 1937-ben lépett a ciszterci rendbe, 1944-ben szentelték pappá. Jelenleg Zircon él. Ezúton mondok köszönetet neki a 2011. december 2-án készült interjúért.

<sup>9</sup> Köszönet Soós Viktor Attilának, aki a rádió-interjúról rendelkezésemre bocsájtotta.

## Az angolkisasszonyok tevékenysége

Az angolkisasszonyok 1852 óta tanítottak a városban, így szintén iskolafenntartóként éltek meg az államosítást, majd a szétszórátást. 1950 után közösségi munkájuk a plébánia mellé szólította őket: énekkart szerveztek volt szerzetesek és világiak számára, valamint gyerekek hitoktatását és szentségekre való felkészítését segítették. Az ő lelki összefogásukról – közös énekkari kirándulások alkalmával – gondoskodott előbb Debreczeni Imre, később Kalász Mihály (Elek atya) ciszterci szerzetesek. Debreczeni munkatársai és segítői voltak előbb a plébánia melletti, majd az „illegális” munkában: Wéber Etelka, Balázs Magdolna, Wolszky Gizella szerzetesnők, és Ambruss Adrienn, Barczy Erzsébet és Kövér Erzsébet növendékek. Családokhoz jártak délutánonként, hogy nyelv – és zenetanítás mellett hittanra (is) oktassák, illetve előáldozásra készítsék fel a gyerekeket. Ennek a munkának Debreczeni halála vetett véget, bár a temetésről hazafelé tartva abban állapodtak meg, hogy folytatják azt. Személyi ellentétek vezettek odáig, hogy a hitoktató-munkaközösség felbomlott. Legtovább, egészen 1958-as internálásáig Balázs Magdolna foglalkozott gyerekekkel. A többiek vagy eltávolodtak, vagy a plébánián, illetve az énekkarhoz kötődően folytatták lelkipásztori munkájukat, és gazdasági alkalmazottként, esetleg kántorként próbáltak boldogulni. Rendelkezünk adatokkal arra nézve, hogy nem csak a ciszterci vezetők próbálták meg figyelemmel kísérni rendtársaik életét, hanem ugyanez megfigyelhető az angolkisasszonyoknál is. Balázs Magdolna például rendszeres levelezésben állt Krigovszky Magdolna tartományfőnöknővel.<sup>10</sup>

A városban a családoknál való egyéni, illetve a csoportokban történő hitoktatás volt a két típusa a fiatalokkal való foglalkozásnak. A kettő nem vált el élesen egymástól, olyan esetekkel is találkozunk, hogy egy-egy személy egyszerre művelte mind a kettőt. A források feltárásának jelenlegi állapotában azt mondhatjuk, hogy inkább az angolkisasszonyok folytatták a családi hitoktatást, a ciszterciek pedig a csoportosat.

### 1961. február 6.

*„Az operációs brigádok részére az ügy jellegéről és a részfeladatokról eligazítást Nagy Sándor r.őrgy. a Politikai Nyomozó Osztály vezetője tartja meg a III-as épület 17-es számú szobájában 1961. február 6-án 17 órakor.”<sup>11</sup>*

1961. február 6-án, Egerben a Heves megyei Rendőr-főkapitányság több mint fél-száz operatív munkatársa gyűlt össze, hogy meghallgassa az eligazítást az aznap esetére tervezett akció kapcsán. Az országos razzia egri ágán 12 brigád dolgozott azon, hogy

<sup>10</sup> ÁBTL 3.1.9. V-146835/24. Balázs Magdolna kihallgatási jegyzőkönyve 1958. október 14. 280.

<sup>11</sup> ÁBTL 3.1.2. O-11763/2a. A Heves megyei Rendőr-főkapitányság operációs terve 1961. február 6. 462.

22.50-kor egyszerre tizenkét helyen zörgessenek (Egerben, Miskolcon és a környező településeken: Verpeléten, Erken, Bélapátfalván, Zaránkon, Sajószentpéteren és Hatvanban), és tartsanak házkutatásokat, illetve végezzenek letartóztatásokat. Ez a városban volt szerzeteseket, szerzetesnőket és papokat érintett leginkább, de egy aktív világit is elért a hatóság keze. Az egri akcióhoz 38 operatív tisztet, 12 gépkocsit és gépkocsivezetőt igényeltek.<sup>12</sup> Az akció az állambiztonság erődemonstrációjaként is felfogható, hiszen a környékbeli kisebb falvakban nem lett büntetőjogi következménye az akciónak, ezért valószínűsíthető, hogy csupán jezsuita szerzetes voltukból adódóan zaklatták Schmidt Ferenc verpeléti, Pethő Jenő erki, és Lipkay István hatvani káplánt. A nyomozás során többször is kellett házkutatást tartani, például Hervay Ferenc miskolci lakására összesen három, egri lakhelyére egy alkalommal vonultak ki a rendőrök. A házkutatás során lefoglalt jegyzetek, írások, könyvek, levelek, fényképek adták az alapját a nyomozati munka nyílt szakaszának.

*„Hervai Ferenc beszállítása során, mivel ellenállásra számítani lehet, bilincset fogunk alkalmazni. A beszállítást Sipos Sándor rszds. és Karkus István r. fhdgy. hajtják végre és a kijelölt cellába helyezik el /85/. Vastag Sándornál ellenállásra nem kell számítani.”<sup>13</sup>*

Az eligazítás után két főt tartóztattak le és helyeztek előzetes letartóztatásba: Hervay Ferencet és Vastag Sándort. Az idézet megmutatja, mennyire pontosan tudták a rendőrök mire számíthatnak, hiszen néhány hónap múlva maga Hervay mondta zárkatársának, hogy ha nem figyelt volna éberem az egyik rendőr a beszállításánál, biztosan félre rántja a kormányt.<sup>14</sup>

## A nyomozati munka titkos szakasza

A házkutatások kezdete jelezte az ügy „realizálását”, azaz a nyomozás nyílt szakaszba érkezését. Nem szabad azonban elfeledkezni arról, hogy a rendőrségi munkának volt már egy korábbi, titkos része, hiszen több éve gyűjtötték a terhelő adatokat (megfigyelések, lehallgatások, ügynöki információk segítségével).

1959 júliusában a Heves Megyei Rendőr-főkapitányság Politikai Nyomozó Osztályának munkatársai előzetes ellenőrző csoportdossziét nyitottak „Táborozók” fedőnév alatt.<sup>15</sup> Ebben a dossziében már azokat az embereket vették megfigyelés alá, akiket a 61-es országos akció érintett Egerben (Hervay Ferenc, Vastag Sándor, Kalász Mihály, Wéber Eta, Ambruss Adrienn, Balázs Magolna, Wolszky Gizella).

<sup>12</sup> ÁBTL 3.1.9. V-146835/22. A Heves megyei Rendőr-főkapitányság kimutatása 1961. február 3. 226.

<sup>13</sup> ÁBTL 3.1.2. O-11763/2a. A Heves megyei Rendőr-főkapitányság operációs terve 1961. február 6. 459.

<sup>14</sup> ÁBTL 3.1.9. V-146835/22. „Pötyi” fedőnevű fogdaügynök jelentése 1961. május 2-án. 15.

<sup>15</sup> ÁBTL 3.1.9. V-146835/21. A Heves megyei Rendőr-főkapitányság jelentése 1960. december 14. 46.

A nyomozás során használható operatív, titkos eszközök közül nem minden állt a heves megyeiek rendelkezésére. Mozgásterüket szűkítette, hogy se levéllenőrzésre (K-ellenőrzés), se titkos megfigyelésre és követésre nem volt megfelelő anyagi és tárgyi feltételük.<sup>16</sup> Ezért kényszerültek majdnem kizárólagosan az ügynökség útján megszerzett információk hasznosítására. Igaz, hogy több ügynököt is foglalkoztattak, és egymással is ellenőriztették őket, mégis alapvető pontokon jutottak hamis, a valóságnak nem teljesen megfelelő adatokhoz. A nyomozók legnagyobb tévedése Vastag Sándor szerepére vonatkozott. Amennyire az adatok forrásait vissza lehet követni „Polgárdi” fedőnevű ügynök 1960. április 2-i jelentése tartalmazta azt a hamis információt, ami alapján nemcsak házkutatást tartottak, hanem le is tartóztatták Vastag Sándort:

*„[...] a ciszterci renden belül jelenleg legfelsőbb szinten Palos Bernardin tartja össze az illegális ifjúsági munkát úgy, hogy az egyes városokban a decentrumok vezetőivel vagy személyesen, vagy futár útján tartja a kapcsolatot kb. 2 havonta. Ilyen decentrumok működnek Budapest, Pécs, Baja, Fehérvár, Eger. Egerben az illegális ifjúsági munkát Vastag Sándor „Tibold” irányítja [...]”*

Nem véletlen, hogy az egri kortársak igencsak csodálkoztak Vastag letartóztatásán, akit visszafogottságáról, és nem elődeihez hasonló lelkipásztori aktivitásáról ismertek. A tévedést és Vastag valódi szerepét csak a későbbi tanúkihallgatások alkalmával sikerült tisztázni, de ekkor már a nyílt beismerés és felmentés helyett csak az enyhe börtönbüntetéssel vigasztalódhatott.

## Kihallgatások

A kihallgatásokra az egri rendőrségen került sor, az előzetes letartóztatottakat több alkalommal hallgatták ki: Vastag Sándort és Hervay Ferencet február 7-től június 12-ig, illetve Hervay esetében július 6-ig 46-szor hallgatták ki terheltként, de voltak olyan kihallgatások, ahol tanúként szerepeltek. Vastag kihallgatója Jerszi Béla őrnagy, míg Hervay Ferencé Wospil László százados volt. A kihallgató tisztek rangja is mutatja az előzetes feltételezést, miszerint Vastag a „nagyobb fogás”. A kihallgatások előtt részletes tervek születtek arra vonatkozóan mit kell a gyanúsítottaktól megtudni. Elsősorban a rend illegális működésére kerestek bizonyítékot, másodsorban a gyerekeket és a fiatalokat érintő munkájukat vették részletes vizsgálat alá.

A ciszterci rend esetében sajátos jelenséggel állunk szemben: míg a hasonló körülmények között „illegálisan működő”, azaz működési engedélyüktől megfosztott jezsuiták titokban kinevezett vezetőit egymás után tartóztatták le; addig a ciszterciek Endrédy Vendel 1950. október 29-i letartóztatását követően olyan vezetőt választottak ’Sigmond

<sup>16</sup> ÁBTL 3.1.9. V-146835/21. A Heves megyei Rendőr-főkapitányság jelentése 1960. december 14. 46–47.



László Lóránt személyében<sup>17</sup>, aki lebukás nélkül fogta össze 11 éven keresztül a rend ügyeit: gondoskodott a rendtagokról és a rendi utánpótlás neveléséről is. Működése anynyira nem volt feltűnő a rendőrségnek, hogy csak a februárban letartóztatottak vallomásai alapján gyűjtötték be a májusi realizálás alkalmával. 'Sigmond segítői a rendről való gondoskodásban a rendházak vezetői és idős, tekintélyes rendtagok voltak. A konkrét személyekre vonatkozó kérdéseket Hervay következetesen elutasította, és tagadta, hogy 'Sigmond személyén túl, akihez a rendtagok általában kérdéseikkel fordulnak, tudomása lenne „illegális” rendi tanácsról, vezetőségről. Több információt Vastagtól sikerül megtudniuk, aki feltételezéseit közölte a kihallgatóival: a keleti országrészben, Egerben és környéken Hegyi Gábor, a Dunántúliban Palos Bernardin vagy László János *Vince* a rendtagok gondviselője. Az „illegális” rendi vezetés összetételéről és működéséről a két egri letartóztatott viszonylag kevés konkrétummal járult hozzá.

A nyomozás kezdetén az ifjúság nevelésére vonatkozóan leegyszerűsített és sok ponton téves adatokkal rendelkezett a rendőrség:

*„[...] A már fentebb ismertetett adataink szerint az egri illegális, klerikális mozgalom vezetője Vastag Sándor ciszterci szerzetes, a volt ciszterci plébánia jelenlegi vezetője. Az eddigi adataink szerint alárendeltségében két fő csoport működéséről rendelkezünk anyagokkal. Diák fiúk vonalán Hervai Ferenc, diáklányok, s szerzetesnők és más női személyek vonalán pedig Kalász Mihály ciszterci szerzetesek. Alcsoportok működéséről nem rendelkezünk adatokkal.”<sup>18</sup>*

A kihallgatások és a fogdaügynökök jelentései hatására árnyalódott a kép, és derült ki, hogy a valóságban Hervay és Kalász teljesen külön dolgoztak, hogy Hervaynak vegyesen voltak fiú- és lány csoportjai, hogy csak azért, mert Vastag plébánosként működött, nem összefogója és mozgatója volt az egri ciszterciek működésének.

Hervay<sup>19</sup> és 'Sigmond önvallomásából<sup>20</sup> körvonalazható munkájuk. Ezek alapján megtudjuk, hogy Hervay Ferenc 1951 óta volt tanítványaiból alakított fiúcsoportokat, akikkel maga foglalkozott. A hittan tanításhoz való jegyzetet is saját maga állította össze. Lányok összefogását 1954 után tekintette feladatának, és amikor tanítványaai érettségi után Budapesten tanultak tovább, pasztorálásukat a fővárosban folytatta. Ezzel szemben Kalász Mihály egyénileg, nyelvoktatás ürügyén tanított gyerekeknek hittant, lelkipásztori működésének másik súlypontját pedig az angolkisasszonyok segítése jelentette. Mindkettőjüknél – hasonlóan a többi ifjúsággal foglalkozó szerzeteshez és világihoz – kiemelt szerepet kapott a kirándulás, mint a rájuk bizottakkal való kapcsolattartás módja. A Bükk hegység közelsége megfelelő terepet biztosított a rövidebb túráknak és a többnapos táboroknak is.

<sup>17</sup> A rendi tanács tagjai elsöprő többséggel választották meg 'Sigmond Lászlót. A választás háttérét megvilágító információért köszönet Cúthné Gyöni Eszternek.

<sup>18</sup> ÁBTL 3.1.9. V-146835/21. A Heves megyei Rendőr-főkapitányság jelentése 1960. december 14. 49.

<sup>19</sup> ÁBTL 3.1.9. V-146835/21. Hervay Ferenc saját kezű vallomása 1961. július 2. 302–319.

<sup>20</sup> ÁBTL 3.1.9. V-146835/21. Sigmond László saját kezű vallomása 1961. július 2. 321–328.

Mivel nemcsak a letartóztatások, hanem az azt követő nyomozás is országos hatáskörű volt, elvileg lehetőség kínálkozott a különböző megyei osztályok együttműködésére. Ezzel biztosítani lehetett volna a torz információk kiszűrését és a gyorsabb nyomozati munkát. A két hónapos előzetes letartóztatást mind Hervaynál, mind Vastagnál három ízben hosszabbították meg, ami önmagában jelzi a nyomozás sebességét. A késés okát esetleg az is adhatta, hogy a központi (budapesti) szervek az ügy nagysága miatt nem tudtak elég gyorsan dolgozni és eredményt „felmutatni”.

A kihallgatók munkáját segítette, hogy mind a két esetben fogdaügynököket alkalmaztak, akiknek feladatuk volt a kihallgatásról visszahozott rab érzéseinek tolmácsolása, az esetlegesen elhallgatott információk megszerzése, valamint a kihallgatók által történő befolyásolása. Ez az eljárás azért is nagyon hatékonynak bizonyult, mert a hosszabb időn át magánzárkában tartott rabok kiéheztek az emberi kapcsolatokra. Az esetleges fenntartások után általában bizalmukba fogadták zárkatársukat. Vastag mellé már március 11-én bevezették<sup>21</sup>, míg Hervayhoz április 6-án érkezett a besúgó.<sup>22</sup> Jelentéseikből nyomon követhető a rabok hangulatának alakulása, és munkájuk nem egy esetben hozzájárult ahhoz, hogy bizalmas információk kerüljenek a kihallgatók tudomására. Vastag Sándornál 1958-ban felmerült annak lehetősége, hogy az egri plébániáról (betegsége és nyilván visszafogott lelkipásztori munkája alapján) elkerüljön. A tényt maga említette kihallgatása során, de az ügy mögött lévő személyi és rendi ellentétekről csak a zárkatársának beszélt.<sup>23</sup> Ez azonban elég volt ahhoz, hogy a nyomozók szélesebb perspektívában lássák a ciszterci rend belső életét. Az egri „Fekete Hollók” ügy lezárásakor készített összefoglaló jelentések egyikében a következő megjegyzést olvashatjuk a fogdaügynökök munkájáról:

*„Az ügy vizsgálatánál eredményesen alkalmaztuk a fogdaügynökséget. Mindkét letartóztatott mellett volt fogdaügynök, akik a letartóztatottak bizalmát élvezték. Amikor a letartóztatott visszament a kihallgatásáról, a fogdaügynöknek elmondta, hogy a kihallgatás alkalmával mit hallgatott el, vagy elmondta azt is, hogy milyen kérdések lesznek a következő kihallgatásánál.”<sup>24</sup>*

Az idézet azért is érdekes, mert az eredeti összefoglalóban a fenti rész (szinte) olvashatatlan<sup>25</sup>, ugyanis a későbbi állambiztonsági tisztek igyekeztek elődeik „titkos” és megkérdőjelezhető munkáinak nyomait eltüntetni, és maguk húzták ki fekete filctollal az inkriminált részeket.

A nyomozati munka során később többeket gyanúsítottként hallgattak ki, de nem helyezték őket előzetes letartóztatásba. Például Kalász Mihály két szerzetestársa letartóztatása után elhagyta Eger városát, és Pannonhalmán, az idős papok szociális otthonában

<sup>21</sup> ÁBTL 3.1.9. V-146835/23. „Bajusz” fedőnevű fogdaügynök jelentése 1961. március 11-én. 189.

<sup>22</sup> ÁBTL 3.1.9. V-146835/21. „Pötyi” fedőnevű fogdaügynök jelentése 1961. április 7-én. 194.

<sup>23</sup> ÁBTL 3.1.9. V-146835/23. „Bajusz” fedőnevű fogdaügynök jelentése 1961. március 29-én. 239.

<sup>24</sup> ÁBTL 3.1.2. O-11763/2a. Összefoglaló jelentés. 1961. szeptember 7-én. 172.

<sup>25</sup> Fekete filccel satírozás az eredeti dokumentumon.

kezdett dolgozni.<sup>26</sup> Így egy időre eltűnhetett az egri nyomozók szeme elől, július 25-ére azonban idézést kapott Egerbe, ahol gyanúsítottként hallgatták ki. Ügyében nemcsak őt, hanem hét tanút is behívtak a rendőrségre, hogy Kalász pontos szerepét tisztázzák.

Hegyí Gábor esetében is megtörtént a terheltekénti felelősségre vonás, ügyében mégsem indult eljárás, mert a budapesti központ nem látta lehetségesnek a büntetőeljárás megkezdését, hiszen az ügy „szervezeti jellegű tevékenységét bizonyítja, és nem bizonyítja annak politikai, ellenséges tartalmát”.<sup>27</sup>

Ambruss Adrienn és családja fogadta be Wéber Etelka, angolkisasszony szerzetesnőt, és mindketten gyerekek hitoktatásában segíttek. Ambrusst ezen tettéért amellet, hogy terhelteként többször kihallgatták, az ügy lezárásakor javaslatot tettek rendőri felügyelet alá helyezésére.<sup>28</sup> Egy későbbi összefoglaló jelentés szerint csak jegyzőkönyvi figyelmeztetésben részesült.<sup>29</sup>

Hervay Ferenc csoportjait különösen veszélyesnek találták, így a hozzá tartozó fiatalok közül: Ertsey Csaba orvost; Koncz Attila építészmérnököt; Dornbach Alajos ügyvédet; Petőcz István, Várallyay Iván, Vajdovics György mérnököket; Feledy Pétert és Varga Lászlót, hasonlóan Kalászhoz, Hegyihez és Ambrusshoz terheltté nyilvánították, de a nyomozást ügyükben az ősz folyamán megszüntették.

Külön csoportot alkotnak azok, akiket csak tanúként hallgattak meg a nyomozók, számuk a két előzetes letartóztatásba helyezett ügyében 28 fő. A kihallgatásra Budapesten és Egerben is sor kerülhetett, attól függően, hogy hol élt az adott tanú. Hervay esetében több csoportvezetője az egyetem elvégzése után a fővárosban telepedett le, őket a Gyorskocsi utcába rendelték be.

## Bírósági szakasz

Az egri ügy eljárási szakasza nem a helyszínen, hanem Budapesten történt. Eltérően pl. Pécs esetétől, ahol 5 embert ítélték el a városban, itt nem került sor önálló bírósági tárgyalásra, hanem Budapesten vonták felelősségre Hervay Ferencet és Vastag Sándort. A vádiratot 1961. július 14-én nyújtotta be Götz János fővárosi főügyész 17 személy ellen, ebből 5-en voltak ciszterci szerzetesek, a többiek világi férfiak, és két volt apáca.<sup>30</sup> Ebben a dokumentumban a vád leegyszerűsödött, és két tényre redukálódott. Hervay esetében

<sup>26</sup> ÁBTL 3.1.9. V-146835/24. (a dokumentumról kisatírozott) ügynök jelentése 1961. május 10-én. 153.

<sup>27</sup> ÁBTL 3.1.9. V-146835/24. A BM II/8. osztályának jelentése 1961. április 22. 109.

<sup>28</sup> ÁBTL 3.1.9. V-146835/25. Összefoglaló jelentés Ambruss Adrienn ügyében. 1961. július 28. 241.

<sup>29</sup> ÁBTL 3.1.2. O-11763/2a. Összefoglaló jelentés. 1962. március 30. 577.

<sup>30</sup> Budapest Főváros Levéltára (a továbbiakban: BFL) XXV.4.f. 9235/1961. A Fővárosi Főügyészség vádirata. 1961. július 14. 1900–1920.

a hitoktatás elitneveléssé bővült arra az esetre, ha rendszerváltás következne be Magyarországon; a vádirat szerint:

„A csoportokkal való foglalkozás célja az volt, hogy az általa remélt, „keresztény” jelle­gű burzsoá társadalmi rend céljaira megfelelő „elit”-et, vezetőket neveljen ki.”<sup>31</sup> Vastagnak pedig azt hozták fel bűnössége legfőbb bizonyítására, hogy ismerte rendtársai fiatalok között végzett munkáját.<sup>32</sup>

A „Fekete Hollók” ügy egyik legnagyobb perében ítélték el őket az 1961. július 26. és augusztus 1. között zajlott tárgyalás során. A pert – fővádlottja, Palos Bernardin, ciszterci szerzetes és a perben viszonylag nagy létszámú rendtársa, valamint az ő munkájukat segítő világi hívők miatt – tekinthetjük ciszterci pernek is. Hervay a VII-ed, Vastag XI-ed rendű vádlottként szerepelt. A per sok izgalmat nem tartogatott, hiszen a vádlottakat alaposan felkészítették mit és hogyan mondjanak. Hervay visszaemlékezése szerint merő formalitás az egész, és nem volt tanácsos máshogyan viselkedni, mint az előre egyeztetett magatartás.<sup>33</sup>

A tárgyalás során a vádlottakon kívül tanúkat is beidéztek, ezek egy része más ügyből kifolyólag szintén terhelti státuszban szerepelt. A legtöbb tanú az elsőrendű vádlott tevékenységének bizonyítására érkezett, Hervay Ferenc esetében rendi előjáróján, az ekkor már előzetes letartóztatásban lévő ’Sigmund Lászlón kívül, csak két csoportve­zőjét, Ertsey Csabát és Koncz Attilát idézték be a tárgyalásra. Vastag Sándor ügyében ’Sigmondon kívül Kemény Bertalannak, és Barabás Györgynek kellett megjelennie Bu­dapesten.<sup>34</sup> A bíróság Bimbó István elnöklete alatt hozta meg az ítéletet augusztus 1-jén. Összesen közel 60 év börtönbüntetést szabott ki a vádlottakra, akiknek bűne „a népi de­mokratikus államrend megdöntésére irányuló szervezkedésben való tevékeny részvétel.”<sup>35</sup>

## Az ítéletek

A perben az egri szálát képviselő Hervay Ferencet 4 és fél, Vastag Sándort 2 év börtön­büntetésre ítélték.<sup>36</sup> Másodfokon Vastag ítéletét egy évre enyhítették, talán így korrigál­tak téves alapállásukat vele szemben. Hervay Ferenc 1963 márciusában szabadult az álta­lános amnesztia keretén belül.

Számosan voltak azonban olyanok, akik ellen megindították az eljárást, és gyanúsí­tottként vonták felelősségre őket, de nem tudtak annyi bizonyítékot felmutatni, hogy

<sup>31</sup> BFL XXV.4.f. 9235/1961. A Fővárosi Főügyészség vádirata. 1961. július 14. 1910.

<sup>32</sup> BFL XXV.4.f. 9235/1961. A Fővárosi Főügyészség vádirata. 1961. július 14. 1912.

<sup>33</sup> Az információ a 2011. december 2-án készült interjúból származik.

<sup>34</sup> BFL XXV.4.f. 9235/1961. A Fővárosi Főügyészség vádirata. 1961. július 14. 1920.

<sup>35</sup> BFL XXV.4.f. 9235/1961. A Fővárosi Bíróság ítélete. 1961. július 31. 2141.

<sup>36</sup> BFL XXV.4.f. 9235/1961. A Fővárosi Bíróság ítélete. 1961. július 31. 2141–2142.

bíróági szakaszba léptessék ügyüket. Ezért őket a rendőrségen, miután megszüntették ellenük az eljárást jegyzőkönyvi figyelmeztetésben részesítették. Ilyen formán Dornbach Alajos<sup>37</sup>, Koncz Attila<sup>38</sup>, Vajdovich György<sup>39</sup>, Feledy Péter<sup>40</sup> és Varga László<sup>41</sup> számára szerencsés kimenetelű lett az „illegális” hitoktatásban való részvétel. Két társuk esetében súlyosabb következményt ígért az ügyükben készített összefoglaló jelentés. Petőcz Istvánt kitiltották Budapestről, és édesanyjánál Egerben jelöltek ki számára kényszer-tartózkodási helyet. Egerbe érkezése után pedig rendőri felügyelet alá kívánták vonni.<sup>42</sup> Várallyay Ivánt munkahelyéről eltávolították és rendőri felügyelet alá helyezést javasolták.<sup>43</sup> Későbbi összefoglalók alapján azonban mindkettőjükénél csak a nyomozás megszüntetéséről szóló határozatot olvashatjuk (Petőcz<sup>44</sup>, Várallyay<sup>45</sup>).

Hegyí Gábort a jegyzőkönyvi figyelmeztetésen túl, eltiltották papi hivatásától,<sup>46</sup> Kálász Mihályt pedig Eger elhagyására kényszerítették, és tartózkodási helyül a pannonhalmi szociális otthont jelölték ki számára.<sup>47</sup>

A csoportok aktívabb tagjait, összefogóit és vezetőit behívták a rendőrségre, ahol elbeszélgettek velük tevékenységük társadalomra veszélyes voltáról, és mindenáron meggyőzni igyekeztek őket nézeteik feladásáról.<sup>48</sup>

A hitoktatásban résztvevőket pedig munkahelyi vezetőik; egyetemi, főiskolai vagy középiskolai tanáraik, igazgatóik előtt feddték meg a rendőrség emberei, szorosan együttműködve a KISZ segítő tanáraival, ill. munkahelyeik személyzeti előadóival.<sup>49</sup>

Többször próbáltam már elemezni az államellenes szervezkedés és a hitoktatás kapcsolatát, itt most annyit emelnék ki, hogy alapvető feszültség volt a korban a „hivatalos” egyházpolitika elvi és gyakorlati vonalán. Ameddig a jog legmagasabb szintjén, az alkotmányban rögzített a vallás szabad gyakorlásának elve, addig a megvalósulásban azt látjuk, hogy az állam 1949-től folyamatosan fellép egyháziak ellen államellenes szervezkedésre hivatkozva. Az egyház erőszakosan beszűkített mozgástere lehetett az oka, hogy a szerzetesrendek továbbélését, vagy a fiatalok erkölcsi nevelését nem feladók súlyos megtorlás alá estek. Korszakunkban, a hatvanas években a legnagyobb szabású egyháziak elleni

<sup>37</sup> ÁBTL 3.1.9. V-146835/25. Határozat nyomozás megszüntetéséről. 1961. október 27. 84.

<sup>38</sup> ÁBTL 3.1.9. V-146835/25. Határozat nyomozás megszüntetéséről. 1961. október 27. 50.

<sup>39</sup> ÁBTL 3.1.9. V-146835/25a. Határozat nyomozás megszüntetéséről. 1961. október 27. 391.

<sup>40</sup> ÁBTL 3.1.9. V-146835/25a. Határozat nyomozás megszüntetéséről. 1961. október 27. 351.

<sup>41</sup> ÁBTL 3.1.9. V-146835/25a. Határozat nyomozás megszüntetéséről. 1961. október 27. 423.

<sup>42</sup> ÁBTL 3.1.9. V-146835/25. Összefoglaló jelentés Petőcz István ügyében. 1961. július 28. 273.

<sup>43</sup> ÁBTL 3.1.9. V-146835/25a. Összefoglaló jelentés Várallyay Iván ügyében. 1961. augusztus 21. 321.

<sup>44</sup> ÁBTL 3.1.9. V-146835/25a. Értesítés nyomozás megszüntetéséről. 1961. november 10. 276.

<sup>45</sup> ÁBTL 3.1.9. V-146835/25a. Határozat nyomozás megszüntetéséről. 1961. október 27. 324.

<sup>46</sup> ÁBTL 3.1.2. O-11763/2a. Összefoglaló jelentés. 1962. március 30. 576.

<sup>47</sup> ÁBTL 3.1.2. O-11763/2a. Összefoglaló jelentés. 1962. március 30. 577.

<sup>48</sup> ÁBTL 3.1.2. O-11763/2a. Összefoglaló jelentés. 1962. március 30. 578.

<sup>49</sup> ÁBTL 3.1.2. O-11763/2a. Összefoglaló jelentés. 1962. március 30. 579.

rendőrségi és bírósági ügy a „Fekete Hollók”. A legnagyobb apparátust mozgató megtorlás-sorozatról nem rendelkezünk minden téren részletes információkkal, ezért igyekszem munkámmal kitölteni ezeket a hiátusokat!

### **The „Black Ravens” in Eger**

The nationwide wave of retaliation against catholics in 1961 concerned two priests (Cistercian monks) in Eger – Sándor Vastag, priest of St. Bernard parish, and Ferenc Hervay, who was working at the forestry of Miskolc that time – they were put in pre-trial detention. During the police action house searches was not only held in Eger, but in the surrounding smaller towns and villages: Verpelét, Erk, Hatvan Felsőtárkány, Zaránk, Miskolc and Sajószentpéter. Two parts of the investigative work can be distinguished: the secret and the open stage. In Eger, the secret stage was built mainly on agent's reports because the Heves County police did not have adequate apparatus for mail control and secret following. The process stepped into open stage with house searches and the interrogations began. At both pre-trial detentions jail agents were used who helped the interrogators with their reports. The trial was held during the summer, in which both had been convicted for the continuation of order life and religious education of youth. Several people were only affected by a lighter punishment of the power: with police supervision, warning in record, and dismissal from workplace or school.

## BÁRÁNY ZSÓFIA

### Amnem parvorum facit unda frequens fluviorum\*

Az ún. „kreatív kisebbségek” helyzete az állam és magyar egyház viszonyában az 1970-es években

Jelen tanulmány Magyarország<sup>1</sup> és a magyar egyház 1970-es évekbeli viszonyát, pontosabban a nem hivatalos dialógus egy részét igyekszik bemutatni<sup>2</sup> tekintettel az Apostoli Szentszék<sup>3</sup> által képviselt politikai álláspontra. Ennek az évtizednek a vizsgálata azonban elképzelhetetlen az 1960-as évekbeli, meghatározó események felelevenítése nélkül, mint a II. Vatikáni Zsinat vagy az 1964-es részleges megállapodás, amelyekkel egy korábban nem létező párbeszéd vette kezdetét. Ez a dialógus, illetve lehetősége formálta a 1960-as<sup>4</sup> és 1970-es éveket a világ és a magyar egyház történelmében egyaránt.<sup>5</sup> Olyan rejtett, köz-

\* A folyamat sok kis patak táplálja.

<sup>1</sup> A tárgyalat korszak tekintetében Magyar Népköztársaság, ugyanakkor a Magyarország megnevezéssel utalunk arra, hogy tanulmányunk igyekszik képet nyújtani a hivatalos kapcsolat mellett meglévő összeköttetések egy részére.

<sup>2</sup> A szentszéki–magyar hivatalos diplomácia középpontjában a hierarchia kérdésének rendezése állt. Bizonyos álláspontok szerint a történelem azt mutatja, hogy a püspökök hiánya hosszú távon folyamatosan gyengíti az Egyházat, amely végül eltűnését idéz(het)i elő és nem csupán az úgynevezett intézményes Egyházét, v. ö. a Casaroli vezette hivatalos vatikáni politikával. Kétségtelen, hogy a hierarchia elengedhetetlen egy intézmény vezetéséhez, mégis számos példa bizonyítja az egyház történelme során, hogy ez az érvelés vitatható.

<sup>3</sup> Az Apostoli Szentszék, Róma püspökének intézményét és a Vatikán nemzetközileg elismert államát, amelynek államfője van – és történetesen az utóbbi területén működik az előbbi – a dolgozat során tudatosan egy egységként kezeljük, miközben természetesen tisztában vagyunk az Apostoli Szentszék elnevezés mögött megbúvó, spirituális többlettel. Az átnézett források többnyire egyszerűen csak a Vatikánt említik, ez azonban semmit sem változtat a dualitás fent említett tényén.

<sup>4</sup> A 1960-as évekbeli vatikáni–magyar kapcsolatokról a levéltári források tükrében lásd: *A Szentszék és a Magyar Népköztársaság kapcsolatai a hatvanas években*. A bevezető tanulmányt írta, a dokumentumokat összeválogatta és a jegyzeteket írta: SZABÓ Csaba. Szent István Társulat–Magyar Országos Levéltár, Budapest, 2005.

<sup>5</sup> A magyar vezetés és a Vatikán közötti 1964-ben megszületett kompromisszum és az azt követő dialógus reálisnak tekinthető, hiszen mindkét fél engedett és mindkét fél jól járt. Kérdéses azonban, hogy melyik járt jobban, vagy mindkettő azonos mértékben nyert-e rajta. Hiszen épp a „kemény kéz politikájának” folyamatos enyhülése is mutatja, hogy a párbeszéd megkerülhetetlen a magyar vezetés részéről is. Casaroli szavaival élve az Apostoli Szentszékkel folytatott diskurzus „kötelessége” volt a Magyar Népköztársaságnak. Ez a hozzáállás azonban nem magától értetődő, egészen más a helyzet például a Szovjetunió vagy Csehszlovákia esetében.

vetett és közvetlen csatornák is a részét képezik ennek a párbeszédnek<sup>6</sup>, amelyek a Szentszék nem hivatalos politikáját – több lépcsőben – Magyarországra juttatták. Ilyen, még kevésbé feltárt területnek számítanak az úgynevezett bázisközösségek, amelyek Nyugatról, legtöbbször – az állambiztonsági iratok szóhasználatában – „reakció” segítségével importálták az országba és terjesztették az egyházi reformeszméket. Mindezek azonban csupán meddő partizánakcióként végezték volna a Szentszék hallgatólagos vagy kevésbé hallgatólagos jóváhagyása nélkül.<sup>7</sup> Ez nem azt jelenti, hogy Róma minden fenntartás nélkül fogadta ezeket a kezdeményezéseket, hiszen minden hasonló mozgalom esetében fennáll az elszakadás veszélye. Reálisabbnak tűnik, hogy a hagyományaira épülő egyház, felismerve a kisközösségekben rejlő esetleges lehetőségeket, nem akadályozta az új formák terjedését.

Mivel a vatikáni keleti politika, az Ostpolitik<sup>8</sup> kapcsán rendszerint sok – egymástól igen eltérő politikai nézetet valló – tagot számláló papi apparátus tevékenységéről

<sup>6</sup> A párbeszédnek – a hivatalos keleti politika részeként, magyar sajátosságként – megkerülhetetlen részét képezi a Mindszenty-kérdés. A legfrissebb kutatási eredmények tekintetében Balogh Margit munkásságát érdemes megemlíteni. BALOGH Margit: *Ikonná dermedt emlékirat, avagy egy jó pásztor naplója. Mindszenty József bíboros emlékiratainak története*. In: *Századok* 146. (2012.) 1. sz. 3–45.; *A Magyar Katolikus Püspöki Kar tanácskozásai 1949–1965 között*. Dokumentumok I–II. kötet. Összeáll. BALOGH Margit. METEM, Budapest, 2008.

<sup>7</sup> V. ö. „Jellemző jelenség, hogy miután nyilvánvalóvá vált, hogy a világban a szocialista irányú fejlődés feltartóztathatatlan, [...] az egyházak úgy igyekeztek megtartani a társadalmi befolyásukat, hogy maguk is foglalkozni kezdtek ezekkel a kérdésekkel (Genf 1966 Egyház és társadalom konferencia, Uppsala 68, Populorum progressio pápai enciklika, stb.) és egyrészt igyekeztek befolyásukat megtartani, érvényesíteni. S a forradalom és a velejáró radikális strukturális változások helyett a fejlődés gondolatát és fogalmát a társadalmi folyamatok elméletébe: forradalom, revolúció helyett fejlődés, evolúció. Sőt bizonyos áttételes módon a forradalom teológiája, bármennyire is halandónak tűnik egyházi szempontból, arra való kísérlet, hogy az egyházaknak ne csak szerepe, de vezető szerepe legyen a társadalmi folyamatokban. Könnyen valószínűsíthető, hogy pl. a Vatikán ezért tűri a katolikus alsópapság partizán jellegű együttműködését dél-amerikai és afrikai forradalmi, olykor egyenesen marxista jellegű társadalmi erőivel.” Feljegyzés a szocialista országok és az ezekben élő egyházak ellen irányuló ellenséges és káros törekvésekről és ezek módszereiről. MOL XIX-A–21-C 16. d. 36. 6. Az említett feltartóztathatatlan fejlődés elég hamar kifulladt ugyan, ez azonban semmit nem változtat azon a tényen, hogy nagyon sokan így látták a helyzetet, s nem csupán a szocialista térfélen. Különbösen nem lett volna „helsinki folyamat” sem. Tulajdonképpen még a Szentszék – óriási politikai rutinja birtokában – is úgy vélte, a „létező szocializmus” hosszú távon realitás marad. A nagy történelmi tapasztalat ellenére alaposan tévedtek, ami messze nem volt egyedül tévedés. Így vélekedett az USA és egy sor más hatalom is annak idején.

<sup>8</sup> Az Ostpolitikról bővebben – a teljesség igénye nélkül – lásd: ADRIÁNYI Gábor: *A Vatikán keleti politikája és Magyarország, 1939–1978: a Mindszenty-ügy*. Kairosz, Budapest, 2004.; GERGELY JENŐ: *A magyarországi katolikus egyház és a külpolitika (1848–1990)*. In: *Magyar külpolitikai gondolkodás a 20. században*. Szerk.: PRITZ Pál, SIPOS Balázs, ZEIDLER Miklós. Magyar Történelmi Társulat, Budapest, 2006.; GERGELY JENŐ: *Magyar–szentszéki diplomáciai kapcsolatok*. In: *Magyarország és Szentszék diplomáciai kapcsolata 1920–2000*. Szerk.: ZOMBORI



beszélünk, az irányok és módszerek nem mindig kerültek összhangba sem Rómában, sem pedig a különböző nemzetek egyházi elitjében. Egy azonban biztos volt az vallási vezetők számára: az adott kor változásai jelentős mértékben befolyásolták hívők tömegeinek az egyházzal és annak társadalmi szerepéről alkotott elképzelését. Az új gazdasági, szociális körülmények és a felgyorsult szekularizáció megkerülhetetlenné tették a világiak tömeges mértékű „apostolkodásának” legitimizálását a Vatikán számára.<sup>9</sup> Feltehetően ennek a ténynek is köszönhető, hogy nem reagált a világegyház vezetése azonnali nemmel az újonnan jelentkező mozgalmakra.

Ezek a sokszor eltérő irányokba haladó újszerű vállalkozások, folyamatok azonban a keleti tömb országainak politikai vezetőit és hatóságait – köztük a magyar ÁEH apparátusát – és a nemzeti egyházak vezetőit is válaszra kényszerítették. Így az 1970-es évekre kiépülőfélben lévő hivatalos dialógus mellett a mindig is létező, informális párbeszéd változáson megy keresztül. Amíg a hivatalos rész, a már korábban is használt eszközök által, könnyen ellenőrizhető és befolyásolható maradt mind egyházi, mind világi részről – köszönhetően a rendszerhez lojális egyházi vezetésnek –, addig az új típusú, sokszínű katakombafolyamok – *amnis parvorum* – megjelenése már problematikusabbnak bizonyult minden oldal számára. A „*Salus animarum suprema lex esto*”<sup>10</sup> elv érvényesítésekor tehát a keletkező belső feszültséget – amely a látható és láthatatlan egyház már említett két-, esetleg többpólusosságából fakadt – és annak következményeit is szem előtt kellett tartaniuk, illetve a leghatékonyabban kellett reagálni azokra az ÁEH embereinek. Még abban az esetben is, ha a dolog fajsúlyát tekintve meg sem közelítette a felek között újra és újra tárgyalt vitás kérdések fontosságát.

## A bázisközösségek alapidokumentumai – A legitimáció

Az 1970-es éveket vizsgálva az állam és az általa befolyásolt egyházi vezetés – főleg a már említett 1964-es megállapodás után és arra hivatkozva – folyamatosan hangoztatta a vallásgyakorlás egyre kedvezőbb helyzetét. Egyesek a „*modus vivendi*”-t meghaladva már „*modus faciendi*”-ről beszélnek a korszakban.<sup>11</sup>

---

István. Szent István Társulat, Budapest, 2001.; BARBERINI, Giovanni: *L' Ostpolitik della Santa Sede. Un dialogo lungo e faticoso*. Il Mulino, Bologna, 2007.

<sup>9</sup> V. ö. Apostolicam Actuositatem 12.

<sup>10</sup> V. ö. ERDŐ Péter: „*Salus animarum suprema lex.*” *A lelkek üdvösségére való utalások szerepe a katolikus egyház hatályos törvénykönyveiben*. In: *Kánonjog* 5. 2003. 7–18.

<sup>11</sup> Az említett definíciók az Összesítés a katolikus és protestáns papok részére meggyéknként békegyűléseken, „Az Egyház és az állam viszonya, a békemozgalmunk feladatai” címmel 1968. nov. 15.–dec. 10. között megtartott előadássorozatról (MOL XIX-A–21-C 4. 19.) dokumentumban olvashatóak.

Tény, hogy a keleti politika kezdettől fogva mindvégig kemény és indulatoktól sem mentes, időről időre súlyos kérdéseket felvető vita tárgya volt az egyházon belül éppúgy,<sup>12</sup> ahogyan megosztotta a MSZMP-n belül a vallással kapcsolatos politika területén munkálkodók véleményét is. Tulajdonképpen a vallással szembeni engedékenyebb magatartást és az egyház elleni keményebb fellépést támogatók két irányzatáról beszélhetünk.<sup>13</sup> Az előbbieket az egyházakkal szembeni harcot értelmetlennek vélték, hiszen a „problémát” idővel magától megoldódónak gondolták.<sup>14</sup> Ez nem azt jelenti, hogy az engedékenyebbek mind így gondolkodtak volna, hiszen bizonyosan voltak közöttük korábban vallásosak, vagy legalábbis olyanok, akiknek volt valami fogékonyságuk a vallás, a vallásos emberek világlátása, mentalitása iránt, és nem tartották összegegyeztetetlennek azt a szocialista fejlődéssel.<sup>15</sup>

Az egyensúly az egyházi oldalon is rendkívül törékenynek bizonyult. Az 1970-es évek elejére ugyanis az egyház egysége életformáját tekintve kezdett repedezni. Az államnak teljesen elkötelezett, főleg a vezetők által képviselt réteggel szemben még mindig számolnia kellett a rendszernek a „reakciós” beállítottságú személyekkel, miközben a hívők legnagyobb részét a passzív lojalitás jellemezte.<sup>16</sup>

Voltak azonban olyanok, akik újragondolva és gyökeresen eltérő módon ugyan, de a hivatalos politikához hasonlóan, az említett *modus faciendi*-t, a cselekvés lehetőségét vallották és hirdették. Már a II. világháborút követően, sokszor annak hozadékaként<sup>17</sup> egész Nyugat-Európában sorra jöttek létre az egymásra nagyon hasonlító, pacifista, egyenlősítő, a kapitalizmussal és a kor kultúrájával szemben kritikus mozgalmak<sup>18</sup> és az

<sup>12</sup> Agostino CASAROLI: *A türelem vértanúsága. A Szentszék és a kommunista államok (1963–1989)*. (Achille Silvestrini bevezetőjével.) Budapest, Szent István Társulat, 2001. (a továbbiakban: CASAROLI 2001) 11.

<sup>13</sup> Nyilván az említett két ágat is további egységekre lehetne osztani, ez a csoportosítás, illetve vizsgálata azonban nem tartozik szervesen jelen tanulmány tárgyához.

<sup>14</sup> Nem egyedí megoldási alternatíva, hiszen ezt az elvet alkalmazták a nemzetiségpolitikában is 1968-ig.

<sup>15</sup> V. ö. Olaszország, ahol a kommunista párt tudatosan fogadta be a hívőket is. Ezért is volt erősebb és nyitottabb, mint például a Francia Kommunista Párt.

<sup>16</sup> Lukács József: Tájékoztató a járási városi egyházpolitikai koordinációs értekezletekről. 1976. okt. 11. MOL XIX-A–21-C 6. d. 14. 3. Az egyházi személyek csoportosítását az államhoz történő hozzáállásuk alapján végzi el. Eszerint a papság kisebb része elkötelezett, a legnagyobb rész passzív, és ugyancsak kisebb része alkotja a „reakciót.”

<sup>17</sup> Kiváló példa erre Roger Schutz és követői, akik a felekezetek megbékélését hirdették. A második világháború alatt Schutz Taizében vásárolt házat, amelybe zsidókat és háborús menekülteket helyezett el. Megemlíthető még Chiara Lubich Fokoláre mozgalma, amelyet ugyancsak a viláégés során tapasztalt embertelenség hívott életre.

<sup>18</sup> Az 1960-as évek válságjelenségei bebizonyították, hogy a század egyik filozófiai eszmerendszere sem tudja helyettesíteni, kiiktatni az „ideológiát”. Kiderült, hogy tudati jelenségeknek nagy jelentőségük van a nyugati társadalmak ellentmondásainak végigélésében. Az 1968-as párizsi

ügynevezett bázisközösségek, melyek a laikusok megváltozott helyzetét és közreműködésük fontosságát hirdették a világban. Ezen kezdeményezések aktívabb tagjai a zsinati dokumentumokat egyértelműen bátorításként értelmezték,<sup>19</sup> amelynek következtében több, még a hatvanas évek előtt keletkezett helyi csoportosulás is nemzetközi mozgalommá nőtte ki magát. Így tehát nem szervezett missziós tevékenység kereteiről, hanem spontán, *ad hoc* jellegű terjedésről beszélhetünk az új közösségi formák esetében.

Mindezek fényében a magyar egyház egy sűrű szigetvilághoz kezdett hasonlítani, melyben érezhető volt mind a kommunikáció, mind a munkamegosztás, mind az egységes jövőkép<sup>20</sup> hiánya. A laza kapcsolatban álló gócpontokat a jól működő egyházközösségek, a kisközösségek, a különböző mozgalmak, a szerzetesrendek, a megmaradt egyházi iskolák és folyóiratok vagy egy-egy karizmatikus lelkipásztor jelentették.<sup>21</sup> Az egyházi centralizáció mértékének csökkenésének, illetve ezzel párhuzamosan a vallásüldözés gyengülésének és a II. Vatikáni Zsinat<sup>22</sup> evangelizációra buzdító dokumentumainak együttes hatásaként a világiak körében is növekedni kezdett a missziós öntudat. Fokozottabban ki akarták venni részüket az evangelizálásból, amelynek alapvető irányultságát a zsinat a családokban és a kisközösségekben jelölte meg.<sup>23</sup> Fontos megemlíteni a zsinati reformokkal kapcsolatban, hogy bár maga a tanácskozás 1965-ben lezárult, Magyarországon mind a 16 dokumentum először csak tíz évvel később, 1975-ben jelent meg

---

eseményekből és általában az új baloldali mozgalmakból a liberális és konzervatív értelmiség egy része egyaránt azt a következtetést vonta le, hogy szükség van egy olyan – konzervatív – ideológiára, amely felújítja a régi vallásokat és az új baloldali tételeivel bővíti ki azokat. KÖPECZI Béla: *Konzervativizmus és új jobboldal*. Kossuth, Budapest, 1982. (a továbbiakban: KÖPECZI 1982) 21.

<sup>19</sup> Árpád von KLIMÓ: *A katolikus önértelmezés új irányjai az 1960-as években Olaszországban és Magyarországon. Don Lorenzo Milani és Bulányi György példája*. In: *Századvég*, 12. (2007) 44. sz. (a továbbiakban: KLIMÓ 2007) 156–157.

<sup>20</sup> Az egyház jövőjét illetően merőben más elképzelések születtek. Sokan, bírálva a hierarchia hatalom iránti lojalitását, a kisközösségekben vagy egyéni keretek között látták biztosítva a túlélés lehetőségét. A különböző irányzatok közötti feszültség mind a mai napig érezteti hatását. A hívők és a papság jelentős része az újonnan létrejött és elterjedt mozgalmakat az egység bomlasztóinak tekinti. Indokolható ez a negatív hozzáállás, hiszen – ahogyan lentebb olvasható – ezek az új mozgalmak vagy éppen vezetőik számos esetben meghaladták még a zsinat reformintézkedéseit is, amelyek önmagukban is komoly változásokat hoztak a hétköznapi vallási életbe.

<sup>21</sup> TOMKA Miklós: *A magyar katolicizmus 1991*. Országos Lelekipásztori Intézet, Katolikus Társadalomtudományi Akadémia, Budapest, 1991. (a továbbiakban: TOMKA 1991) 79.

<sup>22</sup> Lumen Gentium IV. 33. („Minden laikusra vár tehát a nagyszerű feladat, hogy az üdvösség isteni terve minden idők és minden földrész valamennyi emberéhez egyre inkább eljusson. Ezért meg is kell kapniuk minden lehetőséget, hogy erők szerint és koruk szükségleteinek megfelelően derekasan kivegyék részüket az Egyház üdvösségszerző munkájából.”)

<sup>23</sup> Tájékoztató a magyarországi egyházak tevékenységéről 1977-ben Az ÁEH tájékoztatója a külképviseletek számára. MOL XIX-A–21-C 6. d. 17.

egy kötetben.<sup>24</sup> Az állampárt egyházügyi vezetője ugyanis nem engedte három, a szerzetesek, a tömegtájékoztató, és – ami témánk szempontjából legfontosabb – a világiak apostolkodása rész közzétételét.

A zsinat tanításaival egyidőben, ugyancsak 1975-ben jelent meg magyarul is az *Evangelii nuntiandi*<sup>25</sup> kezdetű apostoli buzdítás, amely a következőképpen határozza meg ezeket a tárgyalt közösségeket: „A szinóduson elhangzottak alapján úgy látszik, hogy ezek a bázisközösségek mindenütt virágznak, de nagyon különböznek egymástól, nemcsak országok szerint, hanem még egy-egy országon belül is. Egyes vidékeken – kevés kivétellel – magán az egyházon belül működnek és bontakoznak. Együtt éreznek az egyház életével, figyelnek tanítására, ragaszkodnak püspökeihez. Eredetüknél az a vágy áll, hogy intenzívebb módon éljék keresztény életüket, vagy pedig hogy olyan emberi méretekre szűkítsék le körüket, amelyeket hatalmas lélekszámú egyházi közösségekben máskülönbben nem lehet tapasztalni. [...] Ezek a bázisközösségek, amelyekről szoltunk, mind a nagyobb egyházi közösségeken belül létesülnek, főleg a helyi egyházakon és a plébániákon belül. Másutt viszont ezek a bázisközösségek kegyetlen kritikával illetik az egyházat, amelyet azzal vádolnak, hogy »intézményes«. Szembehelyezik ezzel az intézményes egyházzal az ún. karizmatikus közösségeket, amelyekben nincs semmiféle szervezet, és csak az evangélium vezérli őket. Jellemző tehát rájuk, hogy kifogásolják és elutasítják az egyház megnyilatkozásait: a hierarchiát és az egyház külső megjelenési formáit. [...] A »bázisközösség« név jogosan csak azokat illetheti meg, akik az egyházon belül jönnek össze, hogy építsék az egyházat. [...] Az egyetemes egyház reménységei [...]»<sup>26</sup>

Ennek ellenére a magyar egyházi elit kevésbé értékelte pozitívan a bázisközösségek megjelenését és terjedését.<sup>27</sup> A püspöki nemtetszést főleg reformkezdeményezéseikkel és néhol kemény bírálataikkal vívták ki, melyek megkérdőjelezték a korábbi hagyományos, tekintélyelvű rendszert. „Ezek a személyek és csoportok is vallják azt, hogy az egyházat nem az állam, hanem a saját egyházi vezetőségük tartja »gályarabságban«. Vallják azt, hogy az »igazi evangelizáció«, a »kis- és báziscsoportok« munkájának a támogatása biztosíthatja csak az egyház jövőjét. Vallják azt, hogy a »direktbe való politizálás« helyett a »társadalomban való egyházi részvétel« lehet az egyház feladata [...] Az egyházi vezetők lojális – az egyházhoz és az államhoz egyaránt lojális személyei – nagyon sokat szenvednek, hogy ilyen külső és ezzel párhuzamosan belső egyházi nyomás alatt állnak,

<sup>24</sup> *A II. Vatikáni Zsinat tanítása: a zsinati dokumentumok magyarázata és okmányai.* Szerk.: CSERHÁTI József, FÁBIÁN Árpád. Szent István Társulat, Budapest, É.n.

<sup>25</sup> TOMKA Ferenc: *Egyesületek, közösségek, mozgalmak- és az evangelizáció* 5. [www.kapmegyer.hu/?q=node/3732](http://www.kapmegyer.hu/?q=node/3732) (2010. április 14.)

<sup>26</sup> *Evangelii nuntiandi* V. 58.

<sup>27</sup> Természetesen nem csak a hierarchia emberei között akadtak olyanok, akik nem nézték jó szemmel a megjelenő mozgalmak egyre nagyobb térhódítását. A hívők jelentős része sem tudott azonosulni – ahogy azt fentebb említettük – a mozgalmak sajátos megjelenési formáival.

és igen sok gondot jelent a számukra a nyugati típusú evangelizációk követelése, a »kis- és báziscsoportok« egyháziilag ellenőrizhetetlen tevékenysége.<sup>28</sup>

Ettől függetlenül – vagy ezzel párhuzamosan – a hetvenes évek második felében már megjelenhettek a hivatalos katolikus sajtóban is olyan írások, melyek a kisközöségi formák előnyeire hívták fel a figyelmet, és dicsérték a más országokban létrejött bázisközösségeket.<sup>29</sup>

## A báziscsoportok közös céljai – ökumené, ifjúság, modern formák

Magyarországon már korábban is léteztek mozgalmak, melyek főleg az ifjúság nevelését célozták meg. Ilyen volt például a 19. század végén alapított Regnum Marianum. Az új közösségi formák azonban sok mindenben eltértek a korábbiaktól. Jellemző volt rájuk, hogy korosztálytól függetlenül, a felekezeti megbékélés jegyében igyekeztek a hívőket tömöríteni és a lehető leghatékonyabban aktivizálni. Az 1970-es évek tekintetében magyar vonatkozásban a Fokoláre mozgalmat, a taizéi közösséget, a kibontakozófélben lévő karizmatikus mozgalmakat és a magyar alapítású Bokor-mozgalmat érdemes megemlíteni. Alapítását tekintve mindegyik korábbi évtizedekre datálható, mégis magyarországi megjelenésük vagy éppen aktivizálódásuk a tárgyalt időszakhoz rendeli ezeket a megújulási törekvéseket.

Az új közösségi formák esetében különösen fontos a protestánsokkal való együttműködés készsége, azaz az ökumené hirdetése. Az keresztény egységre törekvés a két háború közötti világhoz képest is nagy előrelépés, hiszen az egyházak akkori viszonyát alaposan megterhelte a rivalizálás, illetve a katolikus egyház túlnyomó – történelmi – fölénye. Természetesen ezzel az ÁEH-ban is tisztában voltak. A levéltári források tanúbizonyossága szerint az együttműködési kísérleteket a leküzdhetetlennek vélt távolságok miatt leginkább politikai egységtörekvésként definiálták, amelynek origója véleményük szerint egyértelműen a Vatikán Nyugatot támogató politikája. Az ökumené terjedése<sup>30</sup> te-

<sup>28</sup> Feljegyzés a külföldi cikkek fellázítási kísérleteiről. MOL XIX-A–21-C 03. 9. 6.

<sup>29</sup> HORVÁTH ZSUZSA: *Az egyház kovásza: a bázisközöségi mozgalmak Magyarországon*. In: HORVÁTH Zsuzsa: *Hitek és emberek. Horváth Zsuzsa tanulmányai kisegyházakról, vallásos mozgalmakról*. ELTE Szociológiai-Szociálpolitikai Intézete. Budapest, 1995. (a továbbiakban: HORVÁTH 1995) 259.

<sup>30</sup> Az ökumené de facto a 20. század első évtizedeiben formálódik mozgalmá protészáns kezdeményezésre. Vitathatatlan tény azonban, hogy a felekezeti közeledés és párbeszéd lehetősége, módja már a 19. században megfogalmazódik. Magyarországon az 1820-as évektől a társadalom egyre elfogadóbb olyan kérdések – például a vegyes házasságok – tekintetében, amelyek korábban megkérdőjelezhetetlennek tüntek a katolikusok és protestánsok számára egyaránt. Az ökumenizmus formálisan 1910-ben indul protestáns oldalról. A római katolikus egyház majd csak fél évszázad múlva, a zsinati Unitatis Redintegratio határozatban foglal állást az egységötörekvés mellett.

hát egy új, megoldásra váró problémát jelentett az ÁEH számára. Érdemes megemlíteni, hogy az iratok az ökumenizmus szorgalmazását sokszor a nyugati befolyásoltágú katolikusok „számlájára írják”, holott a keresztények egységtörekvése alapvetően protestáns kezdeményezés.<sup>31</sup>

Az ökumené mellett a másik nagy probléma az ifjúság mozgósítása. A hetvenes években tapasztalt egyházpolitikai enyhülés lehetővé tette, hogy azok, akik képesek voltak megőrizni hitüket a korábbi évtizedek jóval intenzívebb egyházellenessége ellenére is, látványosan szorosabbra fűzzék kapcsolataikat az egyházzal. Mindehhez társult, hogy a világnézeti válaszokat kereső fiatal értelmiség egy része<sup>32</sup> ismét a vallás felé fordult, és közülük került ki az ökumenizmust is hirdető bázisközösségi mozgalmak résztvevőinek túlnyomó többsége.<sup>33</sup>

Közös vonása még ezeknek a közösségeknek, hogy szüntelenül keresik a korszerű formákat. Kétségtelen, hogy saját közönségük megszervezéséhez, a fiatalok leghatékonyabb eléréséhez a modern formák<sup>34</sup> felfedezése és alkalmazása megkerülhetetlenné vált. A mozgalmaknak számolniuk kellett a tényezővel, hogy egy aktív, cselekvő, sok esetben iskolázott, fiatal réteggel kerülnek kapcsolatba, akik a korábbiaktól eltérően nagyobb kritikai érzékkel fordulnak a társadalmi, szociális, egzisztenciális<sup>35</sup> kérdések irányába. Ennek megfelelően, illetve a felmerülő igényekhez mérten, értelemszerűen vonzóvá kellett tenni a találkozókat. „A csoportos fog-

<sup>31</sup> „Az egyházi reakciónak egy sajátos megnyilvánulása az utóbbi években egyes helyi római katolikus plébánosoknak az a törekvése, hogy a protestáns egyházak bevonásával úgynevezett »ökumenikus« istentiszteleteket tartsanak. Ezzel olyan nyugati kezdeményezéseknek a példáját követik, amelyek a szekuláris társadalommal szemben kívánják szervezni a »vallásos emberek összefogását«. A Magyarországra látogató nyugati egyházi emberek az utóbbi időben fokozottan érdeklődnek az ilyen vállalkozások megléte iránt. Nyilvánvaló, hogy a katolikus plébánosok külföldi ösztönzésre forszírozzák az ilyen összejöveteleket.” Kürti László: Az egyházi reakció mai megnyilvánulásai és a leküzdésére teendő intézkedések. 1974. jan. 23. MOL XIX-A-21-C 03. 6. 7.

<sup>32</sup> Nem véletlen, tulajdonképpen ezzel paralel, hogy az 1980-as évek során a szociológusok és történészek ismételten felfigyeltek a vallás szerepére a modern társadalmakban. Ez az odafordulás azonban összefüggött azzal az általános utópiavesztéssel is, amely egy posztmodern fordulat keretében nemcsak a nyugati és keleti politikusokat, illetve szociológusokat jellemezte. V. ö. KLIMÓ 2007. 136.

<sup>33</sup> HORVÁTH 1995. 277.

<sup>34</sup> Fontos megjegyezni, hogy a reform, illetve modernizáció kérdésében még a század elején gyökeresen másként gondolkozott maga Róma is. X. Pius 1907. szeptember 8-án adta ki a Pascendi Dominici gregis („Legeltessük az Úr nyáját”) kezdetű apostoli körlevelét, amelyben elítélte az általa modernistáknak nevezett katolikusok tévedéseit. A modernizmust mint tévtant – *comulatio omnium haeresium* (gyűjtőmedencéje minden eretnekségnek) – jelölte meg.

<sup>35</sup> A 1960-as és 1970-es években ismételten felerősödik a heideggeri egzisztencialista filozófia, amely ellentétben a transzcendencia nélküli Sartre-féle változattal a metafizika oldaláról közelíti a lét kérdése felé. V. ö. KÖPECZI 1982. 23.

lalkozásokat, előadásokat különböző kiegészítő programok szervezésével igyekeznek vonzóbbá tenni a fiatalok részére. Magnóról beat zenét hallgatnak, vagy ismert táncdalénekeseket szerepeltetnek, különböző szakköröket, tanfolyamokat szerveznek (TV-szerelés, nyelvoktatás, stb.), könyvkölcsönzést folytatnak, illetve könyvekről vitákat rendeznek. Csoportos kirándulásokat, külföldi társasutazást szerveznek. A fiatalokkal való ilyen irányú foglalkozás társadalmi veszélyességét növeli, hogy az egyházi »reakció« általában erről a bázisról törekszik az utánpótlását biztosítani. Több esetben a reakciós személy saját maga kezdeményezi egy ifjúsági csoport, előadás szervezését, vagy csatlakozik egy már kialakult csoporthoz, bekapcsolódik annak tevékenységébe<sup>36</sup> Ezeknek a közösségeknek akadtak olyan pap vezetői is, akik egyes esetekben – a cselekvés lehetőségét szem előtt tartva – szemben az általános magatartással, nem elfordultak a párttal lepaktálónak tartott pap-társaiktól, hanem kihasználva tágabb mozgásterüket, sokszor az ő segítségüket kérve és kapva szervezték a közösségi életet. Ez a fajta *modus vivendi* egyre elfogadottabbá vált, főleg a reformok tekintetében aktív közösségeknél.

Az ÁEH számára a legnagyobb gondot a bázisközösségek esetében nem egyszerűen az jelentette, hogy a modern formáknak köszönhetően főleg fiatalok csatlakoztak hozzájuk – bár említettük, hogy korosztálytól független csoportokról van szó egy-egy mozgalom esetében –, hanem hogy tagságuk jelentős része az értelmiségi ifjúság<sup>37</sup> soraiból került ki.

Az új mozgalmak megjelenésével fennállt a veszély, hogy a hierarchikus magyar egyházi társadalomban olyan mértékű és irányú változások történhetnek, amelyek gyökeresen átformálhatják az egyházat,<sup>38</sup> illetve a történelmi egyházak egymáshoz való viszonyát. Ennél is aggasztóbb lehetett a regnáló rendszer számára, hogy ezeket a változtatásokat nem a – sok esetben már megfáradt, fásult – többség, hanem az ún. „kreatív kisebbségek” viszik végbe, akik képesek alkalmazkodni a „modern időkhöz”. Tulajdonképpen egy olyan generációra voltak hatással, amely koránál fogva semmilyen nosztalgikus érzéssel sem kötődött már a háború előtti Magyarország vallási életéhez.

Ezek után nem meglepő, hogy az ÁEH mindent elkövetett a bázisközösségek terjedésének lelassítása és megszüntetése érdekében. Többek között igyekezett csökkenteni az ellenőrizetlen nyugati kapcsolatok intenzitását,<sup>39</sup> vagy éppen rombolni a hagyományos

<sup>36</sup> Feljegyzés a belső egyházi reakcióról. MOL XIX-A–21-C 16. d. 11. 4.

<sup>37</sup> „Ezeknek a reakciós csoportoknak aktív befolyása van az egyházi neveltetésű értelmiségiek szélesebb rétegére, és az értelmiségi ifjúság körében figyelemre méltó bázissal rendelkeznek.” Feljegyzés a belső egyházi reakcióról. MOL XIX-A–21-C 16.d. 11. 4–7.

<sup>38</sup> Ezek a gyökeres változások, illetve lehetőségük az egyházi oldal jelentős részét is aggasztotta. A vezetők féltették pozíciójukat és befolyásukat, a hívők számára pedig a zsinati reformok elfogadása és gyakorlása a hagyományos keretek között is komoly feladattal járt.

<sup>39</sup> „Egyre inkább ki kell zárni annak lehetőségét, a hogy a különböző és legális szervek igénybevételel kikerülhető legyen a Külügyi Bizottság. Például a Kulturális Kapcsolatok Intézete, amely az

vatikáni relációkat. A probléma orvoslására irányuló megoldási javaslatok között felmerült alternatívaként a vatikáni hatás ellensúlyozására a magyar és a francia katolikusok kapcsolatainak fejlesztése is, amely egy párizsi információs központ létesítésével vagy a Franciaországban történő magyar teológusnevelés támogatásával járt volna együtt.<sup>40</sup> Megoldási alternatívákban nem volt hiány, kérdés azonban ezek kivitelezhetősége, illetve hatékonysága.

A nemzetközi – főleg vatikáni vonatkozásokon túl – az újonnan létrejött itthoni állapotokra is igyekeztek reagálni az ÁEH-ban. Itt sem jártak azonban különösebb sikerrel. Miközben a nagyobb energiát igénylő külkapcsolati relációk mozgatásának kedvező hatásai is vártak magukra, az egyházpolitika helyi szinten változatlan<sup>41</sup>, és így többé-kevésbé eredmény nélküli maradt a kérdés tekintetében.

A hatóságok a kisközösségek megfékezését, illetve megszüntetését számos esetben – a bázisközösségekkel eleve nem szimpatizáló – Magyar Püspöki Karra testálták. 1976 őszén a hivatal egy listát adott át Lékai László bíboros, esztergomi érseknek, 120 pap nevével, akik „káros tevékenységet folytatnak a bázisközösségekben”. Azt követelték a főpásztoroktól, hogy a felsorolásban szereplő, az ifjúsági-közösségi munkát végző, az állami rendelkezéseket be nem tartó papokkal szemben járjon el. A decemberi püspöki konferencián azonban, amikor a bíboros a névsort át akarta adni, több püspök ellenkezését fejezte ki, mondván, hogy ezek a legjobb papjaik. Endrey Mihály és Udvardy József püspökök nem voltak hajlandóak átvenni a névsort.<sup>42</sup>

Ami a bázisközösségeket illeti, az ÁEH-ban nem tettek különbséget közöttük. Tevékenységeiket, módszereiket azonos módon definiálták. Ezt a képet erősítette, hogy kezdetben a kisközösségek sem igyekeztek saját profiljuk megrajzolásával elhatárolni

---

elmúlt évek folyamán jelentős eredményeket ért el a különböző kapitalista országokkal történő kulturális kapcsolatokban és kulturális csereakciókban, nem egy alkalommal vendégül látott különböző felekezetekhez tartozó személyeket, akiknek ittlétéről a külügyi bizottságok tudomást nem szerezhettek. Gondolunk itt nemcsak papi személyekre, hanem olyan világiakra is, akik saját hazájukban a különböző egyházi szervezeteknél kiemelkedő funkciókat töltenek be, de ugyanakkor például neves tudósok vagy művészek.” Tanulmány a hívő emberek beilleszkedéséről, a párt ideológiai munkájáról, az egyház ideológiai munkájáról és a dialógusról. 4. fejezet: A dialógus kérdése belső és külső vonatkozásokban. MOL XIX-A-21-C 4. d. 37. 16.

<sup>40</sup> MOL XIX-A-21-C 4. d. 37. 24.

<sup>41</sup> „Továbbra sem nyújtunk támogatást az egyházaknak a vallásos élet fejlesztéséhez [...] Változatlan az álláspontunk a vallásos világnézet elleni eszmei harcban. [...] Különösen az ifjúság körében végzett hitéleti munka ellensúlyozására és nevelési céljaink érvényesítése érdekében kell saját munkánkat – ezen belül a KISZ tevékenységet – javítani. Jó politikai munkával ellensúlyozni kell az egyházaknak a világi aktivistáknak bevonására irányuló erőfeszítéseit.” Tájékoztató a monori járás egyházpolitikai tevékenységéről (MSZMP Monori Járás Bizottság) 1978. MOL XIX-A-21-C 4. d. 42. 7.

<sup>42</sup> TOMKA Ferenc: *Halálra szántak, mégis élünk. Egyházüldözés 1945–1990 és az ügynök-kérdés.* Szent István Társulat, Budapest, 2005. 192.



magukat a többiektől. Az elkülönülés majd csak az 1980-as évektől lesz általános.<sup>43</sup> A hatalom szemében tehát a mozgalmak „behatolási kísérlete”, azaz az érdeklődők bekapcsolása tevékenységükbe minden esetben azonos módon folyt. „Megpróbálják a legális lehetőségek maximális kihasználását fél legális módszerekkel egészíteni. Egy-egy ilyen lépésük után figyelemmel vannak arra, hogy az illetékes hatóságok hogyan reagálnak tevékenységükre és ennek alapján módosítják módszereiket, vagy bátrabban alkalmazzák a korábban bevált gyakorlatot.”<sup>44</sup>

A pártállam politikusainak felfogásában a bázisközösségek vezetőinek célja valójában nem vallási indíttatású volt. Szerintük egyes – főként tehetséges, vezetői attitűdökkel rendelkező – fiatalok politikai megnyerésére fókuszáltak, amit hosszú távon, kifinomult módszerekkel végeztek. „A beszélgetések során egyes társadalmpolitikai kérdések megítélésének helyességét kétségbe vonják, illetve értékelésükkel bizalmatlanságot, elégedetlenséget keltenek a fiatalokban a szocializmus iránt.”<sup>45</sup> Ezek a vezetők általában nagy gyakorlattal rendelkeztek a vallás színezet miatt illegális ifjúsági munkában. Idesorolhatóak például a feloszlott rendek, megszüntetett egyházi ifjúsági szervezetek, mint a regnumi papi közösség volt tagjai. Így nem meglepő, ha ÁEH szerint sokszor a rendi fogadalomra való előkészítés is ezeken a csatornákon keresztül folyt.

Bár korszakunkban, ahogy említettük, az új kezdeményezések többnyire nem voltak nevesítve,<sup>46</sup> a Fokoláre mozgalmat és a taizéi közösséget azonban érdemes külön is megemlíteni. Chiara Lubich kezdeményezése az 1960-as években jutott el hazánkba.<sup>47</sup> A mozgalom érdekessége, hogy egy női alapítású és vezetésű, illetve profilú reformkezdeményezés nem egyszerűen életben maradt<sup>48</sup> nemcsak helyi, hanem világegyházi viszonylat-

<sup>43</sup> 1980-ban alakulnak meg például az Fokoláre mozgalom első hivatalos közösségei is hazánkban.

<sup>44</sup> Dúl Géza, a MKPK cigánypasztorációs referense, a Szent Erzsébet Segítő Alapítvány kuratóriumának elnöke, valkói plébános, a Fokoláre mozgalom első magyarországi generációjának tagja ugyanerről számolt be egy személyes beszélgetés során. Elmondása szerint nem volt kétségük afelől, hogy megfigyelés alatt állnak, és ebből kifolyólag nem értették, miért nem érik őket atrocitások. Így aztán a találkozókat nem szüntették meg, és egyre bátrabban folytatták tevékenységüket. Vélhetőleg a kádári társadalmi kompromisszumoknak köszönhetően nem lépett fel a rendszer hatékony(abb)an a megfigyelttekkel szemben.

<sup>45</sup> Feljegyzés a belső egyházi reakcióról. MOL XIX-A-21-C 16. d. 11. 4.

<sup>46</sup> Kivételt képeztek ez alól a tárgyalt időszakban a bulányisták és a regnumiak. Mindkettő speciális helyzetének köszönhető a megkülönböztetett figyelmet: a Regnum Marianum korábbi tevékenységének, a Bokor-mozgalom pedig magyar alapítójának, Bulányi György piarista szerzetesnek, aki 1964 és 1971 között írt és többször átdolgozott Keressétek Isten országát! című főművében fejtegette ki eszméit.

<sup>47</sup> Fokoláre Mozgalom. In: *Magyar Katolikus Lexikon*. Főszerk.: DIÓS István. Szent István Társulat, Budapest, 1993.

<sup>48</sup> V. ö. A zsinat üzenete a nőeknek (1965. december 8.) – zárónyilatkozat: „Közeledik az óra, sőt az óra már itt is van, amelyben a nő hivatása teljesen feltárul, az óra, amelyben a nő a társadalomban eddig soha el nem ért befolyásra, kisugárzásra tesz szert.” Ilyen állásfoglalással már a zsinat előtti

ban is, de ezen túlmenően jelentős szerepet vállalt a katolikus egyház II. Vatikáni Zsinat utáni életében, különösen az ökumenizmus és a más vallásokkal folytatott nemzetközi párbeszéd területén. Önmagában ez a tény alátámasztja fentebbi állításunkat, miszerint ezekkel az alulról szerveződő mozgalmakkal szembeülve a hivatalos egyházi politika egy új, a korábbi évszázadoktól merőben eltérő, felgyorsult laicizálódási folyamattal találja szemben magát, ami az azonnali elutasítás helyett mindenképp válaszra kényszeríti.<sup>49</sup> A magyar egyházi viszonyok még ennél is ziláltabb képet festettek – korábban elképzelhetetlen lett volna egy hasonló női kezdeményezésű mozgalom életben maradása a magyar vallási életben.<sup>50</sup>

Taizé szintén kivételt képez a levéltári dokumentumokban, hiszen közösségüket névvel említik a feljegyzések: „Szegeden és környékén<sup>51</sup> egy 10-12 főből álló fiatal papi csoport azon fáradozik, hogy Taizé mintájára modern kisközösségeket hozzanak létre fiatalokból. [...] E papi csoport Taizével szoros, személyes kapcsolatot épített ki. [...] Céljük, hogy a fiatalok jól érezzék magukat a kisközösségben, ezért vallásról, evangéliumról, imádságról kevés szó esik.”<sup>52</sup> A feljegyzést készítő beszámol arról is, hogy ezek a taizéi jellegű kezdeményezések az esztergomi és más egyházmegyékben is megjelentek, illetve terjednek. Az ilyen közösségek iránti megkülönböztetett figyelem nagy valószínűséggel annak szolgált, hogy kifejezetten ifjúsági mozgalmakról van szó.

## Összefoglalás

Az 1970-es években a Nyugattal kapcsolatban álló személyek közvetítése révén olyan alulról szerveződő mozgalmak és bázisközösségek terjedtek el Magyarországon, amelyek legfőbb célja a hagyományos egyházkép megújítása és a kereszténység egységének terjesztése. Az új kezdeményezések a magyar viszonylatban a laikusokat a papságtól elválasztó hagyományos és egyre mélyülő árkokat igyekeztek áthidalni. Kritikai hangvétellükkel,

---

időkből is találkozunk, például XII. Pius pápa több beszédében is, és XXIII. János Pacem in terris enciklikájában. V. ö. XII. Piusz az olasz keresztény társulatokból delegált nőkhöz szóló beszéde (1945. október 21.): AAS 37 (1945), 284–295. II. János Pál pápa Mulieris dignitatem kezdetű apostoli levele a női méltóságról és hivatásról a Mária-év alkalmával. Szent István Társulat, Budapest, 1989. 3.

<sup>49</sup> Az egyház – Apostoli Szentszék, nemzeti egyházak vezetése, illetve a hívők közössége – részéről mind a mai napig nem tisztázott véglegesen az új mozgalmak megítélése.

<sup>50</sup> A mozgalom magyarországi történetéhez érdekes adalékként szolgál a tény, miszerint az alapító Chiara Lubich a magyar '56-os eseményekben résztvevő nagyszámú önkéntesről szóló híradásokra reagálva hozta létre közösségén belül a Volontari-k, azaz az Önkéntesek ágát.

<sup>51</sup> Az irat más helyein Szeged mellett Csongrádot, Szentest, Makót, Apátfalvát és Mór ahalmot említik.

<sup>52</sup> Jelentés az egyházi reakció helyzetéről és tevékenységéről. MOL XIX-A–21-C 16. d. 28. 14.

nyílt párbeszéddel, a közösségben megtapasztalt tanulási<sup>53</sup> folyamatok élménye miatt váltak vonzóvá, ráadásul nem csupán a hagyományosan vallásos rétegek körében. Úgy tűnik, hogy az új kezdeményezések iránt nyitott hívők számára ezek a mozgalmak jelentették a kiutat a rendszer egyházellenességével és a béklyóba kötött magyar egyházi hierarchiával szemben. Hatásos pedagógia volt ez a szocialista ideológia és didaktika mindenhol jelenlévő elvárásaival szemben. Egyfelől a csoportok tagjai biztonságra és egyfajta védelemre letek a veszélyesként és elnyomóként megélt rendszerrel szemben, másfelől olyan nyitott, kritikus érintkezési formákat gyakorolhattak, amelyeket a Nyugat ekkorra már ismételtelen felfedezett magának. Terjedésüket a korábbi időszakhoz képest kevésbé akadályozta a kádári kompromisszumos politika, hiszen az 1950-es évek nyílt terrorjával és vallásüldözésével szemben az 1960-as, 1970-es évekre a szocialista vezetés a megfelelő *modus vivendi* érdekében a társadalmi kiegyezésen belül igyekezett rendezni viszonyát az egyházakkal is.

A kis- és báziscsoportok eredetét és tevékenységét vizsgálva megállapítható, hogy bár utólagos vatikáni hozzájárulással<sup>54</sup> – elég csak a zsinati dokumentumokra és a későbbi pápai buzdításokra, körlevelekre gondolni – áramoltak be és terjedtek el Magyarországon, mégis egy új, teljes mértékben önszerveződő társadalmi és vallási jelenségről van szó. Ezekre mozgalmakra a magyar hívők jelentős hányada – főleg a fiatalabb korosztályból – fogékonynak bizonyult, köszönhetően a modern közösségi formák átvételének és alkalmazásának. A közösségek célja elsősorban a hit terjesztése, a szekularizációs folyamatok feltartóztatása volt szigorúan az egyházi szervezeten belül. De éppen e törekvésük miatt már első megnyilvánulásukkor szembekerültek az állampárti rendszerrel. Sőt az ÁEH mellett még a magyar egyházi vezetés nemtetszését is kivívták túlzottnak vélt reformkezdeményezéseikkel és néhol kemény bírálataikkal. Mindenesetre a féllégális ifjúsági összejövetelek mindenféle megfigyelés és adminisztratív ellehetetlenítés ellenére is növekedtek és szaporodtak, de csak az 1980-as évek elejére – az egymástól történő megkülönböztetésük céljából – nevesítették önmagukat.

Ezek a kiscsoportok az *actio parit reactionem* elv alapján állandó kölcsönhatásra kényszerítették az ÁEH-t, a magyar egyház vezetőit és a Vatikánt. Folytatódott a versenylfutás a fennálló viszonyok megőrzéséért, megújításáért, illetve annak bomlasztásáért. A legfontosabb azonban, hogy ezeknek a kis patakoknak folyama vitathatatlanul hozzájárult az 1980-as évek eseményeihez. *Annem parvorum facit unda frequens fluviorum*, azaz a folyamatot tényleg sok kis patak táplálja.

<sup>53</sup> V. ö. fentebb a zsinati dokumentumokat a laikusok megváltozott szerepéről, illetve Feljegyzés a belső egyházi reakcióról. MOL XIX-A–21-C 16. d. 11. 4.

<sup>54</sup> Amennyiben az ökumenizmus eszméjének hivatalossá tételét vagy a világi hívek feladatának felértékelődését nézzük, egyértelmű, hogy ezen határozatok és újítások nélkül lassabban vagy egyáltalán nem terjedtek volna el azok a mozgalmak, illetve bázisközösségek, melyek egyesek szerint a magyar egyház szerkezeti egységének bomlásához vezettek, mások szerint pedig épp ellenkezőleg, az életben maradását szolgálták.

## **Amnem parvorum facit unda frequens fluviorum<sup>55</sup>**

Status of the “Creative minority” in the relation between  
the Hungarian State and Church in the 1970s

This study attempts to present the non-official dialogue between Hungary and the Hungarian church – in consideration with the political position represented by the Holy See – in the 1970s. During this period through some individuals with connections to the West a couple of grassroots movements and base communities began to spread in Hungary, whose main aim was to reform the traditional image of the Church and to spread the unity of Christianity. The new initiatives tried to bridge dividing, traditional and deepening ditches between the priesthood and the laity. Because of their critical voice, the open dialogue, the experiences of community learning processes, these small groups became more attractive. It seems that for believers open to the new initiatives these movements were the way out of the anti-clerical system and fetter of the hierarchy in Hungarian church. It was an effective pedagogy and didactics against the ubiquitous expectations of the socialist ideology. The groupmembers could exercise open, critical forms of interaction, which the West had already re-discovered for themselves. Compared to the previous period their spread was less hampered by Kádár’s compromise policy that is in the spirit of *modus vivendi*, social compromise sought to organize relations with the churches as well.

In brief, by examining the origins and activities of these small and basic groups one can conclude that although post-Vatican contributions (the conciliar documents and the subsequent papal exhortations, circulars) they introduced and spread in Hungary, they occurred as a new, fully self-organized social and religious phenomenon. The semi-legal youth gatherings increased and multiplied in spite of all kinds of administrative monitoring and squeeze, but only in the early 1980s did they identify themselves in order to distinguish from one another.

---

<sup>55</sup> The small stream fed by many streams.

HOLLÓ PÉTER

## Egy út vége – a Hetednap Adventista Egyház Generál Konferenciájának elnöke Magyarországon 1984-ben

Az egyháztörténelemben mindig is érdekes kérdés volt az egyes felekezeteken belül kibontakozó mozgalmak kezelése. Számos oka lehet egy ilyen mozgalom létrejöttének: az éppen regnáló egyházvezetéssel szembeni kritika, új teológiai felismerések, személyi ellentétek, az egyház eltérése eredeti küldetésétől – és a sor még sokáig folytatható. Magyarországon a második világháborút követően a kiségyházak<sup>1</sup> történetében két szervezett ellenálló mozgalomról tudunk: a metodista és az adventista egyházban bontakozott ki ilyen mozgalom, és az események mindkét esetben egyházszakadáshoz vezettek. Mindkét felekezet esetében a konfliktus az államhoz lojális egyházvezetés és egy létszámban kisebb csoport között bontakozott ki.

A XX. században elinduló ökumenikus mozgalommal a Hetednap Adventista Egyháznak sokáig – saját, az eszkatológiával kapcsolatos tanítása miatt – nem volt kapcsolata. Az egyház, küldetését tekintve, nem tekinti magát egyedül üdvözítő felekezetnek, de meggyőződése szerint a modernkori ökumenikus mozgalom célt téveszt, amikor a minimális közös nevezőt keresi a felekezetek között, és ezáltal próbálja erősíteni a keresztény egység törekvéseket egy jobb világ érdekében. Amennyiben ökumenizmusról<sup>2</sup> beszélünk, akkor sokkal inkább érdemes lenne a valódi, biblikus értelemben vett ökumenizmust megteremteni, ez viszont kizárólag eszmei, igei alapon lehetséges. (Maga Jézus is ezért imádkozott az ún. főpapi imájában: „Atyám, tartsd meg őket a te nevedben, akiket nekem adtál, hogy egyik legyenek, mint mi!”<sup>3</sup> Az idézett igéből is látható, hogy Jézus nem látszategységről beszélt, hanem egy olyan, egészen szoros egységről, amely közötte és az Atya között megvolt.) Magyarországon egyre inkább kezdett kiéleződni az ezzel kapcsolatos probléma, miután az adventista egyház a kérdés belső megvitatása nélkül – állami nyomásra<sup>4</sup> – 1958-ban rendezte Szabadegyházak Tanácsa (SZET)-tagságát, hiszen a

<sup>1</sup> A kiségyház kifejezést csak a magyar viszonyokra nézve használom, a bekezdésben említett felekezetek esetében napjainkban pl. világszerte több tízmillió tagról beszélhetünk (metodista egyház kb. 75 millió gyülekezeti tag, adventista egyház: kb. 17 millió gyülekezeti tag).

<sup>2</sup> Az ökumené görög szó jelentése: az egész lakott föld.

<sup>3</sup> János evangéliuma 17,11.

<sup>4</sup> A Hetednap Adventista Egyház 1957-ben vált törvényesen elismert vallásfelekezetté Magyarországon. Az elismerés kapcsán elvárás volt az állam részéről a SZET-tagság rendezése. Ez megtörtént, bár az egyházat a SZET alapvetően állami nyomásra vette vissza. A kérdéstről lásd: RAJKI ZOLTÁN: *A H.N. Adventista Egyház története 1945 és 1989 között Magyarországon*. Budapest, Advent, 2003 (a továbbiakban: RAJKI 2003) 82.

SZET tagja volt a Magyarországi Egyházak Ökumenikus Tanácsának (MEÖT). Sokan ezt úgy értelmezték, hogy az egyház ezáltal – noha közvetlenül nem, de – közvetetten része az ökumenikus mozgalomnak, ami pedig az egyház saját meggyőződésével ellentétben áll.

1975-ben Philip Potter, az Egyházak Világtanácsa főtitkárának magyarországi látogatása után – tapasztalva Szakács József egyházelnök kifejezetten pozitív viszonyulását az ökumenikus világszervezet vezetőjéhez – Egervári Oszkár, a Dunántúli Egyházterület elnöke beadvánnyal fordult az Egyháztanácshoz (a Magyar Unió<sup>5</sup> rendszeresen tanácskozó, vezető bizottsága). Beadványában Egervári Oszkár kérte az adventista egyház ökumenikus mozgalomhoz való viszonyának elvi tisztázását, és az ebből fakadó következetes gyakorlati magatartást. A kérdést több hónap alatt sem sikerült rendezni, noha az egyházvezetés látszólag össze kívánt hívni egy teológiai bizottságot az elvi tisztázás céljából. Néhány hónap múlva, a SZET Lelkészképző Intézetének ökumenikus szellemiségű tanévnyitója szintén vihart kavart az egyházon belül. A lelkészképző egyik adventista tanára, Vankó Zsuzsa ezt követően levélben kereste meg az intézet dékánját, Szigeti Jenőt és Szakács József egyházelnököt. A kérdés megtárgyalása helyett Szakács József az Egyháztanácsban kezdeményezte Egervári Oszkár és Vankó Zsuzsa más területre történő áthelyezését, illetve Vankó Zsuzsa felmentését a főiskolai tanítás alól. Az érintettek nem voltak hajlandók elfogadni az intézkedést, mivel azt fegyelmi jellegrének minősítették. Rövid idő alatt őket, a hozzájuk csatlakozó négy lelkészt, valamint lelkészképzős hallgatót eltávolították a szolgálatból.

A hat prédikátor elbocsátásának ügye természetesen nem maradhatott titokban a felekezeten belül, 1976–77 folyamán számos gyülekezet emelte fel a szavát az eljárás ellen. Válaszul több gyülekezetet vagy gyülekezeti bizottságot feloszlattak, adott esetben gyülekezetet bezártak, a helyzet rendezését követelő gyülekezeti tagokat előbb-utóbb kizárták az egyházból – sokan pedig maguk léptek ki az események láttán. Az egyházzakadás következtében több mint ötszáz tagot zártak ki az adventista egyházból, ezen felül pedig még mintegy hétszázan döntöttek úgy, hogy nem vállalnak közösséget az egyházvezetés irányonálával – összesen tehát több mint ezerkétszáz gyülekezeti tag távolodott el a felekezettől<sup>6</sup>.

1975 után, az ügy kirobbanását követően több alkalommal is megkísérelték rendezni a felek a helyzetet. A rendezéshez az Egervári-csoport<sup>7</sup> nemzetközi segítséget igényelt az adventista egyház európai és világszervezetétől, mivel úgy

<sup>5</sup> Az adventista egyházban az egy országon belüli gyülekezetek összességét uniónak nevezik. Az uniók fölött állnak a Divíziók, amelyek általában egy földrészt fognak össze, míg a világszéles vezető szerv a Generál Konferencia.

<sup>6</sup> RAJKI 2003. 143.

<sup>7</sup> Ez volt a közkeletű elnevezése a mozgalomnak, amelynek Egervári Oszkár volt hosszú időn keresztül a vezetője.

ítélte meg, hogy Magyarországon a hivatalos egyházvezetéstől, a SZET-től és az Állami Egyházügyi Hivataltól (ÁEH) nem sok jóra számíthat. Ennek a vélekedésnek – a csoport szemszögéből nézve – volt is alapja, hiszen az ügyben igen hamar kialakult egy egyfajta „egységfront” az említett három szervezet között, és határozottan felléptek a csoport ellen. A nemzetközi segítségkérés kapcsán nyilvánvalóan nehézséget jelentett Magyarország helyzete, a szovjet érdekszférához való tartozás, tehát a közvetítői szerep buktatóival mindkét fél tisztában volt. A pártállam pedig külföldről általában nem engedett beleszólást egy magyar felekezet belügyeibe, és ez alól az adventista egyház sem volt kivétel. 1975 után több ízben is beutaztak Magyarországra a világegyház képviselői, de meglehetősen szűk mozgástérrel rendelkeztek és többen közülük nem is igazán törekedtek a mozgástér tágítására, elfogadták, hogy – közvetett módon – a pártállam diktálja a feltételeket. A rendezési erőfeszítések része volt a címben említett tisztségviselő, Neal C. Wilson a Generál Konferencia elnöke<sup>8</sup> magyarországi látogatása is, amelyet részletesen ismertettünk.

A látogatás előzménye volt, hogy 1983 májusában Prágában egy személyes találkozáskor kérték Neal Wilson segítségét az Egervári-csoport képviselői, akik inkognitóban utaztak ki a csehszlovák fővárosba, hosszas előkészítés után. A Wilsonnal történő személyes kapcsolatfelvételt azért tartották fontosnak, mert ő közvetlenül nem ismerhette még a magyar ügyet, csak a munkatársai elmondásából. Erre nézve bizonyosság az 1982. február 1-jén írt pásztorlevele, amelyet minden magyarországi hetednapos adventista gyülekezeti tagnak és lelkésznek címzett. A pásztorlevélre az Egervári-csoport vezető testületét jelentő ún. Kis Bizottság válaszolt 1982. február 28-án.<sup>9</sup> Közvetítőként keresztül végül sikerült megszervezni, hogy Edwin Ludescher, az Euro-Afrikai Divízió elnöke és Otto Sladek, a Csehszlovák Unió vezetője társaságában az Egervári-csoport három képviselője<sup>10</sup> találkozzon Neal Wilsonnal Prágában, és ekkor erősítették meg azt, amire februári válaszelevelükben is utaltak: várják Wilsont, hogy személyesen segítsen az ügyet kimozdítani a holtpontról. A megbeszélésen – az Egervári-csoport ott lévő képviselői szerint<sup>11</sup>

<sup>8</sup> Wilson 1979–1990 között töltötte be az elnöki tisztséget. Itt érdemes megjegyezni, hogy az adventista egyházban népképviseleti rendszer működik, tehát az egyház élén álló elnököknek messze nincs akkora hatalma a felekezeten belül, mint pl. a római katolikus egyházfőnek.

<sup>9</sup> Lásd ezeket a dokumentumokat: „*Igazságot, igazságot kövess, hogy élbess...*” Szerk.: VANKÓ Zsuzsa – KOVÁCS Pál – EGERVÁRI Oszkár – SONNLEITNER Károly. Budapest, Keresztény Adventi Közösség, 1995. (a továbbiakban: VANKÓ – KOVÁCS – EGERVÁRI – SONNLEITNER 1995) 376–384.

<sup>10</sup> A három képviselő (Sonnleitner Károly, Dr. Tábori Tibor és Kovács Pálné) utazásának sajátossága, hogy a csoport több tagjának nem lehetett útlevele, így például a mozgalom vezetői nem is tudták elhagyni Magyarországot.

<sup>11</sup> VANKÓ – KOVÁCS – EGERVÁRI – SONNLEITNER 1995. 399–403.

– Wilson kifejezetten készséges volt, és pozitívan nyilatkozott a csoport hozzáállásáról, illetve arról az álláspontról, amit képviselnek.

Neal C. Wilson 1984. január 18. és 30. között tartózkodott Magyarországon. Wilson január 23-án folytatott több órás megbeszélést az Egervári-csoport képviselőivel. A tárgyalás végig nyugodt körülmények között zajlott, a képviselők mindazt el tudták mondani, amit lényegesnek tartottak az üggyel kapcsolatban.<sup>12</sup> A Generál Konferencia elnöke teljes mértékben egyetértett velük, sőt, bocsánatot kért az egyház nevében mindazért a meghurcoltatásért, amit át kellett élniük. Egy visszaemlékezés szerint így fogalmazott: „Ha az unióbizottság extrémnek mondja az álláspontokat az ökumenikus kérdésben, akkor extrém vagyok én is, és extrém az egész Generál Konferencia, mert ebben a kérdésben mi pontosan úgy gondolkodunk, mint ti. Mint a Generál Konferencia elnöke, a közösség nevében megkövetlek benneteket azért a sok szörnyű bánталomért, amely benneteket ért. Ami itt történt, az szégyent hozott rám is, szégyent arra az egész prédikátori karra, amihez én is tartozom.”<sup>13</sup>

Neal Wilsonnak ezek a szavai, illetve a megbeszéléseken tanúsított magatartása reményteljesen töltötték el a csoport képviselőit, és bíztak abban, hogy amikor majd a hivatalos egyházvezetéssel leülnek tárgyalni, akkor az irántuk tanúsított jóindulat és nyitottság megmarad és a helyzetük megnyugtató módon rendeződni fog. A következő napra, január 24-ére is ki volt tűzve egy egyeztetés Wilsonnal, de aznap közölték velük, hogy megváltozott a program, és ez elmarad.

Január 25-én, a következő találkozón Wilson közölte, hogy részt vett egy munkabéden Miklós Imrével, az ÁEH elnökével, és megígérte neki, hogy nem hagyja el az országot addig, amíg ezt az ügyet le nem zárja. Az Egervári-csoport képviselői elé tett egy nyilatkozatot, és ezzel kapcsolatban elmondta, hogy döntse el a csoport: vagy aláírják ezt, vagy nem lehetnek tovább a hetednapos adventista világgözüsség része. Ezen kívül leszögezte azt is, hogy egyrészt a nyilatkozaton semmilyen változtatás nem eszközölhető, másrészt pedig, hogy a szöveget egyeztetette az Állami Egyházügyi Hivatallal és az unióbizottsággal is. A képviselőket megdöbbenette ez a fordulat, de hiába kérelték Wilson, ő tartotta magát ehhez az álláspontjához.

A nyilatkozat lényege a következő volt: az Egervári-csoport ismerje el, hogy helytelenül hozott létre független egyházszervezetet, megsértette az egyház szabályait, jogtalanul épített és szervezett gyülekezeteket. Leszögezte azt is, hogy „a magyar unió egyes ügyeinek intézésében – nevezetesen a gyülekezeti fegyelem vonatkozásában – olyan ügyrendi hibákat követett el, amelyek ellentétben állnak az egyház irányelveivel és a Gyülekezeti

<sup>12</sup> Ez az elem csak azért kiemelendő, mert az 1975 óta eltelt időszakban az Egervári-csoportot képviselők sokszor nem tudtak úgy tárgyalni az egyház nemzetközi tisztségviselőivel, hogy csak ők lettek volna jelen, általában jelen volt egy harmadik fél is (pl. a SZET vagy a hivatalos magyar egyházvezetés részéről) – nyilván taktikai megfontolásból alakította ezt így az adventista egyházvezetés.

<sup>13</sup> Vankó Zsuzsa visszaemlékezése. Idézi: VANKÓ – KOVÁCS – EGERVÁRI – SONNLEITNER 1995. 405–406.



Kézikönyv szabályaival”.<sup>14</sup> A nyilatkozat javasolja, hogy jöjjön létre egy ideiglenes tanácsadó és megbékéltető bizottság, amelybe három tagot a H. N. Adventista Egyház, kettőt az Egervári-csoport delegál (de a csoport jelöljön ki öt tagot, akik közül az unióbizottság kiválaszt kettőt). A nyilatkozat aláírásával megszűnik az Egervári-csoport vezető testülete, és kötelezik őket, hogy készítsenek jelentést a vagyonukról.

Az Egervári-csoportot komoly dilemma elé állította a nyilatkozat szövege. A csoport képviselői számára – súlyos lelkiismereti vívódás után – egyértelmű volt, hogy ilyen formában a dokumentumot nem írhatják alá. Végül azt a megoldást találták ki, hogy válaszukban rögzítik az általuk fontosnak tartott meglátásokat, tehát ugyan nem változtatnak a szövegen, de leírják a saját kiegészítéseiket. Fő érvük az volt, hogy amennyiben nem történnek meg azok a jogtalan kizárások, amelyekre a nyilatkozat is céloz, akkor nem jön létre ez a különálló szervezet sem. Az egyház orvosolja a múltban elkövetett szabálytalanságokat, állítsa helyre a tagságukat, és ha ez megtörténik, akkor örömmel és azonnal véget ér a különállásuk – így próbálták menteni a számukra kedvezőtlen helyzetet.

Wilson azonban hajthatatlan maradt. A nyilatkozat szövegéhez semmilyen hozzátevényt nem engedett meg és a Miklós Imrének tett ígéretéhez híven a kérdést le is zárta: az Egervári-csoport – miután nem volt hajlandó aláírni a nyilatkozatot – nem tekinthető többé az adventista világgözösség részének. A csoport ennek kapcsán 1984. január 28-án nyilatkozatot adott ki, amelyben a következőket írták: „A Generál Konferencia és a Divízió képviselői a korábbi tárgyalásokon és a mostani, legutóbbi alkalommal is elismerték, hogy az úgynevezett ökumenikus kérdésben és ezen belül a Magyarországi Szabadegyházak Tanácsához való viszony kérdésében elvi álláspontunk hiteles, a világgözösségével megegyező. Úgyszintén elismerték, hogy a közösségből való eltávolításunk megrendítően igazságtalan és keresztényietlen módon történt.

Mindezek után annak az egyetlen vádpontnak az alapján döntöttek a világgözösség szervezetéből való kirekesztésünk mellett, hogy mi külön szervezetet hoztunk létre, amely a Gyülekezeti Kézikönyv szervezeti szabályaival ellentétes. Ez azonban nem valós ok. Mi csupán egy gyülekezeti, testvéri szövetséget és egy ügyintéző bizottságot hoztunk létre, nem pedig kiépített szervezetet, és ezt is eleve átmeneti jelleggel, kényszerből, az unió intézkedései miatt kialakult szűkséghelyzetben, Nem ellenszervezetként, nem a függetlenülés céljából hoztuk létre ezt a szövetséget, hanem kizárólag azért, hogy a jogtalanul eltávolított testvéreket összetartsa a rendezés idejéig és az egység helyreállításán fáradozzék...”<sup>15</sup>

Wilsont azonban semmilyen érvelés nem hatotta meg. Álláspontja szerint a heted-napi adventista világszervezet Magyarországon – mint ahogy minden más országban is – csak egy egyházszerületet ismer el, amelyet az egyház hivatalos választókonferenciáján megválasztottak, és amelyet a magyar állam is elismer. Az Egervári-csoportnak tudomásul kellett vennie: bármennyire is szerették volna, ha a Generál Konferencia elnöke a kérdést árnyaltan, elvi megközelítésből látja, az elnök szemlélete az itt tartózkodása alatt

<sup>14</sup> Neal Wilson állásfoglalása (1984. január 26.) MOL XIX-a-21-d 402. doboz.

<sup>15</sup> VANKÓ – KOVÁCS-EGERVÁRI – SONNLEITNER 1995. 414–415.

gyökeresen megváltozott és tartotta magát a Miklós Imrével megbeszéltekhez. Ennek eredményeképpen pedig az ügy – egy időre – lezárult, 1989-ig nem is történt kísérlet hivatalos kapcsolatfelvételre a nemzetközi vagy a hazai egyházvezetők és az Egervári-csoport között.

Érdemes megvizsgálni ennek a döntésnek a hátterét. Sok összefüggés nem lehetett nyilvánvaló vagy bizonyított azok előtt, akik az eseményeket abban az időben átélték. Néhány évvel ezelőtt vált kutathatóvá egy olyan iratanyag, amely egy akkori prominens egyházi személyiség, Szakács József szerepét más fénybe helyezi és az események hátterére is rávilágít.

Szakács József komoly karriert futott be az adventista egyházban, majd azon kívül is. 1950-től segédlelkészként, 1957-től pedig felszentelt lelkészként szolgált a felekezetben. 1968-ban titkárrá nevezték ki, 1969-től a Dunántúli Egyházterület elnöke volt 1971-ig, amikor egyházelnökké választották. Ezt a pozíciót 1980-ig töltötte be, ettől az évtől kezdve pedig 1988-ig a Szabadegyházak Tanácsa elnöke volt. 1985-ben országgyűlési képviselőnek választották<sup>16</sup>. SZET-elnöki tisztsége egyébként – a tanulmány elején vázolt elvi problémák miatt – sokak számára megemészthetetlen volt az adventista egyházon belül (azok közül is többen megütköztek ezen, akik nem tartottak az 1975-ös tiltakozókkal).

Az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárában (ÁBTL) 2005-ben vált kutathatóvá az az iratanyag, amely arról tanúskodik, hogy Szakács József az állambiztonság beépített embere volt az egyházban. Szakácsot az ún. 6-os karton szerint – „Szaniszló Pál” fedőnéven – 1956. június 13-án szervezték be, és egészen 1985 szeptemberéig állt a politikai rendőrség szolgálatában. „Munkássága” ekkor – közel három évtized után – csak azért ért véget, mert ebben az évben országgyűlési képviselőnek választották. Szakács jelentései tizenkét kötetet tesznek ki, több ezer oldalnyi jelentése maradt fenn. (Egyházi területen egyébként igen ritka jelenség, hogy egy ügynöknek ennyire bőséges, teljes anyaga hozzáférhető legyen a kutatók számára.)

Szakács József természetesen SZET-elnökként (és ügynökként) is foglalkozott az 1984-es Wilson-látogatással. A látogatás utáni, 1984. február 16-i jelentésében a tartóztatja a következőket fogalmazza meg Szakács beszámolója alapján:

„Jelentem, hogy 1984. február 16-án megtartott találkozón 'Szaniszló Pál' fn. tmt.<sup>17</sup> szóban az alábbiakat jelentette:

A H. N. Adventista Egyház világszervezetének elnöke, N. C. Wilson tevékenysége az Egervári Oszkár l[el]k[ész]. 'szakadár' csoportja ügyében korrekt volt. Ígéretét

<sup>16</sup> RAJKI 2003. 178.

<sup>17</sup> A rövidítés feloldása: fedőnevű titkos munkatárs. Titkos munkatársnak nevezték az állambiztonsági szervek hálózatának legmegbízhatóbb, nem hivatásos tagjait, akik elvi meggyőződésből, magas fokú áldozatkészséggel, kezdeményezőleg vettek részt a titkos együttműködésben és a legbonyolultabb hálózati feladatok elvégzésében. Szakács tehát igen megbecsült tagja volt a hálózatnak.

betartotta, az Adventista Világközösségből kizárta a 'kivülállókat' és feloszlatta az ún. 'kiszabotoltságot'. Elrendelte ugyanakkor az Adventista Egyház Szervezeti Szabályzatának módosítását és az országos vezetőség újjáválasztását.

Adventista Egyház Választó Konferenciája<sup>18</sup> 1984. márc. 21–24. között lesz megtartva (körlevelek már ki lettek küldve a gyülekezet részére), melyen jelen lesz Ludescher Divízió elnök, Zürcher titkár és P. Kunze pénztáros is [...]”<sup>19</sup>

Szakács jelentéséből tehát nyilvánvaló: Neal Wilson ígéretet tett arra, hogy a kérdést a hivatalos egyházvezetés és az Állami Egyházügyi Hivatal kívánságai szerint rendezzi, vagyis ha nem fogadják le az eléjük tett nyilatkozatot, akkor kizárja a világközösségből az Egervári-csoportot. Ezen a háttéren már egészen világos, hogy miért tett egy olyan nyilatkozatot a csoport elé, amely nélkülözött minden kompromisszumot, és hogy miért nem volt hajlandó szóba állni azzal az érveléssel, hogy a párhuzamos szervezet (vagy gyülekezetek szövetsége) kényszerből és egy elvi szembenállás miatt jött létre. Bár szóban, előzetesen bátorította az Egervári-csoport képviselőit, több alkalommal is kifejezte hogy egyetért velük, de amikor a döntésre került sor, akkor már más szempontok vezették.

Szakács jelentésével összecseng két olyan dokumentum is, amely az ÁEH-n belül összegzi az eseményeket. A Neal Wilson látogatásáról készült jelentés szerint „[...] a Generál Konferencia elnökének látogatása eredményes volt, egyházpolitikai érdekeink szerint alakult. Dokumentumokat fogadtak el, amelyben egyértelműen elítélik a szakadár csoport vezetőinek és tagjainak különállását. [...] Határozottan kijelentették, hogy Magyarországon minden adventistának az állam által elismert szervezethez kell tartoznia. [...] A delegáció magyarországi tartózkodása alatt a Hivatal elnöke több alkalommal folytatott megbeszélést a Generál Konferencia elnökével. Eredeti célkitűzésinknek megfelelően az ügy rendezését és végső lezárását egyházi kereteken belül tudtuk tartani. A Világszervezet egyértelmű állásfoglalása megteremtette azt a lehetőséget, hogy a szakadár csoporttal szemben egyházpolitikai eredményeink és érdekeink veszélyeztetése nélkül lépünk fel...”<sup>20</sup>

<sup>18</sup> A tanulmány tárgyához szorosan nem tartozik hozzá, de ennél a pontnál érdemes megemlíteni, hogy a magyarországi választó konferenciát eredetileg 1983 őszén tartották volna meg, de végül elhalasztották 1984 márciusára. Szakács ebben a jelentésében részletesen szolt azokról a személyekről, akik szóba jöhetnek a fő tisztségviselői pozíciókban, és az egyes pozíciókra konkrét személyi javaslatokat is tett. A végeredmény ismeretében szinte kézzelfogható, hogy hogyan történt az állam irányítása az egyházaknál a személyi kérdések vonatkozásában – ebben az esetben a SZET-en keresztül –, és hogy hogyan hangolta össze a munkáját a SZET és az állami vezetés. Szakácsot – nem meglepő módon – élénken foglalkoztatták a személyi kérdések, egy korábbi jelentésében is részletes javaslatot tett a leendő tisztségviselők személyére. Lásd ezt ÁBTL 3.1.2. M-40918/10. (1982–1984) „Szaniszló Pál” – 11. kötet, 163–165.

<sup>19</sup> ÁBTL 3.1.2. M-40918/10. (1982–1984) „Szaniszló Pál” – 11. kötet, 213. A szöveget betűhíven idézem.

<sup>20</sup> MOL XIX-A-21-a-11-2/1984. számú irat. Jelentés a H. N. Adventista Egyház Generál Konferencia (Washington) elnökének és az Euro-Afrikai Divízió (Bern) vezetőinek 1984. január

Egy másik, szintén 1984-ben keletkezett jelentés szerint „[...] a kisegyházaknál lezajlott választásokat sikerült olyan irányba befolyásolni, hogy a vezetés összetétele a meglévő személyi ellentéteket enyhítse. El tudtuk érni, hogy az adventista világszervezet vezetői elhatárolják magukat az Egervári-csoporttól. [...]”<sup>21</sup>

A döntés hátterének vizsgálatakor természetesen nem hagyhatjuk figyelmen kívül a nemzetközi körülményeket sem. Wilson nyilván tisztában volt azzal, hogy amerikai állampolgárként – a kis hidegháború időszakában – egy, a szovjet érdekszférába tartozó ország esetében nincs túl nagy mozgásteret, de a Mikós Imrével történt találkozás(ok) után nem is látjuk annak a jeleit, hogy ezt a mozgásteret bővíteni kívánta volna.

Wilson döntésének következtében az Egervári-csoport továbbra is illegalitásban működött tovább, de a hatóságok előtt ezután már nem hivatkozhattak arra, hogy ügyük rendezése folyamatban van, merthogy az így – egy időre legalábbis – lezárult. A csoport ezt követően 1984. február 28-i beadványában Szombatünneplő Krisztusváró Testvér-gyülekezet<sup>22</sup> néven önálló vallásfelekezetként történő elismertetésüket kérte az Állami Egyházügyi Hivataltól, megjelölve azokat a szervezeti és hitelvek értelmezését illető különbségeket, amelyek tekintetében eltérnek az Adventista Egyháztól. Miklós Imre, az ÁEH elnöke válaszában kifejtette: „A vallás szabad gyakorlására vonatkozó törvény kizárja két, azonos hitelveket valló felekezet egyidejű működését. Ebből következik, hogy az állam természetesen nem is adhat engedélyt ilyen kérelem teljesítésére [...] Számunkra fontos jelentőséggel bír a h. n. adventisták Generál Konferenciája elnökének magyarországi látogatása során nyilvánosan tett nyilatkozata, mely szerint »[...] a h. n. adventista világszervezet Magyarországon – mint minden más országban – csak egy egyházszervezetet ismer el, melyet a választókonferencián választottak meg, és amelyet a magyar állam is elismert.« (Lelkésztájékoztató, 1984. jan.)”<sup>23</sup> Miklós Imre egyértelművé tette: az Egervári-csoportnak vagy vissza kell térnie az adventista egyházba, vagy az egyháztól eltérő, más hitelvek alapján új felekezetet kell alapítania (és a hitelvek értelmezése tekintetében való különbség nyilvánvalóan nem tekinthető elegendő feltételnek). Amíg valamelyik

---

18–30-ig Magyarországon tett látogatásáról. Idézi: KÖBEL SZILVIA: *Vallásfelekezetek törvényes elismerése a Kádár-korszakban*. In: *Jogtudományi közlöny*, (2001) 6. sz. (a továbbiakban: KÖBEL 2001) 287–297. (a továbbiakban: KÖBEL 2001)

<sup>21</sup> MOL-XIX-A-21-d-0033a-2/1984. számú irat.

<sup>22</sup> Az elnevezés valamelyest hasonlít arra, amelyet a metodista felekezetből kényszerűségből kivált, Iványi Tibor által vezetett csoport választott magának és amilyen néven el is ismerték őket 1981-ben (Magyarországi Evangéliumi Testvérközösség, rövidítve MET). 1974-ben több olyan lelkész és teológus kizártak a metodista egyházból, akik egy törvénytelen eljárás ellen tiltakoztak, és ügyük éveken keresztül rendezetlen volt. Az 1981-es rendezés feltétele volt legalább három lényegi szervezeti és hitelvi különbség igazolása a metodista egyházhöz képest. A tiltakozók vezetője diplomáciai érzékének köszönhetően sikerült a három pontot úgy megfogalmazni, hogy az ÁEH elfogadta „lényegi különbségnek”, holott valójában nem történt változtatás a metodista dogmatikához képest. Bővebben lásd: KÖBEL 2001. 291.

<sup>23</sup> MOL XIX-a-21-d 402. doboz, 43.370/1984. sz. irat.

nem történik meg, addig a csoport összejöveteli a törvényes rendet sértik<sup>24</sup>. Miután az Egervári-csoport egyik lehetőséget sem tartotta járható útnak és a két egyházrész között 1989–90-ben lefolytatott tárgyalások sem vezettek eredményre, ezért a csoport helyzete csak a rendszerváltás után, az 1990/IV., a lelkiismereti és vallásszabadságról szóló törvény következtében rendeződött, ekkor kérték a nyilvántartásba vételüket Keresztény Advent Közösség néven.

Az ügygel kapcsolatban feltétlenül utalni kell az MSZMP Politikai Bizottságának 1982. február 2-án született döntésére az egyházi szakadár csoportokról. Ez a döntés adta meg az elismerés iránti kérelem elutasításának politikai alapját. A jelentésben kifejtik, hogy az utóbbi időben felélénkült szakadár csoportok tevékenysége társadalmilag igen veszélyes, mert felhasználható fellázító törekvésekhez. Megítélésük szerint zavarják az állam és az egyházak közötti rendezett viszonyt, megszegik az állami jogszabályokat, a hivatalos egyházvezetést támadják az állammal való együttműködés miatt. Ennek következtében a párthatározat így fogalmaz: „Politikai érdekeinknek megfelelően a szakadár csoportok elleni fellépést az egyházak belső ügyének tekintjük. A felmerülő feszültségeket, ütközéseket igyekszünk egyházi keretek között tartani úgy, hogy a vallásos tömegek nyugalma lehetőleg ne zavarják. Ugyanakkor az egyházak hivatalos vezetőit a korrekt partneri kapcsolatok alapján támogatjuk, politikai biztonságukat erősítjük. Politikai, erkölcsi és jogi kötelezettségünknek tekintjük, hogy azok az egyházi személyek, akik politikai szövetségeseink, államunktól megfelelő támogatást és védelmet kapjanak, ne csáldjanak bennünk [...] A Politikai Bizottság egyetért azzal a törekvéssel, hogy az egyházak vezetői saját törvényeik alapján oldják meg a szakadár csoportok ügyét. Az állami és társadalmi szervek elsősorban politikai eszközökkel támogassák a törvényes egyházi vezetést. Segítsék elő, hogy a politikai együttműködésre kész egyházi személyek államunk iránti bizalma tovább erősödjék [...] A Hetednapos [sic!] Adventista Egyház törvényes vezetését bátorítani kell arra, hogy európai központjuk elnökének<sup>25</sup> közreműködésével Egerváriék csoportja beilleszkedjék az egyház törvényes kereteibe. Amennyiben e törekvés sikerrel jár, úgy a hivatalos egyházvezetés kérésére Egervári és társai ügyét politikai eszközökkel oldjuk meg. Ellenkező esetben megfelelő politikai előkészítés után szerezzünk érvényes törvényeinknek.”<sup>26</sup>

<sup>24</sup> Ezt megerősíti Bai László főosztályvezetőnek Egervári Oszkárhoz címzett levele is, amelyben a csoport összejövetelét jogellenesnek minősíti. MOL XIX-a.21-d 402. doboz, 43.470/2/1984. sz. irat.

<sup>25</sup> A dokumentum Edwin Ludescherre utal, aki az Euro-Afrikai Divízió elnökeként többször is járt Magyarországon az ügy megoldása érdekében.

<sup>26</sup> MOL-M-KS-288-5/846. ó. e. A Politikai Bizottság 1982. február 2-án tartott ülése. Jelentés az egyházi szakadár csoportokról. Idézi: KÖBEL SZILVIA: *„Oszd meg és uralkodj!” Az állam és az egyházak politikai, jogi és igazgatási kapcsolatai Magyarországon 1945–1989 között*. Budapest, Rejtjel, 2005. 141–142. A PB ülés jegyzőkönyvével kapcsolatban érdemes megjegyezni, hogy az egyházi szakadár csoportokról szóló része most már – 2032-ig – nem hozzáférhető a kuta-

Mindezek háttérén sokatmondó Neal Wilson és Miklós Imre 1984-ben történt levélváltása, tanulmányunkat az ebből a levelezésből vett idézetekkel zárjuk. Neal Wilson a hazatérése után levelet írt Miklós Imrének, amelyben a következőket írta:

„[...] Bár nem tudtam teljes mértékben beváltani egyes eredeti reményeimet, látogatásom Magyarországon mérhetetlenül hasznos volt. Amint személyesen is elmondtam Önnek, ami a Hetednapos [sic!] Adventista Egyház számára Magyarországon megvalósult, az érdem nagy része az Ön türelmének, tanácsának és az irántam való és általában az egyház iránti szívélyes magatartásának tulajdonítható. A tény, hogy Ön nyitva hagyta számomra a kaput, hogy meglátogassam Önt, amikor csak útmutatásra van szükségem, bizonyosan államférfíui magatartásának jele volt. Nagyon örültem annak, hogy őszintén és becsületesen tárgyalhattunk több érzékeny tételről és az Ön magyarázatai felém, valamint a nagylelkűsége bátorságot és biztosságot öntöttek belém. A Hetednapos [sic!] Adventisták Magyar Uniója hivatalos formában is közölni fogja Önnel vitáink és tárgyalásaink eredményét. Alapjában véve szinte lehetetlennek találtuk, hogy ésszerű megállapodásra jussunk az úgynevezett »kis bizottsággal«<sup>27</sup> az Egervári-féle szakadár csoportból – történt ez a szorgos erőfeszítések ellenére, amelyeket tettünk, és a biztosítékok ellenére, amelyeket adni igyekeztünk. Ennek eredményeként szükséges volt számunkra nyilvánosan jelezni, hogy ami a kis bizottságot és a kis bizottság által kormányzott egyházakat és tevékenységeket illeti, nem tekinthetjük őket tovább a Hetednapos Adventisták lelki világszaladjá részének. Természetesen ez csalódás volt számunkra és úgy gondolom, megrázkódtatás volt sokak számára azok közül, akikkel elhitették, hogy saját külön útjukat folytathatják, és még mindig az egész világra kiterjedő Hetednapos [sic!] Adventista Egyház részének tekintik őket. [...] Személyes témára térve pedig meg kell mondanom Önnek, hogy feleségem rendkívül örült az első kézből kapott beszámolóknak, amelyet abból az országból hoztam neki, ahonnan atyja származott. Meséltem valamit feleségemnek Magyarország gazdag történelmi és kulturális gyökereiről, és még inkább kívánja elfogadni az Ön kedves meghívását, hogy látogasson Budapestre és az ország többi részébe. Remélem alkalmunk lesz fenntartani kapcsolatunkat egymással és nagy örömmel tekintek az alkalom elé, hogy lássam Önt ott vagy itt mielőbb [...]»<sup>28</sup>

Miklós Imre 1984. április 6-ai keltezésű válaszlevelében a következőket írta Wilsonnak: „Engedje meg, hogy ezúton is megköszönjem értékes levelét és kifejezzem elismerésemet és nagyrabecsülésemet azért a fáradhatatlan munkáért, amelyet a ma-

---

tók számára, időközben tehát visszaminősítették ezt a részét. A jegyzőkönyvet lásd: [http://www.digitarchiv.hu/faces/frameContentGenerator.jsp?ADT\\_ID=22488&MT=1](http://www.digitarchiv.hu/faces/frameContentGenerator.jsp?ADT_ID=22488&MT=1) (2012. január 23.)

<sup>27</sup> Az Egervári-csoport vezető testülete.

<sup>28</sup> MOL-XIX-A-21-a-11-2/1984. számú irat. 56. doboz. Idézi: KÖBEL SZILVIA: *Adventista szakadás a pártállamban. Budapest, 2011. kézirat 7.* (a továbbiakban: KÖBEL 2011)

gyarországi H.N. Adventista Egyház évek óta megoldatlan ügyében hazánkban végzett. Az Önnel folytatott megbeszélések és találkozások megerősítettek abban a hitemben, hogy nem létezik olyan feladat, amelyet közös jó szándékkal és becsületes hozzáállással ne lehetne megoldáshoz segíteni, függetlenül a politikai vagy világnézeti különbözőségektől. Szeretném tájékoztatni Önt arról, hogy magyarországi látogatásának igen pozitív visszhangja van az adventista gyülekezetek hívei és lelkészei között. A március második felében megtartott X. Unió Választókonferencia munkájának egész menetén érezhető volt az a bizakodás és őszinte tenni akarás, amely az Ön és munkatársai szeretetteljes útmutatásaiból és testvéri tanácsaiból táplálkozott. A megválasztott tisztségviselők és az egész közösség küldetéséből fakadó felelősséggel, reménykedve tekint a jövő elé annak ellenére, hogy sajnos a »kis bizottság« és a befolyása alatt álló hívek döntő többsége továbbra is az általuk választott külön úton halad, eljutva az önálló felekezet alakításának gondolatáig. Ezt egyébként az Állami Egyházügyi Hivatalhoz közelmúltban bejegyzett kérelmükben ki is fejezték. Ennek kapcsán biztosíthatom Elnök Urat arról, hogy Magyarországon a jövőben is csak egy adventista egyházat ismerünk el, azt, amely a H.N. Adventisták Világszervezetének támogatását és bizalmát eddig is élvezte. Kedves Elnök Úr! Nagy öröömre szolgál, hogy magyarországi látogatására visszaemlékezik és értékeli itteni tapasztalatait. Remélem, hogy sok elfoglaltsága mellett is időt tud szakítani, hogy kedves feleségével együtt is hazánkba látogasson. Bízom abban, hogy ez az alkalom mielőbb megvalósul és ismételt személyes találkozásunk élményeit családjaink között is megoszthatjuk. Kérem, tolmácsolja szívélyes üdvözlőmet és meghívásomat kedves feleségének. [...]<sup>29</sup>

Viszonylag egyszerű ügy, gyors és hatékony lerendezés – akár így is összegezhetnénk Neal Wilson 1984-es magyarországi látogatását, de azért a kép nem ennyire pozitív. Tény, hogy az adventista egyház elnökének rövid idő leforgása alatt sikerült pontot tennie egy olyan ügyre, amely évek óta megoldatlan kérdés volt a felekezeten belül. Az ekkor több mint ezerháromszáz főt számláló Egervári-csoportnak azonban ezzel a – számukra rendkívül fájdalmas – döntéssel együtt is megmaradt az a hiányérzete, amely addig is meghatározó volt számukra: egyrészt az általuk évekkal ezelőtt felvetett elvi problémát az elnök látogatása sem kezelte, másrészt pedig továbbra is illegalitásban gyakorolták tovább a hitüket.

<sup>29</sup> MOL-XIX-A-21-a-11-2/a/1984. számú irat. 56. doboz. Idézi: KÖBEL 2011. 8.

## **The end of the road – The visit of the Seventh-day Adventist World Church President to Hungary in 1984**

From 1975 on more than 500 members had been removed from the Hungarian Union of the SDA Church, and another 700 Adventists had ceased their membership because of their disagreement with the Union's approach to ecumenism. The dissidents, as they were called by the church leaders, made several attempts to settle the conflict, also by turning to the world organisation of the church for help. It was by their request that General Conference President Neal Wilson came to Hungary in 1984 to remedy the situation. In the beginning President Wilson was inclined to consider the matter in earnest and justify the criticism raised by the protestors, known as the Egervári group after their leader. Yet, after having met Imre Miklós, the president of the State Office of Church Affairs, he changed his view. The common declaration he put forward for ratification by both parties severely condemned the protestors, a reason for which the latter refused to sign it. Wilson in turn declared the Egervári group disfellowshipped from the worldwide Adventist community. The documents preserved by the National Archive of the State Security Services suggest that Wilson ultimately yielded to the pressure of the state authorities, adopting a different attitude towards the matter. His unfavourable decision practically left the Egervári group no option, but to go underground. It was only after the 1990 regime change that they had chance to register themselves as a legally acknowledged religious community.